

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ**
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Карасевич А. О., Левківський К.М., Карасевич О.О.

**ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ УКРАЇНИ У XVII - XVIII
СТОЛІТТЯХ (ЧАСТИНА II)**

*Навчальний посібник для студентів
гуманітарних факультетів*

Умань – 2015

Рецензенти:

Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шатохін А. М. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

Кривошеїн В. В. – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист №1/11-3264 від 11. 03. 2014 р.)*

**Політичні портрети України у XVII - XVIII ст. Ч. II. –
Навч. пос. / Укл. – Карасевич А. О., Левківський К.М.,
Карасевич О.О. – Умань.: ФОП Жовтий О.О., 2015. – 491 с.**

У навчальному посібнику розглядаються основні етапи українського національного руху у XVII-XVIII ст. на терені діяльності відомих людей названої доби – державотворців, гетьманів України і відомих козаків, істориків і філософів.

Укладачі пропонують своїм читачам інформацію про політичних мужів цієї доби, особливості їх становлення і державницької діяльності, цікаві факти з їх особистого життя. В посібнику приводяться ряд документів, які визначали стосунки між народами і країнами, у військовій, культурній і міжнародній діяльності названого періоду.

Посібник буде корисним всім тим, хто цікавиться складними процесами формування української національної ідеї, національної свідомості, політичної культури і політичної самобутності українського народу.

Карасевич А. О., Левківський К.М., Карасевич О.О. 2015.

ВСТУП

У другій половині XVII ст. на політичній карті Європи з'явилась українська козацька республіка з яскраво вираженими демократичними рисами політико-правового устрою та соціально-економічних відносин, її поява пов'язана з ім'ям видатного політичного і державного діяча Богдана Хмельницького (1595 - 1657 рр.). Він не лише поставив завдання створення незалежної держави, до складу якої мали увійти всі етнічні українські землі, а й зробив усе можливе для його вирішення.

25 січня 1648 р. розпочалась національно-визвольна війна в Україні під проводом Б. Хмельницького, завершилася 8 січня 1654 р. Розпочав він війну спочатку проти «злої шляхти», а не проти польського короля. Але поступово Б. Хмельницький розуміє, що треба вести боротьбу саме з королем. Від політико-правових ідей переходить до практичних дій. Хмельницький підіймає народ України на збройну боротьбу під такими гаслами: «За своє благочестя», «За вітчизну», «За свої колишні права і вольності», «За народ». Після битв під Жовтими водами 6 травня 1648 р. під Корсунем 16 травня 1648 р. Україна, козаки, Хмельницький майже шість років жили без панування Польщі. У Гетьманській державі існували елементи республіканської форми правління.

Гетьман обирався безпосередньо народом. Свої дії він мав погоджувати з генеральною старшиною. Найвища влада в державі поєднувала риси монархії (гетьман), аристократії (рада старшин) і демократії (генеральна рада). Найяскравішим виявом демократичних традицій залишалася виборність посадових осіб. За Б. Хмельницького влада тяжіла до монархії. За інших гетьманів - до аристократії чи станової демократії.

У 1648-1649 рр. Б. Хмельницький висунув політико-правову ідею самовизначення України в межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом.

У конкретних історичних умовах середини XVII ст. Б. Хмельницький пішов на підписання Переяславської угоди 18 січня 1654 р. Починаючи з 18 січня, увесь лютий по козацькій Україні для прийняття присяги на вірність московському царю

їздив посол із Москви В. Бутурлін. Присягати відмовилися частина населення Переяслава, Києва, Чорнобиля та багатьох інших міст і сіл.

Підписання Переяславської угоди стало поворотним пунктом в історії України, Росії і всієї східної Європи. Раніше ізольоване й відстале Московське царство зробило гігантський крок уперед на шляху перетворення на велику державу. А доля України стала в усьому - доброму й лихому - невід'ємно пов'язаною з долею Росії. Пізніше виникало багато всіляких конфліктів між цими державами. Вони були предметом різних теоретичних суперечок і політико-правових концепцій.

Російський архіваріус Петро Шафранов довів, що підписана Переяславська угода була сфальсифікована царськими переписувачами на догоду Москві. На думку російського історика права Василя Сергєєвича, угода являла собою персональну унію між Московією та Україною, за якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна окремо свій уряд. Інший фахівець із російського права Микола Дьяконов доводив, що погоджуючись на «особисте підкорення» цареві, українці безумовно погоджувалися на поглинання їхніх земель Московським царством. Тому ця угода була «реальною унією». Такі історики, як росіянин

Венедикт Мякогін та Михайло Грушевський вважали, що Переяславська угода була формою васальної залежності, за якої сильніша сторона (цар) погоджувалася захищати слабшу (українців), не втручаючись в її внутрішні справи. Українці ж зобов'язувалися сплачувати цареві податки, надавати військову допомогу і т. ін. Інший український історик - В'ячеслав Липинський - пропонує своє бачення: угода 1654 р. була не чим іншим, як лише тимчасовим військовим союзом між Москвою та Україною.

Справа ускладнюється в цій полеміці тим, що оригінальних документів немає, вони втрачені, збереглися лише неточні копії чи переклади, до того ж сфальсифіковані. У 1954 р., під час урочистих святкувань 300-річчя Переяславської угоди, Комуністична партія Радянського Союзу зробила висновок, що ця угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання. Возз'єднання двох народів було основною метою повстання 1648 р. в Україні під проводом

Б. Хмельницького, який розумів, що «порятунок українського народу можливий лише в єдності з великим російським народом». Це була офіційна радянська теорія. Для учених, які піддавали сумніву дану концепцію, це мало катастрофічні наслідки, як, наприклад, для Михайла Брайчевського та ін. Різні теоретичні уподобання формувались на підставі висновків з державотворчої практики.

У козацько-гетьманську добу політико-правова думка України розвивалася у контексті правових документів, які відображали аспекти державного устрою і міжнародних відносин України, а також у руслі концепції просвітників щодо суспільства і держави. До важливих правових документів того часу можна віднести «Березневі статті», «Гадяцький трактат», «Угоду та Конституцію» Пилипа Орлика. У них було закладено правову основу міжнародних договорів України з іншими державами, чітко простежувалися атрибути суверенітету української державності, визначалися конституційні засади державного і суспільного ладу.

«Березневі статті» від 27 березня 1654 р. передбачали збереження козацьких, міщанських і шляхетських прав, вольностей. Право українців самим визначати, хто до якого стану має належати. Право самостійно збирати податки. Право обирати гетьмана. Право самостійно вирішувати питання міжнародної політики (за винятком Росії і Туреччини). Зміст статей розкривав, з одного боку, демократичну сутність української державності, яка ґрунтувалася на принципі виборності вищих посадових осіб і суддів, з іншого - правові зобов'язання української сторони перед Московським царством, які передбачали військово-політичну єдність України і Московії та недоторканість суспільно-політичних порядків в Україні.

Після підписання Переяславської угоди українське суспільство розділилося на два табори. Перший табір «прозахідний». Його очолили І. Виговський, Ю. Жмирич, які засудили діяльність Б. Хмельницького у Переяславі. Їх підтримали і не прийняли присяги на вірність московському цареві київські митрополити Сильвестр Косів і Діонісій Балабан. Другий табір «промосковський». Його очолили полковник М. Пушкар, кошовий отаман Запорозької січі Я. Барабаш і представники вищого духовенства Іван Гізель, Л. Баранович, І.

Галатовський. Однак і ці представники не бажали, щоб Україна була перетворена у провінцію Московії. Але їхні побажання мало турбували московського царя.

27 липня 1657 р. помирає Богдан Хмельницький, його поховали у Суботіві. 26 серпня 1657 р. козацька Старшинська рада у Чигирині ухвалює рішення передати гетьманство Юрію Хмельницькому (синові). Зате, що він зовсім підкорився московському цареві, 25 жовтня 1657 р. у Корсуні Генеральна козацька рада визнає гетьманом України Івана Виговського, а Юрія Хмельницького звільняє. Наприкінці жовтня 1657 р., І. Виговський укладає союз зі Швецією.

Такі дії і політика гетьмана І. Виговського не сподобались московському цареві. За наказом царя на чолі 150-тисячного війська Олексій Трубецькой відправляється окупувати українські землі, проводячи на шляху карательні дії. Для захисту свого народу і землі І. Виговський швидко збирає своє військо і виступає назустріч московському війську.

29 червня 1658 р. під Конотопом московське військо під керівництвом О. Трубецького зазнало одну з найбільших і страшних у своїй історії поразку. Російський історик Сергій Соловйов так описав наслідки поразки: «Цвет московской кавалерии погиб за один день. Московский царь больше никогда не сможет собрать такую прекрасную армию. Царь Алексей Михайлович появился перед своим народом в жалобном одеянии. Москву охватила паника... Начали говорить, что царь собирается переправляться в Ярославль за Волгу и что Выговский наступает прямо на Москву». Проте гетьман не зміг скористатися своєю блискучою перемогою. В Україні було багато проблем.

6 вересня 1658 р. І. Виговський у м. Гадяч уклав угоду «Галицький трактат» із польським урядом про входження до складу Речі Посполитої козацької держави, яку назвали Велике князівство Руське (землі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств) на федеративних засадах, зберігаючи гетьманське правління. Православна церква урівнювалася в правах з католицькою. Автором цього політико-правового проекту був Юрій Немирич (1612-1659 рр.) український політичний діяч, учений.

Основні положення «Галицького трактату»:

-Україна на федеративних засадах як Велике князівство

Руське входить до Речі Посполитої.

-Гетьман стає цивільним і військовим правителем України, а спільний для всіх король обирається трьома народами. Передбачається існування власної скарбниці, монетного двору, війська, генерального трибуналу.

-Без дозволу українського уряду коронне військо не має права входити на територію князівства.

-Православне духовенство урівнюється в правах з римокатолицьким. а права унії обмежуються територією, на якій вона існує. Київська академія прирівнювалася до Краківської. 11 вересня 1659 р. кілька промосковських старшин - Т. Цицюра, В. Золотаренко, Я. Сошка - звинуватили під Германівкою гетьмана І. Виговського у тому, що «він продає Україну полякам» і повстали. Це був останній удар для гетьмана. 17 жовтня 1659 р., на знак протесту, І. Вигонський відмовляється від гетьманства. На його місце промосковські старшини і полковники повертають Ю. Хмельницького, який того ж дня 17 жовтня 1659 р., підписує нову кабальну угоду у м. Переяслав з московським урядом. Документ мав назву «Переяславські статті». Тепер Російські воєводи мали право стояти зі своїм військом у Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві, Умані. Україна повинна була повністю їх утримувати. Це була капітуляція, підкорення, окупація України.

Зрозумівши, якого лиха натворив молодий гетьман Ю. Хмельницький, козаки повстали проти нього. У січні 1663 р. пригнічений власною неспроможністю і становищем, що швидко погіршувалося, Ю. Хмельницький під тиском козацтва складає гетьманську булаву і йде у монастир. Україна вступила у добу Руїни. Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Правобережна Україна, гетьман П. Тетеря - під Польщею. Лівобережна Україна, гетьман І. Брюховецький - під Москвою. Тепер вони вели війну між собою. Це був апогей Руїни. Руїна — це період історії України другої половини [XVII ст.](#), що відзначився розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами на території України. Частіше за все під Руїною розуміють період від смерті гетьмана [Богдана Хмельницького](#) (1657 р.) до початку гетьманства [Івана Мазепи](#) (1687 р.).

ПАВЛЮК (БУТ) ПАВЛО МИХНОВИЧ
(р. н. невід. – 1638 р.)

Гетьман нереєстрового запорізького козацтва, керівник селянсько-козацького повстання в Україні.

У 1635 р. Павлюк разом із Іваном Сулимою брав участь у зруйнуванні запорізькими нереєстровими козаками фортеці Кодак.

Схопленого старшиною реєстровців і переданого до рук польсько-шляхетського уряду, Павлюка було засуджено до страти у Варшаві, але йому вдалося її уникнути.

На початку 1637 р. Павлюк на чолі частини запорожців вирушив у похід на допомогу кримському ханові Інаст Гірею, який намагався позбутися залежності від султанської Туреччини і вів боротьбу проти її ставленика Кан-Теміра. Під час війни запорожці «у малій кількості перемогли та у порох стерли численного супротивника».

Під час відсутності Павлюка в Україні почалися заворушення серед козаків з приводу невиплати їм польським урядом грошового утримання, а також з приводу відмови козакам у користуванні запасами державних артилерійських арсеналів. Тож після прибуття з Криму обурений Павлюк захопив гармати Черкаського гарнізону та перевіз їх до Січі, кажучи, що їм належить бути у Січі, а не у Черкасах.

Козацький гетьман Василь Томиленко одразу доповів про дії

Павлюка коронному гетьману Потоцькому та відіслав гінця до Павлюка з вимогою повернути на місце гармати. На цю вимогу 16 червня Павлюк написав Томиленку, що як мертвого з труни не повертають, так і він не поверне гармати до Черкас. Напроти, він вважає безчестям тримати козацьку артилерію в іншому місті, окрім Січі, де предки козаків уславилися своєю звитягою, і тому запросив усіх реєстрових забрати гармати, і, покинувши міста, йти до Запоріжжя.

Тоді до Павлюка стали стікатися незадоволені польською владою, а прибічники польської сторони, реєстрові козаки, звинуватили Томиленка у потуранні черні, скинули його з гетьманства та обрали гетьманом Саву Кононовича, родом великороса.

Новий гетьман став діяти у дусі польського уряду та умовляти повсталих припинити збурення. Дізнавшись про переворот, Павлюк вийшов із Січі, та зупинившись кошем біля Крилова, відрядив загін козаків у Переяслав, де знаходився Кононович. Гетьмана було схоплено, привезено до Крилова та разом з кількома старшинами розстріляно, а замість нього гетьманом було обрано Павлюка.

11 жовтня 1637 р. Павлюк видав універсал всьому українському козацтву, міщанству та поспільству з закликом усіх проти «ворогів народу руського християнського та давньої грецької віри», а сам, залишивши замість себе в Україні Карпа Скидана, пішов до Січі.

Перебуваючи у Січі, Павлюк намагався заручитися підтримкою кримського хана проти поляків. Однак хан не тільки не підтримав Павлюка, а навіть повідомив про його наміри польського короля. Тоді Павлюку не залишилося нічого, як вийти із Січі в Україну разом із загоном запорожців.

Після Кумейківського бою 6 грудня 1637 р. Павлюк з частиною козаків відійшов на Південь, щоб зібрати підкріплення. Під Боровицею (поблизу Черкас) загін з'єднався з головними силами повстанців, що їх очолював Дмитро Гуня.

Після капітуляції реєстровців під Боровицею 20 грудня Павлюк потрапив до рук польського гетьмана Миколи Потоцького і був страчений у Варшаві на початку лютого 1638 р. через відтинання голови, а замість нього гетьманом було призначено Ілляша Караїмовича.

ПАЛІЙ СЕМЕН (1640 – 1710 рр.)

Державний і військовий діяч, полковник Фастівського охочекомонного у 1684 – 1702 рр. і Білоцерківського (1702 – 1704 рр., 1709 – 1710 рр.) полків Української козацької держави.

Народився у Борзні (тепер Чернігівська область) у міщанській родині. Був козаком Ніжинського полку. Можливо, що навчався у Києво-Могилянській академії. Деякий час проживав у селі Пухівка поблизу міста Остра. Потім служив у війську гетьмана Петра Дорошенка. Після смерті дружини, з кінця 1670-х рр. перебував на Запорозькій Січі, де отримав прізвисько «Палій».

Палій відгукнувся на закличні універсали короля Речі Посполитої Яна III Собеського та влітку 1683 р. на чолі підрозділу запорозьких козаків вирушив на допомогу європейській коаліції до столиці Австрійської імперії міста Відня. Взяв активну участь у відбитті в Османській імперії Парканської, Естергомської та Сеценської фортець на території Угорщини і Словаччини.

У березні 1684 р. кандидував на гетьманську посаду козацтва Правобережної України. Того ж року отримав привілей Яна III Собеського (який у своїх листах називав Палія «богатирем з-під Відня») на формування охочекомонного козацького полку на Київщині. Опираючись на постанову сейма Речі Посполитої 1685 р. разом з наказним гетьманом Андрієм Могилою, полковниками

Андрієм Абазином, Самійлом Самусем, Захаром Іскрою розпочав реколонізацію спустошених війнами земель на Правобережжі. 25 серпня 1685 р. Палій видав свій універсал з Білої Церкви, в якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією його полку про введення мита на користь місцевої козацької адміністрації. Збирав «медову» данину, «борошно» на військо, запровадив чинш для населення та індукту для купців на контрольованій ним території.

Брав участь у війні Священної ліги (Австрія, Польща, Венеція, Ватикан) з Османською імперією 1684 – 1699 рр. та російсько-турецькій війні 1686 – 1700 рр. У складі польсько-литовського-українського війська Палій у 1685 р. вирушив у похід до Молдавського князівства, де 1 жовтня був поранений у битві з турками під Боянами (Буковина). У 1686 р. відзначився під час зайняття армією Речі Посполитої молдавської столиці міста Ясси, яка перебувала під владою Османів.

**Хрест на місці битви 1691 р.
на Куяльницько -Хаджибейському пересипу**

Разом з коронними військами правобережні козаки воювали проти турків і татар на Західному Поділлі, зокрема поблизу міста Кам'янець-Подільський. Обороняв від татарських нападів Немирів (1688 р.), Умань (1689 р), Білу Церкву (1687 р., 1690

р.), Смілу (1693 р.) та Фастів (1690 р., 1693 р., 1695 р.). Очолював військові операції правобережних, а також спільні з лівобережними, козацьких полків у володіннях Османської імперії та Кримського ханства у Північному Причорномор'ї та Молдавії: березень, 1688 р. – у районі Дністра; липень – серпень, 1690 р. – поблизу Кази-Кермена та в околицях Очакова (Озю) і Білгорода (Ак-Кермен). Жовтень того ж року – Кілія, Буджак. Квітень, 1691 р. – урочища Пересип під Очаковим; вересень, 1691 р. – фортеці Сороки на Дністрі, де знищили турецькі переправи; жовтень - листопад того ж року – Білгород; березень, 1692 р. – передмістя Очакова; серпень того ж року – поблизу Сороки у Молдавії; березень, 1693 р. – Ягорлик, Кази-Кермен; липень того ж року – Бендерська фортеця (Тягиня) та Білгород; вересень того ж року – р. Кодима, Бендери; березень, 1694 р. – Кази-Кермен; серпень того ж року – околиці Очакова; вересень-жовтень того ж року – Сороки, Бендери, Білгород; серпень, 1695 р. – Дубосари у Молдавії, Бендери; Очаків та ін.

Отримував кошти на проведення бойових операцій від короля Речі Посполитої, царя Московської держави та гетьмана Лівобережної України. До компутів (реєстрів) Війська Запорозького на утриманні польського уряду у 1694 р. і та 1695 р. входило від 200 до 500 піших та кінних козаків Палія. Однак кількісний склад його полку на кінець XVII ст. досягав 5 - 6 тисяч осіб. Неодноразово надсилав полонених турків, татар і ногайців до Варшави, Москви та Батурина. Інформація про військову діяльність українського полководця С. Палія тиражувалася у «летючих листках» Австрії, Венеції, Голландії, Німеччини, Польщі, Франції та інших.

Полковник Палій не підкорявся правобережним гетьманам від імені польського короля А. Могилі (1684 – 1689 рр.) та Г. Гришку (1689 – 1692 рр.), але налагодив співпрацю з С. Самусем (1693 – 1702 рр.).

У першій половині 1689 р. намагався відвоювати гетьманську резиденцію Правобережжя місто Немирів. Це поряд і іншими причинами (бажання перейти під зверхність Москви, зв'язки з Батурином та Запорожжям) спонукало Варшаву ув'язнити Палія протягом вересня 1689 р. – червня 1691 р..

Після виходу з в'язниці за королівським розпорядженням знову отримав дозвіл на посідання у місті Фастові (а перед тим

йому пропонувалося осісти у місті Чигирині) під Києвом, де знаходилися його полкова резиденція.

У 1693 р. з огляду на наступ польських військ великого коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Яблоновського та королівського реґиментаря Б. Вільги хотів перейти з Фастова до Умані. У цей час царський та лівобережний уряди пропонували Палію оселитися у Василькові чи Трипільлі. Протягом 1690 р. зустрічався з Іваном Мазепою, зокрема у Баришівці під Києвом, Батурині та Києві. Лівобережний гетьман за власні кошти купив йому двір у Києві на Подолі, де з 1690 р. проживала дружина Палія з дітьми.

Спільно з іншими полковниками Війська Запорозького поширював свою владу на велику територію Північної і Південно-Східної Київщини та Східної Брацлавщини у межах колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережна частина), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків Української козацької держави.

Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині - Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа «Палієвої держави» проходила по лінії: Демидів – Литвинівка – Бородянка - Радомишль - Коростишів. Північний кордон володінь фастівського полковника Палія окреслювався річками Прип'ять й Словечна, які межували з Великим Литовським Князівством.

У 1696 р. правобережні козаки поширили владу на Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості Литви.

У 1702 р. війська Палія та Абазина приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами стали Калюс і Могилів. Проводив політику витіснення польської шляхти та погрожував, що відвоює Правобережну Україну не лише по р. Случ, але й по р. Віслу на основі Гадяцької угоди 1658 р. гетьмана Івана Виговського з Яном II Казимиром.

У 1690 – 1702 рр. воював з підрозділами Корони Польської Станіслава Яблоновського, Б. Вільги, коронного референдаря С. Щуки, комісара С. Друшкевича, козацьких полковників П. Апостола-Щуровського та Я. Гладкого. Очевидно, що за

розпорядженням Палія влітку 1692 р. було вбито пропольського гетьмана Г. Гришка. Довгий час лавірував між Варшавою, Москвою (у т. ч. Батурином) та Бахчисараєм.

У 1691 р. відмовився перейти у підданство до кримського хана, а у 1694 р. склав таємну присягу на вірність російським царям Івану та Петру, а також лівобережному гетьману Мазепі. У тому ж році присягнув польському королю Яну III Собеському та вислав посольство до королівської резиденції у м. Жовква. У відповідь король оголосив Палія «стражником польським». Після смерті Яна III Собеського підтримував французького принца Конде як кандидата на польський трон, але у 1698 р. визнав владу нового польського монарха Августа II Саксонського та отримав від нього 3 королівські корогви і полковницький пернач. Не погодився з рішеннями сейму Речі Посполитої 1699 р. про заборону козацтва на Правобережжі. Вереснем 1685 р. датується перший лист С. Палія до короля Яна III Собеського, з яким вів активну кореспонденцію. Також мав листування з його наступником королем Августом II Саксонським, московськими царями Іваном та Петром (згодом – тільки Петром I), молдавським господарем Дукою, великим литовським князем М. Радзивіллою, великим литовським гетьманом К. Сапегою, белзьким воєводою Адамом Сенявським, мінським воєводою К. Завішею, коронним підстолюєм Ю. Любомирським, овруцьким старостою Ф. Потоцьким, київським католицьким єпископом А. Залуським, московськими воєводами у Києві князями М. Ромодановським та П. Хованським та ін.

З 1693 р. при дворі К. Сапєги у литовській столиці Вільно (Вільнюсі) перебував спеціальний представник правобережного полковника. Відомі також листи С. Палія до інших урядовців Польщі, Литви, Росії та Криму. Польський магнат Ф. Замойський у 1694 р. порівнював Палія з курфюрстом Бранденбурга, а у 1701 р. відзначав, що той йшов шляхом гетьмана Хмельницького та «мав в голові удільне панство». Всупереч умовам російсько-польського Вічного миру 1686 р. проводив політику на об'єднання Правобережжя та Лівобережжя, у зв'язку з чим підтримував тісні стосунки з Мазепою. Неодноразово надсилав до Батурина розвідувальні дані та написані до нього листи польських урядовців.

У 1688, 1691, 1692, 1693, 1699, 1700 рр. звертався з проханням

до царів Московської держави про прийняття Правобережжя під їхню зверхність.

З 1692 р. намагався підштовхнути Москву та Батурин до війни з Польщею.

У 1693 р. розглядався козаками Запорозької Січі як претендент на загальноукраїнське гетьманство.

У 1699 р. – першій половині 1700 р. схилявся до переходу разом з козаками свого полку на Лівобережжя. З початком Північної війни 1700 – 1721 рр. близько тисячі козаків Палія допомогли Августу II Саксонському у боях під латвійською столицею Ригою.

22 серпня 1700 р. уклав перемир'я з С. Яблоновським. 25 січня та 4 травня 1702 р. вийшли королівські універсали про ліквідацію правобережного козацтва у Київському і Брацлавському воєводствах та Фастові. Після проведення козацької ради на початку березня 1702 р. Палій публічно відмовився від протекції польського короля, оголосив Правобережжя «вільною козацькою областю» та заявив про присягу царю Петру I й гетьману Мазепі.

Протягом 1702 – 1704 рр. разом з Самусем очолював повстання («друга Хмельниччина») на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й Волині проти панування Польщі.

26 жовтня 1702 р. повстанці розгромили коронні війська Х. Любомирського та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом, а у жовтні-листопаді того року відвоювали Вінницю, Немирів, Котельню, Бихів, Бар, Старокостянтинів, Дунаївці, Шаргород, Хмільник, Бушу, Рашків, Калюс та інші. З 2 вересня до 10 листопада 1702 р. на чолі 10-тисячного українського війська спільно з С. Самусем керував облогою Білоцерківської фортеці, яка була відвойована у польського гарнізону.

У грудні 1702 р. та у лютому 1703 р. московський цар Петро I пропонував С. Палію звільнити завойовані міста на користь Польщі. Був одним із головних фігурантів Нарвського мирного договору 1704 р. між Москвою та Варшавою. На виконання статті 4 договору у лютому 1704 р. цар Петро I надіслав Палію листа з вимогою звільнити усі зайняті правобережними козаками міста на користь короля Августа II Саксонського. У травні підрозділи полковника Палія приєдналися до 40-тисячного війська Мазепи

під час «польського» походу. З огляду на невиконання царського наказу, а також зважаючи на його контакти з прихильниками шведського короля Карла XII (Любомирським та Сапегою) за згоди російського урядовця Ф. Головіна та розпорядженням Мазепи полковник Палій був арештований у кінці липня 1704 р.

Перебував у Батуринській в'язниці до червня 1705 р. На вимогу Петра I відправлений до Москви, звідти за царським наказом від 21 серпня 1705 р. до сибірського міста Тобольськ. До московської казни з конфіскованої власності полковника надійшло 2 тис. 144 червоних золотих, 5 тис. 709 єфимків та 40 левків, у тому числі 29 кг сріблом. Перебував на засланні до весни 1708 р. звідки повернений на прохання київського полковника Антіна Танського за царським наказом від 28 листопада 1708 р.

Брав участь у Полтавській битві 1709 р. у складі військ лівобережного гетьмана Івана Скоропадського. Повернувся на Київщину, де знову очолив Білоцерківський (Фастівський) полк. Видавав універсали щодо оборони монастирів та надання маєтностей православної церкві на Правобережній Україні: Київському Михайлівському Золотоверхому монастиреві від 4 грудня 1700 р., Онуфрійському скитському монастиреві поблизу с. Мала Солтанівка від 14 жовтня 1709 р., Липниківському скиту поблизу с. Княжичі від 31 грудня 1709 р. Побудував на власні кошти церкву у Фастові, був благодійником Межигірського Спасо-Преображенського монастиря та кількох православних храмів Києва. Козацький полковник С. Палій мав власний герб і печатку.

З серпня 1688 р. володів кількома селами у Романівському старостві на Київщині (сучасне село Романівка за 22 км на південний схід від Фастова).

У 1692 р. у Борзні проживала мати Палія, а також брат Федір. Мав також брата Василя, який проживав у Батурині, а потім Фастові. Рідну сестру забрали у ясир до Кримського ханства, де вона побралася з татарським мурзою.

Перша дружина Марія була донькою козака із с. Зазим'є (сучасний Бориспільський район, Київська область).

Друга дружина Феодосія (одружився близько 1688 р.) теж походила з козацького роду. Від першого чоловіка вона мала сина Семашка, який став найближчим соратником Палія. Окрім

пасинка мав синів Матвія та Самійла. Донька Марія (близько 1689 – 1739 рр.) стала дружиною полковника А. Танського. У поминальнику Козелецького Георгіївського монастиря залишився синодик з іменами членів родини Паліїв – Танських. Збереглася копія прижиттєвого, початку 1710-х р., портрета Феодосії Палій з внуками Феодором та Іваном Танськими (до 1941 р. в Чернігівському обласному історичному музеї знаходився оригінал). Через рід Танських нащадком С. Палія був всесвітньовідомий письменник Микола Гоголь. Вмер своєю смертю після 24 січня 1710 р. та похований з почеснями у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі під Києвом.

Головною історичною заслугою Семена Палія є відродження в останніх десятиліттях XVII - на початку XVIII ст. Правобережної України, де козацька старшина під його вмілим керівництвом відновлювала і запроваджувала традиційні форми, місцевої української адміністрації періоду Визвольної війни. Отримавши у середині 80-х років королівські привілеї на освоєння спустошених земель, козацькі полковники у наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувались їхні полки.

З часом, органи козацького самоврядування почали перетворюватися у державні інститути гетьманської України, які існували тут з 1648 - 1676 рр. Козацький військовий устрій поступово трансформувався у самостійну політичну структуру, відроджуючи Правобережну Гетьманщину, яка представляла інтереси українського народу на правобережних землях.

До 1797 р. у церкві Сходження Святого Духа Межигірського монастиря знаходився портрет Палія (на сьогодні існує копія невідомого художника першої половини XIX ст.), пернач зі срібла, шабля оправлена у срібло, дві срібні чарки, килимок та подароване полковником Євангеліє видана у 1650 р.

У кінці XVIII ст. частина речей С. Палія на прохання Чорноморського козацького війська була передана на Кубань у Росію. Пернач та чарки протягом XIX – початку XX ст. зберігалися у колекції В. Тарновського, зараз – Чернігівському обласному історичному музеї (одна чарка – Національному музеї історії України). Білоцерківський та Фастівський державні краєзнавчі музеї присвячують полковнику С. Палію окремі експозиції. Сьогодні у м. Біла Церква існує громадська

організація «Білоцерківська січ ім. Семена Палія». Про українського полководця складені народні пісні, перекази та легенди, а також написано ряд художніх та мистецьких творів, зокрема: поема Т. Шевченка «Чернець» 1847 р. (ілюстровано у 1884 р. художником М. Микешиним), поема-балада Л. Боровиковського «Палій» (1840 р.); повісті Ф. Бурлаки «Битва на Кодимі» (1945 р.) та Ю. Мушкетика «Семен Палій» (1954 р.) та ін. Згаданий Т. Шевченком у поезії «Іржавець» (1847 р.), а також «Швачка» (1848 р.): «Полковника фастовського Славного Семена».

Палій - один із ключових персонажів роману Чорний вершник із тетралогії Таємний посол Володимира Малика. Ім'я Семена Пилиповича Палія увіковічене у назві ботанічної пам'ятки природи «Палієва гора».

ПІВТОРАКОЖУХА КАРПО (р. н. невід. — 1642 рр.)

Український гетьман, очільник козацького повстання проти Речі Посполитої 1639 - 1642 рр.

Після страти поляками у 1638 р. гетьмана Війська Запорізького Якова Остряниці, Півторакожуха був обраний гетьманом і у тому ж році підняв повстання проти Польщі.

У 1638 р. Війська Півторакожуха зустрілися з польськими військами під командуванням князя Яреми Вишневецького на річці Мерле. У ході битви козаки зазнали поразки. Із залишками війська Півторакожуха відійшов до степу, та шлях на Січ йому вже був відрізаний.

Протягом 1639 - 1642 рр. Півторакожуха вів проти польських військ партизанську війну, заманивши їх у безлюдні степи на кордоні України і Кримських земель. Не маючи провіанту і теплого одягу, поляки несли втрати у сутичках із загонами гетьмана у той час, як козаки захоплювали у полон поляків і обмінювали їх у татар на худобу та провіант. У цей же час, на прохання Кримського хана Півторакожуха допоміг татарам відбити напад калмицької орди і відігнати її за Волгу.

Хоч придушення повстання під проводом гетьмана Остряниці вивершилось лютими тортурами, стратами багатьох козацьких офіцерів та наругою над їхніми родинами, потяг до

боротьби за волю і віру в Україні не поменшав. До козаків, що не склали зброї, - їх було чимало - приєдналися й ті повстанці, які не хотіли чи боялися повертатись до своїх панів, кому вже й нікуди було вертатися, бо домівки їм поруйнували та попалили поляки. Та для того, щоб об'єднати всіх невдоволених і зібрати нове військо, потрібен був гетьман.

Невеличкими групами та загонами пробивалися козаки крізь польські застави і сходились до урочища поблизу Богодухова (нині Харківської обл.), край берега Мерли, притоки Ворскли, що впадає у Дніпро. Тут, на бурхливій тривалій Раді, й проголосили (1638 р.) гетьманом колишнього полкового осавула (тобто, умовно кажучи, заступника командира полку) Карпа Півторакожуха, який відзначився мужністю й командирською тямовитістю у минулому повстанні. Перше завдання, що постало перед новообраним гетьманом, це - зібрати нове військо і розпочати бойові дії проти поляків. План простий: започаткувати нове повстання, а далі народ підтримає і нехай Бог помагає. Проте польська розвідка вже знала про Раду на березі Мерли і про появу нового гетьмана. Перекривши всі дороги, поляки не допустили до цих місць козаків, що сформували загони на Дніпрі та Десні. Це були перші сутички, а далі, ясна річ, не забарилися й інші.

Розуміючи, що довго йому у тутешніх краях не перебути, досвідчений повстанець Карпо Півторакожуха пробивається зі своїм поки що невеличким військом крізь польські застави і зникає на землях, що були під контролем Запоріжжя. Логічно було б припустити, що далі гетьман вирушить на Січ. Але Півторакожуха цього не робить.

По-перше, на Січі мають свого гетьмана.

По-друге, там, як здогадувався гетьман повстанців, мабуть, ще не цілком оговтались після недавньої поразки повстання і поки що не зичать собі нової війни з королівськими військами.

Одне слово, Півторакожуха мав підстави не приєднуватись до січовиків. Куди ж йому податися? Гетьман повстанців обрав досить оригінальну тактику. Свою похідну ставку він розташував на кордоні між володіннями Січі і Кримського ханства. При цьому гетьмана січовиків він запевнив у тому, що захищатиме кордони козацьких земель, а кримських мурз - у тому, що єдина його мета - протистояти військам польського короля. Знаючи про

існування цієї ставки, чимало городових нереєстрових козаків почали сходитися сюди. Прибувало також безліч селян, що втікали від польських поміщиків. Польському урядові, ясна річ, таке подобатись не могло. Він послав у ці місця великий загін кінноти, щоб протистояти дедалі більшому війську Півторакожуха. Проте гетьман багато разів відбивав напади поляків, а коли не міг, - зникав у татарських степах. Гнатися за ним поляки не наважувались, бо варто було їм ступити на землі ханства, як це означало б оголошення війни. І тоді вже козаки діяли б разом з ордою. Ні король, ні сейм Польщі такого розвитку подій не бажали.

Ще одна цікава деталь. Нападаючи на польські роз'їзди, що наглядали за прикордонними землями, вояки гетьмана Півтора - Кожуха захоплювали у полон офіцерів-шляхтичів і віддавали їх татарам, а вже ті мали за них добрий викуп. А татари давали за це козакам овець та велику рогату худобу, що йшла на харчі.

Невідомо, скільки б тривали такі прикордонні маневри гетьмана, якби не подія, що сколихнула все Кримське ханство. Територія ханства, як відомо, сягала Приазов'я й Кубані і доходила до земель, підвладних калмицьким мурзам. Хтозна, чого тим мурзам забаглося, але калмицька орда несподівано напала на кримську, і розпочалася війна. Відчуваючи, що самим їм з калмиками не впоратися, кримські татари звернулися по допомогу до гетьмана Півторакожуха. Гетьман поміркував, почухав потилицю... Що не кажіть, а калмики - не поляки. З іншого ж боку - як його не допомогти кримчакам, коли вони стільки допомагали йому самому? Понадто, що хан обіцяв збройно та продовольчо забезпечувати його військо, та ще й непогано платити.

Поєднання тактики козацької піхоти з татарською кіннотою завжди давало надзвичайний ефект. Ним згодом скористався і Богдан Хмельницький.

Зробила згадана тактика своє також у війні татар з калмиками. У кількох битвах калмики зазнали нищівних поразок і мусили відійти до приволзьких степів. Та лихо спіткало гетьмана. Коли військо поверталось назад, він тяжко занедужав і дорогою вмер.

Традиційної у таких випадках версії щодо отруєння цього разу не виникало. Як і щодо поранення.

Як твердить козацька хроніка, сталося це посеред голого степу, тож козаки не мали з чого навіть змайструвати труни. Поховали вони свого ватажка у бочці з-під святого козацького питва - горілки. Але я думаю ось про що: у наш час, коли українців і кримських татар доля звела в одній державі, постать гетьмана Карпа Півторакожуха вимальовується в досить цікавих контурах.

Тарас Шевченко. «Богданова церква в Суботіві». 1845. Папір, акварель.

Він постає перед українцями й татарами як лицар, який однаково прислужився обом народам і слава та бойові подвиги якого певним чином поєднують наші - українців і татар - історії і наші долі.

Тож було б тільки справедливо, якби десь на кордоні між Кримом і Херсонщиною з'явився пам'ятник гетьманові Карпу Півторакожуху. Незважаючи на те, що дехто з дослідників вважає що це постать не стільки з історії, скільки з легенди.

Проте подібні легенди, зазвичай, мають реальне підґрунтя і є невід'ємними частками національної історії.

ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ ЄЛИСЕЙ
(між 1550 і 1554 —1624 рр.)

Український і річпосполитський православний церковний, культурний і громадський діяч, просвітитель, письменник. Архімандрит Києво-Печерської лаври. Засновник Лаврської друкарні і першої у Центральній Україні паперової фабрики.

Народився у родовому маєтку с. Плетеничі у Руському воєводстві (тепер Перемишлянського району Львівської області), неподалік від Золочева, у дрібношляхетській православній родині. Батько — старшина реєстрового козацтва (докладніше його ранг невідомий).

Повідомлення про його ранні роки й початок церковної діяльності непевні. Відомо лише, що освіту отримав у братських школах Львова і Острога.

Згідно з деякими джерелами, Олександр Плетенецький спочатку віддавав перевагу військовій кар'єрі й навіть нібито козакував, за прикладом батька. Чернечий постриг прийняв під іменем Єлисей — за одними даними, у Межигірському монастирі, за іншими — у Києво-Печерській лаврі.

У 1595 р. Єлисей Плетенецький був обраний на архімандрита Ліщинського монастиря у Пінську.

У грудні 1596 р. він узяв участь у Берестейському соборі противників церковної унії (у цей же час у Бресті проводився

собор, де ця унія укладалася). Дещо раніше, 23 жовтня того ж року у Володимирі-Волинському проходив собор противників унії, на якому був винесений протест проти поєднання православної і католицької церкви у Речі Посполитій.

Протест був підписаний тодішнім архімандритом Києво-Печерської лаври Никифором Туром і архімандритом ліщинським Єлисеєм Плетенецьким.

Києво-Печерська лавра. Знімок кінця XIX ст.

Того ж року з невідомих ближче причин (очевидно, через свою позицію у питанні унії) Плетенецький був відсторонений від архімандритства і позбавлений сану. Попри те, спираючись на своїх прибічників і на князя — воєводу київського Василя-Костянтина Острозького, продовжував керувати монастирем аж до свого обрання архімандритом Києво-Печерської Лаври.

У вересні 1599 р. обраний архімандритом Києво-Печерської лаври після смерті її попереднього архімандрита, Никифора Тура. Обрання Плетенецького, креатури князя — воєводи київського Василя-Костянтина Острозького і козаків, проходило в умовах гострої конкуренції з висуванцем короля Іпатієм Потієм, котрий на той момент уже був митрополитом київським. Під претекстом нагляду за виборами король Сигізмунд III послав до Лаври київського римо-католицького єпископа Кшиштофа

Казимирського, але князь Острозький не пустив його в обитель. Таким чином, пройшло двоє виборів: прибічники унії підтримали Потія, прибічники православ'я (дизуніти) і воєводи київського — Єлисея Плетенецького.

Затвердження Єлисея Плетенецького києво-печерським архімандритом сталося однак кількома роками пізніше. Попри те, що папа римський Климент VIII свого часу видав буллу про передачу Лаври греко-католикам, Костянтин Острозький відправив православного Єлисея Плетенецького до папського нунція, наполягаючи, аби той сприяв затвердженню його протеже як новообраного архімандрита на його новій посаді. Це був досить сміливий крок з боку князя — адже після Берестейської унії православна ієрархія, котра не визнала її, опинилася поза законом. Правда, при цьому князю довелося пообіцяти понтифіку сприяти процесу об'єднання з Римом. Нунцій однак поставив умову: «спочатку об'єднання, потім затвердження Плетенецького». Зрештою, папа 19 липня 1603 р. скасував свою буллу про передачу Києво-Печерської Лаври унійникам, а Єлисея Плетенецького король затвердив лаврським архімандритом. Однак грамоту на архімандритство Сигізмунд III видав Плетенецькому двома роками пізніше — 22 лютого 1605 р. після відповідного рішення сейму. Що ж до князя Костянтина, то він, отримавши очікуване, поновив боротьбу з унією і особисто з Іпатієм Потієм — на той час київським митрополитом, підтримуючи у цьому і Плетенецького.

Перше, що зробив Єлисей Плетенецький на посаді архімандрита — повернув «общежительне правило» за чином Василя Великого у Лаврі, що було розхитане за його попередника. Водночас він турбувався про покращення побутових умов ченців Лаври. Єлисей Плетенецький також проводив ремонтні і реставраційні роботи у головному лаврському храмі — Свято-Успенському соборі.

Плетенецький також став відомий через свою благодійну діяльність. За його наказом, з монастирських запасів кожному, хто просив, давали хліб і гарячу їжу. При Лаврі була також побудована кухня для старих жебраків.

Ймовірно, Плетенецький був причетний до заснування Китаєвої пустині, яку започаткували деякі лаврські ченці; надалі пустинь поповнювалася ченцями-втікачами з інших монастирів,

чий ігумени визнали Берестейську унію. За його архімандритства у Києві також з'явився Вознесенський жіночий монастир.

Наступного місяця після виборів нового лаврського архімандрита (12 жовтня 1599 р.) Іпатій Потій спробував за допомогою спеціальної комісії на чолі з оршанським возним Зенковичем реквізувати маєтності Лаври. Однак прибічники Плетенецького, переважно козаки, поставили збройний опір.

У 1608 р. митрополит Іпатій Потій спробував відсторонити Плетенецького від архімандритства. Приводом став виступ частини печерських ченців проти архімандрита, звинуваченого ними у витраті надлишків доходів Лаври з невідомою метою — «которая бы рачей на потребности монастырские яко и чернецкие оборочати ся міла»

«Можна думати, що вже тоді архімандрит почав щось уймати з видатків на сите і п'яне монастирське життя, призначаючи на інші, культурні потреби», — вважав український історик Михайло Грушевський, вбачаючи в цьому причину невдоволення лаврських ченців.

10 вересня того ж року Потій призначив ієродиякона Антонія Грековича своїм намісником у Лаврі.

Але за Плетенецького вступилися козаки і київська православна шляхта, а значна частина лаврських ченців відмовилася визнати владу представника греко-католицького митрополита.

У лютому 1618 р. Антоній Грекович був утоплений козаками в ополонці на Дніпрі. Аби убезпечити надалі Києво-Печерську Лавру від претензій Іпатія Потія, Єлисей Плетенецький добився для неї ставропігії, тобто безпосереднього підпорядкування патріарху константинопольському, а не місцевій церковній владі (щоправда, король Сигізмунд III ще у 1603 р. на вимогу руських послів сейму відділив Лавру від київської митрополії).

Навесні 1612 р. Єлисей Плетенецький зустрічається з митрополитом софійським Неофітом, котрий на тривалий час осідає у Києво-Печерській Лаврі. Неофіт фактично перебирає на себе функції київського православного митрополита (освячував церкви, висвячував священників), становлячи цим конкуренцію Іпатію Потію. Потій попервах не наважувався нічого вчинити наперекір, оскільки Неофіта охороняли козаки, київські православні шляхтичі і міщани. Однак пізніше розпочав проти

Неофіта і київського православного духовенства (у тому числі і Плетенецького) судовий процес у Люблінському трибуналі. Справа однак була спущена на гальмах. Православні духовні на суді заявили, що не доручали митрополиту Неофіту святити церкви і висвячувати священників, а інші заявили, що не визнають юрисдикції трибуналу і його рішень.

Після смерті Іпатія Потія (18 липня 1613 р.) Єлисей Плетенецький за допомогою козаків Петра Сагайдачного силою повернув Лаврі маєтності, забрані королем Сигізмундом III на користь київської греко-католицької митрополії ще за життя Потієвого попередника — Михайла Рагози.

Наступник Потія — митрополит Йосиф Вельямин Рутський подав на Плетенецького до суду, справу виграв, але лаврський архімандрит не віддав захоплені маєтності. Свої дії він мотивував тим, що покійний Рагоза мав борги перед Лаврою. Возному київського воєводства, який мав провести виконання судового вироку, архімандрит пояснив, що утримуватиме захоплені маєтності до покриття боргів, у разі ж потреби готовий доходити своїх прав силою зброї.

Зрештою, Рутський зрікся тих маєтностей за певну суму відступного, а у 1616 р. король Сигізмунд III остаточно затвердив їх за Києво-Печерською лаврою.

У 1601 р. архімандрит Єлисей Плетенецький проводив переговори зі Лжедмитрієм — Григорієм Отреп'євим, котрий зупинявся у Лаврі по дорозі на Острог. Під час візиту Лжедмитрія до Лаври його супроводжував старець Варлаам. У своєму звіті на ім'я московського царя Василя Шуйського, писаному у травні 1606 р., Варлаам повідомляє, що він і Отреп'єв, коли той був іще іноком, зустрічалися особисто з Плетенецьким у Києво-Печерській Лаврі: «В Киеве в Печерском монастыре нас принял архимандрит Елисей, и в Киеве всего жили три недели, и Гришка захотел ехать к киевскому воеводе князю Василию Острожскому, и отпросился у братии и у архимандрита Елисея Плетенецкого. И я архимандриту Елисею и братии говорил о нем и бил челом, что он собирался жить в Киеве в Печерском монастыре ради душевного спасения, а потом идти к святому граду Иерусалиму к Господнему Гробу, а ныне идет в мир к князю Василию Острожскому и хочет иноческое платье сбросить, и он будет воровать, и Богу и пречистой Божьей матери солгал. И мне

архимандрит Елисей и братия говорили: «Здесь-де земля в Литве вольная: кто в какой вере хочет, в той и пребывает». И я бил челом архимандриту и братии, чтобы позволили жить мне у себя в Печерском монастыре, но архимандрит и братия мне не дали».

У 1615 р. за наказом Єлисея Плетенецького у Києво-Печерській лаврі була побудована друкарня. Обладнання для неї було закуплене у львівського єпископа Гедеона Балабана і його сина Федора, котрі до того тримали свою друкарню у Стрятині.

У лаврській типографії почали друкуватися не лише церковні, але й світські книги. Виходили вони староруською книжною мовою, польською і латиною.

Споруда млина на місці папірні XVII ст., спорудженої за повелінням Єлисея Плетенецького. Радомишль, історико-культурний комплекс «Замок Радомишль»

З моменту заснування друкарні й до смерті архімандрита лаврська друкарня видала 11 книжок. Серед них були не лише церковні книги, але і полемічні, філософські твори. Першою книгою, яка вийшла у лаврській друкарні, стала церковно-служебна книга «Часослов» (1616 р.), котру також використовували для викладання у школах. Книга ця була невелика за форматом, містила понад 200 сторінок. Відкривалася вона вступним словом Єлисея Плетенецького. Крім служебних текстів, у «Часослові» містилися твори деяких українських авторів. Книга зробилася популярною серед киян, вони просили Плетенецького збільшити її тираж. Донині збереглося чотири копії лаврського «Часослова», всі вони знаходяться у музеях Росії

(три в Москві, один у Петербурзі).

Щоправда, з самого початку Плетенецький, порадившись перед тим із братією Лаври, планував друкування «Антологіону» (збірку святкових служб, що містила також полемічні тексти), але робота над ним затяглася до січня 1619 р. (книга нараховувала 1212 сторінок, містила гравюри, тексти були набрані кількома різними шрифтами). За цей час, крім «Часослова», була видана книга панегіричної поезії «Візерунок цнот превелебного у Бозі єго милости господина отця Єлисея Плетенецького» (1618 р.). Вона була написана Олександром Митурою і стала першою збіркою поезії, виданою у Києві. До наших днів збереглася єдина копія цієї збірки, яка зберігається в Російській державній бібліотеці в Москві.

Були видані також «Номоканон» (1620 р.), «Служебник» (1620), шкільні підручники. Виходила, крім «Антологіону», й інша перекладна література. Наприклад, «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань святого апостола Павла» (1623 р.), «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння святих апостолів» (1624 р.). Обидві книги вийшли у рамках проекту підготовки повного видання творів Іоанна Златоуста, котрий однак не був доведений до кінця.

З авторської полемічної літератури найбільш знаковою стала «Книга о вірі єдиній» (1621 р.), написана імовірно Захарією Копистенським.

Книги, що їх друкували у київській лаврській типографії, стали популярними і у сусідній Московії, особливо у «Смутні часи» по «Димитріаді», коли книгодрукування там занепало.

Для забезпечення друкарні папером за наказом Єлисея Плетенецького була зведена у Радомишлі (між 1612 р. і 1616 р.) паперова фабрика (папірня) — перше у Центральній Україні підприємство подібного профілю (нині на її місці розташований Музей української домашньої ікони). Папір, що випускався там, маркувався за життя Плетенецького водяним знаком у вигляді його особистого герба.

З іменем Єлисея Плетенецького пов'язується виникнення церковно-просвітницького і культурницького осередку на базі Києво-Печерської Лаври. Печерський архімандрит згуртував навколо себе найвидатніших тогочасних православних релігійних і освітніх діячів, серед яких були енциклопедист і філолог, ієромонах Павло (Памво) Беринда. До 1616 р. він працював у

львівській братській друкарні, але потім Плетенецький запросив його особисто, як знавця грецької мови і знавця друкарської справи, для роботи над «Антологіоном». Беринда погодився не одразу — Плетенецькому довелося писати йому листи кілька разів. Але після видання «Антологіону» Памво Беринда залишився у Києві і надалі брав участь у інших видавничих проєктах Лаври.

До лаврського інтелектуального кола належали також: богослов, протопоп Лаврентій Зизаній; наступник Плетенецького на архімандритстві, ієромонах Захарія Копистенський; Тарас Земка, майбутній митрополит Київський і Галицький Іов Борецький, майбутній лаврський архімандрит а згодом також митрополит Київський і Галицький — Петро Могила, та інші. Коло їхньої ерудиції і зацікавленості було широким: богослів'я, філософія, лінгвістика, географія, зображувальне мистецтво, антична і ренесансна західноєвропейська література, літературний переклад.

До гуртка Плетенецький запросив також Іова Княгиницького — засновника Манявського скиту, колишнього викладача Острозької академії, близького до родини Михайла і Раїни Вишневецьких.

Але через розбіжність із лаврськими інтелектуалами у поглядах на суть чернецтва Княгиницький невдовзі покинув Лавру і повернувся до свого скиту. Якщо для Плетенецького чернецтво було одним із засобів служіння людям, то Княгиницький розглядав його лише як засіб спасіння від мирського «лживого царства диявола». На його погляди очевидно вплинуло те, що він протягом більш ніж 13 років жив на Афоні, куди був відправлений князем Василем-Костянтином Острозьким.

Там Княгиницький спілкувався з Іваном Вишенським, відомим своїми консервативними поглядами, який заперечував будь-які інтелектуальні контакти православних церковних діячів із Заходом.

Попри те, Плетенецький з повагою ставився до Княгиницького і неодноразово звертався до нього з проблемних питань, що стосувалися церковного життя.

«Гурток Плетенецького» сприяв поверненню Києву ролі крупного гуманітарного і політичного центру руської частини Речі Посполитої. Видані за участі членів гуртка книжки отримали

розповсюдження не лише у Речі Посполитій, але й у Московському царстві, інших слов'янських землях (Болгарії, Сербії) — зокрема «Великий катехізіс» під редакцією Лаврентія Зизанія, укладений Памвою Бериндою «Лексикон словенороський» — перший український словник. Він містив переклад на староруську (староукраїнську) книжну мову близько 7 тисяч слів церковнослов'янської мови, а також деяких інших слів іноземного походження. Словник витримав кілька перевидань, у тому числі за межами Речі Посполитої.

Того ж 1615 р. Єлисей Плетенецький узяв участь у організації школи Богоявленського братства, співзасновником якого він був. За зразок була взята львівська братська школа, де колись навчався сам Плетенецький. Пізніше, вже за архімандритства Петра Могили, будучи об'єднаною з лаврською школою, Богоявленська братська стане частиною Києво-Могилянської колегії. Спонсором школи Богоявленського братства стала дружина мазирського воєводи Єлизавета (Галшка) Гулевич, яка пожертвувала на неї значну частину своїх маєтностей. Пізніше школою опікувався козацький гетьман Петро Сагайдачний, котрий разом з усіма січовиками записався до Богоявленського братства, допомагаючи їй у тому числі фінансово. На кошти козаків був зведений головний храм братства — Богоявленська церква. Навчання у школі було безкоштовним. Заняття проводив особисто Єлисей Плетенецький, а також його «гуртківці» — Беринда, Зизаній та інші. У братській школі викладалися латина, богослів'я, риторика, географія, граматики. Серед учнів школи були також вихідці з Московії.

У 1620 р. Єлисей Плетенецький разом із Петром Сагайдачним намовив єрусалимського патріарха Феофана відновити скасовану королем Сигізмундом III православному ієрархію. Переговори, ймовірно за все, відбувалися у Києво-Печерській Лаврі, де Феофан зупинився по дорозі із Москви. Патріарх спочатку не хотів цього робити, оскільки мав непогані стосунки з річпосполитським королівським двором і дорожив ними. Але зрештою погодився — «за пожертвування» (буквально: «за даровизну»). Процедура відновлення православної ієрархії суперечила тодішньому законодавству Речі Посполитої, згідно з яким найвищих православних церковних ієрархів затверджував особисто король.

Наказ Сигізмунда III заарештувати патріарха і учасників процесу відновлення не був виконаний. Феофана і новообраних архієпископів та митрополита (ним став член заснованого Плетенецьким «лаврського гуртка» — Іов Борецький) охороняли козаки, а Сигізмунду III йшлося про набір війська для протистояння Туреччині після нещасливої для Речі Посполитої Цецорської битви (1620 р.), яка закінчилася загибеллю великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського і полонем польного гетьмана Станіслава Конецпольського.

Офіційного відновлення православної ієрархії (з її, однак, подальшою заміною) домігся у 1632 р. інший член гуртка Плетенецького — Петро Могила, коли Сигізмунда III заступив на троні його син, Владислав IV.

Промова Захарії Копистенського на похоронах Єлисея Плетенецького. Друкарня Києво-Печерської лаври, 1625

Сучасники високо оцінювали діяльність Єлисея Плетенецького, спрямовану на відродження церковного і культурного життя православної частини Речі Посполитої. За словами Захарії Копистенського, ієромонаха, а згодом наступника Єлисея Плетенецького на посаді архімандрита Києво-Печерської лаври, його попередник і патрон був «отцем не лише для Лаври,

але й для всього народу» .

Пам'ятник Єлисею Плетенецькому біля папірні у Радомишлі, відкритий у 2009 р.

Перед смертю Єлисей Плетенецький прийняв схиму під іменем Єфимія. Помер 29 жовтня 1624 р. як ієросхимонах. Похований 17 лютого 1625 р. у відреставрованому ним Свято-Успенському храмі Києво-Печерської лаври поряд із надгробком литовського князя Скиргайла і княгині Євпраксії — сестри Володимира Мономаха. Поховання до нашого часу не збереглося.

У надгробній епітафії згадувалося, що Плетенецький «великую церковь, обветшавшую, от развалин предохранил, монастырские волости древние возвратил, а новые устроил, снабдил оные всем и определил везде священников и сам избрал преемником себе наместника своего иеромонаха Захарию Копыстенского».

Копыстенський був тим, хто виголосив над померлим прощальну промову («надгробне слово»). Після смерті Плетенецького він обійняв посаду лаврського архімандрита і очолив друкарню, засновану його попередником.

У 2009 р. у місті Радомишлі на території історико-культурного

комплексу «Замок Радомисль» був зведений пам'ятник Єлисею Плетенецькому.

Це єдиний на сьогодні в Україні пам'ятник цьому видатному релігійному і культурному діячеві і єдиний в Україні пам'ятник на рухливій поверхні води. Скульптор — Владислав Волосенко.

ПОБОДАЙЛО СТЕПАН ДАНИЛОВИЧ (бл. 1600 — 1654 рр.)

Український військовий діяч, полковник Чернігівського полку (1651 р.), наказний гетьман Лівобережжя України (з 1652 р.).

Гвардієць Адама Киселя, згодом - сподвижник Б. Хмельницького, брав участь у ключових битвах Українсько-Польської війни.

Народився на рубежі XVI–XVII ст. у містечку Носівка, що у Чернігівському воєводстві Речі Посполитої. У 1630-х рр., після призначення носівським старостою Адама Киселя, зарахований до складу драгунів. Супроводжував Адама Киселя як член військової гвардії.

У 1648 р., після початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, Степан Пободайло перейшов у лави повстанців.

Козацький генерал Мартин Небаба звернув увагу на досвідченого носівця і доручив йому командувати основною

Чернігівською сотнею. У 1649 р. Мартин Небаба став полковником Чернігівського полку, а Степан Пободайло — сотником Чернігівської сотні.

У 1651 р. належав до групи козацької старшини, яка сформувала опозицію до Білоцерківської угоди (1651 р.) і, фактично, до самого Гетьмана Богдана Хмельницького.

Пізніше брав участь у переговорах з Московією у Переяславі (1654 р.).

У 1654 р. загинув у війні за Велике князівство Литовське у битві під Старим Биховом.

Фундатор відбудови православного Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові, куди й привезли на поховання загиблого.

Як і у біографіях багатьох інших військових діячів часів Хмельниччини, рік народження та факти ранніх літ життя цього, поза всякими сумнівами, талановитого полководця й політика лишаються для нас невідомими. За деякими даними, Степан Пободайло (або ж Подобайло) походив з Чернігівщини.

Мабуть, це припущення вірне, оскільки згодом він зі своїми військами обертався здебільшого на Чернігівщині, а вже помічено, що Хмельницький намагався націлювати своїх полковників на організацію повстання та військові дії саме у рідних для них краях.

Кар'єру свою він розпочинав у війську, яким командував королівський комісар в Україні сенатор Адам Кисіль. Ми вже знаємо, що це військо брало участь у придушенні повстань Павлюка, Остряниці, Гуні.

Хоч відомо, що сам Адам Кисіль виступав, як правило, у ролі посередника під час переговорів повстанців та козаків з польським командуванням та урядом. Тож не будемо брати гріх на душу, заявляючи, що й С. Пободайло був одним з душителів повстань, а скажемо, що 1648 р., на самому початку Визвольної війни, він перейшов на бік Хмельницького.

До речі, під Жовтими Водами та під Корсунем, як і в інших битвах, С. Пободайло воював у складі Чернігівського полку, командуючи сотнею.

Та десь на середину літа 1648 р. Хмельницькому знадобилося підсилити північний край, на якому заворушилася армія литовського гетьмана

Януша Радзивілла, що націлювався на Київ. І тут хтось,

мабуть, подав думку, що туди варто послати чернігівця Пободайла. Так гетьман і вчинив.

Узявши з собою невеличкий загін - людьми він мав поповнюватися у Білорусії та на Чернігівщині, - Пободайло, вже у чині полковника, вирушив на з'єднання з військами наказного гетьмана Кричевського.

Похід тривав довго. Раз у раз виникали сутички з польськими загонами та гарнізонами. А щодо основних подій, то вони, як уже мовилось, розгорталися поблизу містечка Лосва, на Дніпрі. Щоб з'єднатися з наказним гетьманом, Пободайлові треба було переправитися на правий берег Дніпра. Кожне, навіть найдисциплінованіше військо втрачає під час переправи левову частку своєї боєздатності.

Так сталося й цього разу. Підстерігши повстанський корпус край переправи, литовці не дали йому розгорнутися у бойові лави, накрили вогнем з гармат, а потім кинули кінноту.

Рятуючи залишки свого війська, С. Пободайло зумів переправитися назад, на лівий берег. Але час і можливості було втрачено.

Його корпус не зміг підійти на допомогу наказному гетьманові (так само, як не вдалося зробити цього й полковникові Гаркуші), і той зазнав відчутної поразки, та й сам поліг у бою.

Однаке, головне завдання повстанські загони виконали - армії Радзивілла в Україну не пустили. І вона - добре-таки пошарпана - мусила відкласти наміри щодо України, як мовиться, до ліпшого часу...

Молдова завжди входила у коло геополітичних інтересів козацької України. Знаємо чимало прикладів, коли українські гетьмани втручалися у молдавські справи, зводячи на місцевий трон «свого» правителя. Не став винятком і Богдан Хмельницький.

Відчуваючи, що молдовський господар Василь Лупул дедалі одвертіше схиляється до союзу з Польщею, він 1650 р. зробив несподіваний для молдаван і поляків рейд у Молдову. І у складі 70-тисячної армії був також полк Степана Пободайла.

Успіх був надзвичайним. Хмельницькому пощастило не тільки розбити молдавське військо, а й захопити самого Лупула. Карати він його не захотів - нового правителя під рукою не мав. Зате примусив укласти вигідний для України мир і домігся

обіцянки Лупула віддати доньку Розанду за свого сина - Тимоша Хмельницького.

Пободайло ж із цього походу повернувся щасливо. І незабаром опинився на Чернігівщині. Чому?

Бо Януш Радзивілл не вгамувався і знову привів військо на український кордон. Зустрів його чернігівський полковник Мартин (Максим) Небаба.

Але Радзивілли, що мав більше людей і гармат, пощастило загін Небаби оточити. У лютому бою, що спалахнув на північ від Чернігова, між Дніпром і містечком Ріпки, багато чернігівців полягло. Ті ж, що zostалися, пробились на з'єднання з Пободайлом.

Це, звичайно, було поповненням. Але не таким, щоб дістати цілковиту впевненість: втримати Чернігів можна. Підмоги ж чекати не було звідки. Лишалось, отже, одне - відступати далі на південь.

Але полковник скористався тим часом, який потрібен був Радзивілли, щоб прохолонути після бою, перегрупувати сили й добути місто.

За ці кілька днів повстанці разом з населенням настільки зміцнили оборонні редути міської фортеці, так підсилили їх земляними валами, що ні перший, ні кілька наступних штурмів успіху литовцям не дали.

Відчуваючи, що облога може затягтися, а на допомогу козакам - прийти загони Хмельницького, Радзивілл повів війська на з'єднання з армією польського короля. Проте Хмельницький, що перебував тоді поблизу Фастова, випередив його нічним маневром і влаштував засідку. У несподіваному світанковому бою колони литовців дуже порідшали, а весь обоз перейшов до рук козаків.

Склавши належну оцінку розважливості Пободайла, Хмельницький не мав сумніву: на адміністративній посаді полковника чернігівського Мартина Небабу з успіхом замінить полковник Степан Пободайло. По якомусь часі всі впевнились у правильності гетьманового вибору, бо новий полковник чернігівський показав іще й свій, говорячи сучасною мовою, організаційний талант.

Розуміючи, яке велике значення має для України становище, що може скластися на Лівобережній її частині, Хмельницький і

козацька рада призначають С. Пободайла наказним гетьманом Лівобережної України.

Це призначення неабияк піднесло авторитет Пободайла, а де у чому, можна сказати, і розв'язало руки. Того ж таки року, скориставшись із відкликання основних польських сил на Правобережжя (вони мали посилити натиск на Хмельницького), С. Пободайло піднімає повстання. Наслідок: уся територія Лівобережжя перейшла під контроль української козацько-повстанської адміністрації.

В Україні не було дивиною, що той чи інший гетьман або кошовий отаман дає гроші на утримання чи спорудження нових храмів і монастирів.

Що ж до наказного гетьмана Степана Пободайла, то він в історію українського православ'я ввійшов як ініціатор відбудови Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові. Передав на це потрібну суму із заповітом поховати його тут.

Що й було зроблено, коли він загинув у бою під білоруським містечком Старий Бихов улітку 1654 р., тобто вже після Переяславської ради.

Причину його загибелі цікаво сформулював історик І. Крип'якевич: «Загинув у війні за Білорусь».

Але того літа Пободайло зі своїм чернігівським полком опинивсь у війську наказного гетьмана Івана Золотаренка, а воно - входило до складу... російської армії, що розпочала бойові дії проти поляків на території Білорусії.

Отож, із фактичного боку все зрозуміло. Незрозуміло тільки, для кого завойовувала Білу Русь майже 18-тисячна армія українських козаків? Ясна річ, тут не йшлося ні про те, щоб Білорусія перейшла до сфери впливу Києва, як це було за часів Київської Русі, ні про те, щоб Білорусія здобула свою державність і незалежність.

Після Переяславської угоди українське козацтво гинуло в Білій Русі за те, щоб з-під високої руки польського короля ця земля перейшла під не менш високу, але ще твердішу руку царя московського.

В одній із таких сумнівно-праведних битв і наклав головою талановитий український полководець, наказний гетьман Лівобережної України Степан Пободайло.

І було б справедливо, якби у Чернігові з'явився пам'ятник

цьому козацькому вождеві, оборонцеві й будівничому міста.

ПОЛУБОТОК ПАВЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ (1660 —1724 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній Україні (1722–1724 рр.). Представник козацького роду Полуботків. Син Леонтія Полуботка. Чернігівський полковник.

Один з лідерів автономістської партії. За наказом Петра I був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де і помер внаслідок тортур.

Павло Полуботок народився близько 1660 р. на родинному хуторі Старополуботівський (Полуботівка), нині смт. Шрамківка у заможній козацькій родині. Прадід Ярема Полуботок був мешканцем Чернігова і у 1637 р. виконував обов'язки райця чернігівського магістрату. Батько Леонтій Полуботок послідовно служив писарем та сотником Чернігівського полку, а згодом — бунчужним, генеральним осавулом і переяславським полковником.

З 1670 р. Павло Полуботок навчався у Києво-Могилянській академії. У 1680 р. він одружився із Єфимією Самойлович,

племінницею Івана Самойловича. Після закінчення академії Полуботок служив у Війську Запорозькому як військовий товариш Чернігівського полку, а згодом отримав ранг значкового товариша.

У 1692 р., у ході слідства у справі ченця Соломона, гетьман Іван Мазепа звинуватив батька і сина Полуботків у державній зраді. Леонтія визнали винним, позбавили полковницької посади та конфіскували частину маєтків на користь гетьманської скарбниці.

Проте на початку ХУІІІ ст. Павло Полуботок повернув собі ласку гетьмана. У 1703 р. Мазепа затвердив за ним землеволодіння у Чернігівському полку, а у 1705 р. дав згоду на його обрання чернігівським полковником.

У 1708 р., у ході Північної війни, Павло Полуботок не підтримав виступ Івана Мазепи проти московського царя Петра І. 6 листопада того ж року на Глухівській раді, організованій промосковською козацькою старшиною, він був одним із претендентів на гетьманство. Проте булава дісталася Івану Скоропадському, а кандидатуру Полуботка відхилили через побоювання Петра І.

Начальники малоруські зібрали негайно Раду, що складалася з козаків, з їхніх начальників і посольства, і подали государеві призначених кандидатів, найгідніших людей з найперших полковників своїх, чернігівського, Павла Полуботка, стародубського, Івана Скоропадського, бути гідними. Государ, з них вибрав і призначив у гетьмани останнього, людину надійну і заслужену, а про Полуботка сказав: «Цей дуже хитрий; він може Мазепі уподібнитися».

Тому, листопада 7 числа, на тій Раді, що зібралася, загальними голосами того Скоропадського і вибрали.

24 листопада 1708 р. замість гетьманського уряду Петро І надав Полуботку села небожа Мазепи, Івана Обидовського. Через місяць він отримав від царя Любеч з околицями і частину володінь самого Мазепи та Пилипа Орлика.

На підвладних землях Павло Полуботок розгорнув активну господарчу діяльність. Він розвивав промисловість, будуючи млини, гуральні, гути і рудні, і наповнював власну скарбницю, торгуючи зерном і тютюном. На виручені кошти Полуботок скуповував нові маєтки у Гадяцькому, Лубенському, Ніжинському,

Охтирському, Сумському і Чернігівському полках. На початок 1720-х рр. він був одним із найбільших землевласників у тогочасній Гетьманській і Слобідській Україні. Полуботку належало близько 2 тисяч селянських дворів, садиби у Чернігові, Гадячі, Любечі, Лебедині, Михайлівні, Коровинцях, Оболоні, Боровичах.

Він мав невелику бібліотеку, колекцію картин, ікон та зброї. За свідченням Якова Марковича, Полуботок цікавився історією і упорядкував котротку «Кроніку», що охоплювала події в Україні протягом 1452–1715 рр. Він також був покровителем чернігівського Вознесенського собору.

У 1722 р. Павло Полуботок був призначений наказним гетьманом 10-тисячного козацького загону, який за указом Петра I, працював на будівництві Ладозького каналу. Будівництво було непопулярним серед козаків через зневажливе ставлення влади, несприятливий клімат, погане забезпечення продовольством, хвороби та високу смертність.

У першій половині 1722 р., Полуботок виконував обов'язки наказного гетьмана Війська Запорозького за відсутності Івана Скоропадського. Після смерті останнього, 4 липня 1722 р., козацька старшина обрала Полуботка наказним гетьманом ще до оголошення нових виборів.

28 червня 1722 р. Петро I створив у Глухові Малоросійську колегію на чолі з президентом Степаном Вельяміновим для керування справами Гетьманщини.

16 квітня 1723 р. указом Петра I розширено повноваження Малоросійської колегії за рахунок звуження повноважень гетьмана.

19 серпня 1722 року Полуботок видав універсал, який:

1) забороняв зловживання світських і духовних можновладців щодо осіб козацького стану: « абы пани полковники, панове старшина полковая, сотники, державци духовніе й свіцкіе, атамани й прочіе урядники й отнюдь никто не дерзали козаков до приватних своих работизн принуждати й употребляти, но міют они, козаки, при своих свободах застаючи, толко войсковіе, чину их козацкому пристойные... отбувати й исполняти услуги».

2) передбачав реформу судочинства, а саме визначав порядок судових апеляцій та регламентував процес судочинства: «А суди

везді... со всяким надлежащим устроити порядком, жебы не сам [полковник] й не один судья, але у присудствии и другой старшины тамошней, також безурядовых, только бы честных й разумных особ... справи судовые в судебной избі размотрувал й рішал бы общесовістно, по истине, як право и самая слушность указывает».

Подання Сенату Російської Імперії колективних клопотань та чолобитних від імені старшини, козаків і посполитих з вимогою скасувати фінансове підпорядкування Гетьманщині Малоросійській колегії. Саботаж фінансових розпоряджень Малоросійської колегії.

Гальмування інкорпораційної реформи восени 1722 р. за відсутності Петра I. Скасування через Сенат постанов Вельямінова.

22 травня 1723 р. — Полуботка із старшиною викликали до Петербурга «для ответу» за організацію антиросійської діяльності і підбурювання народу проти царя.

23 червня 1723 р. — Петро I заборонив указом проводити нові вибори гетьмана.

Родинний герб сім'ї Полуботка

У вересень 1723 р.— розпочалися допити Полуботка і старшини у Таємній канцелярії. Полуботок пропонує замінити Малоросійську колегію Генеральним судом у семи персонах.

Данило Апостол і старшина привозять до Петербурга від імені всього Війська Запорозького Коломацькі чолобитні, в яких

просять дати дозвіл на проведення гетьманських виборів та ліквідувати податки, впроваджені Малоросійською колегією.

10 листопада 1723 р. — розгніваний Петро I наказав ув'язнити Полуботка, старшину і всіх, хто допомагав їм, до Петропавлівської фортеці.

У середині 1724 р. — справу Полуботка віддано на розгляд Вищого суду. 29 грудня 1724 р., близько 15:00 — Полуботок помер від хвороби у камері. Похований на цвинтарі церкви Святого Сампсонія Прочанолубця за Малою Невою у Петербурзі

17 лютого 1725 р. — вістка про смерть Полуботка досягла Гетьманщини після повернення прислуги покійного гетьмана.

17 лютого 1725 р. — у глухівській церкві відправлено панахиду по Полуботку.

Одержавши звістку про смерть Івана Скоропадського у 1722 р., Петро I велів виконувати обов'язки гетьмана полковнику Полуботку з генеральною старшиною, радячись у всіх справах з головою колегії Вельяміновим.

Старшина через особливу репутацію порушила клопотання про дозвіл обрання нового гетьмана, але на це прохання довго не було відповіді, і коли старшина дозволила собі нагадати про це клопотання, Петро влітку 1723 р. відповів, що справа про обрання гетьмана відкладена на невизначений час: царський уряд підшукує в гетьмани особливо вірну й надійну людину у зв'язку з тим, що від часу першого гетьмана, Богдана Хмельницького, і до останнього, Скоропадського, усі гетьмани виявились зрадниками, і набридати царю з цим питанням не варто, бо управління Україною забезпечене і у справах немає замішання. Іншими словами, Петро не тільки відкладав цю справу, а й забороняв нагадувати про неї.

Полуботок, людина енергійна, пройнята любов'ю до своєї країни, не міг дивитися на все це байдуже. З огляду на те, що приводом для всіх цих порушень старих українських прав служить українське безладдя та зловживання, він прагнув увести порядок та законність в українському управлінні і покласти край старшинським зловживанням, на які посилався цар Петро. Розіслав універсали, які забороняли старшині під страхом суворих покарань використовувати козаків на свої потреби. Зайнявся реформою судових установ, прагнучи попередити хабарництво та зловживання суддів, неправий суд і утиски

народу: розпорядився, щоб у судах сільських, сотенних та полкових судив не один суддя або отаман одноосібне, а з ним засідало кілька асесорів для контролю. Нормував апеляції вищому суду на рішення нижчого. Доклав зусиль, щоб ввести порядок у судочинстві вищого військового суду.

Полуботок разом із старшиною не переставав також добиватися дозволу на обрання нового гетьмана, скаржився на самоуправства і грубе поводження великоросійських чинів і посилався на статті Богдана Хмельницького проти нововведень. Коли Вельямінов надіслав скаргу на Полуботка, що він протидіє колегії, Петро вирішив ще більше обмежити українське самоврядування і викликав Полуботка з найголовнішою старшиною в Петербург.

А щоб в Україні у цей час взагалі було якомога менше старшини і козацтва, розпорядився вивести козацьке військо на південний кордон, ніби для охорони України від татар.

У Петербурзі Полуботок зі старшиною подали цареві прохання про повернення Україні старих прав, посилаючись на те, що за статтями Богдана Хмельницького ніхто не може втручатися у козацький суд, а тепер великоросійська колегія втручається у судові справи, приймає скарги на рішення і таке інше.

Одночасно з цим козацьке військо, яке стояло на південному кордоні над рікою Коломаком, відправило цареві свої донесення, в яких скаржилось на різні несправедливості з боку великоруських правителів, на незаконні побори, на тяжкі постійні московських військ, які розоряють населення, і просило знову дозволу обрати гетьмана за давніми порядками.

Хоча в усьому цьому не було нічого незаконного, але цар Петро страшенно розгнівався на Полуботка за протидію його планам русифікації. Він наказав заарештувати його і всю старшину, яка була з ним у Петербурзі, і посадити у Петропавловську фортецю. Велів заарештувати також усіх, хто брав участь у складанні коломацьких пунктів, і прислати їх до Петербургу.

Згідно з оповідями, Полуботок сміливо докоряв Петра за порушення українських прав, доводив, що гноблення України не приносить йому ніякої честі — значно більше слави правити народом вільним і вдячним, ніж пригноблювати його

наси́льством. Нагадував йому про вірність і старанну службу українців і докоряв царя, що за цю криваву службу він платить їм гнівом та ненавистю: «За все це ми замість подяки одержали тільки кривди та зневагу, потрапили у тяжку неволю, платимо ганебну і нестерпну данину, змушені копати вали та канали, осушувати непрохідні болота, угноюючи їх трупами наших покійників, які тисячами гинули від втоми, голоду, нездорового клімату; всі ці лиха і кривди наші ще збільшились тепер за нових порядків: урядують над нами московські чиновники, які не знають наших прав і звичаїв і майже неписьменні — знають тільки, що їм все можна, робити з нами».

Павло Полуботок розмовляє з Петром І у Петропавловській фортеці

Розгніваний Петро крикнув, погрожуючи Полуботку смертю за таке зухвальство, і велів посадити його у фортецю. Перед смертю Полуботок сказав цареві: «За невинні страждання мої і моїх земляків будемо судитися у спільного і безстороннього судді, Бога нашого: скоро постанемо перед ним, і він розсудить Петра і Павла».

Не маючи підстав для обвинувачення Полуботка за його політичну діяльність — оскільки він керувався, очевидно, бажанням блага своїй батьківщині, — проти нього почали

слідство на основі його управління полком і господарських справ — несправедливостей щодо населення і козаків, які тоді водились за кожним із старшини: у скуповуванні козацьких земель, незаконному закріпаченні тощо.

Під цим слідством його тримали кілька місяців, і він, не дочекавшись його закінчення, помер у Петропавлівській фортеці 18 грудня 1724 р. Незабаром після цього помер і цар Петро (28 січня 1725 р.).

Петропавлівська фортеця, де помер гетьман Полуботок

Смерть Полуботка у в'язниці справила глибоке враження в Україні, особливо серед старшини. Полуботка почали прославляти як героя-мученика за Україну. Він був похований на кладовищі у Санкт-Петербурзі при церкві св. Самсона-Прочанолубця (рос. Церковь Св. Странноприимца Самсона на Выборгской стороне), яка була побудована дерев'яною у кінці 1709 р. на пам'ять Полтавської баталії. Зараз на місці церкви стоїть кам'яний Сампсониевский собор, побудований у 1740 р.).

Батько: Леонтій Полуботок (? — 1695 рр.) — полковник

Переяславського полку, противник Івана Мазепи. Дружини та діти: Перша дружина - Єфимія Самойлович (? — лютий 1717) — небога гетьмана Івана Самойловича. Діти: Андрій Полуботок (? — 1744 рр.); Яків Полуботок (? — 1734 рр.); Олена Полуботок (? — 23 квітня 1745) — дружина Якова Маркевича, улюбленого небожа Анастасії Скоропадської; Ганна Полуботок (старша); Ганна Полуботок (молодша).

Друга дружина: Ганна Лазаревичева — донька ніжинського полкового судді Лазаревичева, вдова військового товариша Романа Жураківського.

За легендою Полуботок відправив гетьманські скарби до Лондона, заповівши повернути їх незалежній Україні чи своїм нащадкам.

У 1720 р. син гетьмана Яків за батьковим розпорядженням поклав на рахунок лондонського «Банку Ост-Індійської компанії» барильце золота.

До Росії це золото спробували повернути кілька царів, починаючи від Петра I, а від середини XIX ст. претензії на скарб гетьмана стали заявляти його нащадки.

Пам'ятна дошка у Чернігові на вул. П.Полуботка

У 1908 р. 350 його нащадків провели з'їзд у місті Стародубі, відправивши до лондонського банку 25 представників з вимогами повернути відсотки, які набігли за 200 років розмірі 213 млн. карбованців.

У середині 1950-х рр. розшуком скарбу Полуботка зайнялась

Ін'юрколегія СРСР, а від 1991 р. — влада незалежної України. Нині мова йде вже про суму на внеску Полуботка у 16 млрд. фунтів стерлінгів.

Однак службовці банку, спадкоємця «Банку Ост-Індійської компанії», донині ігнорують усі запити, посилаючись на таємницю вкладу та відсутність у претендентів необхідних паперів, що підтвердили б їхні права.

З метою вшанування пам'яті наказного гетьмана Павла Полуботка та з нагоди відзначення у 2010 р. 350-річчя від дня його народження, президент України Віктор Ющенко доручив Кабінету Міністрів розробити та затвердити план заходів. Зокрема, передбачалася організація за участю Національної академії наук України у місті Чернігові міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої Павлу Полуботку та його діяльності, а також тематичні конференції, «круглі столи», історичні читання в інших населених пунктах. Передбачалися також видання наукових та науково-популярних книг, збірок документів та матеріалів.

У місті Чернігові планується встановити пам'ятник наказному гетьману Павлу Полуботку, а також пам'ятні знаки — у селищі Любечі Чернігівської області. Передбачено й проведення робіт з реставрації та музеєфікації кам'яниці Павла Полуботка у селищі Любечі, а також архітектурно-археологічного обстеження колишньої садиби Павла Полуботка у місті Чернігові.

Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям було доручено здійснити заходи з благоустрою об'єктів, пов'язаних із життям та діяльністю наказного гетьмана Павла Полуботка, оновлення відповідних музейних експозицій.

Також Павлу Полуботку присвячена монета номіналом 10 гривень.

На реверсі монети у намистовому колі у центрі зображено поясний портрет Павла Полуботка, праворуч — герб Полуботка.

Між зовнішнім кантом монети і намистовим колом угорі розміщено стилізований напис ПАВЛО ПОЛУБОТОК, унизу — роки життя 1660–1724 рр.

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (ЄЛЕАЗАР)

(1681 - 1736 pp.)

Український [богослов](#), [письменник](#), [математик](#), [філософ](#), [ректор](#) [Київської академії](#) (1710—1716 pp.), архієпископ Великоновгородський та Великолуцький.

Феофан Прокопович — визначний український діяч епохи [бароко](#). Різносторонність обдарувань, енциклопедичність знань, видатні досягнення у галузі науки, політики, без сумніву дозволяють поставити його у ряд геніїв людства. Праці Ф. Прокоповича торкаються [фізики](#), [філософії](#), [математики](#), [астрономії](#), [логіки](#), наук про державу і право, [теології](#).

Єлеазар Прокопович народився у [Києві 7 червня 1681](#) р. у родині крамаря Церейського.

Після смерті батька й матері його опікуном став дядько по матері Феофан Прокопович, намісник київського Братського Богоявленського монастиря, професор і ректор [Києво-Могилянського колегіуму](#).

Дядько віддав Єлеазара до початкової школи при монастирі. Після її закінчення, Єлеазар стає студентом Києво-Могилянського колегіуму. У роки навчання був одним з найкращих учнів, добре опанував [церковнослов'янську](#), [грецьку](#) та [латинську мови](#), не раз перемагав у наукових диспутах, крім традиційних для колегіуму дисциплін вивчав твори європейських [філософів](#). Після смерті дядька, Феофана Прокоповича, його підтримував київський митрополит [Варлаам Ясинський](#).

У 1698 р. Єлеазар закінчує Києво-Могилянський колегіум і вирішує продовжити освіту. Того самого року вступає до

Володимир-Волинського уніатського колегіуму, живе у василіянському монастирі, де приймає унію й постригається у ченці під іменем Єлисея.

Уніатський володимир-волинський єпископ Заленський помітив незвичайні здібності молодого ченця і сприяв його переведенню до Римської католицької академії св. Афанасія, в якій готували богословів для поширення католицтва серед прихильників східного православ'я.

У [Римі](#) Єлисей користувався [ватиканською бібліотекою](#), крім богословських наук вивчав твори древніх латинських та грецьких філософів, істориків, пам'ятки старого й нового [Риму](#), засади католицької віри та організації папської церкви, знайомився з творами [Томмазо Кампанелли](#), [Галілео Галілея](#), [Джордано Бруно](#), [Миколая Коперника](#). [28 жовтня 1701](#) р. залишає Рим, не закінчивши повного курсу академії. Пішки проходить [Францію](#), [Швейцарію](#), [Німеччину](#), деякий час студіює у місті [Галле](#), де знайомиться з ідеями реформаторства.

У [1704](#) р. повертається в Україну, спершу у [Почаївський монастир](#), потім у Київ, зрікається католицької віри, проходить епітимію і постригається у православні ченці, прийнявши ім'я Феофана у пам'ять про свого дядька.

З [1705](#) р. викладав риторику, піітику та філософію у Києво-Могилянському колегіумі, уклав курс піітики та риторики, написав трагікомедію «Володимир», присвятивши її гетьману [Івану Мазепі](#). Водночас пише й виголошує богословсько-філософські проповіді, завдяки яким був помічений київським генерал-губернатором [Д.Голіциним](#) та [О.Меншиковим](#).

У [1707](#) р. стає префектом Києво-Могилянської академії.

У [1711](#) р. його беруть у складі почту царя [Петра I](#) у [Прутський похід](#), під час якого в [Яссах](#) він виголошує з нагоди річниці [Полтавської битви](#) проповідь, яка сподобалася цареві.

Після повернення до Києва Феофана Прокоповича призначено ректором Києво-Могилянської академії і професором богослов'я. Водночас він стає ігуменом Братського монастиря.

У [1716](#) р. за бажанням Петра I Прокопович переїжджає до [Петербурга](#).

У [1718](#) р. призначений єпископом псковським і нарвським, стає наближеним до царського двору. Пише на замовлення царя книги «Апостольська географія», «Коротка книга для навчання

отроків», «Духовний регламент» [1720](#) р.

У [1721](#) р. призначений віце-президентом [найсвятішого синоду](#), головою якого був виходець з України [Стефан Яворський](#).

У [1724](#) р. Феофан за наказом царя пише указ про устрій чернецтва, який упорядковував і регламентував монастирське життя за взірцем давніх монастирських статутів, спрямовував чернече життя на користь суспільству, бере активну участь у здійсненні реформ у Росії. Після смерті Петра I сприяє сходженню [Катерини I](#) на трон.

У [1725](#) р. Прокоповича призначено архієпископом новгородським і першим членом синоду, фактичним главою [Російської православної церкви](#).

Він бере участь в організації [Російської академії наук](#), очолює так звану «учену дружину» діячів культури, до якої належали [Татищев](#), [Кантемір](#) та ін.

Останнє десятиріччя життя майже залишив діяльність вченого, зазнавав переслідувань з боку противників петровської політики, які плели навколо Прокоповича інтриги, слали у синод доноси, намагаючись позбавити його високого становища у церковній ієрархії.

[19 вересня 1736](#) р. помер у [Новгороді](#), похований у новгородському Софійському соборі.

У 1779 р. у Києві вийшов тритомник лекцій з риторики, логіки, фізики, математики й етики, які читав Ф.Прокопович у Києво-Могилянській Академії у 1705—1709 рр. Раніше у радянські часи твори Ф.Прокоповича були опубліковані у Москві та Ленінграді (Ф.Прокопович. Сочинения, М.-Л., 1961).

Ф. Прокопович — автор «Букваря», за яким багато десятиліть вчилися українці, росіяни, білоруси, греки, молдавани, серби, грузини, болгари. Його твори були дуже поширені в усіх східнослов'янських країнах. Скажімо, у Сербії «Первое учение отрокам» було перевидане 7 разів. Курс теології Ф.Прокоповича опубліковано латинською у Кенігсберзі у 70-тих рр. XVIII ст. у трьох томах, і тоді ж у Лейпцігу у шести томах. У перекладі російською цей же курс видано у Москві у XVIII ст. І це тільки деякі твори великого мислителя, письменника, політика, науковця. Твори Ф.Прокоповича видавалися книжною і літературною українською, латинською, старослов'янською, російською, німецькою, англійською, французькою, шведською,

іншими мовами.

Філософські погляди Ф.Прокоповича базувалися на об'єктивному [ідеалізмі](#). Він доводив, що Бог існував «раніше буття світу... як найдосконаліший розум». Виникнення світу речей за Ф.Прокоповичем сталося шляхом божественної еманациї (випромінювання, витікання). Треба сказати, що ці погляди (близькі до [неоплатонізму](#)) поширювалися ще у Київській Україні-Русі.

Але поряд з тим у творах Ф. Прокоповича є багато тверджень, які тяжіють до пантеїзму та деїзму. Так у своїй «Натурфілософії» він пише: «Під природою розуміють самого Бога». Або в іншому місці: «Повне визначення природи збігається з Богом щодо природних речей, в яких Він з необхідністю існує і які Він рухає.

Звідси випливає, що це визначення не лише природи..., а воно, очевидно, відноситься й до матерії і форми», «У природі існує й живе Бог», «Бог є в речах», «природа зберігається Богом, а це все одно, що зберігаються субстанції».

Це дуже близько до дефініції Дж. Бруно «Бог в речах», або Б.Спінози: «...сам всесвіт і є Бог». Одночасно Ф.Прокопович виступає проти [антропоморфізму](#) в розумінні Бога: «Не розумно міркують ті, — говорить він,- які думають, що Бог є подібним до складу людини і що нібито він має і голову, і бороду, і руки, і ноги та всі інші тілесні члени». На думку Прокоповича погляди «антропоморфітів, які суєсловили про Бога, що він має подібні тілесному складові нашому органі» є не що інше як залишки первинних вірувань стародавніх народів.

Надзвичайно цікавими є окремі тези Ф.Прокоповича про світобудову, які адекватні або навіть ідентичні сучасним уявленням астрономії, космології та космогонії. Ось деякі з них:

«Світ... не є нескінченним, але замкненим та обмеженим певними границями»

Ф. Прокопович, по суті твердження є адекватним сучасним уявленням про Метагалактику

«Передусім, треба знати, що рух з часом має дуже тісний зв'язок так, що ніщо не рухається інакше як у часі і ніщо не вимірюється часом, якщо не рухається»

— Ф. Прокопович

По суті справи тут Ф. Прокоповичем сформульовано фундаментальну тезу про зв'язність часу, простору і матерії, яка лежить в основі сучасної теорії відносності. Тільки «закритість» досягнень українських мислителів перед світом і невивченість їхніх праць до сьогодні не дає змоги поставити ім'я нашого вченого на достойне місце поряд з Лукрецієм Тітом Каром, [Ньютоном](#), [Фрідманом](#), [Ейнштейном](#) — і сучасні фізики повинні попрацювати у цій галузі, переосмисливши і переоцінивши доробок українських мислителів, зокрема Ф.Прокоповича, надати світової відомості їхнім непересічним, а іноді й абсолютно піонерським досягненням.

А ось хоча й теологічне за формою, але наукове за змістом формулювання закону незнищеності матерії за Ф.Прокоповичем: «...матерію не можна ніколи створити, ані зруйнувати, також ні збільшити, ні зменшити ту, яку створив Бог на початку світу, і якою і в якій кількості створена, такою залишається досі й буде залишатися завжди». За Ф. Прокоповичем світ є «матеріальним сполученням речей», а «небо складається з матерії».

Поряд з [Епікуром](#) та [Анаксархом](#), [М.Кузанським](#), Г.Галілеєм, Дж.Бруно Ф.Прокопович фактично визнає множинність світів.

Наголошує, що [Чумацький Шлях](#) — скупчення зірок, вчить про єдність світу через матерію: «Матерія є спільною й однаковою в усіх тілах, проте форми різні». Мислитель цілком слушно вважав, що «немає матерії без форми». Таких визначень, тлумачень ми зустрічаємо безліч, читаючи «Фізику» Ф. Прокоповича.

Основними своїми ідейними супротивниками Прокопович вважав томістів (послідовників вчення [Томи Аквінського](#)). Не погоджується Ф. Прокопович і з Епікуром у тому, що [атом](#) є неподільним: «всі... тіла теж складаються з нескінченно подільних тілець». До сьогодні ця фундаментальна теза є у центрі уваги фізики. Вже давно стало зрозумілим, що власне атоми подільні, їхнє місце «неподільних» зайняли елементарні частинки, але й вони, як доведено новітніми дослідженнями, складаються з дрібніших часточок — [кварків](#). То ж Ф. Прокопович поки що залишається правий — подільність матерії в принципі може бути нескінченною, хоча й специфічною (принцип квантування).

Ф. Прокопович працював над найважливішими фундаментальними філософськими, природознавчими, світоглядними проблемами — вченням про матерію, рух і спокій, світло, планети, зірки, Сонце, а також про природні процеси на Землі — землетруси, атмосферні явища. Можна з упевненістю говорити про визначні для того часу досягнення українського вченого на цій ниві, про велику історичну перспективу його ідей. І залишається тільки сумувати з приводу надто вузької відомості й непропрацьованості фахівцями до сьогодні надзвичайно багатой спадщини мислителя.

Але, з іншого боку, далеко не все втрачено — нічого не заважає сучасним укладачам підручників та посібників з фізики, астрономії спиратися не тільки на праці відомих закордонних дослідників, але й згадати вітчизняних не менш видатних, але в силу історичних обставин, на жаль, менш відомих вчених.

Ф.Прокопович був основним ідеологом реформ Петра I. Критичне вістря своєї теорії держави Ф.Прокопович спрямовує на князівсько-боярську опозицію процесу централізації держави і проти зверхності і автономії влади церкви стосовно держави.

Створюючи свою теорію, Прокопович глибоко вивчає історію країни, спирається на ранньобуржуазні праці про державу і право [Гоббса](#), [Гроція](#), [Пуффендорфа](#). Але при цьому він витворював свій оригінальний варіант теорії держави і державності. Ф.Прокопович пише ряд суспільно-політичних праць: «Слово о правде и чести царской», «Правда воли монаршей» та ін. де викладає основи ідеї міцної держави і застосовує їх безпосередньо до тогочасної Росії.

По суті сам Ф.Прокопович і його теорія стають промотором реформ у цій країні і головною причиною її зміцнення. Без практичного застосування просвіченого абсолютизму за часів Петра I і продовження цієї політики після нього не було б тієї Росії яку ми знаємо.

Першим принципом, на якому базувалася теорія просвіченого абсолютизму Ф.Прокоповича, був принцип загальної (всенародної) користі: «Всяка верховна влада єдину свого встановлення причину кінцеву має — всенародну користь. Це лише знати народ мусить, що володар зобов'язаний його користю опікуватися, проте у справах опіки не народу, а єдиному Богові ... підлягає».

За Прокоповичем ця опіка царя включає добробут своїх підданих, їх повчання (духовне і світське навчання), державну безпеку. Феофан Прокопович приходиться до висновку, що громадські та військові справи є головними в обов'язку царів.

Другий принцип теорії Ф.Прокоповича — принцип централізації, який був однозначно направлений проти залишків феодальної роздрібленості. Щодо можливих державних устроїв, то Прокопович, як і інші дослідники проблем держави, вважав основними його формами аристократію, демократію й монархію.

Оригінальна особливість підходу Прокоповича полягала у тому, що він не ставив питання про те який з цих устроїв є найкращим, а про те «який тому або іншому народові найпотрібніший».

Ф.Прокопович пов'язує найкраще забезпечення народної користі з сильною державою, а сила держави вбачається ним у єдності й неподільності. З цих позицій Ф.Прокопович жорстко критикує [унію](#) і [католицизм](#) (як інструменти внутрішнього поділу народу), аристократичну олігархію, обґрунтовує необхідність підпорядкування церкви світській владі.

Створення «Духовного регламенту», який набув чинності закону, й заснування [Синоду](#) — органу управління Російською православною церквою, який підпорядковувався світській владі, були практичним втіленням ідей Прокоповича.

Час Ф.Прокоповича — це час, коли активно йшло розмежування науки і теології. Ф. Прокопович виступає одночасно як провідний теолог і науковець свого часу.

Безперечним фактом є те, що вмів використовуючи новомодне [коперніканство](#) й [картезіанство](#) (течія на основі вчення Р.[Декарта](#)) Ф.Прокопович робить спробу вдосконалити традиційну теологію, примирити науку і релігію.

Йому належить ідея раціональної теології. Між Божим одкровенням, законами природи і розумом людини, вважав Ф.Прокопович, не повинно бути суперечностей, бо вони гармонійно пристосовані одне до одного своїм творцем.

Однак, якщо між новими даними науки й езотеричним знанням все ж виявляться суперечності, то це означає, на думку мислителя, що висновки науки підлягають сумніву. Біблійні ж тексти треба тлумачити алегорично, відповідно до рівня уявлень і світосприймання сучасних людей. Не можна позбутися враження

про те, що це думка нашого сучасника. Сьогодні теж є аналогічні спроби об'єднати здавалося б необ'єднане — божественне і наукове. У цьому контексті Ф.Прокопович прочитується дуже по-сучасному. Одночасно Ф.Прокопович блискуче показував невігластво [схоластів](#), не боявся піддавати сумніву віками встановлені догмати, цінував науковий пошук, прагнення до наукової істини. Навіть [Біблія](#) не є для нього безперечним авторитетом. У курсі риторики і натурфілософії він говорить про суперечливі місця у Біблії, існуючі неточності.

Ф. Прокопович ґрунтовно досліджує питання об'єкта і суб'єкта пізнання, проблеми чуттєвості і мислення, методів пізнання.

ПУШКАР МАРТИН ІВАНОВИЧ (р. н. невід. - 1658 р.)

Видатний полководець часів Хмельниччини, полковник полтавський, один з меценатів заснування Хрестоздвиженського монастиря, лідер повстання 1657 – 1658 рр., спрямованого проти влади гетьмана Івана Виговського.

Згідно з дослідженнями Крип'якевича Мартин Пушкар походив з Любецької шляхти. До 1648 р. Пушкар перебував на Запорозжжі. Під час Хмельниччини у реєстрі 1649 р. під іменем «Мартина Пушкаренка» записаний Полтавським полковником і згадується у поході 1649 р. до Збаража. Згодом взяв участь у поході 1650 р. на Ясси, у 1651 р. Дем'яна Лисовця до Кам'янця та 1651 р. до Берестечка.

У березні 1651 р., на чолі козацьких полків прийшов на

допомогу Івану Богуну, який обороняв Вінницю. Згодом брав участь у Білоцерківській виправі 1651 р., поході 1652 р. до Кам'янця, 1653 р. до Бедрихова Городка, 1653 р. до Жванця, Брацлавській битві 1654 р. та поході 1655 р. до Охматова. Учасник Охматівської битви 1655 р., у якій очолював передовий полк котрий першим зійшовся у бої з наступаючими частинами польського війська. За життя гетьмана Хмельницького Мартин Пушкар взяв також участь у поході 1655 р. до Львова та у поході 1657 р. Юрія Хмельницького до Наливайкового Броду.

Після смерті Богдана Хмельницького і виборів гетьманом Івана Виговського, Пушкар виступив в опозиції до останнього. Перші сутички закінчилися перемогою більш досвідченого полтавського полковника та 1 червня 1658 р. під Полтавою військо Виговського разом з союзними силами кримського хана, на чолі з Карач-Беєм, розгромило сили Пушкаря. Сам бунтівний полковник загинув у бою.

Дивно іноді складаються долі воєначальників: вони роками проливають власну кров і кров солдатів у боротьбі проти ворогів батьківщини, але ні місця в історії, ні особливої слави зусилля ці не дарують. А потім раптом обставини кидають їх у зовсім інші бої - у міжусобні змагання, у повстання проти керівника держави... Вони доводять власний народ до межі громадянської війни і цим здобувають собі безсмертя, хоч одна частина сучасників і нащадків - залежно від симпатій - уважатиме їх борцями за справедливість, а друга - зрадниками, заздрісниками та владолюбцями.

Саме такого абрису набула доля одного з учасників «Хмельниччини» полковника Мартина Пушкаря. Починав він службу у реєстровому козацтві. З перших днів визвольної боротьби під проводом Хмельницького - у складі армії повстанців. У 1648 р. очолив полтавський адміністративний полк - один з найважливіших у стратегічному плані на всьому Лівобережжі.

С.Васильківський. Вибори полковником Мартина Пушкаря

Виступаючи перед смертю на старшинській раді, Б. Хмельницький назвав чотирьох осіб, на яких дивився, як на можливих своїх наступників - був серед них і полковник полтавський Мартин Пушкар. Ясна річ, це свідчить і про авторитет полковника як військового та політичного діяча, і про те, що Пушкар залишався відданим справі повстанців, відданим гетьману.

Всі історики, які торкаються повстання, що його організував М. Пушкар за часів гетьманства Івана Виговського, намагаються пояснити, чому він удався до цього трагічного збройного виступу.

Підсумовуючи їхню полеміку, Д. Яворницький теж не доходить чітко окресленого висновку, обмежуючись лише констатацією версій:

«Літописці по-різному пояснюють причини ворожнечі Пушкаря і Виговського. На думку одних, ближчих до цієї події, Пушкар озлобився на Виговського за те, що його не запросили до Переяслава на остаточне обрання Виговського гетьманом (судячи з усього, Яворницький має на увазі версію літописця С. Величка - Б.С.).

На думку інших, котрі стояли далі від цих подій, - за те, що Виговський, замість того, щоб бути лише наказним гетьманом, став справжнім гетьманом. У царській грамоті про це сказано, що полковник Пушкар діяв з намови посланців Барабаша... (Я. Барабаша — тогочасного кошового отамана запорожців - Б.С.)».

Висувалися й інші припущення: важкі соціальні умови, що підштовхували селян і козацтво до бунту; небажання козаків

знову відчувати вплив Польщі...

Жодна з цих версій не має права на остаточну істину, але, водночас, жодної з них не можемо відкидати. Я лише хочу зауважити ось що: на мій погляд, саме та обставина, що на передсмертній раді Б. Хмельницький назвав Пушкаря претендентом на булаву, причому, назвав раніше, ніж Виговського, й спричинилося до розбрату між ними. Ну, а до власних амбіцій додалися також об'єктивні причини, які штовхали козаків та селянство до бунту: бажання рівності, козацьких привілеїв. «Гасла, що їх виголошували повстанці - говорить з цього приводу І. Крип'якевич у своїй «Історії України» — були: повернути черні так звані козацькі вольності — право вільно варити горілку, вести лови і рибальство, вільно переходити на Запоріжжя, також вибрати гетьмана чорною радою».

Але, перелічивши ці гасла, Крип'якевич забув додати, що, якби Пушкар, як адміністратор полку, зумів пригасити власні амбіції гетьманоманії, то мусив би визнати, що піднімати на таких засадах повстання, ризикуючи розпалити тривалу громадянську війну і втратити всі здобутки Хмельниччини, не можна. Досвідчений політик і керівник полку просто не мав на це права.

До речі, під час Переяславської ради, полковник Пушкар був одним із тих, хто обходив її учасників, питаючи, згодні чи не згодні вони, щоб Україна йшла під високу царську руку Московії. Отож він, звичайно, мав право обурюватися антимосковськими настроями Виговського, але...

Який же перебіг мало саме повстання? Основні події розгорталися на початку 1658 р. та влітку. Пославши гінців на Січ, Пушкар заручився підтримкою кошового отамана Якова Барабаша і вирішив, що час уже збройно виступити проти Виговського і відібрати у нього булаву. Січовиків на чолі з кошовим прибуло під Полтаву небагато - десь із 700 шабель. Але Пушкар вивів свій добре озброєний і загартований у боях полк, а понад те важив на підтримку окремих селянських загонів, які бунтували на території Полтавщини.

Збройній сутичці двох ворогів передувала тривала пропагандистська війна, у ході якої суперники не гребували й забороненими методами. Зокрема, Пушкар писав цареві донос за доносом, звинувачуючи гетьмана у зраді, тобто в налагодженні

стосунків з Польщею та Кримом, а отже - прагненні відірвати Україну від Московії. Проте у Москві Пушкарєві не дуже вірили, сприймаючи його цидули як відлуння боротьби за владу. Тим паче, що на той час доноси стали невід'ємною прикметою українського політичного життя, істотною рисою іміджу українського чиновництва. Розуміючи, що далі зволікати не можна, Виговський вирішив придушити заколот збройно.. Але помилився, вважаючи, що для цього стане й двох полків: козацького, на чолі з легендарним І. Богуном, і сербів-найманців під командою капітана І. Сербина. Ці полки мали зустрітися поблизу Полтави і спільними силами вдарити на повстанців. Та Сербин, негаразд знаючи місцевість, привів своє воїнство не до Полтави, а до Великих Будищ. Полковник Пушкар був надто досвідченим воєначальником, щоб не скористатися з такої помилки.

Він негайно кинув на невеликий загін сербів запорожців Барабаша. А ті зуміли підійти до найманців непомітно, коли вони, згуртувавшись у долині, готували собі на вогнищах обід та грілися - адже події відбувалися в січні. Відтак майже всі серби під час бою загинули.

Ця перемога надихнула Пушкаря. Він почав скликати під свої прапори «місцеву чернь»!, а також броварів, винників, одне слово, усіх, хто був незадоволений податками й усілякими обмеженнями у правах. Та оскільки зброї на гурт не ставало, полковник пустив у діло коси, вила та різне паліччя. Так постав в Україні новий тип війська: дейнеки.

Цікаве тлумачення дає цьому слову Б. Грінченко. На його думку, воно ввійшло в ужиток ще перед появою Пушкаревого бунтівного полку.

А народилося у суді. Якась пані К., оскаржуючи П., що напав на її маєток із юрбою озброєних дрючками слуг, подала за речовий доказ один з їхніх кийків. Оскільки тодішнє українське судочинство, як, зрештою, і все європейське, широко послуговувалось латиною, у мові нашій й почала фігурувати латинська назва предмета: «дейнека».

Звідси слово - таке повноголосе та, як кийок, замашне і до української вимови дуже придатне - пішло межі люди. І збагатило нашу мову новим поняттям: дейнека - це розбійник, що нападає з палицею (кийком, бучком) у руках («Хижії дейнеки

розпускають по Україні напади далекі). Про гурт дейнек Грінченко каже, що це – «вооруженная дубинами толпа, полуразбойничий сброд».

Та поки полковник Пушкар легалізував цей «сброд» у військо (не будемо уймати йому слави, про яку народна пісня каже: «Зашуміли у лузі дуби кучеряві, загукали гадячани на дейнецькі лави»), прихильники гетьмана теж не гаялись: проти повстанців рушило п'ять лівобережних полків. Але вони не квапилися з боями - більше маневрували територією Полтавщини та виснажували супротивника тривалими зимовими маршами.

Тим часом, політичне життя гетьманату значно активізувалося. На початку лютого у Переяславі відбулася рада, на якій козаки та представники населення втретє обрали своїм гетьманом Івана Виговського. Ні Пушкар, ні Барабаш на це не зважили, отже, протистояння тривало.

Щоб угамувати заколотників, царів посланець на раду Богдан Хитрово вдався до підкупу Мартина Пушкаря та його сина Андрія, теж полковника. Що там діялось насправді, сьогодні ніхто не скаже, але «виговцям» доповіли: отримавши від боярина гроші та подарунки, обидва Пушкарі пообіцяли надалі сидіти тихо, навіть ніби заприсяглися в цьому, зустрівшись із боярином у Лубнах...

Не вдаватимусь до опису всіх перипетій, які у різних джерелах змальовуються по-різному. Ось як, ґрунтуючись на документах, подає його автор дослідження «Запорожское казачество» В. Голобуцький: Полтавський полковник Пушкар не наважувався виступати з міста через очевидну перевагу сил противника.

Але «чернь» вимагала наступальних дій. Тоді рано-вранці 1 червня Пушкар вивів військо з міста і вдарив на ворога. Військо Виговського було переможене і вибите зі свого табору. Проте через якийсь час противник повернувся у табір. В цей момент на полі бою з'явилися запорожці з Барабашем. З'єднаними силами повстанці зламали опір війська Виговського і знову захопили табір».

Одне слово, у ході цієї битви табір гетьмана кілька разів переходив із рук до рук. Ускочивши до нього ще раз, Пушкареве воїнство допалося до бочок з горілкою, які Виговський навмисне залишив на видноті.

Інша версія: гетьман спеціально «підставив» повстанцям цілий горілчаний обоз, який нібито заблуdivся, його охорона розбіглася, щойно побачила бунтівників.

Але так чи інак, а хлопці Пушкаря вирішили хильнути за перемогу. І хильнули добряче. От лише похмілля вийшло кривавим...

Виговський підтягнув до табору решту свого козацтва та німців-найманців, яких доти завбачливо тримав у резерві, і заходився криваво молотити бунтівників.

Хоч Пушкар кинув проти німців свою «гвардію» - озброєних кийками та вилами-косами дейнек (німці не могли дібрати способу на таку зброю і повтікали), - йому це не допомогло. Підвів Барабаш.

Збагнувши, що сили гетьманові ще не бракує і повстанню от-от настане кінець, він залишив табір свого спільника і повернув запорожців на Січ.

Що ж до самого полковника Мартина Пушкаря, то він загинув у бою. У неправедному бою, скажемо ми. Бо платив за розбрат у верхах український народ.

А криваві його наслідки спритно використовувала Москва, що спала й бачила Україну без гетьмана, без козацтва, без державності...

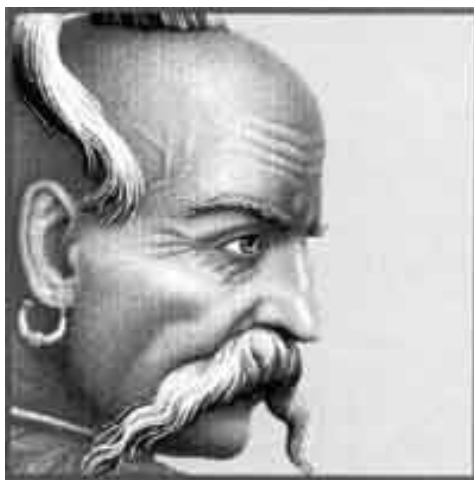
Козацький табір
на р. Солониці.

Ось як про це говорить академік І. Крип'якевич: «Московщина намагалася використати цю домашню війну для своєї політики. Московські агенти поширювали гасла, що треба обмежити владу гетьмана і старшини, завести по містах московські залоги та піддати Україну безпосередньо під царську руку.

Московський уряд провадив таємні переговори з Пушкарем і Барабашем, нацьковуючи їх на повстання. Але перемога під Полтавою піднесла авторитет Виговського і він почував себе у силі протиставитися Москві».

Ось у такому ореолі «підбуреного бунтаря» й увійшов до історії України полковник полтавський Мартин Пушкар, один з кращих полковників часів Хмельниччини який витримав випробування мирним державотворенням та спокусою гетьманської булави.

РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ РОМАН ОНИСИМОВИЧ (1622 — 1703 рр.)

Державний і церковний діяч другої половини ХУІІ ст.

Народився у Ніжині у 1649 р. був записаний там до козацького реєстру.

У 1654—1655 рр. був «ревізором скарбу військового» і «дозорцею скарбу військового у полку Ніжинському»; ніжинський сотник (1658—1663 рр.) і полковий суддя (1659 р.), генеральний підскарбій за гетьмана Івана Брюховецького (1663—1668 рр.), організатор фінансів і державного господарства Гетьманщини. Внаслідок конфлікту з гетьманом Дем'яном Многогрішним переселився на Правобережжя, де став священником і протопопом у Брацлаві (1668—1675 рр.).

Після Руїни Правобережжя 1676 р. оселився у Стародубі, де був до кінця життя священником Миколаївської церкви.

На думку більшості дослідників (Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, Олександр Оглоблин, Микола Петровський, Віктор Романовський та ін.), є ймовірним автором «Літопису Самовидця».

Народився Роман Ракушка близько 1622-го р. Його батько Онисько Ракушка походив родом із Поділля, з містечка Романівки Брацлавського воєводства. Належав він до української православної шляхти, і мав власну печатку з гербом. У 20-х рр. XVII ст. Онисько Ракушка прибуває до Ніжина, де пристає до козацького стану, а із 1630-го р. до козацьких верхів. Там, у Ніжині, й промайнуло дитинство його сина Романа.

У буремні роки Визвольної війни українського народу за незалежність Роман Ракушка вступає до козацького війська, і записаний у козацькому реєстрі 1649-го р. як козак першої полкової сотні Ніжинського полку. Талант та неабиякі здібності молодого Романа призводять до того, що у 1654-1655 рр. він був уже «ревізор скарбу військового» і «дозорця скарбу військового у полку Ніжинськiм» .

Одночасно виказує себе й дипломатичний хист Романа Ракушки –у 1656 р. він перебуває під Ригою у царському таборі, а у 1658 р. вже як ніжинський сотник бере участь у відновленні союзу гетьмана Виговського з кримським ханом. З цього часу державна та дипломатична кар'єра Ракушки йде неухильно вгору.

У 1659 р. він полковий суддя і учасник делегації від міста Ніжина до Москви, у 1660 р. бере участь у переговорах з Польщею, і незабаром стає ніжинським наказним полковником. У 1663 р. рішуче підтримує нового гетьмана Брюховецького та займає у гетьманському уряді посаду генерального підскарбія. Іван Брюховецький доручає Ракушці важливу справу реформування Ніжинського полка, й саме тоді Роман Ракушка вперше з'являється на Стародубщині як державний адміністратор і творець нового, окремого Стародубського полка. З цього часу Ракушка контролює в уряді Брюховецького діяльність сімох лівобережних полків (Ніжинського, Сосницького, Київського, Прилуцького, Лубенського та Полтавського), і одночасно відає усім млинарством Гетьманщини.

Але поразка гетьмана Брюховецького у його боротьбі проти Московщини змусила Романа Ракушку, як його вірного прихильника, перебратися на Правобережну Україну, до гетьмана

Дорошенка, де він на деякий час відходить від політики, приймає священство та стає протопопом у Брацлаві, на батьківщині своїх предків. Та навіть ставши священником Роман Ракушка залишається патріотом України і ворогом московського володарювання на українських землях, тому вже у 1670 р. гетьман Дорошенко й київський митрополит Йосип Тукальський відправляють його з важливою дипломатичною місією до Царгорода, до патріарха Мефодія. Активна діяльність Романа Ракушки у Константинополі в справах українського державного та церковного життя, викликала велике занепокоєння у Москві, яка навіть послала до патріарха Мефодія спеціальну грамоту, у якій вимагалось покарання «наклепника» Романовського. Але Ракушка спокійно повертається на Україну, і тільки невдача Дорошенка у війні з Москвою, та руйнація українського Правобережжя, змушує його знову виїхати на Лівобережну Україну.

Звичайно ж, займатися політичною діяльністю на підпорядкованій Росії українській території він вже не міг, тому вирішує посвятити себе цілком церкві, для чого перебирається саме у Стародуб, який дуже сподобався йому ще під час перебування там у 1663 р.

З 1676 р. Роман Ракушка одержує парафію при стародубській Миколаївській церкві, де 27 літ виховує місцевих прихожан у любові до Бога та України, але спрага до активної діяльності не дає Романові спокійно чекати на власну старість. Він вирішує узятись до написання великої історії України, від початку повстання Богдана Хмельницького аж до сучасних йому часів, адже великий власний досвід, участь у керуванні Україною у цю бурхливу епоху, надавала йому можливість висвітлити події на Україні очима Самовидця, людини, що на власні очі бачила багато з того, що стало вже історією України. Так виникає «Літопис Самовидця», український козацький літопис XVII ст., що є одним з найголовніших і найбільш вірогідних творів української історіографії другої половини XVII ст.

«Літопис Самовидця» є оригінальним твором української літератури та історії XVII ст. Він написаний тогочасною українською літературною мовою з елементами народних говірок.

Твір складається зі вступу і двох частин. У вступі описується становище в Україні перед національно-визвольною війною

українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-1657 рр.

У першій частині автор змальовує воєнно-політичні події національно-визвольної війни та періоду Руїни до 1676 р. У другій частині твору висвітлюються події 70-90-х рр. XVII ст., опис яких доведено до 1702 р., майже до смерті автора. Таким чином уся друга частина «Літопису» висвітлює ті події, про які Роман Ракушка міг довідатися вже на Стародубщині, і писалися у цю частину ті події, що відбувалися тут прямо зараз, за життя автора. Залишаючись патріотом цілої України, оспівуючи її державницьке життя, не забуває Роман Ракушка й про Стародубщину, присвячуючи їй цілі оповідання у своєму творі, які записані з великим знанням деталей і подробиць, та показують неабияку любов Самовидця до цього краю. Саме завдяки Романові Ракушці нам так багато відомо з історії Стародубщини того часу.

У «Літопису» розповідається про поселення старообрядців на території Стародубського полку, про «зраду» полковника Рославця та люту зиму 1677 р., про велику пожежу у Стародубі та відбудову міста, про засуху та сарану, про життя парафіян Стародубщини та про діяльність стародубських полковників. У той же самий час, з вуст козаків Стародубського полка, одержує Самовидець вістки про події на всій Україні, про війни та бойові походи, в яких беруть участь стародубські козаки. Роман Ракушка перепускає всю цю інформацію через себе, та з-під його пера виходять жваві та достовірні оповідання про головні події у житті України.

Так, наприклад, другий Чигиринський похід 1678 р. і облога турками Чигирини описані так, як міг писати про це безпосередній учасник подій. Автор дає нібито журнал, в якому день за днем виголошуються події облоги і захисту Чигирини, описує топографію місцевості і розташування військ, називає імена осіб, що керували військовими діями, вказує роль різних частин військ, відзначає їх втрати, і так далі.

У той же самий час, об'єктивно та докладно описуючи історичні події на Україні та Стародубщині, Роман Ракушка не залишається стороннім спостерігачем, він оцінює всі ті події як український патріот та державник, підкреслюючи перед читачем моральне значення того, про що він пише. Так спробу

стародубського полковника Петра Рославця задля власної користі відірвати Стародубщину від України, автор однозначно характеризує як «зраду», а суд гетьмана над полковником є неминучою розплатою за цей ганебний вчинок. З великою прихильністю та пошаною пише Самовидець про стародубських полковників братів Самойловичів, а арешт їхнього батька, гетьмана Івана Самойловича росіянами, викликає у Самовидця почуття великого обурення та зненависті до окупантів. Автор пише про те, як гетьмана арештували у церкві, на молитві, «з безчестієм ударивши», і «сторожа московська, усадивши на прості колеса московські, а сина гетьманського Якова на коницю худу охляп без сідла, і провадили до московського табору до боярина, і там узяли за сторожу кріпку».

З неменшим жахом Роман Ракушка свідчить про тортури та страту чернігівського полковника Григорія Самойловича, який наважився зі зброєю у руках захищати своє життя від московського свавілля: «А старшого сина Григорія взяв з собою окольничий до города Сівська, і там по многих спитках голову одтяли, рубаючи разів три задля більшої муки, і так безчесно погребено без похорону, бо не дано й священника, жеби його висповідати». І про все це писав у своєму «Літописі» Роман Ракушка, аби нащадки не забували, як важко здобувала Україна свою незалежність.

Та залишаючись українським патріотом, не цурався Роман Ракушка звичайного людського співчуття й до людей інших національностей, також пригнічених російським царатом. У тих старообрядцях, що тікали на Стародубщину від катувань та смерті з боку російського уряду, бачив Самовидець людей гордих та сміливих, що не схилили свою голову перед жорстокою владою, і до кінця боролися за свободу совісті у тоталітарній державі.

Ті старообрядці розповідали стародубцям про ченців Соловецького монастиря, які зачинили свої ворота перед московським військом, та відмовилися підкорятися російському цареві за його релігійну реформу.

Монастир був узятий штурмом, а ченці-старообрядці розפורшилися з його території по всій Росії. А православний український священник Роман Ракушка, як справжній європейський гуманіст, стає у своєму творі на бік покривджених

старообрядців. Він пише:

«І за те той монастир сплюндровано, котрий на увесь світ славний, і святих чудотворних мав у собі; і за ті нові речі многих ченців, попів і світського стану людей у землі Московській помордовано, же того не хотіли приймати, але на старому держалися, як перед тим було. І многі виходили на Україну на мешкання, і у Сіверщину, позаставивши набутки свої, а інших і на заслання позасилане». Так навчав Роман Ракушка своїх парафіян бути толерантними до представників інших національностей та іншої віри.

Гетьман Іван Мазепа, який очолив Гетьманщину з 1687 р., відразу високо оцінив працю та діяльність Р. Ракушки у Стародубі.

У перший рік свого гетьманування І. Мазепа винагородив священика Миколаївської церкви селом Новосілками під Стародубом, аби автор «Літопису» ніколи не мав нужди, міг більше часу витратити на свою велику працю.

Помер у 1703 р., був з честю похований поблизу своєї церкви у Стародубі.

Діти Романа — Іван та Петро, на честь батька узяли собі прізвище Романовські, яке завжди нагадувало їм та їхнім нащадкам про їх славетного предка.

Петро Романовський мав двір у Стародубі на Заріччі.

Іван служив у Стародубському полку.

У 1682–1687 рр. та 1690–1705 рр. він був мглинським сотником, у 1689 р. стародубським полковим хорунжим, а у 1705–1708 рр. — полковим суддею.

Праця Романа Ракушки набула на Стародубщині та Україні великої слави, та поширювалася у рукописах.

Оригінал твору не зберігся, а найдавніша копія з нього, яка дійшла до нашого часу, була зроблена саме у Стародубі у 1734 р., та належала бунчуковому товаришеві Петру Іскрицькому, нащадки якого – Кулябки-Корецькі зберігали її у своєму маєтку у Суразькому повіті аж до ХІХ ст., коли й передали дослідникам.

РІЖСЬКИЙ ІВАН СТЕПАНОВИЧ
(1759 — 1811 рр.)

Російський [філософ](#), [логікі мовознавець](#), колезький радник, кавалер [ордену Св. Анни 2-го ступеня](#), перший ректор [Харківського університету](#).

Народився у місті [Рига](#) у родині священнослужителя. Освіту здобув у Псковській та Троїце-Сергієвській духовних семінаріях. В останній, після успішного її закінчення, з 1779 - 1786 рр. викладав риторику, поезію, історію та філософію.

З жовтня 1786 р. був призначений викладачем гірничого училища, що був перейменований потім у [Санкт-Петербурзький гірничий кадетський корпус](#), одне з найкращих на той час навчальних закладів технічного профілю. У ньому Рижський близько 10 років викладав у вищих класах, крім перерахованих предметів, латинську мову, логіку, географію.

З вересня 1799 р. Рижський став штатним секретарем Найсвятішого [Синоду](#), а з липня 1801 — членом Державної Берг-Колегії, продовжуючи при цьому викладацьку діяльність.

У травні 1802 р. за науково-літературні праці йому присвоєно почесне звання [доктора філософії](#), і одночасно він був обраний членом [Російської академії наук](#). У 1803 р. за рекомендацією керівника Харківського навчального округу графа С. О. Потоцького та видного громадського діяча [В. Н. Каразіна](#) призначено професором російської словесності й красномовства Харківського університету. Після відкриття університету на першому засіданні Ради І. С. Рижський був обраний ректором.

Про високий авторитет Рижського серед професорів та ад'юнктів говорить той факт, що він обирався ректором шість разів (у 1805—1806 рр. і 1808—1811 рр., вибори проводилися

щорічно). Деякий час Рижський призначався деканом відділення словесних наук (словесного факультету) і секретарем Ради.

Читав лекції з теорії словесності, першим у російських університетах почав читати курс історії російської літератури. Вів активну наукову роботу, сприяв поширенню передових наукових знань.

Ректор і професор Харківського університету, Рижський доклав багато сил до підготовки національних наукових кадрів і збереження писемних історичних пам'яток українського народу.

Помер у 1811 р. у Харкові. Похований на Каплуновському кладовищі за кошти університету.

Розробляв філософські питання мови й мислення, естетики, теорії літератури та історії. Його праці «Политическое состояние Древнего Рима» (1788), «Умсловие, или Умственная философия» (1790), «Опыт риторики» (1796), «Наука стихотворства» (1811) та інші містять прогресивні для того часу ідеї. Фундаментальна праця «Умсловие, или Умственная философия» присвячена проблемі теорії пізнання й логіки, особливо докладно висвітлено вчення про форми мислення, індуктивний метод.

У праці «Введение в круг словесности» (1806) Рижський уперше у вітчизняній лінгвістиці розглянув найважливіші питання мовознавства: походження мови, закономірності розвитку, структури, роль мови в суспільному житті. Не оминув і проблеми естетики та історії.

Матеріаліст у розумінні явищ природи, Рижський визнавав визначальний вплив матеріального світу на свідомість людини. Вважав, що ми не можемо мати ніякого уявлення про речі, що перебувають поза нами, до того, як вони якось не подіють на наші почуття. На думку вченого, будь-яке пізнання починається з відчуття, проте ніколи не зупиняється на цьому рівні розвитку.

Рижський заперечував проти абсолютизації ролі раціонального елемента у процесі пізнання. Він доводив, що лише у нерозривній єдності чуттєвого й раціонального елементів можна досягнути сутності явищ. Виступав проти відриву духовної діяльності людей, зокрема мистецтва, від світу природи й історії народу. Досліджуючи роль мови в пізнавальній діяльності людини, а також походження мов і деякі закономірності їх розвитку, Рижський виходив із визначення безпосередньої залежності понять від конкретних речей, оскільки будь-яке

зображення своїм початком або джерелом має річ, яка зображується. Слово й мова були надзвичайно важливими чинниками, що об'єднували людей, забезпечували спроможність використовувати наукові відкриття та досягнення попередніх поколінь.

У збагаченні мови на підставі вивчення природи й життя кожного народу, у взаємозбагаченні мов і культур різних народів учений вбачав одну з найважливіших передумов подальшого прогресу цивілізації. Рижський вважав, що предмет мистецтва, а також основні естетичні категорії є незмінними та вічними.

Змін можуть зазнати лише можливості людини виявити та зрозуміти суть прекрасного в природі та мистецтві. Людина, будучи невід'ємною частиною природи, має властивість відображати її за допомогою розуму та почуттів, і саме цей акт складає фундамент мистецького наслідування природи.

Здійснюючи подібний акт, митець може «прикрашати і навіть переробляти її (природу) на свій смак». Тобто йдеться про такі властивості творчого процесу, як фантазія, художній домисел, прямо пов'язані з мірою таланту автора.

Цікавою є думка Рижського про переваги свого, національного у житті та творчості, оскільки «нерозумно нехтувати своє власне, якщо воно ні в чому не поступається чужому». Послідовниками й учнями Рижського були [Ізмаїл Срезневський](#), М. Пасен де Совіньї, [Євграф Філомафітський](#), [В. Джунковський](#), А. Могилевський та інші.

Його вплив є помітним й у виданих у Харкові навчальних посібниках А. Могилевського «Риторика» (1817 р.), І. Срезневського «Опыт краткой риторики» (1822 р.), В. Джунковського «Об изящных художествах у греков и их влияние на нравственность» (1819 р.). Учні Рижського поділяли його думки про високе призначення мистецтва, його важливу місію у процесі морального й естетичного виховання особистості, загартуванні характеру, розвитку благородних почуттів.

Основні праці Івана Рижського: «Умословие, или Умственная философия» (1790), «Опыт риторики» (П. 1796, 2 і 4 вид. у Х. 1805 і 1822), «Введение в круг словесности» (Х. 1806), «Наука стихотворства» (1811).

РОЗУМОВСЬКИЙ КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ

(1728 —1803 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Останній гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній Україні (1750 –1764 рр.). Представник козацького роду Розумовських. Граф Російської імперії, генерал-фельдмаршал.

Народився у селі Лемеші Козелецької сотні Київського полку у сім'ї козака Григорія Розума. Старший брат його, Олексій Розумовський, у 1731 р. завдяки чудовому голосу потрапив до придворної капели у Петербурзі й став невдовзі фаворитом Єлизавети Петрівни, а після її вступу на престол у 1741 р. дістав від неї високі чини камергера та генерал-поручика і у 1742 р. таємно обвінчався з нею.

Олексій Розумовський мав великий вплив при царському дворі й домігся багатьох пільг для української старшини, сприяв відновленню гетьманства на Лівобережній Україні. Саме Олексій Розумовський у 1742 р. забрав свого брата Кирила в Петербург, де він виховувався під опікою О. Сумарокова та І. Єлагіна.

У 1743–1745 рр. Кирило Розумовський навчався в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга під керівництвом відомих вчених Ейлера та Штрубе. У червні 1744 р. разом із старшим братом був удостоєний графського титулу.

У 1744 р. Імператриця Єлизавета Петрівна під час відвідувань Києва обрала місце, де згодом буде збудовано

Маріїнський палац за проектом Б. Растреллі саме для графа Розумовського.

Після повернення з-за кордону 1745 р. одержав чин дійсного камергера. Маючи гарну зовнішність, чудову освіту та приємні манери, швидко завойовує високий авторитет у царському дворі.

У 1746 р. одружується з родичкою цариці Катериною Нарішкіною.

У 1746 р. 18-річного Розумовського призначено президентом Петербурзької Академії наук. Ідучи назустріч проханням Олексія Розумовського та української старшини, Єлизавета Петрівна відновила гетьманство, скасоване після смерті гетьмана Данила Апостола у 1734 р., і на Глухівській раді у лютому 1750 р. за вказівкою цариці гетьманом Лівобережної України було обрано Кирила Розумовського.

Петербург, палац Кирила Розумовського на річці Мойка

5 травня 1747 р., на домагання української старшини, підтриманої Олексієм Розумовським, Імператриця Єлизавета Петрівна іменним указом «Про Буття у Малоросії гетьманові за колишніми норовами і звичаями» відновила гетьманат. Кирила Розумовського обрали гетьманом на раді у Глухові (лютий 1750 р.). Однак самого Кирила на церемонії не було, він не захотів їхати із столиці у провінцію. Лише у 1751 р., за суворим наказом імператриці Єлизавети, гетьман поїхав у Глухів.

К. Розумовський намагався перебудувати Гетьманщину на самостійну українську державу європейського типу. У процесі

цієї перебудови виявилися дві головні політичні течії серед вищої козацької старшини. Одна з них, консервативна (речниками її були генеральний писар Андрій Безбородько й генеральний підскарбій Михайло Скоропадський), намагалася, зберігаючи традиційний козацький устрій Гетьманщини, наблизити його до шляхетського ладу Речі Посполитої. За гетьманування К. Розумовського Гетьманщину було поділено на повіти, запроваджено систему шляхетських судів — земських, гродських і підкоморських (1760–1763 рр.), вїтківські посади у великих містах передано до козацької старшини. Поширилися політичні права старшини, яка частіше брала участь у старшинських з'їздах, «зібраннях», а згодом (1763–1764 рр.) у «Генеральному зібранні» у Глухові для обговорення важливіших справ і проектів державних реформ. Термін «шляхетство» став офіційною назвою козацької старшини. Поруч з тим ішов процес обмеження прав посполитих, але одночасно було відкрито ширший доступ до старшини представникам некозацьких верств (духовенство, міський патриціат тощо).

Друга політична течія, до якої належали здебільшого представники молоді старшинської інтелігенції, що здобували часто високу освіту у Західній Європі (речником їх були брати Туманські, зокрема Василь, майбутній генеральний писар), шукала зразків для державної перебудови своєї країни на Заході й воліла встановити в Україні (у дусі освіченого абсолютизму) гетьманську монархію, спадкову у роді Розумовських, але з наданням їй певних конституційних форм парламентарного типу («Генеральні зібрання»).

Ця течія набрала більшого впливу на початку 1760-х рр., коли вона 1764 р. (мабуть, за згодою К. Розумовського) зробила спробу висунути свої домагання не лише в Україні, але й перед російським урядом.

Палац гетьмана Кирила Розумовського у Батурині

Це поживлення українського політичного життя й думки було пов'язане з діяльністю самого К. Розумовського. Він намагався — але без успіху — дістати право дипломатичних зносин, дбав про розвиток української торгівлі й промисловості, розпочав широку програму «національних строєній» (у зв'язку з проектом перенесення столиці до Батурина — цими заходами керував Г. Теплов), реформував козацьке військо («воїнська екзерциція», за проектом полковника лубенського Івана Кулябки та інші заходи), планував відкриття університету у Батурині, сприяв розвитку української науки (зокрема історії), літератури й мистецтва.

Широка програма модернізації Гетьманщини й участь у ній К. Розумовського, а ще більше політична активізація українського шляхетства цілком розбіглася з цілями російського уряду, який ще з 1750-х рр. почав щораз більше обмежувати економічні й політичні права України (указ 1754 р. про контроль над фінансами Гетьманщини; скасування індуки й евекти у 1754 р.; ліквідація митного кордону між Росією й Україною 1755 р.; вилучення Києва з під влади гетьмана; передача українських справ знову у відомство Сенату і контроль над наданням урядів і маєтків гетьманом тощо).

Новий уряд Катерини II посилив централістичну політику щодо України. З другого боку, соціальна політика К. Розумовського й перетворення Гетьманщини на державу шляхетського типу поглибили соціальні суперечності, а

династичні плани К. Розумовського викликали опозицію й опір з боку шляхетської аристократії. До того додалися ще великі втрати України внаслідок її участі у Семилітній війні. У цих умовах Катерина II скористалася з петиції про спадкове гетьманство у роді Розумовських, і у 1764 р. примусила К. Розумовського зрезигнувати з гетьманства, за що йому зберегли становище високого достойника Російської Імперії, забезпечили велику пенсію й надали у власність колишні гетьманські маєтки, зокрема, Батурин.

Меморіальна дошка на Свято-Воскресінському храмі у м. Батурин

Понад 11 років (1755–1767 рр.) Кирило Розумовський проводив то за кордоном, то в обох російських столицях. Наостанок таки повернувся до Батурина — прожив там останні 9 років. Тут він будує для себе розкішний палац, де збирає одну з найбагатших у Європі бібліотек.

Заповів поховати себе в склепі-мавзолеї збудованій ним на території Воскресенської церкви. Її звели на місці зруйнованого мазепинського Троїцького собору. У 1927 р. радянські чиновники від культури відкрили його саркофаг, забрали коштовні речі, а склеп засипали землею.

З дня заснування до 1741 р. в академії було 4 президенти. Всі вони були німці: Л. Л. Блюментрост, Г. К. Кайзерлінг, І. А. Корф, К. Бревен. З воцарінням Єлизавети Петрівни зухвальства німців у

імперії почали придушуватись. Не обійшли увагою й Академію наук. Потрібно було знайти нового голову, але підходячої кандидатури не могли знайти перших 5 років правління Єлизавети Петрівни. Взагалі, вчених російського походження в тодішній Російській імперії було не надто то і багато. Ломоносову, якого відправили навчатися закордон, обіцяли посаду екстраординарного академіка, але на геніального Михайла Васильовича дивилися дещо з підозрою і призначили лише ад'юнктом. Михайло Васильович був досить запальною особистістю і до своїх цілей з русифікації академії він часто не боявся говорити речі, які потрібно було тримати при собі.

Кирило Розумовський. Художник Батоні Помпео Джиролано. 1766

Кандидатуру президента знайшли випадково. Після поїздки закордон на навчання Кирило Григорович за свідченнями сучасників став зовсім іншою особистістю. У своїх спогадах Катерина II дуже схвальними відгуками висловлювалася про

Кирила, говорячи, що за декілька років він став набагато освідченішим і витриманішим у своїх манерах, а ніж його старший брат. Всі при дворі були у захваті від його краси і манер.

Так як у процесі політики русифікації багато вчених, таких як Деліль, Ейлер, Геллерт, Гмелін і інші, вирішили повернутися на Батьківщину, то фактично високоосвічених людей у Російській імперії залишились одиниці. Становище Кирила при дворі сказало саме за себе. В указі від 21 травня 1746 р. Кирило Григорович став Президентом Імператорської Академії наук. Головними напрямками розвитку тодішньої Академії наук були сфери математичних і природничих наук, вивчення природних багатств, географії, складу населення імперії. Але першою справою, яка стояла перед Кирилом — це створити атмосферу порядку і дисципліни, бо деякі диспути в академії приводили до бійок.

Молодому вісімнадцятирічному графу потрібна була міцна і сильна опора в Академії. Він вирішив зробити ставку на Михайла Васильовича Ломоносова, який мав суперечності у поглядах як з німцями, так і з росіянами. Перший крок до порядку, молодий гетьман втілював за рахунок створення нового штату та регламенту, який був підписаний імператрицею 27 червня 1747 р. За ним Академія була розділена на 2 частини — власне академію і університет. Академію мали складати 10 академіків і при кожному з них ад'юнкт і десять почесних членів, які працюють поза академією. Всі ад'юнкти мали бути росіянами. Вести документацію на засіданнях Академії мав конференц-секретар. У статуті вказана норма за якою академіки мали виконувати доручення урядових органів, бібліотека, кунсткамера, типографії, книжкова лавка збережені при Академії. Річний бюджет академії складав 53298 рублів.

Наступним кроком Кирила Григоровича було вивчення історії і географії. У 1760 р. розпорядженням Сенату були зобов'язані всі регіональні уряди з доставки географічних відомостей для публікації великого Атласу Російської імперії. Збиралися відомості про всі церковні будівлі з метою вивчення їх історії. Тим не менше історична наука перебувала у стані «ембріону» у Російській імперії. Фактично першою дисертацією, яка дала поштовх до вивчення історії, стала праця Міллера «Происхождение имени и народа российского». У результаті

дискусії, яка розгорілася навколо неї почалося вивчення даної галузі. Найбільшим противником Міллера виступав Ломоносов. З 1751 р. Ломоносов почав активно займатися вивченням історії і у 1760 р. видав «Краткий российский летописец».

Після 1748 р. Кирило Григорович активно підтримував Ломоносова. У цьому ж році за написання оди на честь сходження на престол Єлизавети Петрівни він виклопотав премію Ломоносову у розмірі 2000 рублів. Для заохочення Ломоносова, Кирило Григорович розпорядився привезти академічну лабораторію у такий стан, щоб вчений міг спокійно займатися своїми дослідженнями в області хімії.

Ломоносов став улюбленцем графа Розумовського і користувався його підтримкою у всіх починаннях.

Досить складна ситуація була також і з університетом, де фактично не було студентів. Для поповнення складу студентства Кирило Григорович вимагав з Невської, Московської і Новгородської семінарій найкращих вихованців. Правда першим часом справи тут не ладились, бо студенти не підкорялися наказам, могли грубити керівництву. Новим ректором замість відомого Міллера було призначено Крашеннікова, який стабілізував ситуацію.

Кирило Григорович розумів, що без активного книговидання справа Академії не має сенсу, тому у 1748 р. він розпорядився, щоб «переводили и печатали книги гражданского разного содержания, в которых польза и забава соединена б была с пристойным к светскому житию нравоучением».

Великий сімейний герб родини Розумовських

У 1750 р. після обрання Кирила Григоровича гетьманом України, він прохав імператрицю відійти від справ в Академії, але отримав відмову, тому вимушений був постійно розриватися між Глуховим і Петербургом.

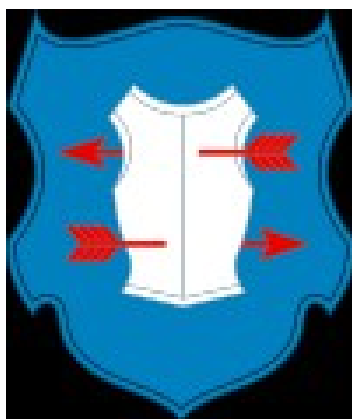
Від справ Академії він фактично відійшов у 1765 р., коли його становище при дворі дещо похитнулося, через заяву Мировича, який на суді з приводу спроби визволити зі Шліссельбурзької кріпості Іоанна Антоновича з ціллю посадити останнього на престол, назвав Кирила Григоровича, як особу, яка стала ініціатором даної ідеї, що стало здивуванням як для суддів, так і для самого Розумовського. Тим не менше, офіційно на посаді Президента АН Кирило Григорович залишався до 1798 р.

З його синів, старший — граф Олексій Розумовський (1748–1822 рр.), був міністром народної освіти (1810 – 1816 рр.), сприяв поширенню мережі початкових шкіл та гімназій, дбав про поліпшення методів навчання, цікавився особливо природничими науками і в своєму підмосковному маєтку — с. Горенках створив великий ботанічний сад і зібрав найбільшу в Імперії бібліотеку з природознавства; разом з тим він був містиком і масоном та віцепрезидентом Російського Біблійного Товариства. Його нешлюбні діти дістали ім'я Перовських.

Третій син гетьмана — Петро Розумовський (1751–1823 рр.), військовий та державний діяч Російської імперії, обер-камергер.

Четвертий син — граф (з 1814 р. — князь, з 1815 р. — світліший князь) Андрій Розумовський (1752 –1836 рр.), російський дипломат, був посланником у Неаполі (1777 – 1784 рр.) і Швеції (1786 - 1788 рр.), амбасадором в Австрії (1790 – 1799 рр., 1801-1807 рр.) і керівником російської делегації на Віденському Конгресі (1814–1815 рр.); сам добрий скрипаль (член струнного квартету), був меценатом мистецтва, протектором і приятелем Бетховена (який присвятив Розумовському три струнні квартети, опус 59, а також 5 і 6 симфонії), знав Гайдна й Моцарта, зібрав картинну галерею й побудував у Відні, де постійно жив після відставки, кілька репрезентативних будов, на що витратив величезні кошти, чим спричинив занепад своїх маєтків в Україні, які потім перейшли до Скарбу.

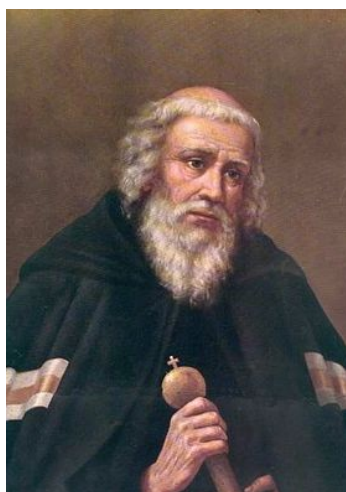
П'ятий син — Лев Розумовський (1757–1818 рр.), російський дипломат, військовик Російської імперії.

Малий герб родини Розумовських

Шостий син гетьмана, граф Григорій Розумовський (1759–1837 рр.), вчений мінералог, почесний член Російської Академії і багатьох європейських наукових товариств, оселився у Моравії, де діти його (від другого шлюбу, не визнаного в Росії) та їх нащадки створили австрійську лінію графів Розумовських, яка існує й досі (російська лінія Розумовських вигасла ще в другій чверті XIX ст.).

РУТСЬКИЙ ЙОСИФ ВЕЛЯМИН (1574 – 1637 рр.)

Єпископ Української Греко-Католицької Церкви; з 1613 р. Митрополит Київський, Галицький та всієї Руси — предстоятель Української Греко-Католицької Церкви.

Родом з Руди біля Новгородка на Білорусі. Рутський походив з

кальвіністської родини, але під час навчання в університеті у Празі перейшов під впливом єзуїтів на католицизм у латинському обряді (1592 р.) й склав ректору єзуїтської колегії Т. Крістненсу католицьку сповідь віри.

У 1593—1596 рр. студював філософію у Вюрцбургу, у 1603 р. закінчив факультет богослов'я у Грецькій Колегії св. Атанасія у Римі. Перейшовши за наказом папи Климента VIII на Грецький Обряд, Йосиф Рутський повернувся до Вільни і захопився питаннями виховання юнаків та прилучення їх до духовного стану і влаштування прилюдних диспутів з не католиками.

У 1605—1606 рр. побував з папським легатом Павлом Симеоном у Москві, згодом знову подався до Риму, щоб вручити новому папі Павлові V програму з'єднання церков. Повернувшись до Вільни, Рутський вступив до Святотроїцького монастиря (1607 р.) і разом з Святим Йосафатом Кунцевичем розбудував його коштом своєї спадщини, працюючи над відновленням чернечої дисципліни та вихованням монашого доросту. За ці й інші заслуги митрополит Потій іменував у 1611 р. Рутського святотроїцьким архімандритом і того ж року висвятив на свого наступника.

По смерті Потія (1613 р.) Рутський став митрополитом, у 1615 р. поїхав до Риму та виклопотав у Павла V 22 стипендії для своїх ченців у Грецькій Колегії у Римі й інших папських семінаріях (Брунсберг, Прага та інші).

У 1615 р. Рутський отримав від Папи Павла V послання «*Piis et eleratis*», яке надавало уніатським школам такі ж права, які мали школи єзуїтські. На основі цього привілею, він організував при монастирях школи нижчого ступеня, заснував третю теологічну школу (Мінськ, 1615 р.). Зрівняння уніатських шкіл з єзуїтськими переслідувало ціль відтягнути молодь від полонізації та інших привілеїв. Рутський домагався, щоб випускники богословської школи мали можливість продовжувати навчання у папських колегіях.

Після повернення він продовжував роботу над реорганізацією Церкви. Реформуючи Василіан, Рутський відкрив два монастирі: у Жировицях і у Битані, в яких у 1616 р. заклав перше послушництво, довіряючи опіку над ним єзуїтам. Автономні монастирі ті підлеглі місцевим єпископам тепер на основі прийнятого Рутським законом були об'єднані в одну Конгрегацію під покровом Св. Тройці. Централізація і об'єднання

Василіанського Чину з ієрархією призвело до того, що стало воно основною силою уніатської Церкви.

У 1616 р. Рутський остаточно завершив реорганізацію уніатського чернецтва на підставі відповідно опрацьованого уставу святого Василя і на першому монашому з'їзді (капітулі) 1617 р. розпочав об'єднання монастирів київської митрополії в одному василіанському чині під проводом виборного протоархимандрита, щоб мати у ньому головного рушія церковного життя з'єднаної Церкви.

При тому Рутський намагався підвищити рівень світського духовенства, засновуючи і реорганізуючи школи під проводом Василіан (Берестя, Володимир-Волинський, Новгородом); саме з цією метою Рутський скликав у 1626 р. Кобринський собор, який схвалив заснування планованої ним духовної семінарії у Мінську.

Кобринський синод уніатської церкви 1626 р., також Кобринський собор 1626 р. — з'їзд владик греко-католицької (уніатської) церкви на чолі з митрополитом Й. Руцьким у Кобрині.

Скликаний королем Сигізмундом Вазою 6 вересня 1626 р. для двох східних Церков. Бойкотований православними. Проводився у кобринському Спаському монастирі Василіан. На ньому було ухвалено:

- скликати церковні собори що четвертий рік; засудити симонію; заборонити суперечки між чернечим і світським духівництвом; підтвердити автономію ордену василіан у церкві; заборонити вищому білому духовенству займати посади в ордені василіан;

- зобов'язати єпископів і протоархимандрита (генерала) василіан щорічно звітувати перед митрополитом; віддати василіанам провід епархіального семінару;

- запровадити у семінаріях навчання латини, церковнослов'янської та руської мов; перевести самооподаткування всіх єпископів та монастирів на заснування Головної Гімназії (Семінарії), «до якої і усіх частин Руси люди шляхетського стану грецького обряду посиляли б своїх хлопців для навчання добрих наук і своєї рідної віри, що у ній вони народилися».

При цьому заможніші учні мали б харчуватися власним коштом, а бідніші — коштом школи; організувати систему

церковних архівів за допомогою централізованої передачі документів парафіяльних архівів до єпископських; просити «Священну конгрегацію посприяти їм фінансово, аби у них з'явилася можливість видрукувати згадані книги».

Олександрівський собор - кафедральний собор Російської православної церкви у Кобрині. Відноситься до Кобринського благочиння Брестської і Кобринської єпархії. Споруджений у 1864-1868 рр. - на знак скасування кріпосного права на місці братської могили російських солдатів, загиблих під час Кобринського бою 15 липня 1812 р. На соборі встановлена меморіальна дошка: «на честь перемоги російських військ 1812 р.». Входить до списку історико-культурних цінностей Білорусі. Саме в ньому у 1626 р. відбувся Кобринський Синод (Собор).

Папа Урбан VIII листом від 6 грудня 1629 р. затвердив лише частину рішень собору, відкинувши ті, котрі суперечили існуючим вимогам.

Домаганнями у короля Жигмонта III, виступами на сеймах, перед папськими нунціями та в урядових і церковних польсько-литовських колах Рутський ставав на захист з'єднаної Церкви і отримав заборону апостольської столиці перетягати на латинський обряд чи переходити на нього без дозволу папи (1624 р.). Одночасно, щоб злагодити ставлення православних після відновлення їх ієрархії (1620 р.), Рутський розпочав (1624 р.) спільні розмови з її владиками (митрополит Іов Борецький, архієпископ Мелетій Смотрицький, митрополит Петро Могила) для порозуміння «однієї Русі з другою» і можливого створення київського патріархату. Рутський помер у 1637 р. у Дермані,

похований у Вільні, звідки у 1655 р. московські війська вивезли його домовину у невідоме місце. Ще за життя Рутський удостоївся назв «колюмни Церкви», «Атланта Унії», «Атанасія Руси» (Урбан VIII). Слід відзначити великі заслуги Рутського у розвиток освіти й організації Церкви за західними зразками.

САГАЙДАЧНИЙ ПЕТРО КОНОНОВИЧ (КОНАШЕВИЧ) (1570 — 1622 рр.)

Український полководець та політичний діяч, гетьман Війська Запорозького. Організатор успішних походів запорозьких козаків проти Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства, меценат православних братств.

Петро Конашевич народився у селі Кульчиці Перемишльської землі Руського воєводства (нині Самбірського району Львівської області) у православній родині, що належала до дрібної шляхти. На підставі збереженого поминального запису роду Сагайдачного, історики припускають, що батька Сагайдачного звали Кононом, по смерті якого мати прийняла чернечий постриг («інокія Мокрина»). Єлисей, котрий згадується з прізвищем Казновський, це, ймовірно дід Сагайдачного по матері.

Через відсутність прямих писемних джерел, достеменно не відомо коли саме народився Петро Конашевич. Згідно з Б.Сушинським це відбулось близько 1550 р., тоді як О. Апанович вказує на 1577–1578 рр., а Сас П. М. приходить до дати близько 1582 р. На підставі припущення, що у ті часи дітей, зазвичай,

називали на честь святого із днем якого була близька дата народження, то Сагайдачний орієнтовно народився близько 29 червня (9 липня) 1582 р., на свято апостолів Петра і Павла.

Згідно з сучасними припущеннями протягом 1589—1592 рр. Сагайдачний здобував початкову освіту у Самборі. А з 1592 по 1598 рр. навчався в Острозькій школі на Волині, що у той час переживала період розквіту і де працювали прекрасно підготовлені викладачі. Протягом 1594—1600 рр. ректором, а також викладачем грецької мови був Кирило Лукаріс, у подальшому Александрійський та Константинопольський патріарх.

Зигмунт Фогель. Видяд Острозького замку. Кінець XVIII ст.

Саме місто Острог було великим православним культурно-ідеологічним центром, в якому з'явилося багато творів спрямованих проти католицизму та унії. Інтелектуальна та ідейна атмосфера Острога сформували переконання та політичні погляди Сагайдачного, як ревного поборника православ'я, який усе життя послідовно відстоював права та інтереси своєї Церкви. Під час навчання Сагайдачний пише твір «Пояснення про унію», у якому виступив на захист православної віри. Цей твір було високо оцінено сучасниками, зокрема, литовським канцлером Левом Сапегою.

За твердженням Володимира Антоновича, після випуску Петро Сагайдачний переїхав до Львова, а згодом до Києва, де працював домашнім вчителем, а також помічником київського судді Яна Аксака. Петро Сас припускає, що ще під час навчання в

Острозькій школі Сагайдачний визначався із приєднанням до запорожців.

Наприкінці 1590-х — початку 1620-х рр., основна діяльність запорозького козацтва здійснювалася збройним шляхом — «шаблею» і спрямовувалася на здобуття козаками засобів для свого матеріального існування. Вона зводилась у першу чергу до військового найманства, самочинних постоїв і контрибуцій, а також захоплення у ворогів воєнних трофеїв, матеріальних цінностей, полонених, нападів на купецькі кораблі та посольські валки тощо. Захоплені під час здобичницьких експедицій воєнні трофеї (у тому числі гармати), коштовності, а також багаті полонені давали козакам можливість добре озброюватись й виступати потужною військовою силою. Об'єктом здобичницьких нападів запорозьких козаків була Османська імперія та її васали, а в окремі періоди — Московська держава. Свою діяльність запорожці обґрунтовували в першу чергу захистом рідної землі від ворога, який здійснювався у формі випереджувальних ударів по його території та визволенням з неволі християнських бранців.

Ю. Брандт. Бій із шведами

Під кінець XVI ст., очевидно, у другій половині 1598 р., Петро Конашевич приєднався до Війська Запорозького. З «Віршів» Саковича відомо, що Конашевич тривалий час перебував серед запорожців, здобуваючи своєю відвагою та розумом авторитет. Саме на Запорожжі, як вправного лучника, Конашевича починають називати «Сагайдачним». Прізвисько «Сагайдачний» було досить поширеним серед козаків у середині XVII сторіччя,

особливо на Подніпров'ї та Брацлавщині. Озброєний сагайдаком, добре натренований лучник за хвилину міг випустити від восьми до дванадцяти стріл, які летіли іноді за 500 кроків.

Восени 1600 р. великий коронний гетьман Ян Замойський організує молдавсько-волоську військову кампанію, до якої долучились й декілька тисяч козаків під проводом Гаврила Крутневича. Метою цієї кампанії була підтримка Симеона Могили (батька П. Могили) та відновлення польських впливів у Молдавії, оскільки у травні нею оволодів волоський господар Михайло Хоробрий. У цьому поході, у якості козака, брав участь і Петро Сагайдачний. 28 жовтня 1600 р. у битві під селом Буків на Волощині об'єднані польсько-козацькі війська завдали поразки Михайлу Хороброму.

На початку 1601 р. польський король Сигізмунд III оголосив про приєднання до Речі Посполитої Естонії, котра до цього належала Швеції. На заклик короля відгукнулись запорозькі козаки, що протягом 1601—1602 рр. брали участь на прибалтійському театрі воєнних дій польсько-шведської війни. Серед інших козаків і Петро Конашевич-Сагайдачний, що був під керівництвом спершу Самійла Кішки, а з початком 1602 р. Гаврила Крутневича.

Козацьке військо було самостійною, окремою за своєю структурою та організацією армією. Загальна чисельність бойового складу нараховувала 2032 вояки, а також 100—200 вільнонайманих селян перебувало при обозі. Військо формувалося з чотирьох полків по п'ять сотень чоловік, артилерії та обозу. Керівник кампанії, великий коронний гетьман Ян Замойський, поклав на запорожців функції розвідки та забезпечення безпечної зони навколо основного польського війська. Незважаючи на військові успіхи, ця кампанія виявилась дуже затратною для польської казни. Бракувало грошей на виплату воякам, не вистачало теплого одягу, харчів, боєприпасів, корму для коней. Війна затягувалася, і вона бачилася козакам абсолютно безперспективною. У перших числах вересня 1602 р. запорожці рушили до України, переобтяжені як здобиччю, так і пораненими та хворими вояками. При поверненні додому, відчуваючи свою силу та безпорадність польського уряду, козаки вдалися до грабунків та помстились шляхті й міщанам Полоцька та Вітебська, котрі допомагали каральним військам придушувати

повстання Северина Наливайка. Вже у 1603 р. козацьке військо повернулося до України.

Період з 1603 - 1614 рр., через відсутність збережених достовірних письмених джерел, вважається «темним» періодом у біографії Сагайдачного. Очевидно, що в цей час Сагайдачний брав активну участь у козацьких морських та сухопутних походах проти турків та татар. Лише за таких умов йому могли довірити гетьманську булаву під час походу на Кафу у 1616 р.

На початку XVII ст. козацьке воєнне здобичництво набуло значення важливого геополітичного фактора у басейні Чорного моря. По-перше, воно спричиняло постійну напруженість у польсько-турецьких відносинах. По-друге, напади запорожців завдавали колосальних економічних втрат Османській імперії, зменшували її воєнну могутність, а також справляли стримуючий вплив на татар, оскільки обмежували їхні можливості у спустошенні українських земель. Свої морські походи запорожці здійснювали під політичними гаслами боротьби з ворогами Святого Хреста, і головним їхнім об'єктом були багаті османські й татарські міста. Вони атакували декілька фортець одночасно, але основний удар був спрямований по головній цілі походу, при цьому намагалися знищити турецький флот у портах і на морі.

Одним з таких походів, що приписують Сагайдачному, став морський похід на Варну влітку 1606 р. — насправді Сагайдачний у поході був полковником, керував гетьман Війська Запорозького Григорій Ізапович. Під час цього походу козаки здобули фортецю, що до того вважалася неприступною. Штурм Варни завершився знищенням всіх берегових укріплень та турецьких кораблів, які стояли на рейді. В результаті битви вдалося визволити кілька тисяч полонених, запорожці захопили значні трофеї та 10 турецьких галер із вантажем та екіпажем. Через цей похід султан видав наказ перегородити Дніпро біля острова Тавані залізним ланцюгом і заблокувати козаків, проте ці заходи виявилися неефективними.

У 1607 р. запорожці провели великий похід на Кримське ханство, під час якого захопили і спалили Перекоп та Очаків. У 1608 р. — на початку 1609 р., Сагайдачний здійснив морський похід на 16 човнах-«чайках» у гирло Дунаю, під час якого було здійснено напад на Кілію, Білгород та Ізмаїл. У 1612 р. козацька флотилія у складі шістдесяти чайок здійснила вдалі походи на

ворожі укріплення — Гьозлів, Бабадаг, Варну і Месембрій. У 1613 р. козаки здійснили два походи на турецьке узбережжя, а у гирлі Дніпра розбили турецьку флотилію та захопили шість турецьких галер.

Запорозжці на чайках атакують турецькі галери, XVII ст.

У серпні 1614 р. запорожці на сорока чайках подалися до берегів Туреччини. Козаки захопили Трапезунд, узяли в облогу Синоп, оволоділи замком, вибили гарнізон і знищили весь флот галер і галеонів, які стояли на рейді. У 1615 р. 80 козацьких чайок підійшли до Константинополя, де спалили вщент гавані Мізевні та Архіокі разом із флотом, що перебував там. Турецький султан послав навздогін за козаками цілу флотилію. Проте в морських битвах біля острова Зміїний та під Очаковом турецьку флотилію було розгромлено, а козаки взяли у полон турецького адмірала Алі-пашу.

У лютому 1615 р. Петро Конашевич-Сагайдачний вже був впливовим козацьким полковником, що мав у своєму підпорядкуванні загін чисельністю до трьох тисяч козаків. Це відомо з листа Лукаша Сапеги, що скаржився своєму братові Леву на Сагайдачного, котрий перебував на Київщині та не захотів прийти на допомогу польським підрозділам і наказав своїм козакам відступити. Як вказував Лукаш Сапега, Сагайдачний хотів за допомогою татар витіснити жовнірів з України, бо козаки відчували до них «ненависть».

Навесні 1616 р. запорозьким гетьманом був Василь Стрілковський. Десь наприкінці квітня — на початку травня

запорожці здійснили похід на турецькі міста. Під час цього успішного походу було взято міста Варну та Місіврі. Турецький флот, висланий наздогін, було розбито біля гирла Дунаю. У червні або на початку липня 1616 р. відбулась зміна гетьмана: Гетьманом Війська Запорозького було проголошено Сагайдачного. Причиною його обрання могла стати обіцянка організації більшого походу, ніж того, що був навесні.

Невдовзі після обрання гетьманом Сагайдачний підготував похід до неприступної турецької фортеці Кафи (сучасна Феодосія), що була головним невільничим ринком у Криму. Турки, які ще не оговтались від нещодавньої атаки козаків на міста Румелійського узбережжя, не очікували такого швидкого нападу на добре укріплену фортецю. Кафа була великим та багатим містом, населення якого налічувало від 70 до 100 тисяч мешканців. Кафська фортеця мала міцні оборонні укріплення: 13-метрові зовнішні стіни завдовжки понад 5 км. Гарнізон міста складався з 3 яничарських орт. Комендант фортеці мав у своєму розпорядженні близько 300 вояків, ще 200 солдат були у підпорядкуванні капудана — командира воєнно-морських сил.

Запорожці знищують турецький флот і захоплюють Кафу у 1616 р.

У липні 1616 р. Сагайдачний разом із шістьма тисячами козаків на 120—150 чайках вирушив у морський похід. На виході з Дніпра, у Дніпровсько-Бузькому лимані, козаки зустріли

ескадру османських галер. Козаки розгромили турецьку флотилію та захопили близько половини її суден. Аби ввести турків в оману щодо своїх подальших дій, Сагайдачний наказав частині війська демонстративно повернутись на Січ із захопленою здобиччю. З рештою війська Сагайдачний близько тижня переховувався поблизу Очакова. Приспавши пильність ворога, козаки продовжили свій похід.

22 липня 1616 р. Сагайдачний разом із 4 тисячами козаків прибув до міста. Вночі козаки висадились на берег і підійшли до воріт Кафи. Відволікши вартових, козаки перебрались через мури фортеці і відкрили ворота міста. Раптовим нападом вони захопили міську цитадель і взялися грабувати місто та звільняти християнських невільників. Аби забрати якнайбільше бранців на свої чайки, козаки викинули чималу частину захопленого добра, тим самим підтвердивши свою обітницю визволяти із неволі християн, яку давали перед своїми походами.

Звістка про взяття запорожцями Кафи здійняла переполох у Бахчисараї, хан Джанібек-Герай рятувався втечею до фортеці Чуфут-Кале. Одночасно хан вислав наявні війська на Кримське узбережжя, аби не дати козакам висадитися на сушу. Проте, козаки розбили військо, що стояло їм на заваді, поновили запаси прісної води та спалили кілька поселень. Після цього запорозьке військо без пригод дісталось Січі.

Переможний похід на Кафу, що мав виразний визвольний характер, набув значного розголосу, і не тільки в Україні. Пізніше Касіян Сакович возвеличив цей подвиг Сагайдачного та його козаків у своїх «Віршах». Цей опис набув героїчного значення в історичній пам'яті українців.

Восени 1616 р. Сагайдачний організував новий похід до Туреччини. Спершу спалив турецький флот (26 галер) поблизу Мінери, а потім, висадившись на берег, несподіваним штурмом узяв Трапезунд. Намагаючись знищити козаків при поверненні додому, султан відрядив був ескадру під командуванням адмірала Ціколі-паші. Проте у битві на рейді Синопа, козаки, потопивши три великі кораблі та декілька менших, змусили турецький флот повертатись назад до Стамбула.

Після цієї перемоги Сагайдачний атакував Стамбул. «Козаки, — свідчить турецька архівна хроніка, — увійшли у Стамбул, убили 5 чи 6 тисяч турків, захопили велику кількість полонених і

спалили половину міста». Вже біля Січі, у протоці Кінські води, козацька флотилія зустрілася з посланою навздогін ескадрою адмірала Ібрагім-паші. В короткій, проте жорстокій битві козаки розгромили турецького адмірала.

Родинний герб Сагайдачного

Після повернення, козаки продовжували атакувати турецькі фортеці. За свідченням сучасників, козаки контролювали навігацію між Босфором і Дніпрово-Бузьким лиманом. Як вказував відомий італійський мандрівник П'єтро делла Валле у травні 1618 р.: «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б не взяли і не сплюндрували козаки. В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, будуть повністю його контролювати».

Влітку 1616 р. польський сейм ухвалив рішення продовжити війну з Московією. Для цього збиралась 10-тисячна армія, з якою королевич Владислав мав вирушити до Москви. На сеймі було вирішено виділити запорожцям 20 тисяч золотих, аби залучити їх до цього походу. Переговори із козаками проводив литовський канцлер Лев Сапега. Сагайдачний підтримав це рішення і вже у січні 1617 р. частини запорожців захопили Оскол та спробували захопити Воронеж. Проте невдовзі царським військам вдалося витіснити запорожців із московської території.

Наприкінці 1616 р. польська влада прийняла рішення утворити урядову комісію для переговорів із запорожцями, метою яких була заборона морських походів проти Османської імперії.

Засідання комісії було призначено на 1 березня 1617 р. у Києві.

Козаки гетьмана Петра Сагайдачного здобувають Кафу.

Невдалий похід на Московщину, а також несприйняття козаками польської урядової комісії, призвело до зростання невдоволення політикою Сагайдачного. На початку 1617 р. козаки обрали гетьманом Дмитра Барабаша. Він зібрав проведення комісії у Києві, а вже у квітні організував великий морський похід проти турків за участю 150 чайок.

Успішні дії запорожців розлютили османського султана. На початку серпня 1617 р. турецький військовий флот досяг Запорозької Січі, проте на той час там було лише кілька десятків козаків. Тим часом каральні сухопутні війська під командуванням Іскандера-паші рушили на територію Речі Посполитої. На березі Дністра поблизу містечок Буші і Яруги вони зустрілись із польським військом під командуванням Станіслава Жолкевського. Бажаючи уникнути битви, 23 вересня сторони уклали мирний договір, одним із пунктів якого була заборона запорожцям виходити з Дніпра у Чорне море. Невдовзі коронний гетьман написав запорожцям листа, аби вони прислали своїх представників до Павлочі, що на річці Роставиці.

До Павлочі Жолкевський вирушив із польським військом. Проте з'ясувалося, що запорожці теж направили туди не лише своїх представників, але й сильну армію. Коронний гетьман відступив, чекаючи на підкріплення. Переговори розпочались 28 жовтня в урочищі Суха Вільшанка. Комісари оголосили, що уряд згоден щороку виплачувати Війську Запорозькому 10 тисяч злотих та 700 сувоїв сукна. Натомість, поляки вимагали

скоротити чисельність запорожців, а також, аби запорозького гетьмана призначав польський король. Ці переговори спричинили бунт серед козаків, Барабашу пригадали, що через його необачність турецькі війська напали на Запорозьку Січ. Наприкінці жовтня запорожці скинули Барабаша з гетьманства і вдруге обрали своїм гетьманом Петра Сагайдачного.

У проміжку між 28 та 31 жовтня 1617 р. Петро Конашевич-Сагайдачний знову повернувся для ведення переговорів із польськими урядовими комісарами. Він відкинув антикозацький проект угоди великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, при цьому вніс у текст Вільшанської угоди 1617 р. пункти, що були сприятливіші для козаків. Попри те, що Сагайдачний підкорився волі короля і пообіцяв не здійснювати морських нападів на турецькі міста, польський сейм відмовився схвалити цю угоду.

Десь у 1617—1618 рр. запорожці укладають союзний договір із грузинським князем (Мегрелії або Гурії) про захист торгівельних суден. Навесні 1618 р. запорожці активізують дипломатичні зусилля для спільної боротьби проти Османської імперії. На початку березня 1618 р. Сагайдачний відправив посольство до перського шаха з метою заручитись його підтримкою у війні проти Османської імперії. Проте через зраду імеретинського князя посольство не досягло своєї мети.

У квітні 1618 р. у Варшаві послы Війська Запорозького загалом погодилися з антитурецьким планом перського шаха Аббаса I Великого щодо переселення 10—12 тисяч козаків у чорноморський порт Яні (можливо при гирлі річки Трабзон). 7 квітня в польській столиці запорожські послы на чолі із Дмитром Отрохимовичем підписали угоду з Олівером де Марконом (представником герцога Карла Гонзага де Невера, який згодом став одним із засновників нового лицарського ордену під назвою Ліга християнської міліції). Згідно з цією угодою, Олівер де Маркон став повіреним запорожців у справі залучення їх до хрестового походу проти Османської імперії, що його намагався організувати герцог де Невер. Запорозькі послы пообіцяли виставити на цю війну разом зі своїми союзниками (можливо, донськими козаками) 60-тисячне військо. До цієї ліги належали Папа Римський (на той час — Павло V), німецький імператор, королі Іспанії, Англії, Польщі та Франції. Участь у цих

переговорах свідчила про воєнно-політичну вагу Війська Запорозького в тогочасній європейській політиці.

На початку квітня 1617 р. королевич Владислав вирушив із Варшави у похід до Москви з метою отримати корону московського царя, якою на той час володів обраний 21 лютого 1613 р. Земським Собором Михайло Романов, перший російський цар з династії Романових. Наприкінці вересня під Смоленськом військо королевича об'єдналось з армією Яна Ходкевича. Навесні коронне військо Речі Посполитої на чолі з королевичем Владиславом підійшло до м. Вязьми і розкинуло табір, очікуючи підходу підкріплень. Проте ані вояків, ані грошей не надійшло, тому більшість жовнірів залишила табір. Аби врятувати королевича і виправити ситуацію, польський уряд звернувся по допомогу до Війська Запорозького. У березні 1618 р. дванадцять запорозьких сотників зустрілись із королевичем Владиславом і пообіцяли привести йому 20-тисячне військо.

Петро Сагайдачний. Гравюра 1622 р.

Підготовку до московського походу обговорювали на двох загальних радах у червні 1618 р. На цих переговорах козаки, зокрема, вимагали припинити утиски православного населення. Після переговорів українське командування під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного розробило план майбутнього походу. Оскільки, за донесеннями козацької розвідки, більшість російських військ було націлено на смоленський напрям, то

Сагайдачний відкинув польський план, який передбачав рух козаків від Смоленська до Вязьми, натомість обравши шлях від Путивля прямо на Москву. Задля збереження таємниці гетьман не повідомив польську сторону про свій план. Крім того, було проведено операцію з відвернення уваги московських воєвод від південного кордону.

У другій половині червня 6 полків 20-тисячного козацького війська під проводом Сагайдачного вирушили до Москви. З собою запорожці взяли 17 гармат невеликого калібру, решту артилерії, аби не уповільнювати рух, залишили у Києві. Після переправи через Дніпро, військо Сагайдачного вийшло на Муравський шлях, що вів від Криму правобережжям Дніпра у напрямку Тули.

7 липня козаки підійшли під одне з найбільш укріплених міст на півдні Московщини — Лівни. У результаті несподіваної атаки запорожці взяли місто ще до першої години дня. У полон потрапив воєвода Микита Черкаський, а інший воєвода, Петро Данилов, вбитий під час бою. Захопивши лівенську фортецю, запорожці знищили всіх оборонців. Після оволодіння містом запорожці розмістились у його посаді, а 10 липня продовжили шлях.

16 липня запорожці підійшли під Єлець — добре укріплену прикордонну фортецю, що розташовувалась на відстані декількох десятків кілометрів в північно-східному напрямку. Оборону міста керував воєвода Андрій Полев, що мав у своєму розпорядженні до семи тисяч ратників (близько 2000 власного гарнізону та військо мценського воєводи). Розуміючи, що облога міста може тривати доволі довго, Сагайдачний використав хитрість. Більшу частину свого війська він заховав у лісі, а з невеликою частиною підійшов під місто. Єлецькі воєводи Іван Хрущов і Андрій Полев, побачивши це, наказали своєму війську вийти за мури й розпочали переслідування козаків. Тим часом основні козацькі війська виступили із укриття і вцент розбили російське військо. Протягом наступної ночі козаки штурмували фортецю із залишками російського війська, і після трьох атак увірвались за мури та захопили фортецю. Після цього вийшли єлецькі священики і попросили запорожців не руйнувати місто, натомість вони віддадуть царського посланника С. Хрущова разом із «казною» — 30000 рублів царської казни, що

призначалась як посула кримському ханові. Козаки прийняли капітуляцію і відправили невеликий загін для проведення арештів та реквізиції.

Наприкінці липня — початку серпня Сагайдачний відправив полковника Михайла Дорошенка на чолі 10-тисячного загону у рейд по Рязанщині. Його військам вдалося захопити міста Лебедян, Скопин, Данков, Рязськ. На початку серпня цей загін спалив посад Переяславля-Рязанського. При поверненні до військ Сагайдачного були захоплені Песочня, Сапужок та Шацьк.

Об'єднавши власні сили й визначивши через посланців місце зустрічі українського та польського військ у Тушині, український гетьман продовжив похід. Загін на чолі з полковником Милосним, у складі 1000 вершників, було направлено до добре укріпленої фортеці — Михайлова. Однак під Михайловим козаки зазнали першої невдачі. Запорожці мали у ніч з 21 на 22 серпня захопити місто, проте через погану погоду дісталися міста лише 22 серпня. За цей час до міста підійшло підкріплення, і план раптової атаки зірвався. Сагайдачний з головним військом прибув під фортецю 26 серпня і був змушений перейти до звичної облоги. Після двох спроб захопити місто штурмом 7 вересня Сагайдачний вимушений був полишити облогу, аби встигнути на з'єднання із королевичем Владиславом біля Москви.

Після невдалої облоги Михайлова Петро Сагайдачний направив близько 2000 козаків під проводом Федора Бориспільця на близькі підступи Москви з півдня — у Мещерські краї. Одним із завдань цього маневру було відвернути увагу противника від запланованого форсування Оки на північ від Михайлова основним козацьким військом. Загони Федора Бориспільця захопили міста Касимов, Казар, Романов.

На переріз козакам цар Михайло Романов направив 7-тисячне військо під керівництвом Дмитра Пожарського та князя Григорія Волконського. Це військо мусило завадити переправитись запорожцям через р. Оку і зупинити його просування до Москви. Проте під час походу захворів Дмитро Пожарський, і все керівництво царським військом взяв на себе воєвода Г. Волконський.

Він намагався перешкодити гетьманові переправитися через Оку поблизу Коломни.

9 вересня Сагайдачний переправив через Оку розвідувальний

загін козаків чисельністю близько 400 осіб. Переправу було здійснено у районі сучасного Перевицького Торжка, за 30 км на південний схід від Коломни. Отримавши цю інформацію, гетьман прийняв рішення йти основними силами під добре укріплену фортецю Зарайськ, а деяких полковників направив здобувати Каширу.

Перші бойові сутички поблизу Зарайська відбулись 11 вересня, коли авангард запорожців розбив загін московських вояків і козаки навіть змогли увірватись до міського острогу. Проте цих сил не вистачило, аби закріпити успіх, і Зарайськ встояв. 12 вересня Петро Сагайдачний отримав листа від королевича Владислава, у котрому той вказував, що вирушає з-під Можайська під Москву, і наказував гетьману негайно виступати, аби прибути у район Симонового монастиря. Наступного дня було скликано козацьку раду, де було прийнято рішення розпочати 14 вересня виступ до Москви, не чекаючи повернення Федора Бориспольця. Також козаки вирішили відмовитись від штурму Кашири та зосередитись на підготовці переправи поблизу Зарайська. Протягом 15—16 вересня запорожці проводили облогу Зарайська, одночасно концентруючи війська поблизу впадіння р. Осетер у р. Оку та готуючись до переправи.

Карта Москви з атласу Віллема Блау, 1613 р

15 вересня цар Михайло Романов наказав Г. Волконському у жодному разі не дати війську Сагайдачного переправитись через р. Оку, а при спробі переправи — відкинути їх. 16 вересня перші 400 козаків-піхотинців сіли на човни для переправи. Тим часом, для завади переправі, до місця висадки вирушив Г. Волконський разом із своїм військом.

Проте вже до кінця дня близько тисячі запорожців висадились вище та нижче того місця, де стояло військо московського воєводи. Довідавшись про це, Волконський почав поспішно відступати до Коломни. Його військо вразило дезертирство, від нього втекли загони московських козаків та астраханські татари.

Зважаючи на це, Волконський прийняв рішення — разом із військом покинути Коломну, після чого спішно вирушив до с. Гжель на відстані 65 км від Коломни. Протягом наступних декількох днів, не зустрічаючи опору від деморалізованого московського війська, Сагайдачний із мінімальними втратами здійснив переправу через р. Оку.

Сергій Васильківський. Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. 1900-ті рр.

Невдовзі після здійснення переправи козацькі війська стали табором поблизу Черкізово, звідтам 24 вересня Сагайдачний пише листа Владиславу, в якому повідомляє, що відправляє своїх послів — полковників Михайла Дорошенка та Богдана Коншу із завданням точно визначити час та місце приходу під Москву. 28 вересня послі прибули у Звенигород і під час переговорів із польсько-литовським командуванням домовились, що з'єднання військ відбудеться 3 жовтня у селищі Тушино. Проте у

Сагайдачного були свої плани: аби забезпечити свої тили, він організовує ряд атак на московські війська, що розташовувались поблизу Коломни, при цьому 3 жовтня полк Ф. Пирського атакував саме місто і козаки навіть увірвались на територію посаду.

6 жовтня військо на чолі з П. Сагайдачним вирушило Каширським шляхом у бік Москви. У районі Донського монастиря їм заступило дорогу московське військо на чолі з Василем Бутурліним. Цар вислав проти Сагайдачного 6 000 вершників, всі наявні московські резерви. На початку битви Сагайдачний особисто бився із московським воєводою Бутурліним і звалив його з коня. Під час бою запорожці знищили передні загони супротивника, і решта російської кінноти почала рятуватися втечею.

8 жовтня поблизу Тушино запорожці об'єдналися з силами королевича Владислава. Як подарунок козаки вручили королевичу лівенських та єлецьких воєвод, царських послів та полонених татар. Напередодні прибуття Сагайдачного литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич розробив план штурму Москви. Цей план полягав у одночасному штурмі столиці з декількох сторін, з головними ударами біля Арбатських та Тверських воріт. Основною атакуючою силою виступали польські війська та найманці. Військо запорожців було розділено на декілька частин, частина з них направлялись на штурм острогу за Москвою-рікою, решта мусила виконувати роль резерву та відволікати царські війська від головних напрямків.

11 жовтня військо королевича Владислава та козаки Петра Сагайдачного розпочали наступ на Москву. Штурм тривав протягом декількох годин з третьої ночі і до світанку. Нападникам вдалося увірватись до міста зі сторони Арбатських воріт, проте, не отримавши належну підтримку, атака зупинилася. Не бачачи можливості продовження атаки, польські підрозділи із невеликими втратами відступили від міста.

Важка воєнна обстановка змусила московську владу піти на переговори, що вперше відбулися 31 жовтня поблизу Тверських воріт. Протягом листопада велись тривалі переговори між польськими та московськими послами. Кожна із сторін очікувала скорішого виснаження свого супротивника. Тим часом окремі загони запорожців продовжували атакувати російські міста на

північ та північний-захід від Москви, розорюючи Ярославський та Вологодський повіти, тим самим підриваючи економічні ресурси держави.

Наприкінці жовтня Петро Сагайдачний направляє 8-тисячне військо на південь від Москви, на прилеглі до лівого берегу р. Оки землі. Основною метою цього рейду було здобуття м. Калуги — стратегічно важливого міста із добре укріпленою фортецею. Першим помітним населеним пунктом на шляху цього рейду став Серпухов. 3 листопада козацькі полки під керівництвом полковників Ємця, Ф. Пирського, Милосного та Б. Конши розпочали штурм міста. Протягом декількох годин козаки взяли міський посад, проте не стали штурмувати кам'яний міський кремль, що був розташований у важкодоступному місці, оскільки шансів на його швидке здобуття було небагато. Далі ці полки рушили на з'єднання із полком Петра Сагайдачного під м. Калугу і у ніч з 3 на 4 грудня 1618 р. об'єднане військо розпочало штурм міста. Запорожці, внаслідок блискавичної атаки, захопили міський посад, змусивши гарнізон міста під керівництвом воєводи М. Гагаріна замкнутись у міській цитаделі. Облога Калужського кремля тривала аж до підписання польсько-московського перемир'я.

Рейд Конашевича-Сагайдачного до Калуги став шоком для московської влади. Оцінюючи ці події, Ян III Собеський вказував, що саме через цей рейд московитів охопив жах і що запорожці «якнайшвидше схилили їхніх комісарів до переговорів». Відновлення переговорів відбулося 3 грудня у селі Деуліні неподалік Троїце-Сергіївої лаври. Переговори проводились протягом трьох раундів перемовин, сторони прийшли до спільного рішення і 11 грудня 1618 р. було укладене так зване Деулінське перемир'я. Деулінське перемир'я стало найбільшим успіхом Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою. Польща отримала білоруські й українські землі, які до того були під владою Москви — Смоленську, Чернігівську та Новгород-Сіверську, всього 29 міс.

Помаранчевим кольором виділені території, що відійшли до Речі Посполитої, згідно з Деулінським перемир'ям

Польський король офіційно зберіг за собою право претендувати на російський трон. З іншого боку, це перемир'я поклало початок завершенню періоду постійних війн у Московському царстві, котрий тривав протягом 15 років.

Наприкінці грудня на козацькій раді було прийнято рішення про припинення бойових дій та повернення на Україну. Військо розділялось на дві частини, що йшли паралельним шляхом. Більша частина, під керівництвом Сагайдачного, рухалась по лівому березі р. Оки за напрямком: Перемишль, Бельов, Болхов, а далі на Київ. Менша частина, під командуванням Ф. Пирського, вирушила правим берегом р. Оки у напрямку: Овдоєв, Курськ, а далі на Київ.

За декілька тижнів військо Сагайдачного вже було в Україні, при цьому йому сприяла московська влада, забезпечуючи підводами та провіантом.

Після повернення до України, військо Сагайдачного розмістилось на постій у Київському воєводстві, а гетьманський полк у самому Києві. За свою участь у московському поході запорожці отримали грошову винагороду у розмірі 20 000 золотих та 7000 штук сукна.

За словами Д. І. Яворницького, по прибутті до Києва Петро Сагайдачний прийняв титул «гетьмана України» й став управляти тією її частиною, яка визнавала себе козацькою.

Ю. Брандт. Сутичка козаків з татарами

Відмова Сагайдачного від морських походів проти турків викликала невдоволення серед широких верств козацтва. Приблизно наприкінці травня 1619 р. Сагайдачного позбавляють влади та обирають запорозьким гетьманом Дмитра Барабаша. Проте вже на початку липня Конашевич-Сагайдачний повернув собі гетьманську булаву. Близько 30 липня він скликав у Києві раду, на яку прибули близько тисячі козаків та старшин, делегованих з місць. Діючи в інтересах так званих старовинних козаків (соціальна база яких складала близько 10 тисяч осіб з числа запорозьких ветеранів, потомственних козаків, старшин), учасники ради висловилися за політичний компроміс із польською владою: в обмін на визнання станових прав «старовинних» козаків вони добровільно погоджувалися очистити Військо Запорозьке від «нових» козаків — поkozачених селян та міщан. На цій раді ухвалили також узяти під протекцію та оборону Війська Запорозького Православну церкву.

Однак офіційна Варшава хотіла зреформувати Військо Запорозьке за польським зразком. Король Сігізмунд III відправляє до України урядову комісію разом із військом під проводом С. Жолкевського. Дізнавшись про це, козаки розбивають свій табір над річкою Узин поблизу Білої Церкви. Протягом 8—17 жовтня

відбувались польсько-запорозькі переговори, в результаті яких була підписана Роставицька угода. При укладанні цієї угоди, Сагайдачному та його старшинам вдалося значною мірою нівелювати антикозацьку програму урядових комісарів. Разом з тим, пункти цього документа щодо виписки козаків з Війська Запорозького та обмеження місця їх проживання територією королівщини становили чималу загрозу для козацтва, насамперед «нового». Загалом ця угода мала значною мірою декоративний характер і містила суперечливі пункти.

У середині листопада — на початку грудня 1619 р. Конашевич-Сагайдачний вирішив скористатись міжусобною боротьбою між ханом Джанібек-Гіреєм та Шагін-Гіреєм. Він повів козацьке військо чисельністю близько 5 тисяч вояків на татарські улуси з виходом під Перекоп. Поблизу Перекопа відбувся бій із близько 8-тисячним військом хана Джанібек-Гірея. Запорожці завдали противнику помітних втрат, а також визволили з неволі чимало бранців-християн.

Київський Братський монастир, початок 1800-х

У 1619 р. ігуменом Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві обрали Іова Борецького, одного із засновників Київського братства. Довкола нього згуртувались церковні та світські православні кола України. Як один з керівників братства Іов Борецький активно співпрацював із старшиною Війська

Запорозького, зокрема з гетьманом Петром Сагайдачним. У цьому середовищі з'явилась ідея, всупереч заборонам польської влади, відновити православну ієрархію Київської митрополії, що була втрачена внаслідок Берестейської церковної унії 1596 р. На нарадах щодо відновлення церковної ієрархії наживнішу участь приймав і Петро Сагайдачний, думка якого, як представника Війська Запорозького була вагомою.

У січні 1620 р. Конашевич-Сагайдачний відправив до Москви своїх послів із запевненням царя Михайла Федоровича у службі «по-старому» (воєнна служба іноземним монархам була традиційною для запорожців). Посольство на чолі з Петром Одинцем провело переговори із впливовими представниками російської бюрократії. Московські чиновники винагородили послів, проте московська влада відмовилась прийняти пропозицію запорожців аби не псувати стосунки із татарами.

Час посольства до Московського царства був вибраний не випадково. Саме тоді у Москві перебував патріарх Єрусалимський Теофан III, що мав на меті висвячення на Патріарха Московського митрополита Філарета і справи його у Росії уже наближалися до завершення. Теофан мав повноваження, надані йому Вселенським Патріархом Тимофієм «справувати всі архієрейські справи у підлеглих царгородському патріархові єпархіях», тобто і у Київській митрополії також. При цьому, як патріарх він мав право висвячувати церковних ієрархів. Очевидно, це ж саме посольство провело попередні переговори з Єрусалимським патріархом Теофаном III, щодо можливості висвячення єпископату українсько-білоруської православної церкви. Петро Конашевич надав особисту гарантію безпеки патріарху при в'їзді до України.

На початку березня 1620 р. Сагайдачному довелося відбивати напад татар. Наздогнавши їх поблизу річки Ташлик, він розбиває ворога та звільняє з полону сотні бранців. Одразу після бою гетьман повертається до Києва.

Хрест вкладний Петра Конашевича Сагайдачного до Богоявленської церкви Братського монастиря у Києві

25 березня у Києві гетьман з кількома тисячами козаків урочисто зустрів Єрусалимського патріарха, попросивши в нього від імені всього Війська Запорозького відпущення гріхів за пролиття крові християн під час московського походу 1618 р.

Виразною демонстрацією політичної підтримки православної церкви став вступ гетьмана разом з усім Військом Запорозьким до Київського (Богоявленського) братства, що відбувся між 27 травня і 5 червня 1620 р. Гетьман був серед тих, хто активно переконував Теофана III відновити вищу ієрархію Православної церкви.

Руїни Хотинського замку наприкінці XIX ст..

У 20-х числах червня 1620 р. Конашевич-Сагайдачний організував напад із суші та моря на Перекоп 17-тисячним козацьким військом. Бої розпочалися 9 липня і, за свідченням С. Жолкевського, цей похід виявився доволі успішним. По завершенні цієї виправи запорожці вирішують піти на море, чому категорично заперечував Сагайдачний. Невдоволені козаки, насамперед виписані з Війська Запорозького згідно умов Роставицької угоди 1619, а також ті, які, всупереч його заборонам, хотіли йти на море, виступили проти гетьмана. Сагайдачного було позбавлено влади, а новим гетьманом обрано Якова Бородавку. Одразу після обрання, 26 липня 1620 р., Яків Бородавка виводить на Чорне море близько ста човнів та спустошує Варну.

У жовтні 1620 р. патріарх Теофан III разом з іншими двома східними ієрархами — митрополитом Софійським Неофітом та єпископом Страгонським Аврамієм, висвятив ігумена Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Іова Борецького на митрополита Київського та Галицького й ще шістьох ієрархів у

сан єпископів.

У листопаді 1620 р. П. Конашевич-Сагайдачний разом з нововисвяченим єпископом Йосифом Курцевичем виступив на черговому засіданні польського сейму, де поставив питання про королівське визнання проведених патріархом Теофаном хіротоній.

Проте, незважаючи на бажання отримати підтримку козаків у війні з Туреччиною, польський сейм не підтримав цю пропозицію.

У лютому 1621 р. Конашевич-Сагайдачний з кількома сотнями козаків супроводжував до молдавського кордону Єрусалимського патріарха Теофана III, який повертався додому по висвяченні в Україні православних ієрархів. Запорожці успішно впорались із цим завданням і у 20-х числа лютого Єрусалимський патріарх дістався Сорок.

У 1627 р. патріарх Теофан III так оцінював участь гетьмана Петра Сагайдачного у відновленні православної ієрархії та захисті Київської Церкви: «Справа була б неможливою без підтримки пана й гетьмана Петра Сагайдачного, дії якого в даній справі справедливо можна назвати подвигом рівним апостольському. Ця людина є щирий сповідник Православної віри, за яку віддав своє життя й після заспокоєння свого шанується на Русі як благовірний».

Після поразки під Цецорою Річ Посполита потрапила у небезпечне становище.

Для допомоги у боротьбі з турецьким султаном Османом II, польський уряд звернувся до козаків. 28 лютого королівський посланець Б. Обалковський прибув на Січ та розпочав переговори із козацькою старшиною, вручивши королівську коругву та 40 000 злотих. Проте, запорожці не дали чіткої відповіді, вказавши на необхідність визнання нововисвячених православних ієрархів з боку королівської влади.

15—17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва (урочище між Білою Церквою і Ржищевом) зібралася загальна рада реєстрового і нереєстрового козацтва. Участь у ній взяли також православне духовенство та польські посланці. Річ Посполита пообіцяла платню козакам, а також поступки у релігійному питанні. Рада обрала гетьманом представника нереєстрових козаків Якова Бородавку та прийняла пропозицію польського сейму взяти участь у війні проти Османської імперії. Одночасно було

сформоване посольство до польського короля, очолив його Петро Сагайдачний, який мав великий авторитет у Варшаві.

Франциск Смуглевич: «Смерть Ходкевича» Хотин 1621. По центру, з піднятою рукою гетьман Сагайдачний

Після ради козацьке військо (чисельністю понад 41000 запорожців і кілька сотень донських козаків) вирушило у похід до польської фортеці Хотин, куди вже прямувала 150-тисячна турецька армія на чолі з Османом II. У період 20—31 липня Конашевич - Сагайдачний разом із посольством прийняв у Варшаві гнєзненський архієпископ В. Гембіцький, а також Сигізмунд III Ваза. Про його діяльність свідчить у своєму листі католицький єпископ Франческо Чіріолі: «Серед католиків, зокрема й церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з турками). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато хто з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боекватне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти турків, і тому говорять, що у даний момент необхідно піти на

поступки, щоб вони лишилися вдоволеними».

У результаті дипломатичних переговорів Петро Сагайдачний домогся від польського уряду задоволення вимог козаків: скасування посади старшого над козаками від польського уряду; визнання влади обраного козацькою радою гетьмана над усією Україною; скасування сеймової постанови щодо обмеження козацьких прав і вольностей; свободи українців щодо віросповідання.

З Варшави Сагайдачний вирушив до польського табору поблизу Хотина, де його з великими почестями прийняв головнокомандувач польської армії Карл Ходкевич. Проте козацького війська там не було, з невідомих причин Яків Бородавка затримався, а потім більшу частину війська зосередив у Могилеві, а інших розіслав по Україні. Після обговорення військових планів із польським командуванням, Сагайдачний у супроводі трьох корогв польських вершників вирушив назустріч козакам. По дорозі до козаків Сагайдачний потрапив у турецьку засідку.

Під час втечі він був поранений у руку, але йому вдалося врятуватися. Незважаючи на поранення, Сагайдачний перебрався на другий берег Дністра та дістався козацького війська. 25 серпня, по прибутті Сагайдачного, під Могилевом відбулася козацька рада, де замість Якова Бородавки гетьманом обирають Петра Сагайдачного.

Старий гетьман був звинувачений у тактичних прорахунках, що призвели до загибелі кількох козацьких загонів та ув'язнених і, за однією з версій, через деякий час страчений за рішенням козацької військової ради. Після отримання булави перед Сагайдачним постала задача: незважаючи на перешкоди османського війська, з'єднатися із польським військом.

Гетьман впорався із цим завданням і 1 вересня, уникнувши переслідування, із малими втратами підійшов до Хотина й отаборився у долині Дністра. В вересні розпочалися активні бойові дії.

Під час Хотинської війни виразно проявився військовий хист гетьмана Сагайдачного. Згідно із польським планом, козацькі війська тримали оборону долини Дністра. Запорозькі полки очолювали полковники Іван Зишкар, Богдан Конша, Тимофій Федорович, Федір Білобородько, Адам Підгірський, Сидір

Чорний (Семакович), Іван Гардзєя.

Хотинська битва 1621

Перші незначні сутички під Хотиним розпочались ще 30 серпня, коли 5-тисячний татарський загін напав на польських лісовчиків. Однак лише 2 вересня почали підходити основні загони Османа II. Не чекаючи на прибуття всіх військ, султан вирішив концентрованим ударом розгромити запорозький табір. Проте масова атака турецького війська була відбита козацькою вогнепальною зброєю та артилерією. Це розлютило турецького султана і він, обіцяючи, що нічого не їстиме, допоки не знищать козаків, відправив свої добірні війська. Тим часом на допомогу запорожцям підійшли німецькі найманці. Разом вони тримали оборону до самих сутінок. Вже у перший день боїв військо Османа II зазнало відчутних втрат, зокрема загинув бейлербей Боснії — Гусейн-паша.

Вранці 3 вересня султан видає наказ розгромити запорожців. Звертаючись до свого війська, він сказав: «Якщо не розіб'ємо козаків, нас матимуть за ляхів» (тобто зганьблять себе, як воїнів). Турецька армія розпочала атаку з активного артилерійського та вогнепального обстрілу. Проте при підступі до табору запорожці зустріли ворога вогнем, і завдяки організації швидкого перегрупування свого війська Сагайдачний не тільки зупинив

атаку ворога, але й організував стрімку контратаку. Військо Османа II втратило під час бою від десяти до двадцяти тисяч чоловік. Наступного дня султан знову надав наказ брати запорозький табір та особисто зайняв командний пункт, розташований на г. Городище.

Хотинський договір. Марчелло Бачареллі (1783)

Турецькі підрозділи тричі намагались взяти штурмом козацький табір, проте кожного разу невдало. Вже ввечері, витримавши артилерійський обстріл, козаки організовують успішну контратаку, увірвавшись до табору Османа II. Вбиваючи солдатів та руйнуючи їхні намети, козаки спричинили паніку у турецькому війську. Розуміючи, що настав переломний момент у війні, Сагайдачний відправляє гінця до Яна Ходкевича з проханням вивести всі війська до атаки. Але старий гетьман побоювся відправити військо на підтримку запорожцям, посилаючись на пізню годину. Отримавши відмову, козаки повернулись до свого табору із багатою здобиччю, перед тим поруйнувавши турецьку артилерію. За свідченням очевидців, під

час атаки загинуло близько 15 000 ворогів.

Після трьох днів безперервних штурмів турецьке командування змушене було взяти перепочинок. З 7 вересня турецькі війська знову повернулись до штурмових дій, проте вже із значно меншою інтенсивністю. Переконавшись, що оборонців Хотина не взяти лобовими атаками, турецьке командування взялось за методичну організацію облоги польсько-українських військ. 14 вересня до Османа II підійшло кількатисячне підкріплення на чолі з бейлербеєм Буди Каракаш-пашою, що мав у турків славу неперевершеного полководця. Каракаш-паша заявив султану, що, якщо отримає у розпорядження яничар, то за дві години розіб'є ворога. Отримавши інформацію від перебіжчиків, Каракаш-паша приймає рішення вдарити по найслабкій ділянці оборони — польсько-литовському табору. Наступного дня він повів 27-тисячну армію, проте завдяки героїчній обороні захисників, штурм був відбитий, а сам Каракаш-паша смертельно поранений. Після отримання цієї звістки турецький султан втратив надію на швидку перемогу у війні.

Зважаючи на чисельну перевагу турецького війська у живій силі та артилерії, Сагайдачний приймає рішення розпочати нічну війну, яка не лише завдавала значних втрат противнику, але й підривала його моральний дух. Нічні рейди козаки почали проводити ще на початку місяця, однак наймасштабніші та найефективніші операції припали на другу половину вересня. В ніч з 18 на 19 вересня 8-тисячне козацьке військо вдарило по правому флангу османського табору. Козаки встигнули винищити декілька тисяч ворогів перед тим, як турецькі війська почали оговтуватись, при цьому самі повернулись майже без жодних втрат.

У ніч з 21 на 22 вересня запорожці знову вирушили на нічну вилазку та вбили щонайменше тисячу ворогів, при цьому їм вдалось знищити турецьких головнокомандувачів Черкес-пашу, Тогаднджи-пашу, а колишній великий візир Гусейн-паша заледве врятувався втечею. У ніч з 23 на 24 вересня запорожці переправились на лівий берег Дністра і знищили розташований там турецький табір, де було вбито близько тисячі ворогів.

**Меч дарований Гетьману Петру Конашевичу Владиславом Ваза
після Хотинської битви**

24 вересня помирає польсько-литовський головнокомандувач Ян Ходкевич. Турецьке командування вирішило, що ця новина деморалізує оборонців Хотина, і почало готувати нову масштабну атаку. 25 вересня турецькі війська проводять безуспішну атаку по всій лінії фронту, проте основна підготовка велась до запланованого на 28 вересня генерального штурму.

Зважаючи на те що війна почала набувати затяжного характеру, 28 вересня 1621 р. султан Осман II розпочав загальний наступ. Генеральний штурм розпочався після багатогодинного гарматного обстрілу. Турецькі війська розпочали одночасну атаку польських-литовських загонів та козацького табору. Проте, попри значну підтримку з боку артилерії, змучені війною та розпорошені на декілька напрямків турецькі війська не виявили великої енергії та волі до перемоги. Турецькі підрозділи, що штурмували козацький табір, намагалися оточити його з флангів, проте Сагайдачний, виснаживши ворога, організував контратаку, що завдала значних втрат супротивнику. Протягом дня турецькі війська провели ще декілька атак, однак зазнавши значних втрат (від однієї до кільканадцяти тисяч вояків) вкотре змушені були відступити.

Ф. Смуглевич. Підписання Хотинського мирного договору, 1785 р.

29 вересня між командуванням польсько-козацьких і турецько-татарських військ почалися переговори про укладення миру. Вони закінчилися підписанням угоди 9 жовтня 1621 р. Вранці 10 жовтня армія Османа II покинула свої позиції. За мирною угодою сторони домовлялися про відновлення дипломатичних зв'язків. Кордон між Річчю Посполитою та Туреччиною встановлювався по річці Дністер; Туреччині і Кримському ханству заборонялось здійснювати набіги на українські та польські землі; запорожцям заборонялось здійснювати походи на Крим і Туреччину.

11 жовтня Станіслав Журавинський та Яків Собеський взяли участь на козацькій раді, де доповіли про укладений польсько-турецький договір. У ніч з 11 на 12 жовтня все козацьке військо таємно перебравось на лівий берег Дністра та стали під Брагою. Звідтам запорожці попрямували до Кам'янця, де 17 жовтня королевич Владислав подякував усім учасникам боїв під Хотиним і оголосив про розпуск польсько-литовського війська.

Наслідки Хотинської битви мали велике міжнародне значення. Ця битва змусила Туреччину відмовитись від планів завоювання

Європи. Розгром турецького війська під Хотином привів до внутрішнього політичного послаблення султанської влади.

Вже навесні 1622 р. проти Османа II спалахнув військовий заколот, у результаті котрого він був задушений, а на трон повернувся його дядько Мустафа I.

До Києва Петро Сагайдачний повертався у супроводі королівського лікаря у кареті, що її подарував Сигізмунд III. Гетьман оселився у власному будинку у Києві, призначивши наказним гетьманом Петра Жицького. Незважаючи на хворобу, гетьман продовжував займатись активною політичною діяльністю.

У січні 1622 р. Сагайдачний відмовив королівським комісарам у розгляді без скликання загальної козацької ради, вимоги про скорочення війська до 3 тисяч осіб. Наприкінці зими 1622 р. до Варшави було надіслане козацьке посольство з вимогою до польського короля дотримуватись даних раніше обіцянок, проте особливих результатів досягнуто не було.

За п'ять днів до смерті Сагайдачний склав заповіт, за яким відписав своє майно на освітні, благодійні та релігійні цілі, зокрема Київському братству і Львівській братській школі, щоб на доходи від цього майна могли навчатись бідні діти. Для своєї дружини та близьких родичів гетьман призначив опікунів: київського митрополита Іова Борецького та близького соратника Оліфера Голуба.

10 квітня (20 квітня) 1622 р. Петро Сагайдачний помер внаслідок вогнепального поранення руки, яке отримав під час битви під Хотином. Похорони гетьмана припали на Провідну (Томину) неділю, 28 квітня 1622 р. На велелюдному похороні зібрались його бойові побратими, мешканці Києва. Під час похорону учні Київської братської школи читали приурочені до цієї скорботної події «Вірші на жалосний погреб гетьмана Сагайдачного» о. Касіяна Саковича, в яких возвеличувулась подвиги українського полководця та його служіння християнській вірі. Похований у Богоявленському соборі Київського Братського монастиря, який в подальшому називали «монастирем Сагайдачного».

У 1690–1693 рр. при реконструкції Богоявленської церкви Києво-Братського монастиря могила гетьмана була перенесена під південну стіну собору.

У 1935 р. церкву було знищено й відомості про це поховання остаточно втрачено. У даний час на території Києво-Могилянської академії реконструйована умовна могила Конашевича-Сагайдачного.

В. Луї. Смерть гетьмана Сагайдачного

Яків Собеський залишив про нього такий спомин: «Був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був проворний, діяльний, у таборі сторожкий, мало спав і не пиячив... на нарадах був обережний і в усяких розмовах» неговіркий. У своїх «Віршах» К. Сакович вказує, що дружиною Петра Сагайдачного була шляхтянка Анастасія Повченська. Виходячи з тогочасних норм та традицій можна припустити, що одружились вони близько 1602—1603 рр., коли Конашевичу минуло двадцять років, а дружина була на кілька років молодшою. Близько 1604 р. у них народився син — Лукаш. Родина мешкала у Києві на Подолі у власному маєтку, котрий Петро Сагайдачний використовував як тимчасову гетьманську резиденцію. Про сина Лукаша відомо, що у 1618 р. він прибув на навчання до Замойської академії та був записаний як Lucas Petri Konaszewicz.

Перед смертю у своєму заповіті гетьман призначив опікунів для дружини — київського митрополита Іова Борецького та

наступника на гетьманській посаді Оліфера Голуба. Після смерті Сагайдачного Анастасія у 1624 р. удруге вийшла заміж за шляхтича Івана Пйончинського та мешкала у маєтку неподалік с. Вирва.

А. Климко. Сагайдачний громить турків. Поштівка 1938 р

Петро Конашевич-Сагайдачний був непересічним політиком та дипломатом, котрий будував довгострокові дипломатичні комбінації як у межах України так і закордоном. Свою політичну лінію він проводив наполегливо та безумовно, при цьому чітко висловлював свою позицію щодо польського короля та шляхти. Український історик Михайло Грушевський вказував, що сучасники дуже високо оцінювали політичний талант Петра Сагайдачного та визнавали загальноукраїнське значення його діяльності. Саме за часів Сагайдачного козацтво виходить за вузько станові інтереси, долучається до вирішення проблем українського населення, формує свою політичну програму. Утворюється спілка українського козацтва, міщанства й духовенства. Завдяки результативній політиці Сагайдачного у цей час відбувалось активне формування національної української спільноти з її чітко вираженими географічними кордонами. Сагайдачний перетворює Київ на політичний осередок України та

залучив його в орбіту майбутньої нової Української козацької держави.

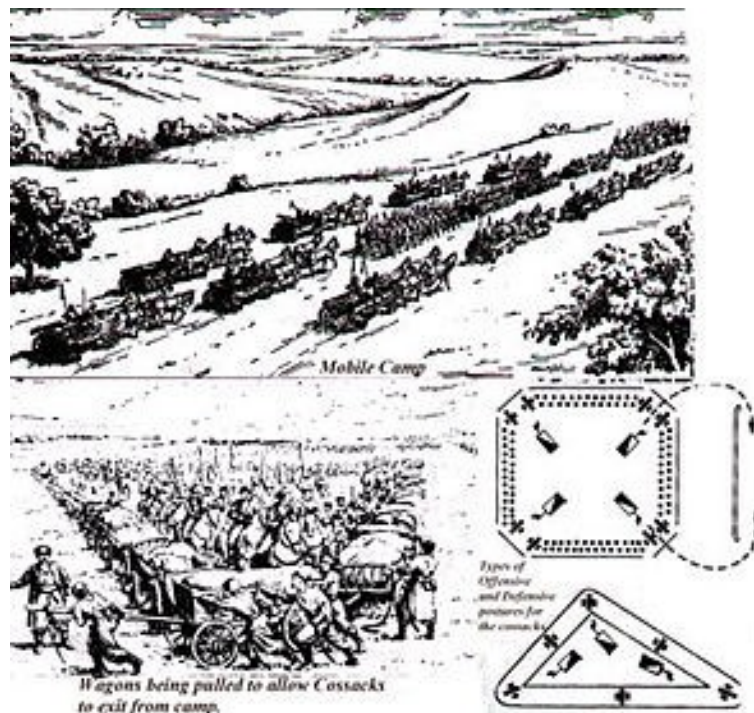
Будучи гетьманом, Петро Сагайдачний виражав інтереси національно-патріотичних сил та активно виступав проти чужоземного панування на українських землях. Підтримуючі прагнення українського народу до більшої політичної самостійності, Петро Сагайдачний домагався автономії України, досягнення для неї широких прав у складі Речі Посполитої. Він підтримував концепцію, згідно якої українці розглядались, як третій (рівноправний із польським та литовським) народ Речі Посполитої. При цьому стверджувалась історична та національна єдність мешканців територій, історично пов'язаних із Київським та Галицько-Волинським князівствами княжої доби.

Сагайдачний виступав палким поборником та захисником православ'я, яке після Брестської Унії 1596 р. було оголошено поза законом. Значна частина цивільного українського населення та православного духовенства виступили проти унії, що призвело до соціальної, політичної та ідеологічної конфронтації, яка досягла особливої гостроти у перші десятиріччя XVII ст. Ще під час навчання в академії Петро Сагайдачний зайняв позицію неприйняття унії. В умовах посилення національно-релігійного гноблення українського народу, Петро Сагайдачний переконав козаків підтримати православну церкву та разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Ця публічна акція продемонструвала солідарність запорожців із православним духовенством та була виявом підтримки та захисту, що оберігав його від репресій польської влади. Саме завдяки активній підтримці та гарантіям Сагайдачного Єрусалимський патріарх Теофан III відновив знищену унією православну ієрархію. Підтримка запорожцями православного духовенства сприяла розвитку української культури, а також стала важливим чинником подальшої національно-визвольної революції під проводом Богдана Хмельницького.

У переговорах із польською владою, Петро Сагайдачний домагався розширення козацького реєстру та вимагав легалізувати й офіційно визнати козацьку військову та політичну організацію. Він вимагав розширити козацькі права та вивести польські війська з України. Одночасно, він підтримував історичне явище «покозачення», коли українські селяни відмовлялись від

феодалної повинності та залучались до Війська Запорозького. Цей процес дозволяв розширювати територію козацької України, оскільки населення приймало та запроваджувало козацькі порядки.

У зовнішній політиці Петро Сагайдачний дотримувався вираженої антиосманської орієнтації. Під його проводом запорозькі козаки здійснювали активну протидію туркам і татарам, що призупинила європейську експансію Османської імперії. Завдяки його діяльності утверджується бачення запорозького козацтва як «щита» християнського світу проти невірних. Сагайдачний проводив активні дипломатичні переговори для пошуку союзників у боротьбі проти турків, зокрема, із перським шахом Аббасом I Великим та герцогом Карлом Гонзага де Невера, одним із засновників Ліги християнської міліції, до якої належали Папа Римський, німецький імператор, королі Іспанії, Англії, Польщі та Франції. Разом з тим, очолюючи реєстрове козацтво, яке перебувало на службі польського уряду, Петро Сагайдачний був змушений відстоювати польські інтереси.

Козацький табір

Він підтримав польську позицію та взяв участь у поході

королевича Владислава під час боротьби за московський престол. Одночасно, деякі дослідники пояснюють пасивну участь Сагайдачного під час штурму Москви небажанням надто великого посилення Польщі. У битві під Хотином військо Петро Сагайдачного підтримало польського короля та врятувало Польщу від політичної катастрофи.

Організаторські здібності гетьмана стали тим суб'єктивним фактором, який безпосередньо вплинув на розвиток козацького воєнного мистецтва, його стратегію і тактику. Сагайдачний провів реформу війська на Січі: поділив його на сотні та полки, поновив навчання. Разом із тим впровадив сувору дисципліну, заборонив пити горілку під час морських походів, а за провини «карав на смерть».

Сагайдачний позбавив козацькі лави від анархічних та кримінальних елементів, при цьому залучив до війська людей «осілих», пов'язаних із землею та хліборобством. Внаслідок реформи партизанські ватаги козаків стали подібними на регулярне військо, покращилась організація та боєздатність козацького війська. Сагайдачний запровадив у війську багато нововведень, зокрема легку й маневрену артилерію та добре озброєну і навчену піхоту.

Сагайдачний долучив Військо Запорозьке до вирішення проблем та прагнень жителів України, задіяв його до політичної самоорганізації та захисту православної віри. Саме завдяки Сагайдачному Військо Запорозьке по праву стало національним, що сприяло підвищенню його боєздатності. Унікальна територіальна, паланково-курінна система організаційної побудови Запорозької Січі забезпечувала високий ступень підготовленості війська до війни. Оскільки ця система створювалася з метою максимальної мобілізації, то її можливості дозволяли козацькому війську швидко поповнюватись після значних втрат або поразок.

Військова стратегія і тактика Сагайдачного була розрахована на ведення бойових дій в умовах чисельної переваги супротивника, при цьому Петро Сагайдачний володів вмінням чітко розподіляти сили і правильно визначати напрямки головних ударів супротивника, а також визначати його найслабкіші ланки. Він чи не першим у військовій тактиці активно застосовував тактику засадних та зустрічних боїв, коли нечисленні загони

добре вишколених козаків нападали на чисельно переважаючі маршеві колони супротивника і вносили безлад і паніку у його лави.

Під час бойових дій Сагайдачний відхиляв пасивну тактичну систему, що набула поширення у Західній Європі. На протипагу цьому, замість маневрування по тилах супротивника та знищення його комунікацій, він використовував швидкий і несподіваний маневр, що дозволяв йому отримати найсприятливіші умови для нав'язування бою. Прагнення діяти наступально та завершати кожний маневр ударом було одним з основних принципів всієї полководчої діяльності Сагайдачного. Основними принципами стратегії Сагайдачного були: блокування головних комунікацій і стратегічних об'єктів у районі бойових дій; проведення комплексу битв перед генеральним боєм з метою виснаження або введення в оману противника; концентрація основних сил і засобів війська на головному напрямку як у наступі, так і в обороні, аби досягти вирішального результату найкоротшим шляхом і з мінімальними втратами.

Під час московського походу Сагайдачний засвоїв тактику ведення війни та способи здобуття укріплених міст та фортець, що її виробили запорожців під час попередніх походів на Московщину. Це була наступальна тактика ведення війни, що будувалася на факторі раптовості та високій маневреності запорозьких сил. Висока мобільність козацьких сил була можливою через відсутність важкої артилерії, що могла сковувати їхній рух. А продовольче забезпечення свого війська запорожці здійснювали за рахунок відповідних експропріацій на території противника.

Через відсутність достатніх військово-технічних ресурсів традиційні методи облоги були неприйнятні для козаків. Сагайдачний використовував стрімкі приховані рейди на великі відстані козацької кінноти з атакою з ходу на ворожі укріплені міста та фортеці. У разі успіху на її завершальному етапі запорожці використовували штурмові драбини та холодну зброю. Якщо ж козакам з наскоку не вдавалося захопити укріплення, вони розпочинали нетривалу облогу із застосуванням обмеженого набору штурмових засобів. Атакуючи глибокі тили та підриваючи комунікації, рейди військ Сагайдачного призводили до колапсу економіки супротивника. Хотинська битва 1621 р. стала для

Сагайдачного зенітом його слави як полководця. В умовах гострої нестачі часу та ресурсів для облаштування козацьких позицій Петро Сагайдачний зумів організувати надійну оборону козацького табору, що була спроможна витримати інтенсивні артилерійські обстріли противника. Під час оборони Сагайдачний використав тактику концентрованого вогню козацької піхоти по наступаючому ворогу. Після того, як вогонь вносив розлад у ворожі лави, Сагайдачний організовував стрімкі контратаки, одна з котрих поставила турецьке військо на межу цілковитого розгрому. Відзначаючи чисельну перевагу супротивника, Сагайдачний організовував раптові атаки в неочікуваний для противника час та в несподівані для нього ділянки фронту. Його тактика нічної війни не лише завдавала важких втрат противнику, але й підривала його моральний дух. Саме атакуючі дії запорожців, що виснажували супротивника та руйнували його плани, дозволили не лише витримати облогу Хотина, але й завдати армії Османа II стратегічної поразки. Вірменський хроніст Авксентій писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3-4 дні. Перемогу було здобуто тільки завдяки Богові й запорозьким козакам.»

Сеймовий комісар польської армії магнат Яків Собеський мусив визнати: «Справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Польщі були козаки.»

До постаті Петра Сагайдачного здавна існував інтерес в українській історіографії. Особливістю вивчення особи українського гетьмана була незначна кількість письмових джерел, які містили неоднозначні характеристики його діяльності. Дослідження присвячені Сагайдачному завжди перебували під впливом позанаукових — політичних та ідеологічних чинників. Для вітчизняної історіографії характерна певна романтизація та ідеалізація образу гетьмана. Натомість в російській імперській історіографії увага акцентувалась на відповідності дій козацтва інтересам самодержавної влади Росії і, виходячи з цього, давались неоднозначні оцінки вчинкам Сагайдачного. Радянські історики змушені були враховувати у своїх дослідженнях офіційні ідеологічні настанови, наприклад тези про возз'єднання України з Росією та класову боротьбу у суспільстві. Підвалини теоретичних та ідеологічних наукових поглядів на постать Петра Сагайдачного були сформовані в історичній літературі XVIII — початку XIX ст.

Серед козацьких літописців XVIII ст. найбільш повна інформація міститься у літописі Григорія Грабянки. Саме він формує образ Сагайдачного, як захисника християнського світу від турків та татар та акцентує увагу на його культурницькій та благодійницькій діяльності. Проте, у даному літописі присутні і значні фактичні хиби, зокрема, не вірно визначена дата Хотинської битви. У літописі Самійла Величка про Петра Сагайдачного розповідається в тексті другого розділу першого тому, серед гетьманів, що передували Богдану Хмельницькому. Проте, у цій роботі наявні чисельні літературні вигадки, котрі мали тривале життя у фаховій літературі.

З середини XVIII ст. почав занепадати літописний жанр і на його місце приходять твори козацько-старшинської історіографії. Найяскравіше це проявилось у обробці праці Тимофія Титловського, здійсненою полковим обозним С. Лукомським у 1770 р. У цьому творі відносно небагато фактичних хиб, що відрізняє його від інших історичних праць XVIII сторіччя.

У другій половині XVIII ст. перед російськими істориками поставили завдання визначити місце історії українських земель в межах історії Росії. Це знайшло відображення у працях офіційних російських істориків. У роботі Герхарда Міллера «Историческія сочиненія о малороссіи и малороссіянахъ» ставлення до українського гетьмана відображається з точки зору російського самодержавства і у загальному міститься негативна характеристика його дій. Подібної точки зору дотримувався у своїй роботі «Літописна оповідь про Малу Росію» (1787 р.) і Олександр Рігельман, який відверто вороже ставився до козацької вольниці, що суперечила природі самодержавної влади.

Протягом XIX — початку XX ст. був зроблений визначний науковий доробок у вивченні історичної постаті Петра Сагайдачного. В цей час історики спиралися на архівні джерела, проте часто ставились до них недостатньо критично. У цих працях часто ідеалізувалася історична постать Петра Сагайдачного, а опис його діяльності підлаштовувався під авторські умоглядні схеми. Найважливіші для тогочасної історіографії дослідження про життя і діяльність запорозького гетьмана відображені у працях Дмитра Бантиша-Каменського (1822 р.), Миколи Маркевича (1842 р.), Михайла Максимовича (1843 р., 1850 р.), Пантелеймона Куліша (1874 р.), Володимира

Антоновича (1883 р.), Івана Каманіна (1901 р.) та Дмитра Яворницького (1913 р.). Серед вчених що більш критично ставились до архівних джерел та працювали на засадах наукового вивчення діяльності Петра Сагайдачного слід відзначити Платона Жуковича (1906 р.) та Михайла Грушевського (1909 р.). У цей же період до постаті Сагайдачного звертаються польські історики Олександр Яблоновський, Францішек Равіта-Гавронський, Владіслав Томкевич.

У своїх роботах вони відзначають його значення у налагодженні польсько-козацьких відносин, а також непослідовність політики уряду стосовно запорожців. Загалом у польській історіографії часто підкреслюють важливу роль Петра Сагайдачного як далекоглядного політика та дипломата, що сприяв розвитку та налагодженню взаємин між урядом та козацтвом та неодноразово допомагав Речі Посполитій під час війн із її супротивниками.

У радянські часи інтерес до постаті українського гетьмана був доволі кволий. Радянські історики (зокрема, Володимир Голобуцький, Ной Рашба, Кость Гуслистий) знаходились під впливом пануючої у країні ідеології і змушені були робити поправки у своїх дослідженнях на офіційні ідеологічні настанови (возз'єднання України з Росією, класова боротьба у суспільстві).

Пам'ятник Петру Сагайдачному у Хотині

Після отримання Україною незалежності, відбувся сплеск популярності тематики, пов'язаної з гетьманством Петра Сагайдачного. Частина авторів відродили моду на його

романтизовані образи XIX — початку XX ст. Зокрема, цим відзначаються роботи Олени Апанович та Богдана Сушинського. Серед сучасних дослідників, що займаються комплексним, багатоаспектним вивченням та висвітленням біографії та діяльності Петра Сагайдачного можна відзначити Петра Саса, Ю.Мицика та В.Брехуненка.

Ім'ям Петра Сагайдачного названі вулиці у багатьох містах України, зокрема у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, Івано-Франківську, Кривому Розі, Луцьку, Чернівцях, Вінниці, Рівному і Тернополі.

28 вересня 1991 р., на честь 370-річчя битви під Хотиним, під стінами Хотинської фортеці відкрито пам'ятник гетьману П.Сагайдачному. У 1992 р. бронзовий пам'ятник Сагайдачному встановлено на його батьківщині, у селі Кульчиці, де також діє музей Петра Сагайдачного.

19 червня 2001 р. у Києві на Подолі також було встановлено пам'ятник українському гетьману. У 2008 р. пам'ятник Петру Сагайдачному встановлений у Севастополі.

На честь Петра Сагайдачного названий вищий військовий навчальний заклад — Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Київська державна академія водного транспорту ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та Запорізький інститут МАУП ім. гетьмана Петра Сагайдачного.

U-130 Фрегат «Гетьман Сагайдачний»

4 липня 1993 р. до складу ВМС України увійшов фрегат «Гетьман Сагайдачний» — флагман сучасного українського військово-морського флоту.

22 липня 1995 р. Укрпошта випустила в обіг поштову марку з зображенням гетьмана номіналом в 30 000 карбованців.

6 березня 2000 р. Національним банком України випущено в обіг 10-ти гривневу срібну монету, на реверсі якої розміщено зображення батальної сцени на Чорному морі, овальний портрет гетьмана, дата його смерті та колоподібний стилізований напис: Петро Конашевич Сагайдачний.

У 2011 р. рішенням Архієрейського собору Української автокефальної православної церкви Петро Сагайдачний був канонізований у чині «благовірний гетьман».

САМОЙЛОВИЧ ІВАН САМІЙЛОВИЧ (поч. 1630 — 1690 рр.)

Гетьман Війська Запорозького, політичний та військовий діяч, реформатор, чільник Гетьманщини Лівобережної України та «Обох боків Дніпра» (від 1676 р.). Намагався приєднати до козацьких територій Слобожанщину але не вдало. Закінчив своє життя у засланні у наслідок змови Голіцина та частини старшини на чолі з Мазепою.

Народився у сім'ї священника Самійла Самойловича з Ходоркова (нині Житомирська область). Після Хмельниччини родина переїхала на Лівобережжя, де батько отримав парафію у містечку Красний Колядин на Прилуччині.

Родинний герб Івана Самойловича

Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. Втім духовна стежа не привабила Івана і він вступив до війська. Оскільки мав гарну освіту то службу розпочав військовим писарем Красноколядинської сотні Прилуцького полку. Там же одружився з дочкою місцевого заможного міщанина Марією Голуб.

За протекції генерального писаря отримав звання значкового товариша. Згодом був веприцьким сотником Гадяцького полку, наказним полковником Прилуцького полку, сотником красноколядинським (1664 р.), полковником охотницького полку (1665 р.).

Брав участь у повстанні 1668 р. проти московської влади в Україні. Після загибелі гетьмана Івана Брюховецького приєднався до наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного.

У 1668–1669 рр. був наказним полковником та полковником чернігівським.

У 1669–1672 рр. — генеральний суддя. Брав участь у старшинській змові проти гетьмана Дем'яна Многогрішного. На старшинській раді у Козачій Діброві 17 червня 1672 р. обраний гетьманом. Прагнув об'єднати під своїм регіментом Лівобережну й Правобережну Україну, для чого проводив боротьбу проти правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Керував козацьким військом під час Чигиринських походів 1677 р. і 1678 р. (проти турків). За правління Самойловича Українська Православна Церква втратила свою незалежність і у 1686 р. була підпорядкована Московському патріархові.

У внутрішній політиці Іван Самойлович започаткував виділення з козацької старшини так званого значкового (знатного, значного) військового товариства, яке стало прообразом українського («малоросійського») дворянства. Намагався об'єднати Правобережжя та Лівобережжя, у 1674 р. навіть обраний гетьманом «обох сторін Дніпра». У результаті вторгнення військ Туреччини втратив контроль над Правобережжям. Саме ним у 1678 р. вперше у Гетьманщині була уведена оренда на горілку.

Батурин. Свято–Покровська церква. Сповідальня гетьмана Івана Мазепи

У роки правління Самойловича остаточно утвердився державно-політичний устрій лівобережного Українського гетьманату, який в основному залишався незмінним до 1764 р. Проявив себе здібним воєначальником у війні об'єднаних сил козацької України та Московії з Османською імперією. Заохочував переселення українського населення з Правобережжя на Лівобережжя. Претендував на поширення гетьманської влади і на Волинь та Західну Україну. Висловлював незадоволення укладеним між Московським царством і Османською імперією Бахчисарайського миру 1681 р., неодноразово виступав проти укладення польсько-російського Вічного миру 1686 р., який

узаконував розділ України на дві частини.

На раді М. Ханенко склав гетьманську булаву, Петра Дорошенка формально було усунуто від влади, а гетьманом усієї України було проголошено Івана Самойловича.

За гетьманування Самойловича українська православна церква, яка до того була під зверхністю Константинопольського патріарха, була підпорядкована Московському патріархату. Мріяв створити Українське Руське князівство і зробити гетьманську владу спадковою. Після невдалого спільного українсько - російського походу на Крим у 1687 р. звинувачений у «зраді Москві», скинутий з гетьманства, заарештований і відправлений на заслання до залежних московських територій Західного Сибіру, де й помер.

САМУСЬ САМІЙЛО ІВАНОВИЧ (сер. ХУІІ ст. — бл. 1713 р.)

Військовий діяч, колонізатор Правобережної України кінця ХVІІ — початку ХVІІІ ст., полковник Вінницький та Богуславський (1688—1713 рр.), наказний гетьман (1692—1704 рр.), керівник «Другої Хмельниччини» - гетьман Правобережної України (1702—1704 рр.). Його соратниками по боротьбі були полковники Семен Палій, Захар Іскра і Андрій Абазин.

Ймовірно, народився на Переяславщині у середині 1650 рр. (принаймні, ще у 1703 р. тут мешкали його рідні, зокрема рідний брат). Хоча, можливо, походив з Вінниччини — зважаючи на те, що протягом певного часу очолював Вінницький (Кальницький) полк.

Очевидно, у 1670 рр. — першій половині 1680 рр. Самійло, син Івана, перебував на Запорозькій Січі, де й отримав прізвисько «Самусь».

Ймовірно, на Правобережну Україну запорожець Самусь прийшов влітку 1684 р. разом з С. Палієм, коли той, після участі у «Віденській відсічі», повернувся на Правобережжя, поповнивши свої загони досвідченими запорожцями.

Масовий перехід козацтва на обезлюднілий внаслідок подій «Руїни» правий берег Дніпра був спричинений закличними універсалами польського короля Яна ІІІ Собеського, який гуртував козаків навколо ідеї боротьби з Османською імперією та

Кримським ханством.

У лютому 1685 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну конституцію (постанову) про повернення козацтву «їхніх прадавніх вольностей, свобод і привілеїв» і дозвіл осаджувати спустошені землі Правобережжя. Одним із таких листів скористався Самусь, який наважився відродити Вінницький (Кальницький) козацький полк. У 1688 р. волинська шляхта вже відзначала на своєму сеймику: «Козаків незносна лічба у Київським і Брацлавським воєводствах». А у 1692 р. польські урядовці бідкалися, що Вінницький полк «густо заселений», а отже, там можуть вдатися до «свавільств».

Зусиллями Самуся у 1689 р. його козацький полк (припускають, що спершу він очолював Вінницький, а потім Богуславський полк) нараховував близько тисячі осіб, з яких 164 козаки входило до реєстру козацького війська, підпорядкованого Речі Посполитій. Старшина полку складалася з осавула, писаря, хорунжого, обозного та трьох сотників (отже полк мав три сотні), сотенних осавулів і хорунжих.

У жовтні 1689 р. 93 козаки на чолі зі Самусем брали участь в одному з походів польського війська на чолі з коронним гетьманом С.Яблоновським.

Треба відзначити, що полк Самуся протягом 1686—1699 рр. брав участь у більшості військових операцій армії Речі Посполитої проти Османської імперії та залежного від неї Кримського ханства.

Так саме завдяки самусевим козакам королівський комісар С. Дружкевич у вересні 1691 р. оволодів міцно укріпленою турецькою фортецею Сороки.

У 1692 р. 700 кіннотників та у 1693 р. 400 піхотинців на чолі з Самусем знову допомагали полякам утримати цей важливий оборонний пункт на території Молдавського князівства.

У 1691 р. козаки Самуся самостійно ходили на Білгород, взяли у «турків возів 50 і самих турків немало».

А у 1694 р. Самусь з козаками «під Сорокою залишається, ходив на села гетьмана ханського (Стецика. — Т. Ч.) і зруйнувавши їх, тим значну користь приніс» — повідомляв польського короля його секретар Д. Вільчек. У червні 1695 р. правобережні полки на чолі з Самусем здійснили похід на Дубосари, під час якого зруйнували турецьку фортецю і захопили

значні трофеї.

Надійність і безвідмовність полковника Самуся у військових справах спонукає Яна III Собеського призначити його гетьманом Війська Запорозького на Правобережній Україні. Очевидно, що це сталося на початку 1693 р., адже 27 лютого він повертався із зустрічі з королем, на якій, мабуть, і був затверджений наказним гетьманом.

Тактика на співпрацю з урядом Речі Посполитої проти турок і татар забезпечує відносну оборону населення Правобережжя від наїздів ординців, а також дає змогу Самусеві значно поповнювати полкову скарбницю. Адже майже кожен бойовий виїзд козаків оплачувався польською владою. Про це дуже красномовно свідчить «Щоденник військових видатків С. Яблоновського у 1693—1696 рр.», відшуканий в одному з архівосховищ Польщі.

Протягом 1693 р. Самусь чотири рази їздив до великого коронного гетьмана за «уконтенуванням» своїх козаків.

Окрім того, козаки Самусевого полку отримували гроші за привезених полонених татар і турків (16.IV — три татарина; 9.VIII — один; 29.IX — один; 14.X — два), за перемогу над татарськими загонами (5.IX) та за відомості військового характеру й доставку листів (9.VI; 16.VI; 1.VII; 20.VII; 19.IX; 5.XII). Всього у 1693 р. коронний гетьман оплатив козакам Вінницького полку 5 372 талери. У січні того ж року С. Яблоновський наказував Самусеві, щоб той переманював до себе козаків Палія з метою ослабити «свавільний» полк. Однак Самусь не поспішав з виконанням цього наказу, хоча у березні наступного року був змушений взяти участь у поході регіментаря Б. Вільги проти фастівського полковника.

Таким чином, протягом 1694 р. козаки Вінницького полку отримали 2 043 талери. У тому ж році півтисячі кіннотників з полку Самуся було внесено до реєстрових списків, які нараховували 2 000 козаків, що перебували на утриманні Речі Посполитої. Згідно з щоденниковими відомостями, початок 1695 р. відзначився тим, що «від Самуся гетьмана сотник з 12 козаками привели 2 татар під Кам'янцем взятих». Вони були винагороджені 437 тал. З 9 до 13 серпня з відомостями від наказного гетьмана Правобережної України у С. Яблоновського перебував сотник Рубан з сімома козаками. 5 вересня за платою приїжджав ще один сотник Самуся на ім'я Максим. А наприкінці року, 30 грудня, його

козаки відзначилися тим, що привели до коронного гетьмана трьох полонених турків. За 1695 р. з скарбниці С. Яблоновського козакам було виплачено 1 819 тал.

Окрім того, у квітні 1695 р. сенатська комісія Речі Посполитої прийняла рішення виплатити правобережному Війську Запорозькому 27858 злотих. Це було здійснено 10 жовтня того ж року згідно з «Плати і барви Війську Козацькому, яке прийшло з поля у 1696 р.» для 2 050 козаків. Цей документ засвідчив, що наказному гетьману Самусю особисто видали грошей і сукна на суму 1 000 злотих, його полковнику — 300, полковому осавулу — 40, хорунжому, писарю, судді та п'яти сотникам — по 30, чотирьом сотенним хорунжим — по 15, обозному — 30, довбушеві, двом трубачам і двом пушкарям — по 15. Всього на 479 козаків (окрім перерахованої старшини) було видано 5 748 злотих. Отже, кожен «рядовий» отримав по 12 злотих на руки. Разом з оцінкою виданого «сукна», «атласу», «паклаку» на козацький одяг загальна сума отриманих полками Самуся грошей становила 9 041 злотих.

Ймовірно, що у 1695 р. був складений ще один реєстр козацького війська загальною кількістю 2 000 осіб, де кінний полк «Самуся гетьмана наказного» нараховував 600 козаків. Тут слід підкреслити, що складені наприкінці 80-х — середині 90-х років XVII ст. реєстри (компути) не охоплювали всієї маси козацтва правобережної частини Українського гетьманату. Так, якщо, наприклад, з компутовими та оплатними списками 1694—1695 рр. до полку гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків, то насправді його полк складався з двох тисяч, а то й більше чоловік. Одним з підтверджень цьому була секретна інформація оголошена сенатській комісії у квітні 1695 р.

Протягом 1696 р. Самусь лише чотири рази посилав своїх старшин і козаків до коронного гетьмана Яблоновського. В одному випадку, 24 березня, «брат Самуся гетьмана приїхав від Війська Запорізького в справах», у другому — «козаки Самуся привели язика» (26.IV), в третьому — «козак від Самуся прибув з листами» (10.VI), у четвертому — 13 листопада сотник Самуся і бунчужний отримали певну суму талярів.

У цьому році наказний гетьман Самусь отримав від Яблоновського всього 827 тал. Протягом 1693—1696 рр., майже кожен рік, гетьман Самусь висилає козацькі делегації до

польського короля, а інколи (у 1693 та 1694 рр.) особисто зустрічається з Яном III Собеським.

Під час цих зустрічей обговорювалися різні проблеми функціонування козацьких інститутів на Правобережній Україні — представники гетьманської адміністрації вимагали від польської влади відновлення традиційних «прав і привілеїв».

Самуся постійно непокоїла думка щодо відновлення гетьманської влади на Брацлавщині та організацію там козацького устрою.

У 1696 р. він робить чергову спробу утвердитися в цьому регіоні України, розгромивши маєтки вінницького старости К. Лещинського в околицях Вінниці. За рік перед тим Самусь намагався укріпитися в Немирові та Шаргороді.

20 лютого 1696 р. С. Яблоновський видав універсал до наказного гетьмана Самуся про те, щоб той вивів з маєтностей луцького єпископа Жабокрицького своїх козаків і заборонив їм у майбутньому займати ці землі.

Козацько-шляхетське протистояння на Правобережній Україні закінчується тим, що польський сейм 1697 р. скасовує «дозвільну постанову» щодо козацтва 1686 р., якою забороняє йому розміщатися у земських угіддях. Отже Самусь почав поступово втягатися у конфлікт з місцевою польською владою, який розпочався ще у 1688 р. і до того часу уособлювався з українського боку, головним чином, спротивом полковника С.Палія. Але поки існувала реальна турецько-татарська загроза оволодіти Правобережжям, верховна влада Речі Посполитої в особі короля закривала очі на претензії гетьманів і полковників Війська Запорозького щодо встановлення своєї влади в Україні. Тим паче, що одночасно з «свавільствами» правобережні козаки продовжували нищити татарські загони як на власній території, так і на ворожих землях.

17 жовтня 1696 р. Самусь повідомляв С. Палія про похід у Польщу 40-тисячної орди на чолі з кримським султаном і пропонував полковнику напасти на них в дорозі.

Перед цим, у липні, наказний гетьман повідомляв своїх полковників, насамперед Палія, про смерть багатолітнього патрона правобережного Війська Запорозького — польського короля Яна III Собеського. У зв'язку з чим, козацтво почало хвилюватися щодо його наступника, адже, якби там не було, але

саме завдяки цьому королю воно завдячувало своєму відновленню на землях Правобережної України (хоча, заради справедливості треба відзначити, що перед тим, у 60 — 70-х рр. ХУІІ ст., Ян Собеський приклав багато зусиль для знищення тут козацького устрою).

Протягом довгого часу польська шляхта не могла вибрати собі нового зверхника, а тому Самусь все відкритіше починає спілкуватися з гетьманом Лівобережної України І. Мазепою. Він неодноразово звертається до нього з листами, що містили різнопланові відомості військово-політичного характеру.

Раніше статус наказного гетьмана від імені короля не дозволяв Самусеві напряму листуватися з лівобережним гетьманом і він домовився з С. Палієм, щоб той передавав його повідомлення до фастівського полковника Мазепі. Таким чином, правитель останній знав про те, що відбувається не лише на Правобережжі, але й у Польщі.

Після того як польський сейм все ж таки спромігся обрати на королівський трон саксонського курфюрста Августа ІІ полковники правобережного Війська Запорізького на чолі з Самусем одразу ж запевнили його у своїй вірності як «найяснішого Антесесора».

Гетьман відправляє до Варшави посольство, яке б мало вирішити різні питання функціонування козацтва в межах українських воєводств Речі Посполитої. «Листи і посольство Вірності Твоїї перше до нас, приймаємо тим серцем панським, яке всім підданам у державі тим відкритим ласками і добродійністю освідчити хочемо.

Не потолкуеш Вірність твоя на особливу нашу прихильність, що послуги свої нам і Речі Посполитій зичливо і хвалебно при воєнних okazіях віддавати будеш... Уконтенування для молодців Війська Запорізького опираючись на звичай Речі Посполитої вже обчислене і до Львова спроваджені», — писав Август ІІ до Самуся 21 серпня 1698 р. у відповідь на його посольство. Також новообраний король дякував за присланого полоненого турка й запевняв наказного гетьмана у «добродійних наших респектах».

Зважаючи на протиріччя між королівською владою і польським сеймом, рішення і накази короля не поспішали виконувати у віддалених українських воєводствах. Шляхта Брацлавщини скаржилась на те, що Самусь разом зі своїми

козаками збирає у їхніх маєтностях прибутки, а тому вони просили центральну владу очистити їхнє воєводство від «ребеліантів».

Відчуваючи натиск місцевої шляхти та військ регіментаря Б.Вільги, Самусь повідомляв 21 січня 1699 р. з Вінниці до І.Мазепи: «Прошу, щоб мені можна було із цього рубежу в ті сторони до Дніпра наближалися... адже пани поляки хочуть мене вигнати».

Невдовзі так воно і сталося. Червневий сейм 1699 р. ухвалив постанову про знищення «козацької міліції» на Правобережній Україні. Виконуючи сеймове рішення на українські землі вирушило коронне військо, яке швидко опанувало Немировим та Брацлавом (де розміщувалася полкова канцелярія А. Абазина), а також резиденцію наказного гетьмана Самуся — Вінницею.

Туди увійшли 5 гусарських хоругв і 2 піхотні полки армії Речі Посполитої. Саме тому частина вінницького козацького полку була змушена була передислокуватися на Київщину, в район Богуслава. Тут Самусь заснував Богуславський полк.

Ще перед вступом польських хоругв в Україну Самусь як наказний гетьман організував посольство до Варшави, яке мало домовлятися про «спокійне перебування» козацтва в «своїх осідлостях».

Однак козацькі послы на чолі з полковником З. Іскрою не були прийняті королем — їхні вимоги вислухала рада сенату. У розмові сенатори лише повторили зміст попередньої заборонної постанови й наголосили на тому, що старшині забороняється набирати до себе нових козаків.

«У такий спосіб Річ Посполита платила козакам за участь в її обороні» — Оцінював поведінку коронної влади у 1699 р. польський історик Ю. Янчак. З свого боку зазначимо, що саме небажання політиків Речі Посполитої (а перед тим майже півстоліття точилася українсько-польська боротьба) визнати хоча б мінімальні політичні права за українським козацтвом знову штовхало останніх до боротьби проти польських владних структур. І хоча наступного року полк української кінноти з Правобережжя знову виступив на боці армії Августа II під час облоги нею Риги, іскра, що була вкинута у бочку з порохом на сеймі 1699 р. невдовзі спалахнула величезним полум'ям — правобережне Військо Запорізьке очолюване наказним гетьманом

Самусем відкинуло політику декламацій і компромісів й обернуло шаблі та мушкети проти своїх нещодавніх покровителів, які зі смертю короля Яна III Собеського відмовилися від своїх попередніх зобов'язань перед провідниками козацтва.

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно були запрошені представники інших станів українського суспільства — від православної шляхти (серед них одну з головних ролей відігравав Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський вїйт Ю.Косовський), нижчого духовенства (клеванський священник з Волині Іван). Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин.

Були вирішені наступні питання:

1) не вступатися з Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання;

2) захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква;

3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести об'єднаним козацьку раду.

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат». Така неповага переповнила чашу терпіння козаків та їхнього гетьмана, який відмовився віддавати свої атрибути влади полякам. Не стерпівши образи, Самусь, як засвідчує джерело, «... тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгунію скільки було і жидів всіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив». Свої жорстокі дії по відношенню до місцевої польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а тому мусив боротися за їхні права, які протягом багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воєводств Речі Посполитої.

Образи й прагнення повсталого козацтва (до яких долучилася

й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) були викладені гетьманом Самусем у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади» та ряді листів — до гетьмана І. Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Так, наприклад, у листі Самуся Івановича, «Гетьмана українського» (саме так він був підписаний) до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. відзначалося: «Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув ... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися». Заява про підданство Петру I й І. Мазепі свідчила ні про що інше, як про бажання сполучити право- і лівобережну частини Українського гетьманату. Однак ні російський цар, ні його регіментар Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом, з огляду на укладений «Вічний мир» між Польщею й Росією. Протягом серпня-вересня Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. Мазепа хоча й хотів об'єднати Україну, але на той час сподівався це зробити іншим шляхом — за допомогою міжнародних домовленостей Петра I й Августа II Сильного.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь зібрав п'ятитисячне військо й вирішив самостійно атакувати Білу Церкву — 4 вересня він вже був біля її мурів. 12 вересня відбувся перший штурм, який завершився невдало, зважаючи на нестачу в козаків боєприпасів, озброєння та спеціальної техніки. Однак це не дуже засмутило Самуся, який вирішив досягти свого задуму мирним шляхом. Він звертається до білоцерківських міщан із закликком підтримати повстанців і перейти на їхній бік. «Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути», — вказував на причини свого збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по р. Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі», — агітував білоцерківців козацький провідник. Він

вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи його міщанам та польському гарнізону певний час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом з основними силами вирушає у напрямку Вінниччини для сполучення з брацлавським полковником А. Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) і визволення від польської присутності подільських міст і містечок.

14 жовтня Самусь звернувся до великого коронного гетьман Є. Любомирського з листом, в якому говорив, що «вольностей згідно з правом нашим не маємо в Україні», а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня-листопада козацькі підрозділи Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та іншими. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Гришка містечко Немирів було атаковане з двох боків: самусеві козаки штурмували з півночі, абазинцеві з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. Таким чином був опанований Немирів, звідки Самусь вивіз 12 гармат. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада охопила протягом невеликого проміжку часу більшу частину Правобережжя — Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв польського короля і змусив його видати універсал до Самуся й «усього козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, перестати бунтувати й розійтися по домівкам. Окрім того пропонував направити українську войовничість проти спільного ворога — шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли до Польщі. Також Август II Сильний обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили завдані йому «кривди». Начебто король не був ознайомлений з політикою утисків козаччини і взагалі українського люду у попередні роки! Саме тому Самусь вже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

А як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий

монарх — російський цар Петро I. У грудні 1702 р. він звертається з листом особисто до Самуся (якого називає «Самусь Іванов») та С. Палія й пропонує їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому зовсім нічого не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною. На початку наступного року у листі до Августа II Сильного цар писав: «Також що і не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали». Отже, сподівання Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви до українсько-польського конфлікту не справдилися.

Хоча віра повстанців і їхнього керівництва у «доброго православного царя» танула на очах, вони не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня, завершилася капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом 10 листопада. До рук гетьмана Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тис. великих і 10 тис. малих ядер, кількості гранат, свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо. Того ж дня Самусь відсилає листа до І. Мазепи з повідомленням про взяття польської фортеці «українською зброєю» й пропонує останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню — другу, які б перебували в місті на правах залоги». У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звертається за дозволом до Петра I, але натомість не отримує від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією у розгортанні повстання на Правобережній Україні. Вже на початку наступного, 1703 р., сюди вступає п'ятнадцятитисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом А.Синявським. Він відвойовує в Самуся Бар, Хмільник, Немирів і починає підготовку до штурму Білої Церкви. Правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звертається за військовою допомогою до Мазепи, але не одержує її в повному обсязі — лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів та грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським хоругвам під Старокостянтиновим. Але більш чисельні сили противника під керівництвом Й. Потоцького та Я. Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі чоловік. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь «в силі своїй став слабкий». У січні-лютому 1703 р. козацький устрій на подільських землях був повністю розгромлений. Самусь разом з уцілілими підрозділами відходить до Білої Церкви, де разом із С. Палієм вирішує боротися до останнього. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати», — повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що у цих старовинних козацьких містах повстанців буде перемогти важче, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II Сильний звертається до Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги Самусю (а такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні. Російський цар відразу ж реагує на це звернення короля і 25 лютого відсилає до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: «а тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію. - Т. Ч.) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелось бити чолом Його Королівській Величності, і ті б всі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним, а від початого свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали».

Крім того, між Польщею та Росією розпочинається переговірний процес, метою якого було укладання військово-політичного союзу. Поряд з повстанням на Правобережній Україні, причиною початку цих переговорів стало вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи.

30 серпня 1704 р. польські та російські дипломати уклали так званий Нарвський трактат, згідно з яким «українське замішання»

й «узурпація» влади козацькою старшиною мали бути придушені спільними зусиллями обох сторін, а цар отримує право ввести свої війська на Правобережжя.

1 січня 1704 р., Самусь спільно з 15 старшинами вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І. Мазепою. Метою цього «посольства» була передача Самусем лівобережному регіментареві своїх клейнодів, а отже, такою дією було б визнано єдиного гетьмана з «обох боків Дніпра». Також «тогобічні» полковники хотіли просити Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі.

Спочатку Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч з місцевим полковником І. Мировичем.

Потому він рушив у напрямку Батурина й на деякий час зупинився у Ніжині. Саме тут його застав присланий Мазепою осавул з наказом гетьмана залишити привезені клейноди у Ніжині або забрати їх назад.

Лівобережний гетьман відмовився їх взяти з огляду на те, що вони були надані польським королем і їхнє прийняття означало б порушення умов російсько-польського «Вічного миру». Таким чином, Самусю нічого не залишалось, як повернутися на Правобережжя.

Але невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку з шведською загрозою, Август II Сильний запросив Петра I надати йому посильну військову допомогу.

Російський монарх у свою чергу наказав правителю лівобережного Українського гетьманату вирушити на Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами.

У травні 1704 р. здійснилася давня мрія І. Мазепи та Самуся про злучення «обох боків Дніпра» - лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя.

Вже у 20-х числах травня Самусь разом з С. Палієм та З. Іскрою приєднався до підрозділів Мазепи. 15 червня у таборі поблизу Павлочі Самусь передав тепер вже «обобічному» гетьману свої клейноди - булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство. Цю подію занотував у своєму літописі гадяцький полковник Г. Грабянка.

І. Мазепа залишив Самуся на посаді полковника Богуславського полку, а також наказав йому виділити дві сотні

досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці.

У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра I 40-тисячна армія під керівництвом І. Мазепи рушила у напрямку Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з Самусем. Досягнувши кордонів Белзького воєводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти цього, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом з військом покинув терени Правобережжя) тут під захистом І. Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського і Брацлавського полків приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський.

Полковник Самусь продовжував боротьбу зі шляхтою, а тому поляки неодноразово вимагали передачі їм тієї території України, яка, згідно з договором 1686 р., відійшла до Речі Посполитої. Звертаючись до Петра I, вони в лютому та липні 1707 р. пропонували йому арештувати Самуся, як це було зроблено раніше з С. Палієм.

І хоча тоді російський уряд не прислухався до порад своїх союзників, він все-таки пішов на цей крок трохи згодом і вже за зовсім інших політичних обставин. Натомість Самусь залишався на чолі свого полку і протягом 1708 р. - першої половини 1711 рр., захищаючи «права і привілеї» населення Богуславщини. На жаль, з огляду на відсутність повноцінних джерел, не маємо більш повної інформації про цей період його життя та діяльності. Знаємо лише, що він підтримав прихід на Правобережжя наступника Мазепи гетьмана П. Орлика й розповсюджував серед українського населення його «закличні» універсали.

У березні 1711 р., відразу ж після переходу козацькими військами Орлика Дністра, полковник Самусь посилав до Орлика своїх представників, а згодом приєднується до нього з усім складом полку під Білою Церквою.

Невдалі штурми колись завойованої Самусем правобережної фортеці, яка тепер знову опинилася в руках поляків, спричинили відхід П. Орлика до Бендер.

Полковник Самусь не захотів покидати України й у квітні

1711 р. обороняв Богуслав від більш чисельних сил командувача російських військ М. Голіцина, що діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Синявського.

Під час довготривалого й жорстокого бою росіяни змогли оточити козацькі полки й полонити Самуся з сином, а також брата К. Гордієнка й майже всю старшину Богуславського й Корсунського полків.

Очевидець того бою засвідчував, що, незважаючи на втрату керівництва, українці й далі мужньо оборонялися - зброю до рук брали навіть старі та діти.

Протягом останніх десятиліть XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь майже у всіх військових діях, які проводила Річ Посполита проти Османської імперії та залежних від неї держав. Крім того, європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до антитурецької «Священної ліги», передбачала самостійні походи українського козацтва проти турків і татар.

Зважаючи на це, правобережні полки під керівництвом С. Самуся та інших полковників близько півтора десятка разів разом із лівобережними козаками здійснювали великі антиосманські операції.

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції.

Одержавши у середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки.

З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського гетьманату, які існували тут у 1648 - 1676 рр. й були знищені у другій половині 70-х - на початку 80-х рр. XVII ст. Отримуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно «лякали» протекцією московського царя), правобережне Військо Запорозьке поступово й самочинно, з точки зору уряду Речі Посполитої, трансформувалося в автономну державно - політичну структуру. Такий процес «узурпації» влади на Правобережжі сприяв її

об'єднанню з лівобережною частиною Українського гетьманату. Цьому сприяла й політика Шведського королівства у цьому регіоні Центрально - Східної Європи.

Правобережний гетьман Самусь повторив долю свого соратника С. Палія і був арештований та висланий за наказом російського уряду до Сибіру, але, мабуть, через декілька років відпущений до України. Знаємо також про те, що у 1713 р. він заповів Свято-Межигірському монастирю, що під Києвом, свій «млин у Богуславі, що нижче нового мосту», а також ліс, сади і власну землю. До речі, Самусь, як і багато інших тогочасних провідників Українського гетьманату відзначався великим меценатством й опікою щодо церкви. На початку XVII ст. на свої кошти він заснував на березі р. Рось Богуславський монастир, неодноразово дарував цінні речі й гроші для багатьох київських храмів. Поховати себе він заповідав у Межигір'ї, для чого дав на потреби місцевого монастиря 300 червінців «за свій похорон і поминання». Коли вмер довголітній полковник Війська Запорізького та гетьман правобережного козацтва достеменно невідомо, можливо, це трапилося не пізніше 1715 р. Його було поховано у Свято - Межигірському монастирі під Києвом.

Пам'ять про славетного запорозького козака Самуся, який був спочатку полковником Вінницького (1685 - 1699 рр.), а потім Богуславського (1699 - 1711 рр.) полків, виконував обов'язки наказного гетьмана від імені короля (1693 - 1702 рр.), тримав булаву «Гетьмана Українського» (1702 - 1704 рр.) й керував «другою Хмельниччиною» жила серед нашого народу ще багато століть після його смерті. Ще наприкінці XVIII ст. на Полтавщині існувало село Самусівка, де проживав правнук гетьмана, значковий товариш Іван Якович Самусь. Він був сином внука Самуся, Якова Степановича, який довгий час був одним із сотників Лубенського полку. Відомо, що на початку XX ст. одна з доріг на Київщині носила історичну назву «Шлях Самуся». Цей історичний шлях тягнувся від містечка Обухова до сіл Тростянка і Яцки й зникав в степах коло Ксаверівки. «Стара дорога є у великім пошануванні у людей», - записав у своїх нотатках відомий краєзнавець Е. Руліковський. У людській пам'яті залишилися певні асоціації з цим шляхом - місцеві жителі казали, що він служив кордоном від Польщі.

СІРКО ІВАН ДМИТРОВИЧ
(1605 (1610) — 1680 рр.)

Подільський шляхтич, козацький ватажок, кальницький полковник, напівлегендарний кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового. Здобув перемогу у 65 боях. Герой багатьох українських пісень і казок. Після своєї смерті вважався характерником.

Іван Сірко народився приблизно між 1605 – 1610 рр. Це засвідчують результати досліджень останків Сірка, згідно з якими кошовому отаманові на момент його смерті було 70-75 р. Від першого дослідника біографії Сірка, Дмитра Яворницького, пішла думка про те, що майбутній кошовий отаман народився у Слобідській Україні у слободі Мерефі. Однак Мерефа була заснована лише у 1658 р., тобто після народження Сірка. Сучасні дослідники вважають, що Іван Сірко походив зі Східного Поділля, а місцем його народження було сотенне місто Брацлавського полку Мурафа за кілька кілометрів від Кальника.

За переказами, що були складені по смерті Сірка, майбутній отаман походив з козацького роду. Проте це твердження спростовують листи королів Речі Посполитої, в яких вони називали Сірка «уродзоним», тобто шляхтичем.

Крім цього, у тогочасних джерелах під 1592 р. згадується

ім'я подільського шляхтича Войтеха Сірка, одруженого з якоюсь Оленою Козинською, що можливо був родичем ватажка запорожців.

В українській історіографії ХХ ст. вважалося, що Сірко брав участь у Тридцятирічній війні (1618–1648 рр.) на стороні французів.

Зокрема стверджувалося, що у 1644 р. Богдан Хмельницький, військовий писар Війська Запорозького у Варшаві зустрічався з послом Франції графом де Брежі і наступного року підписав контракт, за яким 2500 козаків дісталися морем через Гданськ до французького порту Кале. Командиром цих козаків був Іван Сірко, який у жовтні 1645 р. брав участь у боях проти Іспанії у Фландрії під командуванням Людовіка де Бурбона, а у 1646 р., спільно з армією принца Конде, взяв «ключ від Ла-Манша» — неприступну фортецю Дюнкерк.

Проте дослідження сучасних істориків доводять, що у джерелах, які присвячені Тридцятирічній війні, ім'я Івана Сірка не згадується.

Так само відсутні прямі згадки про участь українських козацьких підрозділів у конфлікті. Робиться припущення, що «легенда про Сірка» виникла через перекручування попередніми істориками імені французького генерала, барона де Сіро. Попри це на честь «легендарної» перемоги Івана Сірка на березі Ла-Маншу встановлено пам'ятник козацькому отаману.

Брав участь у війнах Б. Хмельницького з Польщею, але найбільше й успішно воював проти татар і турків.

В історичних документах зафіксована участь Івана Сірка у визвольній війні українського народу проти Речі Посполитої, зокрема у битві під Жванцем 1653 р.

У 1654 р. Іван Сірко, разом з полковниками Іваном Богуном, Петром Дорошенком та іншими, виступає проти підписання Переяславської угоди, і, як більшість запорожців, відмовляється від присяги московському царю Олексію Михайловичу.

У другій половині 50-х р. — Вінницький полковник. Після перемоги гетьмана Івана Виговського над московським військом під Конотопом 1659 р., Сірко на чолі запорожців завдає поразки союзникам гетьманців — кримським татарам під Аккерманом і плундрує степовий Крим.

А вже за кілька місяців він несподівано відмовляється

ставити свій підпис, навіть за присутності гетьмана Юрія Хмельницького, під Переяславськими статтями 1659 р.

Наприкінці 1660 р. Сірко остаточно пориває з Ю. Хмельницьким і відправляється на Чартомлицьку Січ. У 1660–1680 рр. дванадцять разів його обирали кошовим отаманом. У 1664 р. — поселився з родиною під Харковом, за дві версти від Мерефи. Обрано на посаду полковника Харківського полку (1664–1665 рр., 1667 р.). Як політик часто міняв орієнтацію.

Виступав проти Івана Виговського, Юрія Хмельницького (якого колись підтримував проти Виговського) й Павла Тетері, яким закидав їх пропольську політику; однак, у цей же період був противником Москви.

Після Андрусівського договору 1667 р. зайняв виразно антимосковську (й разом з тим антипольську) позицію.

Не зважаючи на свою ворожість до турецько-татарського світу, довгий час підтримував гетьмана Петра Дорошенка, з яким потім розійшовся.

Мав великі зв'язки і впливи на Лівобережній і Слобідській Україні, на якій посідав маєток; якийсь час був полковником (титулярним) ніжинським (від Дорошенка) і харківським. У 1672 р. претендував на гетьманську булаву, що посварило його з новим гетьманом Іваном Самойловичем і московським урядом, який заслав його до Тобольську (мабуть, головно за підтримку Дорошенка й зв'язки з Степаном Разіном).

По поверненні з московської неволі (1673 р.) до кінця життя лишився противником Москви і Самойловича, обстоюючи насамперед автономні інтереси Запоріжжя й в ім'я їх встановлюючи зв'язки то з Польщею, то навіть з Туреччиною і Кримом.

У 1675 р. здійснив блискучий похід, заблокувавши вторгнення Туреччини на Чигирин, розбив кримську орду і яничарів Ібрагім-паші, які вдерлися в Україну.

Запорозькі козаки взяли участь у відсічі другого так званого Чигиринського походу стотисячного турецько-татарського війська, яке взяло в облогу Чигирин, плануючи після завоювання цього міста зробити його плацдармом для загарбання Правобережної, а потім й усієї України.

Чигирин захищали 40-тисячна царська армія під командуванням Ромодановського й 20-тисячне козацьке військо

на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем.

У 1677 р. після безуспішної тритижневої облоги турки й татари змушені були ретируватися з України.

Козаки пишуть відповідь турецькому султану, І. Ю. Рєпін, 1880-91 рр. Відомий лист Запорізьких козаків до султана Туреччини Мехмета IV 1676 р. підписано Іваном Сірко, що показано у відомій картині Іллі Рєпіна.

У 1678 р. до Чигирина прийшло 200 тисяч турецьких і татарських військ, їм протистояли 70-тисячна царська армія й 50 тисяч українських козаків.

І цей похід виявився безплідним для турецько-татарських військ, хоч вони й зайняли і зруйнували місто. Під час другого Чигиринського походу запорозьке військо мало завдати ударів по тилах турецько-татарських військ.

Основні сили запорожців, які очолював Іван Сірко, діяли над Лиманом. На військовій раді вирішили знищити великий морський транспорт із продовольством, котрий був відправлений із Константинополя.

В Очакові хлібні запаси через мілководдя Дніпра були перевантажені з 15 каторг і 7 кораблів на 130 дрібних суден. Звідти паша рушив до Кизи-Керменя, котрий турецьке командування намагалося використати як продовольчу базу для постачання своїх військ.

Запорожці пропустили турецькі кораблі у Дніпро, а потім із тилу вдарили по них. Бій був короткий. Козаки знищили турків, а

гребців каторг — полонених — визволили.

У листі до Самойловича Іван Сірко писав: «липня 12 числа проти Краснякова на гирлі Карабельном, ударив на ті всі судна, оволоділи єсми ними одне тільки судно вітрилами й многими гребці ушло».

Було взято 500 полонених, а також захоплено 7 гармат, 20 прапорів і все продовольство. Для турецького війська, яке й до того терпіло від нестачі продовольства і фуражу, це була велика втрата.

Залишивши частину військ з ясиром та запасами продовольства у Кардишині та відправивши полонених до українського гетьмана, а турецького начальника — у Москву, низове запорозьке військо на чолі з Іваном Сірком пішло «на Буг к турскому мосту и заставе».

Запорозькі козаки спалили турецькі мости, знищили варту й захопили багато підвод із різними запасами, що направлялись у Чигирин. Візир змушений був відправити молдавського та волоського господарів з військом для відбудови мостів.

У зв'язку з підготовкою до нового наступу султанський уряд ще навесні 1679 р. приступив до спорудження у пониззях Дніпра двох фортець-«городків».

Турецький уряд уже давно мав намір збудувати на Дніпрі фортеці, які були б опорними пунктами під час походів на Лівобережну Україну.

25-тисячне військо мало виступити проти Запорозької Січі. Саме з цим турецьким походом історична традиція пов'язує знамениту відповідь запорожців та їхнього кошового отамана Івана Сірка турецькому султану.

Сірко виходив переможцем з десятків антиосманських походів.

Досить сказати, що у боротьбі проти агресії Османської імперії Сірко провів понад 55 успішних походів і жодного не програв!

Його запорожці наводили страх на все північне побережжя Чорного моря та Крим, не раз брали Очаків, Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Кілію, Тягиню (Бендери), Арабат, Перекоп, навіть Ясси; татарські матері лякали дітей іменем Сірка.

За боротьбу проти турків і татар — герой народних переказів і дум.

Уже на схилі віку він згадує у листі, до російського царя Олексія Михайловича, що наприкінці двадцятих років йому разом із Богданом Хмельницьким випало бути у морському поході запорозьких козаків проти турецької фортеці Трапезунд.

У 1680 р. спільно з донцями Сірко востаннє опустив свою переможну булаву у битві з ординцями. Повертаючись з походу, він дізнається про вбивство синів і дружини після чого занедужав і поїхав з Січі за 10 верств на свою пасіку в село Грушівка (нині село Ленінське, Апостолівського району, Дніпропетровської області).

Могила Івана Сірка

У «Літописі» Самійла Величка читаємо: «...того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя у своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко... поховано його знаменито... з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього Низового війська. Бо це був справний і щасливий вождь, який з молодих літ аж до своєї старості ...не тільки значно воював за Крим і попалив у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях... численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир».

Похований І. Сірко біля Чортомлицької Січі (тепер село Капулівка, Нікопольського району Дніпропетровської області). У

1967 р. його перепоховали на іншому краю села, через те, що води Каховського водосховища наблизилися до могили. Точно сказати, що то є тіло Сірка, не можливо. Відомо, що йому відрубали праву руку, так він заповів у своєму заповіті. При розкопках могили було віднайдено обидві цілі руки, тому де його у дійсності поховано нікому не відомо.

Напис на надгробній стелі отамана говорив: «Р. Б. (Року божего) 1680 мая 4 Преставися рабъ Бож. Іоанъ Серко Дмитровичъ атаманъ кошовий воска Запорозкого за его Ц. П. В. (Царского Пресветлого Величества) Федора Алексеича. Памят Праведнаго со похвалами».

Щороку, 1-2 серпня, на могилі І. Д. Сірка (що за 2 кілометри від с. Капулівка) проводиться вшанування пам'яті Славного Кошового Отамана, яке збирає тисячі українців з усієї країни та закордону.

23 серпня 2000 р. відбулася урочиста церемонія перепоховання останків кошового отамана І. Сірка у Капулівці.

Вважалося, що Сірко лежить у землі без голови: череп деякий час «мандрував» — до Москви в антропологічну лабораторію, до Нікополя, й нарешті опинився у Дніпропетровському історичному музеї. На хресті, що стояв на могилі Сірка, деякий час був напис:

«Хто буде сім років перед Великоднем виносити по три заполи землі на мою могилу, то буде мати таку силу, як я, і знатиме стільки, скільки я».

Саме тут варто звернутися до феномена «характерництва». Майже всі козацькі гетьмани, кошові отамани і знамениті полковники були «характерниками» (серед них — Дмитро Байда-Вишневецький, Іван Підкова, Самійло Кішка, Северин Наливайко, Петро Сагайдачний, Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай і найбільший характерник із них — Іван Сірко).

Це козаки, які володіли магією, — могли бачити майбутнє, події, що відбувалися за сотні кілометрів в інших краях, впливали на свідомість людей, неживу природу, лікували смертельні рани (навіть ставили на ноги мертвих!), знаходили скарби, виходили сухими з води («на Дніпрі войлок прокладуть і йдуть»).

Відомо, що під час одного з походів Івана Сірка у Крим вітер видув силу-силенну води з Сиваської затоки, завдяки чому козацьке військо перейшло її вбхід і увірвалося на півострів у

неочікуваному для татар місці — а потім так само повернулося на материк.

Офіційна церква звинувачувала «характерників» у чаклунстві. Турки і татари прозвали Сірка Урус-Шайтан.

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ (1722 – 1794 рр.)

Український мандрівний філософ, поет, байкар і педагог, вніс значний внесок у східнослов'янську культуру. Здобув славу першого самобутнього філософа Російської імперії. Григорій Сковорода вважається завершителем епохи козацького бароко і родоначальником російської релігійної філософії. Твори Григорія Савича Сковороди мали істотний вплив на ряд найбільших російських мислителів, особливо, на Володимира Францевича Ерна.

Григорій Сковорода доводиться двоюрідним прадідом іншому російському філософу Володимирі Сергійовичу Соловйову.

Григорій Сковорода народився 22 листопада (3 грудня) 1722

р. другою дитиною у сім'ї малоземельного козака Савки (Сави) Сковороди і його дружини Палажки (у дівочтві - Пелагеї Степанівни Шенгереевой) в околицях Полтави у сотенному селі Чорнухи Лубенського полку, що входив у межі Київської губернії. Серед уродженців Лубенського полку у реєстраційних книгах XVIII ст. також згадуються Клим, Федір і Омелян Сковорода, очевидно, вони були з Савою Сковородою у родинних стосунках. Як вважають дослідники, Григорій Сковорода народився на хуторі Харсики, який входив до складу села Чорнух.

Там до недавнього часу ще проживали люди з прізвищами Сковорода, Сковородько і Сковороденко; у вісімнадцятому столітті у Харсиках розташовувався земельний наділ, який надавався у Чорнухах особам духовного звання.

Згідно Густаву Гессові да Кальве, батько філософа - Сава Сковорода - був у Чорнухах сільським священиком, що підкріплює версію про те, що отчий дім філософа міг перебувати саме в Харсиках.

Існує легенда, що пояснює пристрасть юного козака до вченості. За легендою, в отроцтві Григорій зіткнувся з непорозумінням у сім'ї; у шістнадцять років Гриша покинув рідну домівку, після того як батько рукоприкладством покарав його за те, що син втратив у полі вівцю.

Більш правдоподібною, однак, видається версія, згідно якої сини - Григорій і Степан - вирушили вчитися по волі і повчанням батька, так як для малоземельного козацтва настали не найкращі часи. Старший син Сави Сковороди - Степан - поїхав до столиці ще за життя батька, а Григорій після його кончини. Важливо відзначити, що у Санкт-Петербурзі і у Москві у сім'ї Сави Сковороди вже проживали родичі. Відомо, що Степан Сковорода багато часу проводив у Санкт-Петербурзі у рідні.

У 1738 р. Степан відправився у місто на Неві, «щоб шукати щастя у столиці, де проживали його родичі Полтавцеві». Дядько по материнській лінії і двоюрідний брат майбутнього філософа Григорія Сковороди - Гнат Кирилович Полтавцев - був великим вельможею і землевласником. У царювання імператриці Єлизавети Петрівни Полтавцев перебував на посаді камер-фур'єра і мав у Коломенському, у Керенському і у Шацькому повітах шістьсот тридцять подарованих душ. Будинок Полтавцева і його сім'ї завжди був відкритий для синів Сави

Сковорода. Дмитро Чижевський, зокрема, висунув припущення, що саме завдяки зусиллям і впливу Ігнатія Полтавцева Григорій Сковорода отримав можливість стати придворним півчим у Санкт-Петербурзі, а Степан Сковорода - отримати початкову освіту у Польщі.

Традиційно вважається, що з осені 1738 - літо 1741 рр. Григорій Сковорода навчався у Києво-Могилянській академії, проте у списках учнів його ім'я не збереглося. Перший період навчання Сковорода в Академії відновив у 1902 р. М. І. Петров, ґрунтуючись на відомостях про Самуїла Миславського і копії латинської книги «Про исхождении Св. Духа», Адама Зернікава, переписаної 35 студентами для Тимофія Щербацького, серед яких був Сковорода.

На думку Л. Е. Махновця, Н. І. Петровим був допущений ряд неточностей у реконструкції протяжності «першого малоросійського періоду» Сковорода, які згодом відтворює і розвиває Д. І. Багалій. Згідно з архівними дослідженнями Л. Е. Махновця, Сковорода повинен був проходити навчання в академії з 1734 – 1741 рр., з 1744 – 1745 рр. і з 1751 - 1753 рр., тобто виходить, що Сковорода вступив до Академії у віці 12 років, причому, виходячи з цих розрахунків, у Київській академії юний Сковорода міг на власні очі побачити молодого Михайла Ломоносова. Хоча більшість сучасних дослідників поділяють позицію Л. Е. Махновця, питань про перший період навчання в Академії більше, ніж відповідей, тому його періодизація як і раніше залишається дискусійною.

Навчання, розпочате в Академії, Сковорода так і не закінчив. 7 вересня 1741 р. Сковорода за наполяганням Рафаїла Заборовського прибув до Глухова разом з трьома товаришами Стефаном Тарнавським, Іваном Тимофєєвим і Калеником Даниловим, де пройшов конкурсний відбір і був відправлений за призначенням за наказом обер-прокурора І. І. Бібікова уставщиком Гаврилом Матвєєвим до придворної співочої капели у Санкт-Петербург. Як показав Микола Бородій, майбутній філософ їхав у північну столицю через Москву, тому що саме там проходили урочистості з приводу коронації Єлизавети Петрівни, що зійшла на престол 25 листопада 1741 р. У Санкт-Петербург Сковорода прибув тільки у грудні 1742 р. В якості придворного півчого Сковорода оселився у Придворній капелі поблизу Зимового

палацу. Його річне жалування становило 25 рублів, що на ті часи було великою сумою, при цьому батьки Григорія Сковороди звільнялися від оподаткування.

Будівля капели (Санкт-Петербург)

Будучи співочим, Сковорода зблизився з фаворитом імператриці, графом Олексієм Розумовським, що походив, як і Сковорода, з малоземельних козаків.

З 1741 - 1744 рр. Григорій Сковорода проживає у Санкт-Петербурзі і у Москві. У цей період він часто гостює у маєтках Розумовського і Полтавцева. Примітно, що довіреною особою у будинку Розумовських був інший видатний російський філософ Григорій Теплов. Імовірно, Сковорода міг бачитися з Тепловим на прийомах Розумовських у період придворної служби у 1742 – 1743 рр., поки Теплов не виїхав з Кирилом Розумовським у Тюбінген.

У 1744 р. Сковорода поїхав у складі свити імператриці Єлизавети до Києва, де отримав звільнення з посади співочого у званні придворного уставщика, з тим щоб продовжити навчання в академії. Дмитро Багалій виявив у Харківському історичному архіві облікову книгу за 1745 р., в якій значиться «двір Пелагеї Сковородихи, чий син (обрітався) у співочих». Із запису в обліковій книзі випливає, що Сави Сковороди до 1745 р. вже не було у живих. Залишається тільки гадати, чи застав Сава Сковорода повернення свого сина Григорія з Петербурга. Будучи

в академії, Сковорода слухав лекції архієпископа Георгія Кониського. У період навчання в академії великий вплив на Сковороду надала фігура знаменитого київського мандрівника і паломника Василя Барського, який повернувся під кінець життя у Київ.

Бажаючи по подорожувати по світу, Сковорода (за версією Густава Гесса де Кальве) прикинувся божевільним, внаслідок чого був виключений з бурси. Незабаром, згідно Ковалинського, Сковорода вирушив за кордон в якості церковника при генерал-майорі Федорі Степановичу Вишневському (сербському дворянині на російській службі, близькому товаришу і сподвижнику Олексія Розумовського) у складі російської місії у Токай. Метою місії була закупівля токайських вин для імператорського двору. Дослідники припускають, що Федір Вишневський взяв Сковороду в якості вчителя для свого сина Гаврила, що відправився у Токай разом з батьком. Однак проти цієї версії говорить той факт, що Гаврило Вишневський був старший Сковороди: на момент Токайської місії йому виповнилося двадцять дев'ять років.

Малюнок Г.Сковороди. [Фонтан «Нерівна всім рівність»](#), який зображений на банкноті у 500 гривень

Вважається, що за три роки Сковорода побував у Польщі, Угорщині та Австрії. За даними Густава Гесса де Кальве, Сковорода також був у Пруссії і навіть Італії. Достовірно відомо лише те, що Сковорода відвідав навколишні землі поблизу Токаю і побував у Відні. Однак, ґрунтуючись на тому, що Сковорода був

у Токайській місії п'ять років, а не два з половиною роки, як вважали на початку двадцятого століття А. В. Петров і Д. І. Багалій, Л. Е. Махновець слідом за П. Н. Поповим прийшов до висновку, що Сковорода і справді міг побувати в Італії і навіть дістатися до Риму. Основним аргументом на користь правдивості відомостей Густава Гесса де Кальве про поїздку в Італію служить той факт, що у Федора Степановича Вишневського були знайомі у багатьох посольствах Західної Європи, а значить Сковорода міг скористатися зв'язками генерал-майора. Крім того, П. Н. Попов наводить репліку Лонгіна з діалогу Сковороди «Кільце»: «Має звичай та Італія молотити волами». З цієї репліки П. Н. Попов і Л. Е. Махновець виводять непряме свідчення поїздки Сковороди в Італію. Неспростованих доказів поїздки Сковороди в Італію досі представлено не було, тому питання поїздки залишається відкритим.

На початку 1750 р. Сковорода повернувся до Києва. На запрошення Никодима Скребніцького він написав для Переяславського колегіуму «Керівництво про поезію». Текст «Керівництва» не зберігся, проте відомо, що курс, складений Сковородою, викликав невдоволення переяславського єпископа. Він вважав, щоб Сковорода викладав предмет «по старині», Сковорода з вимогою не погодився і процитував латинське прислів'я «Алії Рез scertrum, іншого медіатор» («Одна справа (архієрейський) жезл, інша - (пастуша) сопілка»), що було розцінено єпископом Никодимом як непростенна зухвалість і послужило причиною для звільнення Сковороди з Переяславського колегіуму при духовній семінарії у 1754 р.

У тому ж таки 1754 р., після звільнення, Григорій Сковорода став домашнім учителем чотирнадцятирічного дворянського юнаки Васі Томари і проживав у маєтку батька хлопчика у селі Коврай на річці Ковраец поблизу містечка Золотоноша. Хлопчик був сином переяславського полковника Степана Івановича Томари, мав грецьке коріння, і його дружини Ганни Василівни Кочубей, дочки знаменитого генерального судді Війська Запорозького Василя Леонтійовича Кочубея, який отримав популярність за донос на гетьмана Івана Степановича Мазепу. За нез'ясованих обставин відносини Сковороди з родиною Томари не склалися.

Незважаючи на гідну оплату, пан Стефан Томара (як звав

себе полковник) прагнув підкреслювати свою перевагу над філософом, а дружина Томари - Ганна Василівна - не рахувала Сковороду гідним наставником для сина. Якось раз Сковорода, незадоволений учнем Васею (сином Томари), назвав його «свинячою головою», мати дитини підняла скандал. У результаті цього інциденту Григорій Сковорода покинув будинок Томари до закінчення контракту.

Отримавши від старого приятеля з Москви Олексія Сохи лист з висловленням підтримки, Григорій Сковорода у тому ж таки 1754 р. вирішив відправитися у першопрестольний град разом з проповідником Володимиром Каліграфом. Відомо, що Володимир Каліграф, що отримав у Москві призначення префекта, віз із собою твори Еразма Роттердамського і Лейбніца. Цілком можливо, що у дорозі Сковорода ознайомився з цими творами.

У Москві Сковорода прожив ще близько року. Він знайшов притулок у Троїце-Сергієвій лаврі, де зблизився з настоятелем Кирилом Лящевецьким.

Як і Сковорода, Лящевецький за походженням був з козаків і проходив у молодості навчання у Києво-Могилянській академії.

Примітно, що у Троїце-Сергієвій лаврі скарбником у цей час був єпископ Нижегородський і Алатирський Феофан Чарнуцький, який походив як і Сковорода з села Чорнухи, або Чарнухі.

Ймовірно, ця обставина сприяло перебуванню Сковороди у Троїце-Сергієвій лаврі, в якій він не тільки мав притулок, але й користувався бібліотекою. Зокрема, грецькі літературні пам'ятки з Троїце-Сергієвої лаври заклали основу для написання Сковородою твору «Сад божественних пісень». Настоятель Кирило Лящевецький, що підкреслював освіченість філософа, пропонував Сковороді залишитися у Троїце-Сергієвій лаврі і зайняти у ній посаду бібліотекаря, але філософ, який бажав продовжити мандрівку, відмовився від цієї пропозиції. Надалі Сковорода підтримував з Кирилом Лящевецьким дружнє листування.

Вид на Троїце-Сергієву Лавру. Фотохром (кольорова літографія), 1890-і рр.

У 1755 р. Сковорода отримав звістку про те, що пан Стефан Томара просить у філософа вибачення і запрошує його повернутися у Каврай, з тим щоб продовжити навчання його сина Василя. Знаючи характер Томари, Сковорода їхати у Каврай не хотів. Однак Томара звернувся до спільним знайомим, щоб переконати філософа повернутися. Як зазначає у своєму дослідженні граф П. Бобринський: «Приятель, у якого він зупинився, вирішує шляхом обману везти його до Тамари у його село Каврай». За версією Л. Е. Махновця, щоб везти Сковороду у Каврай, приятель, мабуть, напоїв філософа, який не був проти, щоб випити вина у компанії, і вночі перевіз його сплячого у село із Переяслава. У результаті, опинившись у селі, Сковорода прийняв повторне запрошення і заради хлопчика залишився у селі у Томари, де прожив до 1758 р. Толком нікому не відомий хлопчик Вася, що навчався Сковородою, увійшов згодом в історію як сенатор і дійсний таємний радник Василь Степанович Томара, який виявив себе як видатний російський дипломат у Туреччині і на Кавказі. Василь Томара також сформувався як самобутній мислитель. Філософські погляди Василя Томари, чітко перегукуються з духовними роздумами Сковороди, знайшли відображення у спогадах Жозефа де Местра про дипломата.

У 1759 р. Сковорода отримав запрошення від архієрея

Іоасафа (Горленко) і прибув до Слобідської губернії для ведення викладацької діяльності у Харківському колегіумі. Після закінчення навчального року (1759-1760 рр.) Сковорода не захотів прийняти чернечий постриг, залишив колегіум і близько двох років жив у селі Стариця поблизу Белгорода. Про роки життя філософа, проведених у селі Стариця, а також у Белгороді, практично нічого невідомо.

**Будівля Харківського колегіуму (1721-1840).
Ок. 1810-х рр. Малюнок сучасника**

Десь навесні 1762 р. Григорію Сковороді представилася можливість познайомитися в Белгороді з харківським студентом-богословом Михайлом Івановичем Коваленською, який з тих пір стає його найближчим учнем і другом. Заради цього юнака філософ знову повертається в Харківський колегіум: з вересня 1762 - червень 1764 рр. він читає курс грецької мови. У цей період навколо Сковороди формується цілий круг учнів і сподвижників, причому це коло переважно формувався з дітей священнослужителів, які до всього іншого були друзями, або склалися в спорідненості з Михайлом Ковалинським. Як виняток з правила можна згадати Івана Опанасовича Панкова, сина попечителя Острогжська, з яким Сковорода також дружив. Брати Михайло та Григорій Ковалинські зустрічалися зі Сковородою не тільки на лекціях, але і у будинку у свого дядька - викладача колегіуму, протоієрея Петра Ковалинського.

Тим часом, за смерті архієрея Іоасафа Горленка новим архієреєм стає Порфирій (Крайський). І сам Сковорода, і новий префект колегіуму протоієрей Михаїл (Шванській), і новий ректор Іов (Базилевич) не користувалися прихильністю Порфирія. У результаті, після закінчення 1763-1764 рр. навчального року Сковорода знову змушений був покинути навчальний заклад.

Через кілька років Сковорода зближується з харківським губернатором Євдокимов Олексійовичем Щербініним. У 1768 р. Сковорода (за ініціативою Щербініна) знову повертається у Колегіум: Євдоким Щербінін своїм наказом призначив його на посаду викладача катехізису. Проте новий Білгородський і Обоянський єпископ митрополит Самуїл був незадоволений тим, що катехізис читає світська людина, і критично оцінивши курс філософа, навесні 1769 р. звільнив його. Сковороду було відсторонено від викладання (вже втретє), після чого до викладацької діяльності він ніколи не повертається.

У наступні роки Григорій Сковорода здебільшого вів життя мандрівного філософа-богослова, блукаючи по Малоросії, Приазов'ю, по Слобідській, Воронезької, Орловської та Курської губерніях. Також відомо, що Сковорода побував в Області Війська Донського у Ростові у родичів Ковалинського.

У 1774 р. Григорій Сковорода закінчує у маєтку Євдокима Щербініна у селі Бабаї «Байки харківські» і присвячує їх станційному наглядачеві міста Острогожська Опанасу Федоровичу Панкову. Афанасій Панков також з'являється у «Діалогах» Сковороди як завзятий сперечальник «Опанас». Важливо відзначити, що син Афанасія Панкова Іван був у числі студентів, що слухали лекції Сковороди у Харківському колегіумі. Завдяки листуванню відомо, що у тому ж 1774 р. Сковорода жив у сотника Олексія Івановича Авксентієва у Лісках. По всій видимості, Сковорода дружив не тільки з сотником, але і з іншими членами сім'ї Авксентієвих.

В одному з листів до священнику Якову Петровичу Правицькому з Бабаєва Сковорода у 1786 р. написав: «Цілуйте також духовну матір мою, ігуменю Марфу. Писати розлінився до неї». Марфа Авксентієва була служницею Вознесенського монастиря у п'ятнадцяти верстах від Харкова. У числі друзів Сковороди також було багато видних харківських купців, серед яких слід згадати Єгора Єгоровича Урюпіна («праву руку» Василя

Назаровича Каразіна), Артема Дорофійовича Карпова, Івана Івановича Єрмолова, Степана Микитовича Курдюмова та ін. Також Сковорода перебував у близьких відносинах з харківськими дворянами, зокрема, з вахмістром Іллею Івановичем Мечниковим, які володіли околицями Куп'янська. У нього Сковорода часто зупинявся погостювати. Спогади про Сковороду вахмістра, а також його сина Євграфа Ілліча Мечникова (предка знаменитих учених Іллі Ілліча і Льва Ілліча Мечникових) лягли в основу біографії Сковороди, складеної Густавом Гессом де Кальве, який одружився на дочці вахмістра Серафимі.

У Воронежській губернії Сковорода проводив багато часу, особливо у 70-і рр. Там проживали його близькі друзі, поміщики Тевяшові, у яких Сковорода часто гостював. «У гостинному Острогоському будинку (Тевяшових) мандрівник відігрівався душею і тілом».

Діалог «Кільце» і слідом за ним «Алфавіт, або буквар світу» Сковорода у 1775 р. присвятив «Шановному добродію Володимиру Степановичу, його благородію Тевяшову».

У 1776 р. Григорій Савич закінчує в Острогоську «Ікону Алківіадську» і адресує її батькові Володимира - Степану Івановичу Тевяшова.

Йому ж присвячений трактат «Ізраїльський змії» і переведений Сковородою з латинської діалог Цицерона «Про старості». У Острогоську також жив близький друг філософа, художник Яків Іванович Долганський: в Діалогах Сковороди він фігурує під ім'ям «Яків».

У 1781 р. Сковорода їде до Таганрога до брата свого учня Михайла – Григорія Івановича Ковалинського, який, у бутність учня Харківського колегіуму, слухав разом з Михайлом курс Сковороди про катехізис. У Таганрозі також жив друг і учень Сковороди Олексій Базилевич, однокурсник Ковалинського. Як зазначає де Кальве, поїздка Сковороди у Таганрог тривала у цілому близько року. Про перебування Сковороди у місті свідчить збережене листування з друзями, яке філософ вів, проживаючи у Григорія Ковалинського. З біографії, складеної де Кальве, випливає, що Григорій Ковалинський організував по приїзді Сковороди великий прийом, на який були запрошені знатні вельможі. Однак Сковорода, довідавшись про це, сховався у возі і не увійшов до хати до тих пір, поки гості не розійшлися.

Достовірно відомо, що він зупинявся у власному будинку Г.І. Ковалинського на вулиці Єлизаветинській (нині Р. Люксембург). Історики Таганрога відзначають, що Сковорода не міг потрапити у Таганрог повз маєтку ряжених, тим більше, що Григорій Ковалинський місцем свого постійного проживання обрав саме його. Серед кореспондентів Григорія Сковороди у цей період, зокрема, фігурує харківський купець Степан Микитович Курдюмов. Листування філософа з Курдюмовим збереглося в архіві родини купця.

У 1790 р. Сковорода закінчує переклад з грецької «Книжечки про спокій душі» Плутарха і присвячує її старому вмираючому одному, секунд-майору Якову Михайловичу Донцю-Захаржевському, ватажку харківського дворянства, що відбувалося з козацької старшини Донського та Запорізького Військ.

Як показав І. І. Срезневський, Сковорода у ці роки став остаточно розходитися у своїх судженнях з догматами церкви. Белгородський протоієрей Іван Трохимович Савченков, що знаходився у дружній листуванні з філософом, з жалем висловлювався про те, що Сковорода в старості не визнавав ні постів, ні обрядів, називаючи їх «хвостами», які треба відсікти.

У 1790-х рр. Сковорода зблизився з архімандритом Знам'янського монастиря Амвросієм. У 1791 р. Сковорода їде у село Іванівка.

Там він присвячує своєму учневі Михайлу Ковалинському свій останній філософський діалог «Потоп зміїний», який він, мабуть, написав ще наприкінці вісімдесятих років, а також готує праці, щоб передати їх перед смертю улюбленому учневі. Вес 1792 р. Сковорода проводить під Куп'янськом у селі Гусинка.

У 1793 р. вже у похилому віці Сковорода збирається передати перед смертю всі рукописи улюбленому учневі Михайлу Ковалинському, який проживав в Орловській губернії. Відомо, що Сковорода їхати в Орел не хотів, тому що дуже не любив вогуку погоду і боявся, що знайде смерть по дорозі, не встигнувши повернутися у рідний губерньський Київ (рідне село Сковороди Чорнухи у ту пору входило до складу Київської губернії), в якому він хотів бути похованим. Сковорода прагнув повторити шлях Василя Барського, який повернувся під кінець життя після тривалих мандрів до Києва, щоб зустріти у рідному місті кінець.

Будучи студентом, Сковорода був присутній на похоронах Василя Барського, чий життєвий шлях зумовив його власний спосіб життя.

Незважаючи на слабкість і похилий вік, Сковорода вирушив до Орловської губернії. Добравшись до Хотетова, Сковорода у серпні 1794 р. зупиняється у Михайла Ковалинського у його маєтку і передає йому всі свої рукописи. Попрощавшись з улюбленим учнем, Сковорода їде до Києва, щоб там зустріти свій кінець.

Пам'ятник Г. Сковороді у Харкові (фото Ю. Щербініна).

Сковорода помер 29 жовтня (9 листопада) 1794 р. у будинку дворянина Андрія Івановича Коваливського у селі Іванівка Харківської губернії на шляху до Києва. Незадовго до смерті у селі Іванівка був закінчений останній прижиттєвий портрет Сковороди кисті харківського художника Лук'янова. Оригінал портрета був втрачений, проте збереглася копія, що знаходилася у колекції В. С. Александрова. З оригіналу портрета Лук'янова, або з однією з його копій, була виконана гравюра Петра Олексійовича Мещерякова. Портрет з колекції Александрова і гравюра, виконана Мещеряковим, лягли в основу гравюри по дереву, виконаної у Петербурзі В. В. Мате після смерті філософа. Є згадки про те, що коли Сковорода відчув наближення смерті, він

помився, одягнувся у чистий одяг, ліг і помер. На своїй могилі філософ заповідав написати: «Світ ловив мене, але не спіймав».

Зразком для свого богослов'я Сковорода вважав Олександрійську школу, а також особливо почитав Сенеку і Марка Аврелія. У своїй філософії Сковорода був близький до пантеїзму, оскільки подібно Спінози ототожнював Бога («найвища істота») і «загальну мати нашу натуру». При цьому натура визначається як «римське слово» синонім слів природа або ество, яке у всій своїй цілісності також може бути названо світом. При цьому світ цей безмежний, і символом його може бути названий змії, «в колі свити, свій хвіст своїми жь тримає зубами». Причому Змії і Бог є одне («змії є, знай же, що він же і бог є»). Ця природа породжує полювання (схильність і рух), а полювання - праця. Вельми терпимо Сковорода ставився до язичництва, вбачаючи у ньому підготовку людського роду до прийняття християнства. По відношенню до релігії пропонував середній шлях між «курканами буйної безбожності» і «підлими болотами рабських пересудів».

Світобудову він бачив як таку, що складається з трьох світів - макрокосму (всесвіт), мікркосму (людина) і якийсь «символічний світ», сполучно великий і малий світи, ідеально їх у собі відбиває (наприклад, за допомогою священних текстів кшталт Біблії). Кожен з цих світів складається з «двох природ» - видимої (тваринної) і невидимої (божественної), матерії і форми.

Сковорода приділяв значну увагу не тільки християнській традиції у філософії, але й античній спадщини, зокрема ідеям платонізму та стоїцизму.

Дослідники знаходять у його філософії риси як містицизму, так і раціоналізму. Г. С. Сковороду нерідко називають першим філософом Російської імперії. За свій незвичайний спосіб життя, а також через те, що більшість своїх філософських творів Сковорода написав у діалогічній формі, він отримав також прізвисько «російського Сократа».

А. Ф. Лосєв з оригінальних ідей Сковороди виділяв його вчення про серце, містичний символізм у вченні про трьох світах і уявлення про дві сутності світу, видимою і невидимою.

У працях Г. С. Сковороди центральне місце займає проблема самопізнання, яка неминуче зводиться у філософа до питання про природу людської істоти. Відповідно до сентенцією про людину,

що є «мірою всіх речей» (теза Протагора), Сковорода приходиться до думки про те, що людина є початком і кінцем всякого філософствування. «Однак людина, яка є початок і кінцем усього, всякої думки і філософствування, - це зовсім не фізичний або взагалі емпіричний людина, а людина внутрішній, вічний, безсмертний і божественний». Щоб прийти до розуміння себе як внутрішньої людини, необхідно пройти важкий шлях, сповнений «страждань і борінь». У випадку Сковороди, цей шлях пов'язаний з відмовою від абстрактного мислення, відмовою від інструментів пізнання світу зовнішнього. Місце емпіричного пізнання, таким чином, має бути заповнено світом образно-символічним, де символіка повинна бути «сродною» внутрішнього життя і вічного сенсу буття. Таку символіку, як християнський мислитель, Сковорода вбачає у Біблії. Через текст Священного писання людська думка «перетворюється в око Бога Всевишнього». Біблійний символізм Григорій Савич називає «слідами Бога». Ступаючи по них, людина приходиться до пізнання себе як людини внутрішньої, де «істинна людина і Бог є Тотожне».

Досвід самопізнання Сковороди, таким чином, виявляється за своїм духом надзвичайно близьким рейнській містиці (Майстер Екхарт, Дітріх з Фрейберга та ін.), і німецької теософії епохи Реформації (насамперед, Якоб Беме, Ангел Сілезький та ін.), перейнявшись у Руське царство у XVII ст. через Німецьку слободу, і що отримало своє перше оригінальне втілення на православної ґрунті у колі «вільнодумця» Дмитра Тверитинова.

Згідно Сковороді, все суще складається з трьох світів: «Перший є загальний всій обитательський, де все народжене мешкає. Сей складений з незліченних світів і є великий світ. Інші два суть приватні і малі світи. Перший - мікрокосм, тобто Мирик, світик, або людина. Другий є символічний світ, інакше Біблія».

Особливе місце у вченні Сковороди займає проблема «спорідненості», тобто слідування людини своєю природою. Пізнальними сродності складають, за Сковородою, «плодоносний сад», гармонійне співтовариство людей, з'єднаних між собою як «частини годинникової машини» причетністю до «сродної праці» (сродність до медицини, живопису, архітектури, хліборобства, війнству, богослов'я і т. П.). У вченні про спорідненості і неспорідненості Сковорода переосмислює у християнському дусі деякі ідеї античної філософії: людина - міра всіх речей

(Протагор); сходження людини до прекрасного (ерос у Платона); життя у злагоді з природою (стоїки). Своя «сродність» або (як ще пише Сковорода) своя «стать» є у кожної людини.

Оригінальною філософською працею є поетичний твір Сковороди «Розмова про премудрості». У ньому філософ описує діалог між людиною, стражденним здобути істину і Софією. Софія наступним чином описує себе: «У греків звалася я Софія у древній вік. А мудрістю кличе всяк російська людина, Але римлянин мене Мінерва назвав, А християнин добрий Христом мені ім'я дав.» Далі людина, розпитує Софію, дізнається, що у неї є сестра: «Їй сто імен. Вона, Однак, у росіян є безтолковою.» По ходу діалогу людина починає провокувати Софію дурними питаннями про китайців, чому Софія звинувачує її у брехні і дурості. Людина ж звинувачує саму Софію у брехні, тим самим виникає підозра у тому, що це її сестра. Таким чином, читач, вважав спочатку, що діалог розгортається між людиною і Софією, наприкінці не може зрозуміти, хто перед ним: чи була то з самого початку Софія, або ж її у діалозі не було зовсім. Так Григорій Сковорода розкриває вислизи природи без початкової істини, пошук який упирається у пізнання самого себе, тому що якщо перед людиною і справді постала Софія, то чи не її то сестра спонукала людини зневіритися у зустрічі з істиною. Діалог про премудрості Сковороди представляє особливий інтерес у контексті історії російської філософії, так як він віщує софіологію двоюрідного правнука Сковороди - Володимира Соловйова.

Мова творів Григорія Савича Сковороди представляє проблемне поле, що зачіпає питання як філологічного, так і філософського характеру. Специфіка мови Сковороди відзначалася вже його учнем Ковалинським. Так М. І. Ковалинський стверджував, що Сковорода писав «на російській, латинській та еллінській мовах», хоча іноді вживав «малоросійське наріччя». Той факт, що Григорій Сковорода писав всі свої основні праці російською мовою, викликало велике обурення серед українофілів на рубежі XIX-XX ст., зокрема, серед українських письменників. Мова Сковороди викликала неприховане роздратування у поета Тараса Шевченка, який з обуренням писав, що Сковороду «збила з пливу латинь, а потім московщина». Інший український письменник Іван Нечуй-Левицький, у цілому відносився до російської мови різко

негативно, з прикрістю писав, що своєрідність мови Сковороди пояснюється тим, що книжна мова був «поглинута» Ломоносовим - «мова Вже була загарбана» - «і поверталася на Україну у великоруських кольорах». У той же час, церковна мова ще не перевелася. Сковорода також не міг відмовитися і від рідної народної мови. Все ці відгалуження, на думку письменника, «Сковорода змішував до купи, часом у дивовижних мовних композиціях, чудних, рябих і у цілому темних». Самого Сковороду Левицький називав «кілька дивакуватим».

Відомий канадський україніст Ю. В. Шевельов, провівши філологічний аналіз ряду ключових творів Григорія Сковороди, прийшов до висновку, що Сковорода у своїх творах дотримувався різновидів російської мови, хоч і відмінної від літературної мови Москви і Санкт-Петербурга.

На думку Ю. В. Шевельова, своєрідність мови Григорія Сковороди відображає, насамперед, діалектичні особливості російської мови, характерні для освіченого стану Слобідського краю. Велика кількість церковнослов'янізмів російського ізводу («Російська Церква слов'янськи») у творах Сковороди Ю. В. Шевельов пояснює жанровими особливостями праць філософа, що тяжів до стилю бароко. Ю. В. Шевельов констатує, що, «відкинувши окуляри романтизму і популізму», мову Сковороди потрібно розглядати як різновид російської мови з елементами церковнослов'янської та народної лексики. В. М. Жівов прийшов до висновку, що Сковорода перебував на шляху «відомості російської та церковнослов'янської воєдино». До схожих висновків приходять Л. А. Софронова. Провівши філологічний аналіз усього корпусу творів Сковороди, Людмила Софронова прийшла до висновку, що основними «робочими мовами» Сковороди були церковнослов'янська мова російського ізводу, російська розмовна мова і що знаходилася у становленні російська літературна мова.

Як показала Л. А. Софронова, Сковорода не просто звертався до мовних можливостей церковнослов'янської та російської мов, але розкривав їх культурні функції: насамперед, через призму опозиції сакральне - світське. Так, «ветхослав'янська» (церковнослов'янська мова по термінології філософа) - мова сакральна. Сковорода звертається до нього щоразу, коли цитує Біблію. На думку Л. А. Софронової, філософ любив

використовувати у своїх міркуваннях про Святе Письмо риторичне ходу *imitatio*, як би наслідуючи Писанням: у цих випадках від переходив на церковнослов'янську мову. Іноді, втім, Сковорода звертається до церковнослов'янської лексики і у епістолярних працях. Поряд з церковнослов'янською, філософ часто звертається у своїх тлумаченнях Писання до російської літературної мови, які містив у собі безліч церковнослав'янізмів. В. М. Жівов зазначає, що «нова російська літературна мова мігла з рівним успіхом черпатися і з російського, і з церковнослов'янського джерела».

Таким чином, перехід з мови на мову у творах **Сковороди** був природним. Російська мова для Сковороди - це, перш за все, мова проповіді, яку і не слід вимовляти високим стилем: «використовуючи російську мову (Сковорода) прагне наблизити священний текст до читача». Для стилістичних правок і уточнень Сковорода також використовував російську розмовну мову. Церковнослов'янська, російська (це розмовна та літературна мова, що знаходився у становленні) мови органічно перепліталися у творах Сковороди, присвячених питанням тлумачення Святого Письма. «Специфіка вживання церковнослов'янської та російської мов полягає у тому, що вони є взаємодіючими величинами». Крім цього, Сковорода часто вдавався до латинської мови. Латинь для Сковороди - це насамперед епістолярна мова, мова світської вченості, мова байок, поезії та філософії. Іноді Сковорода переходить на латинь у ремарках. У міркуваннях, що стосуються питань тлумачення Святого Письма, Сковорода його не застосовує.

Грецька мова у творах Сковороди часто використовується для тлумачення історичних анекдотів. Сковорода розглядає її як мову досконалого мистецтва і філософії, мова Гомера і Сократа. На відміну, наприклад, від А. А. Барсова, Сковорода рідко звертається до неї для тлумачення Біблії. Сковорода також приділяв увагу грецької мови в епістолярних працях, про що свідчить його листування з Михайлом Ковалинським. Як елементи барокової культури у ключових творах Сковороди як відтінок також з'являються латина, давньогрецька, давньоєврейська, німецька, польська і навіть угорська мови.

Титульний лист знаменитої книги про Сковороду Володимира Францевича Ерна «Григорій Сковорода. Життя і вчення» (Москва, 1912)

Оцінки культурного значення Г. С. Сковороди вкрай полярні. О. В. Марченко пише: «Особистість Сковороди поступово ставала чином, символом, до якого притягувалися, навколо якого кристалізувалися і химерно шикувалися різноманітні ідеологічні проекти».

У Російській імперії одні автори були схильні бачити у ньому значну фігуру для вітчизняної культури (В. Ф. Ерн, В. В. Зеньковський, Д. І. Багалій та ін. - в їхніх творах Сковорода постає як «гідний для сердець приклад», «перший російський релігійний філософ», «перший самобутній мислитель Русі», «завершувач епохи козацького бароко у літературі» і т. д.); інші, навпаки, виходили з того, що значення Сковороди незаслужено перебільшено і штучно роздута на хвилі національного патріотизму (В. В. Крестовський, Г. Г. Шпет, Е. Л. Радлов та ін.). В. В. Крестовський різко відгукувався про спадщину філософа, називаючи твори Сковороди «семінарським тупоумством, схоластичними дурницями і бурсацькою мертвечиною». Е. Л. Радлов писав неупереджено: «Великого впливу Сковороди на розвиток філософії не мав; він залишив після себе лише гурток шанувальників, але не створив школи». Критична позиція

Радлова була позбавлена підстав. У період розквіту Російської імперії інтерес до творів Г. С. Сковороди спочатку проявляли лише московські мартиністи, що знаходилися у близьких стосунках з учнями філософа - Томарою і Ковалинським.

Так, через Томару філософія Сковороди проникла у праці Жозефа де Местра, а через Ковалинського - відбулося знайомство з працями Сковороди Лабзіна, Жихарева і Хомякова.

У листі 1829 р. імператору Миколі I Ю. Н. Бартенєв, з великим пієтетом ставився до містичної літератури мартиністів, писав про життєписі «відомого Сковороди, який був окрасою століття найяснішої твоєї бабки і вінценосного батька твого, що у мудрій Катерині бачив Північну Мінерву, і яку сей єдино-національний філософ Русский навчав любити і боятися геніально мудрої монархині».

Сковорода був особливо любимим серед російських вельмож з кількох причин: він не тільки був одним з видних придворних підданих, які прославили Росію у своїх творах і виховали цілу плеяду російських державних діячів (Ковалинський, Вишневський, Томара), але й став, поряд з Георгієм Кониським, одним з яскравих прихильників малоросійської ідентичності та служіння Малої і Великої Росії під загальним монаршим початком, що не заважало Сковороді бути противником кріпацтва. Ця обставина приваблювало інтерес до спадщини Сковороди серед російських вельмож і викликала глибоке обурення у країнофілів.

У повісті «Близнюки» Тарас Шевченко гнівно охарактеризував Сковороду: «Мені здається, ніхто так уважно не вивчав безглузвих творів філософа Сковороди, як князь Шаховський. У малоросійських творах шановного князя з усіма подробицями відбився ідіот Сковорода. А шановна публіка бачить у цих калік справжніх малоросіян. Бідні земляки мої!».

Російський письменник Микола Гоголь, навпаки, ставився до спадщини Григорія Сковороди зі схваленням. Великий внесок у популяризацію постаті Сковороди внесли його перші біографи: насамперед, учень Михайло Ковалинський (автор першого нарису про Сковороду «Життя Григорія Сковороди Писана 1794 в стародавньому смаку»). Нарис справив сильне враження на графа Льва Толстого. Інший відомий біограф - Густав Гесс де Кальве - зі Сковородою його зв'язав шлюб з Серафимою

Мечниковою, чий батько був близьким другом малоросійського філософа. Обидва біографи - Ковалинський і Гесс де Кальве - у фарбах описали життя філософа.

У меншій мірі на сприйняття спадщини Сковороди вплинули біографічні нариси, складені «зросіяним швейцарцем» Іваном Вернетом, що знав Сковороду особисто, та Іваном Снегірьовим, що спирався на нарис Вернета. Тим не менш, особливо цінні спогади Вернета про Сковороду як особистості його характер і манеру вести суперечку.

Поряд із згаданими біографами, особливу роль у поширенні ідей філософа зіграв видатний молдавський письменник Олександр Хиждеу, вперше назвав Сковороду «російським Сократом», посилаючись на що не зберігся до теперішнього часу праця філософа «Софросина, сиріч, тлумачення на питання», що нам потрібно їсти і на відповідь «Сократа!».

Першим великим оглядовим дослідженням, в якому розглядалася значення життя і спадщини Сковороди, а також його вплив на філософію та літературу, по праву вважається видання творів філософа, розпочате Дмитром Івановичем Багалієм до 100-річчя з дня смерті малоросійського мудреця. Багалій провів ґрунтовне дослідження і, фактично, описав у своїх творах всі найбільш значущі праці, присвячені життю та філософії Григорія Савича Сковороди, що існували на той момент.

До числа найбільш значних досліджень життя і творчості Сковороди Багалій відніс роботи І. М. Снегірьова, І. І. Срезневського, Н. Ф. Сумцова, А. Я. Єфименко, Ф. А. Зеленогорського і В. І. Срезневського. Особливої похвали Багалія удостоїлася праця про Сковороду Володимира Францовича Ерна. Багалій не схильний перебільшувати значення філософських праць Сковороди і прямо писав, що його життя становить інтерес набагато більший, ніж його твори. «Загальний сенс життя Сковороди, - пише дослідник, - цілком сходиться з його вченням» і у цьому полягає його цінність.

До числа оригінальних ідей свого дослідження сам Д. І. Багалій відносив порівняльний аналіз життя Сковороди і графа Льва Миколайовича Толстого.

**Титульний аркуш видання: Вчені Семенов, Сковорода, Тезіков.
Російські самородки у життєписах і зображеннях. Санкт-Петербург,
1910.**

Особливу увагу слід звернути на те, що у Російській імперії Сковорода зараховувався як до росіян, так і до українських мислителів, причому обидві характеристики розглядалися не як взаємовиключні, а як взаємодоповнюючі і уточнюючі.

Священик Н. Стеллецкий, наприклад, використовував обидві характеристики у своїй роботі у 1894 р. Ця обставина пояснюється багатозначністю обох характеристик у дореволюційній Росії. Сковорода міг вільно зараховуватися до російських філософів чинності підданства, мови творів та етнічної приналежності: остання зізнавалася у силу панування концепції триєдиного російського народу, передумови якої прокльовуються вже у самого Григорія Савича Сковороди, а також у його вчителя Георгія Кониського, який боровся за возз'єднання давньоруських земель «мужицьких і Литвинських» під владою російського царя.

Д. І. Багалій навіть писав, що у ряді своїх висловлювань Сковорода «виступає російським націоналістом». Зв'язок національної і релігійної свідомості Сковороди, мабуть, була повною мірою розкрита у тих, що не дійшли до нас творах філософа, озаглавлених як «Книжечка про любов до своїх, названа Ольга православна» і «Симфонія про народ». У той же

самий час Сковорода міг розглядатися як український мислитель: по-перше, у силу походження, по-друге, у виду основного місця проживання, оскільки велику частину часу Сковорода проводив у Слобідській губернії.

Слобідська губернія була затверджена на землі, де у XVII ст. розташовувалася засічних риса слобідських козацьких полків Російського царства. У народі земля називалася Слобожанщина, слобідська Україна, засичнена рисою, граничної землею, Україна або окраїна. Топонім слобідська Україна знайшов відображення в адміністративно-територіальному поділі Російської імперії: губернія при Євдокимові Щербініну стала називатися в офіційних документах Слобідською Україною (безвідносно етнічного складу губернії).

У силу даної обставини історик Н. І. Петров, наприклад, виділяв «малоросійський» і «український» періоди Сковороди, спираючись на адміністративно-територіальний поділ Росії. М. В. Безобразова порівнюючи Г. Н. Теплова і Г. С. Сковороду стверджує, що Теплов «однаково малорос» зі Сковородою (при тому що Теплов був корінним уродженцем Пскова). У дослідженні Безобразова вказується, що Теплов жив у Малоросії і служив у гетьманській канцелярії.

Не менш примітно відомий вислів самого Сковороди на цей рахунок: **філософ називав Малоросію, тобто Київську губернію, «матір'ю», а Україну, тобто Слобідську губернію. - «Тіткою».**

Таким чином, вказівка як на українську, так і на російську ідентичність у творах Сковороди і у дослідницькій літературі Російської імперії, присвяченій філософу, не знаходилася у прямій залежності від етнічного його походження і лише частково могла бути пов'язано з культурною самоідентифікацією філософа і його любов'ю до «малої батьківщини». Насправді вказівку на обидві форми ідентичності могло бути продиктовано різними чинниками, одним з яких було адміністративно-територіальний поділ країни.

Особливе місце в історії вивчення спадщини Григорія Сковороди займає емігрантська література, що виникла на хвилі радикальних змін в європейській національній політиці, що призвели до кризи монархічного ладу на континенті. У ході громадянської війни 1917-1923 рр., а також за її підсумками,

Росію були змушені покинути як прихильники білого монархічного руху, так і багатьох революційних рухів, які не отримали схвалення і підтримки з боку нової «червоної влади».

У той же час в Австро-Угорській імперії, що розпалася у силу поразки у війні, революційні бродіння відбилися на положенні галичан, багато з яких виявилися в опалі і бігли - залежно від політичних уподобань і національної ідентичності - хто на захід, хто на схід. Еміграція інтелектуалів з побороному крах імперій відбилася, зокрема, на формуванні нових парадигм досліджень філософії, у тому числі Г. С. Сковороди.

У силу радикальних змін національної політики старих імперій у період військового протистояння, а також трансформації смислів колишніх етнонімів і топонімів та змін у геополітичній карті Європи за підсумками Великої війни, у працях емігрантів з колишніх імперій сформувалися, стосовно до спадщини Сковороди, дві парадигми політичних антагоністів: консервативно-монархічна «російська», також відома як «малоросійська» (В. В. Зеньковський, П. А. Бобринської) і національно-центристська «українська» (Д. І. Чижевський, І. Мірчук).

Титульний аркуш книги про Сковороду графа Петра Бобринського «Старчик' Григорій Сковорода» (Париж, 1929)

Цей поділ, однак, було певною мірою умовним, так як, наприклад, Зіньківський і Чижевський читали праці один одного і були знайомі особисто. Д. І. Чижевський, хоч і був першим історіографом української філософії, тим не менш, у рівній мірі відчував свій зв'язок з російською білою еміграцією і підтримував з нею вкрай теплі відносини. Навіть книгу про Сковороду

Чижевський планував опублікувати у Російському суспільстві у Белграді.

Примітно, що «українська» концепція отримала широку підтримку у період підйому Польської держави, переважно у Львові та у Варшаві при Юзефу Пілсудському і отримала подальший інтелектуальний розвиток у працях емігрантів з Польщі, які працювали в Українському вільному університеті спочатку у Празі, потім у Мюнхені, а потім у канадській школі україністики.

При цьому прихильники обох «філософських таборів» були ідеологічно і політично ангажовані у своїх дослідженнях. Так утвердження української парадигми вимагало перегляду всієї інтелектуальної історії Східної Європи. А. В. Малинов у зв'язку з цим пише: «Д. І. Чижевський, намагаючись скласти історію української філософії, був змушений непомірно возвеличити значення Сковороди як мислителя. З одного боку, він намагався простежити зв'язок його поглядів з традицією німецького містицизму, а з іншого, ще більш сумнівний зв'язок методу його творів з німецької ідеалістичної філософією. Втім, та обставина, що Сковорода був сучасником Канта, ще не робить його кантіанцем».

Григорій Сковорода на купюрі в п'ятсот гривень, 2006

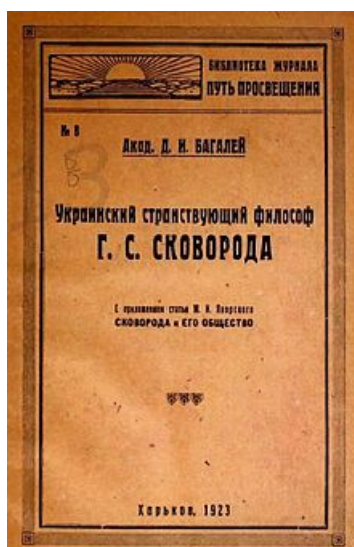
Про це ж пише російський емігрант Б. В. Яковенко: «Перший по-справжньому російський філософ і сучасник Канта Сковорода, здається аж до своєї смерті, не мав жодного уявлення про великого пануючого філософа, та й повністю залишив без уваги його вчення».

З іншого боку, зазначає А. В. Малинов, впадає в очі, як В. В. Зінківський «намагався уявити таку еволюцію філософських ідей російських мислителів, в якій би вирішальну роль грали їхні

релігійні погляди».

Показово, що праця В. В. Зіньківського викликала критику не лише з боку прихильників українофільського руху, таких як Д. І. Чижевський, але і з боку русофілів, наприклад, Г. В. Флоревського.

У листі Д. І. Чижевському отець Георгій Флоревський, будучи екуменістом, критикував Зіньківського за спроби углядіти у православ'ї особливий російський шлях, відмінний від західноєвропейського. Батько Г. В. Флоревський сприймав розрив між «греко-російським» і «романо-германським» світами як загальноєвропейську трагедію і вважав, що протиставляти Росію Європі у культурному відношенні недоречно. Флоревський писав, що таке протиставлення спрощує природу суперечностей між згаданими «світами-близнюками», вбачати ж у самотності російського світу чужий європейським цінностям початок, - на думку Флоревського, - не тільки не вірно, але і хибно.

Титульний лист промови Дмитра Багалія, прочитаної у СРСР у 1922 р. з нагоди 300-річчя Григорія Сковороди

В. В. Зіньківський ж, як видно, вбачав основну задачу у протистоянні радянської парадигмі історії філософії і займав охоронну консервативно-православну позицію: праці Д. І. Чижевського та І. Мірчука його при цьому мало хвилювали. Примітно, що і Чижевський, і Зіньківський, у своїй інтерпретації філософських поглядів Сковороди перебували під сильним

враженням від книги про Сковороду Володимира Францевича Ерна. Хоча на перший погляд могло здатися, що антагонізм між прихильниками «російської» і «української» парадигм носив в еміграції непримиренний характер, на ділі прихильники обох таборів підтримували люб'язні стосунки, про що, зокрема, свідчить листування між Флоревським і Чижевським. Деякі емігранти, наприклад, Н. С. Арсен'єв, і зовсім ігнорували новий політично-ангажований зміст російської та української парадигм і вільно використовували обидві характеристики по відношенню до Григорія Сковорода безвідносно якого б то не було політичного навантаження.

Інтерес до особистості і працям Г. С. Сковорода серед радянських істориків і філософів ще до революції спровокував Володимир Дмитрович Бонч - Бруєвіч. Так у 1912 р. твори Сковорода були підготовлені В. Д. Бонч-Бруєвич до видання у серії «Матеріали з історії російського сектантства». Перший том, виданий Бонч-Бруєвичем, залишився єдиним. Видання це «зіграло зі Сковородою злий жарт». Оскільки В. Д. Бонч-Бруєвич був близьким другом В. І. Леніна, його зусиллями Сковорода був включений у підписаний Леніним «План монументальної пропаганди» від 30 липня 1918 р. А. М. Ніженець, яка знала Бонч-Бруєвича особисто, пише: «Значення Ідей Сковорода у розвитку культури народів Радянського Союзу високо цінував великий Ленін».

Таким чином, Сковорода був офіційно включений у список імен, обов'язкових для поширення комуністичної пропаганди. Саме цим пояснюється велика кількість досліджень філософії Сковорода і зведення численних пам'ятників на його честь у радянську епоху. Зростання інтересу до Сковорода особливо зріс у період «коренізації», з чим пов'язане формування культового образу «філософа з торбинкою», «борця з царизмом» і «національного визволителя». Таким Григорій Сковорода був оспіваний не тільки у радянській літературі, а й у кінематографі. Ключову роль у формуванні «радянського Сковорода» зіграв відомий революціонер І. П. Кавалерідзе: за його проектами були встановлені пам'ятники Сковороді у Чорнухах, Лохвиці та Києві, він же був автором сценарію радянського пропагандистського фільму «Григорій Сковорода».

Образ «борця з царизмом» погано поєднувався з наявністю у

Сковорода родичів серед столичних дворян і друзів серед вельмож, у зв'язку з чим у радянській рецепції життя Григорія Сковорода філософ розглядався, насамперед, як винятковий представник українського народу і борець за народовладдя. Таким чином, вирішувалися відразу два завдання: з одного боку, акцент на українському походженні козака дозволяв відмовитися від «малоросійської парадигми» досліджень Г. С. Сковорода, поширеної в імперській Росії, що сприяло культурній коренізації в УРСР; з іншого боку, українське походження Сковорода використовувалося для включення спадщини Сковорода у діалектику класової боротьби: протиставлення «простого козака» «гнобителям-дворянам» викривало проблему гострої соціальної нерівності, що мало місце у Російській імперії. Однак у радянських дослідженнях Сковорода включення філософа у контекст класової боротьби мимоволі сприяло загостренню контексту національної боротьби, виникло з протиставлення українців росіянам.

Поштова марка СРСР, присвячена Г. С. Сковороді, 1972 (ЦФА (ІТЦ) # 4186; Скотт # 4034)

Сковорода, таким чином, не просто ставав «борцем за народовладдя», а провісником української вольниці і незалежності, борцем за свободу «пригнобленого народу» перед

обличчям російської монархії.

Таким чином, хоча «радянська парадигма» досліджень Сковороди по духу була у рівній мірі чужа працям емігрантів як з російської, так і з австро-угорської української діаспори, фактично, вона сприяла закріпленню «української парадигми» і повного витіснення «російської» або «малоросійської парадигми сквородознавства» у СРСР.

Хоча образ Сковороди відповідно до плану монументальної пропаганди В. І. Леніна повинен був насаджуватися по всьому СРСР, у роки коренізації були зроблені великі зусилля, щоб виключити будь-яку можливість розглядати Сковороду у руслі загальноросійської історії, у зв'язку з чим пам'ятники філософу зводилися тільки на території УРСР. Д. І. Багалій, зокрема, згадує у своєму нарисі «Григорій Сковорода - український мандрівний філософ» цікавий епізод: у 20-і роки було винесено рішення ради РРФСР про зведення першого у світі пам'ятника філософу Сковороді, який повинен був з'явитися у Москві, проте надалі, у цілях коренізації було прийнято рішення скасувати проект пам'ятника, щоб уникнути зміцнення образу Сковороди як російського філософа.

Поштова марка України, присвячена Г. С. Сковороді, 1997 р

У наступні роки всі пам'ятники Сковороді зводилися тільки на території УРСР. Аналогічно у рамках політики зміцнення УРСР рукописи Сковороди, що збереглися у Румянцевській збірці у Москві, куди їх заповідав передати син учня Сковороди Михайла Ковалинського, що отримав їх від Сковороди

особисто, були вилучені з Румянцевського музею і у 1955 р. поступили в Інститут літератури ім. Тараса Шевченка до Києва.

В офіційній пропаганді радянського трактування Сковорода розглядався, насамперед, як «селянський демократ» і «просвітитель народу». І. А. Табачников так писав про Сковороду: «У його світогляді завжди брали верх справжній демократизм, гуманізм, просвіта та войовничий антиклерикалізм». Цю оцінку іронічно обігрує у своєму аналізі радянського сквородоведення А. В. Малинов :. «Юродство і опрощенчество розумілися як демократизм, моральні настанови та проповіді - як просвітництво, а близька сектантству критика офіційної церковності - як антиклерикалізм». Тим не менш, незважаючи на ідеологічні та пропагандистські рамки, деякі дослідники спадщини Сковорода у радянський час змогли суттєво розширити знання про філософа і вивчили цілий ряд документів, що дозволили уточнити деталі життя мандрівного мудреця. У ранній радянській історіографії великий внесок у сквородознавство вніс знавець його праць Д. І. Багалій, відомий своїми дослідженнями з часів Російської імперії. Багалій детально розглянув життя філософа у контексті «класової боротьби» і розкрив загально соціальну проблематику його спадщини.

Могила Г. Сковорода. Сучасний стан

Після Великої вітчизняної війни найбільший внесок у вивчення Сковорода у СРСР внесли П. Н. Попов і Л. Е. Махновець, критично переглянуті були ключові висновки Н. І. Петрова про Сковороду, на які спирався Д. І. Багалій. Втім, більшість досліджень Сковорода радянської епохи носили пропагандистський характер і не зробили істотного впливу на

сучасний стан наукових досліджень.

СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛЬКОВИЧ (1646 — 1722 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній Україні (1708—1722 рр.). Представник козацького роду Скоропадських. Старший син Іллі Скоропадського. Генеральний бунчужний (1698 — 1699 рр.), генеральний осавул (1701 — 1706 рр.), стародубський полковник (1706 — 1708 рр.). Після переходу Мазепи на бік шведів, призначений головою Гетьманщини з волі російського царя Петра I. Безуспішно намагався протистояти російським планам ліквідації козацької автономії.

Родом з Умані. Навчався у Києво-Могилянській академії.

У 1674 р., після зруйнування Умані турецькою армією, Іван Скоропадський переселився на Лівобережну Україну, де був військовим канцеляристом у гетьмана Івана Самойловича (1675—1676 рр.), чернігівським полковим писарем (1681—1694 рр.); у 1698 р. генеральним бунчужним, у 1701 р. генеральним осавулом (другим). Розумна й тактовна людина, Скоропадський не раз виконував важливі дипломатичні місії Гетьмана Самойловича (до Москви 1675 р. і 1676 р., до Криму 1681 р.) й Івана Мазепи (до Польщі 1690 р., до Москви 1693 р. і 1696 р., до Січі 1703 р.).

Скоропадський належав до тієї групи вищої старшини, що цілком підтримувала гетьмана Івана Мазепу, з яким він був пов'язаний і особистою приязню. У 1706 р. гетьман Мазепа призначив Скоропадського на уряд полковника Стародубського, особливо важливий в обставинах Північної війни й союзу

України зі Швецією; було відомо, що він готував Скоропадського на свого наступника.

У 1708 р. Мазепа, вже зі шведського табору, писав Скоропадському, щоб він старався «московське військо зі Стародуба іскоренити». Цей лист був перехоплений росіянами, й Скоропадський фактично був заарештований у московському таборі. Не мавши іншого кандидата (Данило Апостол, хоч і ворог Мазепа, пішов з ним до шведів, а Павло Полуботок не користався довір'ям Петра I), Петро Романов погодився на кандидатуру Скоропадського, який і був формально обраний на гетьмана у Глухові 6 листопада 1708 р. Але Петро I ніколи цілком не довіряв Скоропадському, приховував від нього військові плани, відмовився затвердити пропоновані Скоропадським пункти нової угоди України з Московією (Решетилівські статті 1709 р.) й затримав (до 1710 р.), видачу йому інсталяційної грамоти на гетьманський уряд. Полтавська перемога Росії розв'язала руки Петрові I щодо України. Країна, спустошена війною, епідемією чуми, стала територією російської військової окупації. Росія не тільки тримала тут постійно своє військо (10 драгунських полків), коштом місцевого населення, але щораз більше втручалася у внутрішні справи України, які перед тим належали до компетенції гетьманського уряду. Козацьке військо було передане під командування російських генералів, а гетьманська артилерія, насамперед із Коропа, була вивезена до Росії.

У Глухові, куди була перенесена столиця Гетьманщини (1709 р.), московський резидент (спершу А. Ізмайлов, а потім Вініус і Ф. Протасєв) наглядав за діяльністю гетьмана, який мусив радитися з ним у всіх справах. Романов не тільки залишив за собою виключне право призначати генеральську старшину й полковників (а іноді навіть і сотників), але й наставляв на ці уряди іноземців та навіть іновірців: росіян, молдаван, сербів, поляків. Терор супроти мазепинців та їхніх родин, депортованих у Сибір, конфіскація їх маєтків і нахабна роздача награваного російським вельможам, створення в Україні величезних латифундій Олександра Меншикова, чужих достойників й обмеження права земельних надань гетьмана, численні й чимраз більші мобілізації козаків і посполитих на важкі будови військових укріплень, каналів (Ладога, Волга-Дін) і нової російської столиці Петербургу — все це буквально паралізувало

діяльність українського уряду.

Нарешті, у 1722 р. Петро I утворив Малоросійську колегію, яка значно обмежувала владу гетьмана й права українського уряду. Економічна політика Росії в Україні по 1709 р. набирає виразно колоніального характеру: обмежуються або й забороняються торгіві відносини Гетьманщини з Західною Європою, чорноморськими країнами й Запоріжжям, гальмується розвиток української промисловості (зокрема гутницької й салітряної); економічне і фінансове життя Гетьманщини піддається під монопольний контроль російського уряду й купецтва. Чималих утисків зазнає також культурне і церковне життя (зокрема заборона українського друку 1720 р.). Все це погіршувало політичну й моральну атмосферу країни, тероризувало українську людність, сприяло численним доносам на гетьмана та його уряд, кінець-кінцем дезорганізувало українське національне й громадське життя.

Поштова марка України, 2003 р

У важких умовах свого часу Скоропадський робив усе, що міг, аби боронити права української держави та інтереси її населення. Скоропадський коректно ставився до свого попередника і навіть у своїх універсалах уникав офіційної російської термінології щодо «изменника» Мазепи (вважав її блюзнірською). Натомість називав його звичайним «бувшим гетьманом» або «нашим антецесором». Скоропадський протестував проти російських утисків, загарбань і здирств (навіть всесильного Меншикова), був проти утворення Малоросійської колегії.

Звичайно, всі ці заходи Скоропадського не могли вплинути на Петра I, який, всупереч своїм урочистим обіцянкам зберігати автономні права України, у критичний момент переходу Мазепи на бік Швеції вирішив ліквідувати гетьманський устрій.

У колах української мазепинської еміграції ім'я і пам'ять Скоропадського завжди залишалися чистими (екзильний гетьман Пилип Орлик згадував у своєму «Діяріюші» його як свого «великого й любого приятеля»). Іван Скоропадський помер 3. (14) 7. 1722 р. і був похований у Гамаліївському монастирі м. Глухова.

Скоропа́дські — український козацький рід ХУІІ — ХХ ст. За родинною легендою походив від підляського шляхтича Федора Скоропадського, що оселився на Брацлавщині й став козаком. Родове гніздо — Умань.

У 1674 р. переселилися до Сіверщини. Наприкінці ХУІІІ ст. отримали статус дворян Російської імперії. Володіли маєтками на Стародубщині. Їхній рід був внесений до 6 частини генеалогічної книги Чернігівської губернії.

Герб родини Івана Скоропадського

Рід дав двох гетьманів України — Івана Скоропадського і Павла Скоропадського, від братів бездітного гетьмана Івана — Василя Скоропадського й Павла (помер до 1739 р.), бунчукового товариша (1712 р.) пішли дві лінії роду Скоропадських: старша, яка існувала до ХХ ст., й молодша, що згасла ще у кінці ХУІІІ ст.

Гетьман Іван Скоропадський, як і його попередник Іван Мазепа, відзначився благодійництвом. Так, зокрема він започаткував спорудження Гамаліївського монастиря, а у Стародубі на кошти Івана Ілліча зведена церква Предтечі.

Турбувався гетьман і про розвиток Чернігівського Єлецького монастиря. Був також і великим шанувальником мистецтва. Так, після великої пожежі 1718 р. дуже постраждала Києво-Печерська лавра. Іван Скоропадський опікується створення нових розписів Успенського собору. У чернігівській друкарні (вона знаходилась у Троїцько-Іллінському монастирі) на початку XVIII ст. були видані книги Іоанна Максимовича, зокрема «Молитва Отче Наш на сьомь богомыслий расположения» та «Краткое поучение о 7 сакраментях или тайнах церкви». Унікальні книги мали родовий герб Скоропадського і робилися на його замовлення.

СМОТРИЦЬКИЙ МЕЛЕТІЙ ГЕРАСИМОВИЧ (1577 — 1633 рр.)

Письменник, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, український мовознавець, праці якого вплинули на розвиток східнослов'янських мов. Автор «Граматики слов'янської» (1619 р.), що систематизувала церковнослов'янську мову. Мелетій Смотрицький народився у шляхетській сім'ї руського (українського) письменника-полеміста Герасима Смотрицького, у містечку Смотрич, тепер смт. Дунаєвецького району Хмельницької області, або у м. Кам'янці цієї ж області.

Навчався в Острозькій школі, потім (1594–1600 рр., за підтримки князя Василя Костянтина Острозького) — у Віленській академії єзуїтів. За інформацією надісланою до Риму у 1630 р. його короткої біографії, закінчив «менші студії гуманістичні».

Через занепокоєння батьків, родичів його релігійними переконаннями, отриманими під час навчання, був висланий

навчатись до Німеччини — до шкіл протестантів.

За рапортом папського нунція у Варшаві А.Сантакроче — був виключений з Академії через «схизму».; слухав лекції у Лейпцизькому, [Віттенберзькому](#) й Нюрнберзькому університетах як наставник (прецептор) молодого князя [Богдана Соломирецького](#). Імовірно, за кордоном одержав учений ступінь доктора медицини.

У 1601 р. мешкав у маєтку князів [Соломирецьких](#), де навчав молодих князів. Прізвище Соломирецький є серед записаних навчатись у Лейпцігу 1606 р.

Близько 1608 р. прибув до [Вільна](#), де, ймовірно, викладав у [братській школі](#). Під псевдонімом Теофіл Ортолог 1610 р. надрукував свій видатний полемічний твір [«Тренос»](#) («Θρινος»).

Приблизно у 1615–1618 рр. викладав [церковнослов'янську та латинську мови](#) у [Київській братській школі](#), був одним з перших її ректорів. У 1616 р. виходить його переклад [староукраїнською мовою](#) «Євангелія учительного... Калиста». У 1618 р. повернувся до [Вільна](#), де у [Святодухівському монастирі](#) постригся у ченці під ім'ям Мелетій.

У 1619 р. у м. Єв'ї ([Вевіс](#)) біля [Вільна](#) вийшла друком його славнозвісна праця «Грамматіки славенскія правилное Свнтагма».

Деякі біографи Смотрицького пишуть, що він у 1617–1620 рр. склав лексикон (але жодних слідів словника не збереглося), раніше (1615 р.) у [Кельні](#) опублікував граматику [грецької мови](#). Брав участь у написанні [«Букваря](#) языка славенска», надрукованого 1618 р. у Єв'ї.

У 1620 р. висвячений на православного архієпископа полоцького, [єпископа вітебського](#) й мстиславського. Після цього видав низку антиуніатських творів, за що зазнав переслідувань коронних владців.

На початку 1624 р. Смотрицький вирушив з [Києва](#) у подорож на Схід ([Константинополь](#), [Палестина](#), [Єгипет](#)). Навесні 1625 р. повернувся до [Києва](#).

Піклуючись про відродження [православ'я](#) в слов'янському світі висловлювався за принесення у [Московське царство](#) православної вченості. Влітку 1627 р. перебував у Дермані як [архимандрит Дерманського монастиря](#), що знаходився на території володінь [брацлавського воєводи](#) князя [Олександра Заславського](#), який перед цим став католиком. 19 лютого 1627 р.

князь написав листа, в якому ставив умови отримання М.Смотрицьким посади.

6 липня 1627 р., перебуваючи у маєтку О.Заславського за присутності митрополита Йосифа Рутського склав визнання віри, написав листи до Папи Урбана VIII, кардинала О. Бандіні, Святої Канцелярії.

21-31 серпня 1627 р. написав листа до патріарха Кирила Лукаріса з проханням детально пояснити Православну доктрину віри.

Близько 8/18 вересня у Києві зустрівся, зокрема, з Іовом Борецьким і Петром Могилою. Перед Зеленими святами закінчив писати «Апологію». Брав участь Синоді Руської православної церкви у Києві 13/23 серпня 1628 р.

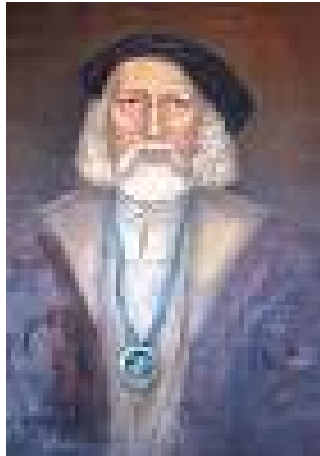
14/24 серпня під час служби у Києво-Печерській лаврі всі єпископи прокляли «Апологію» М. Смотрицького, рукопис порвали, розкидали. Перейшов на бік [унії](#), [Папа Урбан VIII](#) 5 червня 1631 р. надав М. Смотрицькому посаду (титул) ієраполітанського [архієпископа](#), який є під юрисдикцією Антіохійського Патріарха.

Протягом [1628–1629](#) рр. видав кілька книжок, у яких виправдовував свій учинок, агітував за [унію](#), за скликання [собору](#) для примирення [українських церков](#).

У 1629 р. у [латинській катедрі](#) Львова перший раз відправили Богослужіння єпископи-уніяти, серед яких був Мелетій Смотрицький (парафіяни не сприйняли подію позитивно). Помер Смотрицький [1633](#) р. у селі [Дермань](#) (нині [Здолбунівський](#) район Рівненської області); похований у [Дерманському монастирі](#). За спогадами його сповідника — єзуїта Войцеха Кортицького — перед смертю попросив дати йому папську буллу, яку йому дали через 5 годин після смерті.

Кілька днів були марні спроби багатьох забрати її назад з холодної руки; це зробив Йосиф Рутський. М. Смотрицький використовував для написання своїх творів польську мову.

СОБОЛЬ СПИРИДОН БОГДАНОВИЧ **([1580–1645](#) рр.)**

Слов'янський друкар, просвітител ь і літератор. Заснована ним у [1630](#) р. у під [Оршею](#) Кутеїнського друкарня стала центром білоруського кириличного друкарства. У титульному аркуші [Октоїха](#) ([1628](#) р.) вперше у східнослов'янському книгодрукуванні застосував гравюру на міді.

Спиридон Соболь народився у місті [Могильові](#) (нині [Білорусь](#)). Походив з [міщан](#). Батько Соболя — Богдан Гнатович Соболь був могилівським бурмистром. Соболь володів грецькою і латинською мовами. Навчався у школі Могильовського православного братства і у Київській братській школі.

Викладав у Київській братській школі (у період з [1626](#) - [1628](#) рр. очолював її). Перша книга надрукована, ймовірно, вже у 1616 р. у Могильові. Надалі Соболь прямує до Києва де він, так само як і інший відомий друкар [Тимофій Вербицький](#), отримує допомогу митрополита [Іова Борецького](#) у відкритті власної приватної друкарні. З самим Вербицьким Соболь активно співпрацював. Вербицький передав Соболу дошку, що використовувалася Іваном Федоровим у Москві ще при виданні «Апостола» у 1564 р.

У [1628–1630](#) рр. друкував книги у будинку митрополита [Іова Борецького](#), який знаходився поблизу Воскресенської церкви на [Подолі](#) у [Києві](#). У Києві Соболь надрукував п'ять видань: Лимонарій Іоанна Мосха (1628 р.), Октоїх (1628 р. дана «коштом і накладом пана Богдана Стеткевича, підкоморія мстиславського», тільки що заснував [Кутеїнського монастир](#) у маєтку своєму Кутейне. Зі свого друкарнею працював «у дворі» свого покровителя, очевидно, тільки до його смерті ([1631](#) р.).

Подальше друкування книг при монополії лаври, при

впливовому і енергійного її архімандриті, яким був [Петро Могила](#), стало неможливим, і Соболь прийняв запрошення Богдана Стеткевича-Завірського перейти на роботу до нього, у Білорусь.

Відвідавши у 1630 р. Київ, Богдан Стеткевич-Завірській ближче ознайомившись з друкарською справою, запросив Спиридона Соболя створити і налагодити роботу друкарні при Кутейнського лаврі.

З Києва привіз Соболь у Кутейно і частина типографського обладнання: два шрифти разом з кількома десятками великих і малих ініціалів, дві рамки для титульних аркушів, тринадцять дощок-заставок, одна з яких колись належала Івану Федорову, три дошки-кінцівки.

Ченцями і майстрами людьми Оршанщини було незабаром виготовлено інше необхідне обладнання друкарні. У 1631–1632 рр. у Кутейнського друкарні Соболя видані Буквар, Часослов, Молитовник.

Пізніше Соболь взявся за перевидання своїх київських видань: Апостола, Октоїха, Лимонарій, вказуючи на титульних сторінках Київ, хоча друкувалися ці книжки у Білорусі.

Першої виданої у Кутейно книгою стало [«Брашно Духовне»](#) (1630 р.). У Кутейнського монастирі Спиридону Соболю, головною метою життя якого була просвітницька місія, представилася можливість здійснити свою давню мрію, — створити книгу, яка б служила справі пропаганди рідної мови і була головним посібником для початківців вчитися. Такий книгою став його знаменитий Кутейнського «Буквар» (повна назва «Буквар сиріч, початок вчення дітям, початківцям читання ізвикаті»), перші екземпляри якого вийшли у 1631 р. Об'єднавши навколо себе освічених ченців, взаємно збагатившись досвідом у галузі друкарства і визначивши подальший напрямок діяльності тутешніх просвітителів, Спиридон Соболь покинув Кутейно. З 1632 р. ігумен [Йоїл \(Труцевіч\)](#) очолив монастирську друкарню.

Через деякий час друкар перебирається у містечко Буйнічі, недалеко від Могилева де друкує 4 книги, у тому числі «Псалтир» (бл. [1635](#) р.).

У [1636](#) р. він переїхав у [Могильов](#). Тут вийшли його видання [1636–1638](#) рр. У Кутейно і [Могильові](#) він перевидав свої київські видання з колишнім виходом.

У 1637 р. він відправляється до Москви для того, щоб вести просвітницьку діяльність у самому серці російських земель. Зокрема, Соболь бажає здійснити у Москві переклади богословських книг з грецької мови, а саме головне, відкрити у столиці школу для викладання дітям грецького, латинського і польської мов.

У [1637](#) р. відвідав [Москви](#), де продав [В. Ф. Бурцову — Протопопову](#) матриці шрифтів. Проте, всі московські починання Соболя не завершилися вдало. Офіційні влади з крайнім недовірою дивилися на «литовського друкаря». У 1639 р. Соболю не дозволено було знову в'їхати у Росію і залишили без будь-якого уваги всі його новаторські пропозиції.

Повернувшись до Києва Спиридон Соболь постригся у ченці Київського братського монастиря. В останні роки життя був ченцем [Києво-Печерської лаври](#), ймовірно, працював у лаврській друкарні.

Так само, як і у Т. Вербицького діяльність Соболя на останньому етапі життя пов'язана з просвітницькою місією православної церкви у [Валахії](#). Друкар помер у Мултані у самий розпал своєї там роботи. Смерть перешкодила Соболю здійснити багато планів, так зокрема він планував відкрити у Львові власну друкарню.

Протягом тривалого часу обладнання та матеріали Спиридона Соболя успішно застосовувалися у багатьох українських, білоруських, російських та румунських друкарнях.

Родина: Старший син Спиридона Соболя — Євтихій — навчався у Київському колегіумі. Молодший син Соболя — Іван — зайнявся у Москві перекладацькою діяльністю і перекладав книги для Посольського наказу.

Підсумком його двадцятип'ятирічної діяльності стали близько двадцяти видань.

Першим київським виданням С. Соболя була збірка легенд і оповідань з життя пустельників під назвою [«Лимонарій, сиріч квітник»](#) ([1628](#) р.). Ретельне вивчення [«лимонарій»](#) Соболя показало, що під цією датою Соболь, випустив не одне, а два різні набором і прикрасами видання, як це він зробив пізніше і зі своїм [Октоїхом 1629](#) р.

4 з 5 виданих у Києві книг були церковні, «Лимонарій» ж був пам'яткою духовної літератури VII ст.

[Апостол](#)

Судячи з перекладу цього твору, Соболь прекрасно знав грецьку і латинську мови. Соболь вважав, що випуск «Лимонарій» буде вкрай корисний для виховання справжнього християнського людини, його подальшого духовного самовдосконалення.

У Октоихе 1628 р. Соболь «вперше у практиці кириличного друкарства ввів гравюри на міді».

Ретельність виконання цих гравюр говорить про те, що вони задалегідь довго виготовлялися спеціально для даного видання. Крім того, Соболь видав у [Київе](#) ще «[Мінею загальну](#)» (1628 р.), і «[Апостол](#)» (1630 р.). Це видання також має два варіанти. Всього Соболь випустив у [Києві](#) сім видань під виглядом чотирьох.

Спиридон Соболь «прагнув привчити своїх співгромадян до читання, самостійного роздумів, а також до молитви наодинці». І головною працею Соболя на цьому поприщі став написаний ним буквар. Буквар вийшов двома виданнями — у 1634 р. у Кутейно і у 1636 р. у Могильові.

Буквар продовжує традиції Івана Федорова у справі початкового навчання грамоті.

На жаль, букварі Соболя збереглися лише в одиничних екземплярах, хоча треба думати, вони виходили значними

тиражами.

На звороті титульного аркуша обох букварів розміщені чудово підібрані з композиційної точки зору гравюри релігійного змісту.

Причому, гравюра Букваря 1636 р. має явно польське походження, що говорить про велику віротерпимість автора та відсутність у нього всякого релігійного догматизму.

Буквар С. Соболя

Буквар також примітний тим, що вперше у назві букварів згадано те, що він призначений для навчання дітей — «Буквар сиріч початок вчення дітям початківцям читання із викаті».

До цього моменту всі попередні абетки і букварі спеціально не виділяли того, що вони призначені дітям. Цей факт говорить про те, що Соболю чудово розумів, що навчання й виховання людини треба починати з самого дитинства.

Букварі починаються з «Абетки мови й. Славенського», тобто алфавіту, далі йдуть слогосочетання, докладні поняття граматичних категорій.

Соболь рахував на прикладі братських шкіл, що учні

повинні добре розбиратися у поезії і тому розмістив у букварях відомості про початкове віршування. Для виховання християнської моралі він також ретельно підібрав тексти з Біблії, церковні канони, молитви.

Поліграфічно букварі Соболя дуже красиво оформлені, так як автор вважав, що естетична привабливість підручників значно збільшить засвоюваність матеріалів.

Букварі Соболя мали значний вплив на наступних авторів російських навчальних посібників, особливо на [Симеона Полоцького](#).

Соболь вживав у своїх книгах значна кількість гравюр, красиві і вкрай оригінальні заставки та ініціали з тонким малюнком і зображеннями звірів і птахів. Дошки для гравюр і заставок на замовлення Соболя вирізали майстерні монастирські різьбярі.

Крім того, Соболь, часто не маючи коштів для придбання нових дощок, оригінально видозмінював вже існуючі. Він також широко застосовував набірний литий орнамент. Шрифт друкаря — чіткий виразний напівустав, а поєднання чорного і червоного кольорів доведено до цієї гармонії.

Соболь з величезним інтересом стежить за книгами, що виходять на Заході, у першу чергу у Польщі, і часто творчо переймає досвід іноземних майстрів.

Крім книг для церкви, Соболь друкував букварі, книги для домашньої молитви — [«Молитвослов»](#), [«Часослов»](#), книги для повчального читання, перекладені з грецької, — [«Тестамент царя Василя грецького»](#) і вже згаданий [«Лимонарій»](#). Серед його видань також [«Брашна Духовне»](#)(бл. 1631), і «Буквар» (1631 і 1636).

Іменем Спиридона Соболя у м. [Могильові](#) названа друкарня: «УПКП Могилевська обласна укрупнена друкарня імені Спиридона Соболя». У [Орші](#) його ім'ям названа вулиця. На будівлі Свято-Духівському церкві [Кутеїнського монастиря](#) у 1998 р. встановлена меморіальна дошка Спиридону Соболю. Автор І. Голубєв.

СОМКО ЯКИМ СЕМЕНОВИЧ
(р. н. невід. — 1663 р.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Наказний гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави у Лівобережній Україні (у 1663 р. - 1 місяць). Представник міщанського роду Сомків. Син Семена Сомка. Брат Ганни Сомко, першої дружини гетьмана Богдана Хмельницького.

З початком Національно-визвольної війни середини XVII ст. входив до найближчого оточення Богдана Хмельницького, виконував його дипломатичні та військові доручення. Сотник переяславського полку (1654 р.), посланець Богдана Хмельницького до Москви (1654 р.), наказний полковник переяславський (1658 р.). На козацькій раді у 1659 р. у с. Германівка, поблизу Києва, висунув свою кандидатуру на посаду гетьмана, але обрали не його, а Юрія Хмельницького. Після Слободищенської угоди Юрія Хмельницького з Польщею (1660 р.), до якої Сомко поставився негативно, був обраний полковником переяславським і наказним гетьманом Лівобережжя, яке перебувало під контролем московитів (Переяславська рада).

Проте Сомко був невдоволений також московською політикою в Україні, він прагнув зберегти під своєю булавою цілісність і самостійність козацької держави. Це викликало недовір'я й ворожість Москви до Сомка, й опозицію до нього з боку частини лівобережної старшини на чолі із Василем Золотаренком, а також із боку Запоріжжя (на чолі з кошовим «гетьманом» Іваном Брюховецьким), як проти представника інтересів заможної старшини. Противники Сомка звинувачували його у таємних зносинах із Юрієм Хмельницьким, згодом із

гетьманом Правобережної України Павлом Тетерею, а також із Польщею й Кримом.

З цього скористалася Москва, яка не затвердила ухвали Козелецької старшинської ради 1662 р. про обрання Якіма Сомка на гетьмана України й на Чорній раді в Ніжині (червень 1663 р.) підтримала кандидатуру Брюховецького, який і був обраний гетьманом.

Яким Сомко – казачий вождь, «заслуживший делами любовь и уважение потомства»

КОЗЕЛЕЦЬКА РАДА - старшинська рада, скликана за наказом гетьмана Я. Сомка у квітні 1662 р. у м. Козельці (тепер Чернігівська обл.). На думку деяких дослідників, Козелецька рада була таємною, бо на ній були присутні лише полковники зі своїми найближчими помічниками. На раді, що проходила 14 квітня, порушувалось питання про організацію оборони України і про обрання нового гетьмана. Внаслідок заперечень єпископа Мефодія вибори не відбулись. 16 квітня 1662 р. на повторній раді гетьманом України було одностайно проголошено Я. Сомка. Проте московський уряд, будучи невдоволений незалежною політикою новообраного гетьмана і використовуючи умови Переяславських статей 1659 р., не затвердив рішення Козелецької ради. Яким Сомко був ув'язнений і через 3 місяці страчений у Борзні.

ЧОРНА РАДА - загальна козацька рада, — збиралася для вирішення стратегічних питань, коли між старшинами не було одностайності. Найбільш відома чорна рада, за негативними наслідками, яка відбулася 17-18 (27-28 червня) 1663 р. на околицях Ніжина.

Рада була скликана для обрання гетьмана Лівобережної України. Участь у чорній раді взяли не тільки козаки, але й селяни та міщани — «чернь», яка також мала право голосу.

Після зречення у січні 1663 р. Юрія Хмельницького в Україні розпочався період громадянської війни, який в українській історії носить назву «Руїна». Україна фактично розпалася на дві частини — Правобережну і Лівобережну. На хід подій у Правобережжі намагалася впливати Річ Посполита, а Лівобережна Україна перебувала під контролем Московської держави.

На початку 1663 р. за згодою польського короля у Правобережній Україні гетьманом було обрано Павла Тетерю. Однак лівобережні полки і Запорозжя не визнали влади Тетері. У Лівобережжі на гетьманську булаву претендували наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко і запорозький отаман Іван Брюховецький. Кандидатури Сомка і Золотаренка підтримували північні полки Лівобережної України і різні групи козацької старшини.

Кошовий Іван Брюховецький, вдаючись до соціальної демагогії, обіцяючи зменшити податки та видаючи себе за захисника інтересів народу, зумів отримати підтримку серед бідних верств українського населення. Під час чорної ради Брюховецький, кандидатуру якого підтримував і царський уряд (на раду прибуло московське посольство і 8-тисячне військо), сподіваючись з його допомогою зміцнити свої позиції в Україні, домогся обрання його гетьманом. Після ради Яким Сомко і Василь Золотаренко у побоюванні за свої долі намагалися шукати захисту в московських посадовців, що були присутні в якості спостерігачів. Ці спроби виявилися марними і невдовзі Сомка і Золотаренка було арештовано, звинувачено у зв'язках з польською шляхтою і у вересні 1663 р. після кількох місяців ув'язнення страчено у Борзні.

«**Чорна рада**» — перший україномовний історичний роман, написаний Пантелеймоном Кулішем у 1846 р. У цій «хроніці історичних подій» автор відтворив відомі історичні події — чорну

раду у Ніжині, яка відбулася у 1663 р.

СОРОЧИНСЬКИЙ ПЕТРО (р. н. невід. – р. с. невід.)

Кошовий отаман Запоріжжя (1701 —1702 рр., 1706 — 1707 рр., 1709 р.), представник старшої, консервативнішої частини козацтва, у 1709 р. прихильник кримської орієнтації й противник польсько-шведської, яку репрезентував тоді [К. Гордієнко](#). Хоч московський уряд сподівався від Сорочинського зміни антимосковської політики Запоріжжя й розриву запорозько-шведського союзу, але Сорочинський не був прихильником Москви і на весні 1709 р. навіть поїхав до Криму, щоб дістати там допомогу проти московської навали. Того ж року кошовим отаманом знову став Гордієнко, який і вивів козаків на еміграцію. Дальша доля Сорочинського невідома.

Цей кошовий отаман приречений був увійти в історію козацтва та України вже хоча б тому, що за його отаманування сталося перше зруйнування росіянами Запорізької Січі. Воно викликало величезне обурення не лише козацтва, а й усього українського народу і надовго посіяло ворожнечу між українцями й росіянами. Але до зруйнування Січі ми ще повернемося...

Уперше Петро Сорочинський став кошовим у 1707 р. — по тому, як козацтво позбавило булави його попередника отамана Тимофійєнка. Новий кошовий товариству подобався: справедливий, розсудливий, у словах та діях поміркований. І, можливо, він ще довго був би при булаві, аж тут сталася несподіванка: на Січ прибув Кіндрат Булавін. Він підняв на Дону повстання проти російського уряду і тепер закликав запорожців до спілки. Але Сорочинський умить змиркував, що коли до повстанців приєднаються запорожці на чолі з кошовим, це вже означатиме війну з Росією. А ні Запоріжжя, ні загалом Україна, гетьманом якої був проросійськи настроєний - на той час - Мазепа, до такої війни не готові. Одне слово, кошовому не забракло мудрості втримати своїх козаків від авантюри. Оскільки ж Булавина це не влаштовувало і він спробував самотужки збунтувати козацтво, то Сорочинський спровадив його з Січі у Кодак.

Не розуміючи всієї складності політичної обстановки,

козацька сірома обурилася з поведінки кошового і відібрала в його клейноди. На отамана гукнули Костя Гордієнка. Втім, на подив сіроми, Гордієнко теж досить тверезо оцінив обстановку і дозволив козакам іти до Булавіна, але тільки -за власним бажанням, так би мовити, поодинці. Щоб мати змогу будь-якої миті довести і гетьману, і цареві, що кошовий та старшина у цій ситуації безсилі: козаки - люди вільні, куди хочуть, туди йдуть.

Дальші події підтвердили передбачення Сорочинського. Авантюрі Булавіна справді дуже скоро настав кінець. Шкода лишень, що всі запорозькі козаки - понад півтори тисячі, - що приєдналися до повстанців Дону, полягли у боях із царськими військами, бо повстання, як і гадав Сорочинський, було геть непідготовленим. Козаки вже почали звикати до Гордієнка-кошового, але на початку 1709 р. він повів частину козацтва на з'єднання з військом гетьмана Мазепи, а відтак - і військом Карла XII. Відчуваючи, що похід цей буде тривалим і ще не відомо чим закінчиться, козаки, які лишилися на Січі, скликали Раду й знову обрали кошовим Сорочинського.

Посилаючись на історика Голикова, що вклав «Доповнення до діянь Петра Великого» (1791 р.), Д. Яворницький доводить до нашого відома цікаву річ: «Цар, повідомлений про такі вибори кошового у Січі, зрадив, бо особисто знав Сорочинського, як «хорошого человека». Якщо Голиков і Яворницький під поняттями «особисто знав» мають на увазі, що Петро I справді був особисто знайомий з Петром Сорочинським, то можна припустити, що свого часу цей полковник перебував у складі якогось посольства, що проводило переговори з царем. Але у будь-якому випадку ми розуміємо, що цей кошовий мав серед росіян авторитет. Як не дивно, але почав Сорочинський своє нове врядування з того, що розпорядився: «Усім козакам, які пішли у похід з колишнім кошовим Гордієнком, наказів останнього не виконувати і негайно повернутися на Січ». Ясна річ, така постановка питання дуже імпонувала росіянам. Але не сподобалася запорожцям. Настільки, що коли зібрали з цього приводу Раду, кошовий від їхнього імені мусив оголосити, що запорозьке козацтво виступає проти російського царя, а отже - за шведів. Тобто питання про непослух Гордієнкові і повернення на Січ відпало саме собою.

Але тут сталося те, чого так побоювався Сорочинський: цар

наказав полковнику Яковлеву взяти війська і знищити Січ. Полковник підняв три полки і, приєднуючи місцеві гарнізони, пішов з ними з Києва на Запоріжжя. Він спалив містечко Келеберду, штурмом здобув Перевалочну й нарешті наблизився до Січі. Як відбувався сам штурм Січі, про це ми поговоримо згодом, коли розповідь торкнеться наказного кошового Якіма Богуша. Що ж до Сорочинського, то, дізнавшись про криваві розправи у Келеберді й Перевалочній, де росіяни вирізали все населення, він зі своїм джурою (ад'ютантом), без супроводу та охорони, подався до Криму кликати хана на поміч козакам. Хан, звичайно, радий був нагоді завдати шкоди росіянам, до яких завжди ставився вороже, але пам'ятав про договір Росії з Туреччиною. Якби він зараз пішов проти російського війська, у Стамбулі йому б цього не пробачили.

Можна уявити собі стан Сорочинського, коли він, ні з чим повернувшись із Криму, побачив, що й Чортомлицької Січі не стало. На її місці стояла тільки залога з російських солдатів та козаків полковника-зрадника Галагана. Кошовий подався до ватаги, яка підшукала собі нове становище - там, де у Дніпро впадає річка Кам'янка. Місцина для спорудження нової Січі здалася кошовому годящою: дві річки, острови, плавні, болота... Тобто саме те, що й потрібно для січового табору, щоб зручно було тримати оборону. Сюди поступово почали сходитись козаки, що вирятувалися у час розгрому Січі, та ті, що перед боєм мали справи поза нею — на річках, у зимівниках, на пасіках.

А невдовзі почали повертатися й запорожці, що вціліли після Полтавської битви, проте не захотіли йти з Мазепою в еміграцію. І тоді Сорочинський знову подався до Криму просити, щоб хан узяв Січ під свою протекцію. І хан погодився. Це примусило росіян замислитися: чи ж варто нападати на Січ, провокуючи на війну не лише козаків, а й татар?

Незабаром козаки перейшли у ще надійніше місце - Олешки (поблизу сучасного Цюрупинська), тобто на територію, підлеглу Туреччині. Проте переселення в Олешківську Січ відбувалося вже за кошового Малашевича, якого у травні 1728 р. замінив К. Гордієнко.

СУЛИМА ІВАН ФЕДОРОВИЧ
(р. н. невід. - 1721 р.)

Український полководець, генеральний хорунжий Війська Запорозького (1708—1721 рр.), наказний гетьман (з 1718 р.).

Народився у сім'ї переяславського полковника Федора Івановича Сулими. У 1687 р. - був призначений вороньківським сотником Переяславського полку. У 1693 р. - військовий товариш. У 1701-1703 рр. - значний військовий товариш. У 1708 р. - отримав ранг генерального хорунжого і залишався при ньому до кінця життя. Учасник воєнних дій того часу: Чигиринський похід (1677) і Перекопські походи (1687 р., 1689 р.). Під проводом Івана Мазепи брав участь у взятті турецьких фортець Казикермен, Тавань, Кам'яний Затон і інших (1695 р.). Відзначився у битві під Полтавою (1709 р.) на російському боці. У 1711 р. - учасник Прутського походу. Після смерті переяславського полковника Степана Томари (1715 р.) фактично займав полковничий уряд у Переяславі. У 1718 р. - призначений наказним гетьманом 7 козацьких полків, відправлених до Царицина. У 1721 р. - виконуючий обов'язки переяславського полковника, разом з 20-тисячним козацьким військом вирушив на будівництво каналу біля Ладозького озера, але через погані кліматичні умови захворів і помер у дорозі (у Вишньому Волочку). Похований в родовому маєтку - в селі Сулимівка (тепер Бориспільський район, Київська область). Був одружений з Марією Полуботківною, донькою полковника Леонтія Полуботка, зведеною сестрою наказного

гетьмана Павла Полуботка. Батько - Федір Іванович Сулима, Переяславський полковник.

СУЛИМА ФЕДІР ІВАНОВИЧ
(бл. 1629 — 1691 рр.)

Родинний герб Сулими

Полковник переяславський Війська Запорозького, бунчуковий товариш, представник впливового козацько-старшинського роду Сулим. Син гетьмана Івана Сулими. Батько генерального хорунжого Івана Сулими. У молодості брав участь у морських походах, побував у турецькому полоні.

У 1653 р. — райця Переяславського магістрату. Згодом перейшов на військову службу до польського короля. У 1661 р. — вступив у Переяславський полк, який був на боці гетьмана Юрія Хмельницького. Після того, як полковник переяславців Михайло Криса потрапив у московський полон, полк очолив Федір Сулима.

У 1673 р. — прийняв московське підданство. 29 червня 1689 р. отримав універсал гетьмана Івана Мазепи на села Гудівку (46 дворів) і Михальчину Слободу (90 дворів).

Після смерті Ф. І. Сулими маєток перейшов до його сина — Івана Федоровича, а від нього — до сина Івана Івановича Сулими.

Похований у родовій усипальниці в церкві Покрови Божої Матері села Сулимівка.

Для поглибленого вивчення родословної герба «Сулима», слід звернути увагу на дослідження Романа Слєпнчука, запропонованого на шпальтах газети «Дзеркало тижня. Україна» № 48, за 20 грудня 2013 р. («У кожного своя спадщина»)

В історичних джерелах Сулими вперше згадуються на землях Сілезії (сучасна Польща), коли лицарі з німецьких земель герба Sulima у X ст. прибули на військову службу до польського князя Болеслава III Кривоустого. Певно, «найперші» Сулими були найманцями (ландскнехтами), яких польські князі й королі запрошували до себе на службу. Саме у порубіжних замках «орлиних гнізд», серед скелястих гір Краківської юри, вони охороняли кордони. На родовому гербі Sulima навечно закарбувалися сілезькі орли. Сулими брали участь в усіх важливих битвах Середньовіччя і були вмілими воїнами. Зокрема, у Грюнвальдській битві 1410 р., впевнено прокладаючи собі дорогу мечем, лицар королівського двору Завіша Чорний герба Sulima, зустрівшись віч-на-віч із комтуром Арнольдом фон Баденом, здолав його. У хроніках також описано подвиги його чотирьох синів: Мартіна, Станіслава, Завіші і Яна.

У літописних джерелах задокументовано службу лицарів-ленників Сулим у князів Корибутів-Вишневецьких у Любецькому замку Чернігівського воєводства. Саме там історики зафіксували народження Івана (Яна) Сулими у сім'ї шляхтича Михайла (Міхала) герба Sulima. Продовжуючи давні традиції роду, його син Іван став на службу урядником маєтностей, виконуючи адміністративно-суддівські й військові обов'язки свого володаря

Станіслава Жолкевського, великого канцлера Речі Посполитої. Особливо він відзначився у морських походах запорожців на Крим. За видатні заслуги у боротьбі із турецькою агресією Папа Павло V (у миру — Камілло Боргезе) дарував Іванові Сулимі титул римського князя і нагородив золотим медальйоном. Історія нагородження вельми цікава. Після трьох років у неволі Іван Сулима разом із іншими бранцями у 1619 р. на османській галері поблизу Тунісу роззброїв охорону з яничарів і відплив до берегів Італії. У папському порту Чивітавекк'я їх прийняли чиновники Папи Римського. Вони були дуже здивовані зовнішнім виглядом оголених по пояс бранців, які скували кайданами своїх колишніх охоронців.

У 1629 р., після повернення з чергового походу, стараннями гетьмана у селі Сулимінка (з 1756 р. — Сулимівка) збудовано церкву Покрови Пресвятої Богородиці, яка збереглася до наших днів. Івана Сулиму двічі обирали гетьманом Війська Запорозького його королівської милості Сигізмунда III Вази (у 1628-му й 1635 рр.). Як гетьман він очолював постійні успішні походи на Крим, разом із запорожцями захопив неприступну польську фортецю Кодак, що перепиняла шлях на Запоріжжя, і з донськими козаками штурмував фортецю Азов.

Але у 1635 р. представники козацької старшини (Барабаш і Караїмович) по-зрадницьки схопили Івана Сулиму. На вимогу турецького султана 12 грудня 1635 р. славного лицаря стратили у Варшаві. Останки гетьмана прийняла земля його предків у крихітному містечку Стевки Живицького повіту в Сілезії. Символічно, чи не так? Пізніше поряд з ним поховують обох його старших синів, які загинули за віру й вітчизну. Нещодавно в Київській гімназії №283 пам'ять гетьмана Івана Сулими вшанували його оновленим портретом у галереї відомих українських діячів.

Сини І. Сулими Северин, Степан і Федір (полковник переяславський) служили під хоругвами гетьмана Богдана Хмельницького, який намагався створити Велике князівство Руське. Після смерті Б. Хмельницького брати Сулими підтримували гетьмана Івана Виговського та його Гадяцьку угоду 1658 р., де Велике князівство Руське мало постати у федерації рівноправних держав Речі Посполитої разом із Польським королівством і Великим князівством Литовським. І це коштувало

життя обом старшим братам: Северина застрелили з рушниці у Переяславі, а Степана зарубали у Германівці (тепер Обухівський район на Київщині) під час оприлюднення умов Гадяцької угоди. Після їхньої загибелі наймолодший Федір (Теодор) разом із І. Виговським перейшов до поляків. Проте після того як Україну поділили навпіл дві держави, Федір повернувся на дідові землі на Бориспільщину.

У вирі бурхливих політичних подій на історичній арені опинилися й інші нащадки роду Сулим — онуки гетьмана Івана Сулими. Теодор Сулима та Петро Іванович Сулима — гетьмани Ханської України під протекторатом Османської імперії (1683—1783). Петро Іванович, він же Петрик Іваненко, — автор знаменитих «Універсалів», укладених з Кримським ханством, про державну незалежність України. Іван Федорович Сулима — генеральний хорунжий в уряді гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського. Відважний воїн, учасник Чигиринських, Кримських, Азовсько-Дніпровських, Прутського походів та Північної війни. У Полтавській битві був тяжко поранений, але продовжував бій. У безглузвих імперських війнах віддали своє молоде життя його сини: Федір Іванович, бунчуковий товариш (почесна посада у гетьманському уряді), — у Сулацькому поході 1726 р.; Самійло Іванович, бунчуковий товариш, помер від поранень 1728 р.; Іван Іванович, бунчуковий товариш, загинув у 1733 р. у Польському поході; Степан Іванович, бунчуковий товариш, загинув у 1739 р. у Очаківському поході.

Правнуки гетьмана Івана Сулими внесли свою дещицю до родової скарбниці слави, нагород і подвигів. Семен Іванович Сулима — бунчуковий товариш уряду гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола. У російсько-турецькій війні (1735—1739 рр.) переяславський полковий обозний Сулима очолював полк у Карасубазарському поході і штурмував фортецю Очаків. У Хотинському поході 1739 р. Семен Сулима продовжував примножувати свою військову доблесть, за що отримав грамоту від імператриці Анни Іоаннівни й універсал Генеральної військової канцелярії на уряд переяславського полковника. Відтоді він 27 років міцно тримав у руці полковницький пернач. Крім військового завзяття, хисту до дипломатії та знання кількох мов, Сулима мав неабиякий природний художній смак. Він

найняв талановитих художників, які витворили іконостас Свято-Покровської церкви в селі Сулимівка (збудованої стараннями його прадіда). Від цього іконостасу збереглося кілька ікон, а також портрети Семена Сулими і його дружини Параски. Ці портрети мають велику художню цінність. А храмова ікона на честь Покрови Пресвятої Богородиці — безцінний культовий скарб роду, бо на ній зображено представників роду Сулим.

СУХОВІЙ (СУХОВІЄНКО) ПЕТРО (1645 – р. с. невід.)

Кошовий гетьман (1668 - 1669 рр.), писар Запорозької Січі, Гетьман Війська Запорозького та Правобережної України «ханської величності».

Народився Петро у 1645 р. в одній з козацьких родин Лівобережної України, ймовірно на Полтавщині. Тут він пройшов «наученіє і воспітаніє своє» в дитячі роки, але невдовзі його батьки переїхали до порубіжних земель, що належали Московській державі, де проживали понад 10 років. Він мав старшого брата (теж Петра), який разом з дружиною проживав у м. Зінків поблизу Гадяча. Невідомо чи був П. Суховієнко одружений, хоча у 1669 р. гетьман П. Дорошенко висловлював бажання віддати за нього свою доньку.

Історики ще не дослідили, де і яку освіту отримав П. Суховієнко. Можливо, що в Україні він навчався у початковій школі, а потім студіював в одному з навчальних закладів Московщини. Знаємо, що окрім «козацького» письма він добре знав польську, татарську, московську та латинську мови. А отже не виключено, що він навчався в якомусь з університетів Європи.

У 1668 р. ніжинський протопоп Симеон Адамович, перебуваючи у Москві, розповідав урядовцям Посольського приказу: «есть в Запорогах писарь Петрушка Суховой, досужей и ученой человек, в 23 года, и послан был он в Крым для договоров, и с ханом де и с калгою и с салтаном договор учинил, и из Крыму об нем в Запороги писали, чтоб впредь к ним посылали таких же досужих людей, как он Суховой, а прежде сего таких умных людей к ним не присылавали». «Ділом сильний, у річах світових цекав (говорив – Т.Ч.)» – свідчив про молодого гетьмана Правобережної України козацький літописець

Самійло Величко.

На арені політичного життя України П. Суховієнко з'явився у 1667 р., виступаючи як кошовий писар Запорозької Січі. Цей рік був дуже важким для козацької держави, зважаючи на укладене в с. Андрусові перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою. Саме воно заклало основи подальшого міжнародного поділу України між оточуючими її країнами. Проти умов Андрусівського перемир'я виступали як правобережний гетьман П. Дорошенко, так і лівобережний правитель І. Брюховецький. Однак, наміри першого укласти тісніший союз з Османською імперією викликали спротив у запорозької старшини. На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Багчисараю посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву у П. Дорошенка і віддати її до рук людини, яка б на відміну від нього, враховувала політичні й економічні прагнення запорожців, і була більш прогнозованою для турецького султана та залежного від нього кримського хана.

Така людина знайшлася в особі запорозького писаря П. Суховієнка, якому й доручили очолити посольство до Криму. Прибувши в середині серпня до Багчисараю П. Суховієнко уклав військово-політичний договір з кримським ханом Аділ-Гіреєм. Згідно з його статтями, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів, хан обіцяв надати військову допомогу січовикам. У процесі спілкування козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував стати йому гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, де були зображені «лук з двома стрілами».

Відразу ж після повороту в Україну Суховієнко пише листа до гетьмана П. Дорошенка з пропозицією прибути до Запорожжя на раду «щоб запорожцям з обох сторін Дніпра вибрати одного гетьмана». Але досвідчений Дорошенко, передбачаючи можливість свого вбивства на цій раді, відмовив і відписав П. Суховієнку, що згідно з козацьким звичаєм такі ради завжди проводилися «в городах», а не на Запорожжі. Таким чином, рада запорозького коша обирає П. Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків. Це обрання підтримали близько 6 000 запорожців, козаки

Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків.

Однак, слід відзначити, що підтримка лівобережних козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні (згідно запорозько-татарської угоди) майже стотисячної татарської орди. Окрім цього, відразу після обрання П. Суховієнко направив своїх послів до турецького султана Мегмеда IV. Вони мали запевнити його, що новообраний гетьман буде притримуватися всіх тих домовленостей, які були укладені між ним і гетьманом П. Дорошенком. Мегмед IV підтримав Суховієнка на гетьманстві та пообіцяв йому допомогу хана, а також надання навесні війська для походу на Кодацьку фортецю. Саме так козацька Україна отримала ще одного гетьмана. Нагадаємо, що окрім П. Дорошенка, який був обраний на цю посаду у 1665 р., в Україні діяв ще Дем'ян Ігнатович-Многогрішний (1668 – 1672 рр.), що визнавав зверхність московського царя і мав владу над частиною Лівобережжя. Треба відзначити, що незважаючи на розбіжність поглядів П. Дорошенка, Д. Многогрішного, П. Суховієнка на шлях політичного розвитку України, всі вони прагнули однієї мети – бачити її вільною державою. Першим кроком П. Суховієнка у ранзі «запорозького» гетьмана стало звернення до свого візаві: «а писал де к нему Дорошенку Суховеенко что но гетман ханева величества. А он бы Дорошенко не писался отнюдь Запорожским гетьманом». Цей лист був скріплений подарованою Суховієнку ханською печаткою. Відповіддю П. Дорошенка стала розсилка листів до всіх козацьких полковників з вимогою не піддаватися «без ради і волі Війська Запорозького учиненому гетьману Суховієнку», а також чинити збройний опір татарським загонам, які останній привів до України. Більшість полковників підтримала П. Дорошенка. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати «чорну» раду на якій вони б швидко «поламали своїми мушкетами стріли Суховієнка». Виконуючи дорошенків наказ, у бою коло Прилук було знищено близько трьох тисяч татар. Крім того, брат П. Дорошенка Григорій відмовився від спільного походу з татарами і настійливо вимагав у кримського уряду видати йому Суховієнка.

7 жовтня 1668 р. гетьман П. Суховієнко видав універсал до всього українського народу, який став одним з найвизначніших документів, що переконливо свідчив про патріотичні наміри

тогочасної козацької старшини втримати здобуту у ході визвольних змагань національну державність. Універсал засвідчував розуміння українською елітою проблеми міжнародного розділу своєї молоді країни між сильнішими сусідніми державами у результаті Андрусівського перемир'я 1667 р.: «в спокойствие бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости пределенного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее узвзите... мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить плетением вместе». А тому, «видя таковы милой своей отчизны уготовленной и тако лютой нестерпимой внутрь болезни», П. Суховієнко закликає як правобережних, так і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «и всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываючи».

Далі молодий гетьман згадував історію українсько-російських політичних стосунків, коли московський уряд нехтував рівноправністю союзу двох держав: «И оттоль что на частокольных везде в войнах головами и перстями вашими себе защищающе, когда к договорам придет вас к ним не токмо не припускают, но и жадные не объявляют речи, для того, что ни о чем ином с ляхами, только вас всегда как бы в руки взявши, вольности поломити, и ни во что обернути, торговались и торгуют; якоже и сие теперешнее мирное постановление (Андрусівське перемир'я – Т.Ч.) на всю Украину пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками и обещаниями, по своей обыклой Московской хитрости, манили... потаение с Ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи, бывало ... снести бедную Украину постановили».

Турбуючись за подальшу долю своєї вітчизни «матки милой отчизны бедной Украины», П. Суховієнко апелює до національної

свідомості українців: «От чего яку милую свою, в ней же родихся, отчизну и вас всех. Единого плоду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною (Правобережжям – Т.Ч.) за помощію Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающеся, ничесаму себе к разрозненію и расколю прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею намеренію вредити не подадите». Цей важливий у розвитку політичної думки України документ був написаний П. Суховієнком у місті Путивлі, що на Чернігівщині. Він наказав розіслати його до всіх українських полкових і сотенних міст та містечок з метою «чтоб было предо всеми чтено». Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини – вже наступного року на Правобережній Україні з'явився ще один гетьман. Ним став уманський полковник Михайло Ханенко, якого проголосили гетьманом від імені польського короля.

У другій половині листопада 1668 р. П. Суховієнко разом з татарськими загонами діє на Полтавщині. Зокрема, він веде переговори зі старшиною м. Лубен з питання розміщення в місті на зиму чотирьох тисяч татар. Але йому у цьому було відмовлено.

У цей же час у Гадячі був арештований рідний брат гетьмана, Петро, який через деякий час був відпущений у зв'язку з клопотанням отомана містечка Зінкова. Саме наприкінці осені в Україні поширюється чутка, не без допомоги московських представників, про «обусурманення» П. Суховієнка. Рейтарський поручик Ф. Крижановський свідчив про те, що Суховієнко прийняв мусульманську віру під іменем Ашпат - мурзи. Інший росіянин Я. Хопчинський повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я Шамай. Крім того він свідчив: «отзывается Суховеенко хановым сыном». Можливо й справді татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей – Ашпат - мурза, але свідчення про його перехід в іслам є вигадкою. Адже як після цього Суховієнко зміг би керувати запорожцями, що впродовж віків боронили православну християнську віру? З огляду на розуміння чинників, якими керувалися турецько-татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й

наставляючи на гетьманство іншу кандидатуру є рядки листа калги-солтана Крим-гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: «Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав».

З початком 1669 р. Суховієнко разом з вірними йому полками і татарськими загонами переправився з Лівобережної України на Правобережжя, де намагався захопити столицю козацької України і резиденцію гетьмана П. Дорошенка – Чигирин.

Однак, дійшовши до околиць Чигирини і зваживши на неприступність його мурів П. Суховієнко уклав договір з Дорошенком, головною метою якого був спільний наступ проти поляків.

Однак незабаром він отримав поразку під Вільшанкою, де його розбили підрозділи полковника С. Корсунця. Через деякий час у сутичці з полками Г. Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло ще чимало козаків Суховієнка. Коли ж 16 січня загопи І. Сірка розбили під Ольховцем татарські війська Батирчі-мурзи, то більшість прихильників П. Суховієнка перейшли на бік Сірка. «Коли запорожці, що були при Суховієнку побачили на другому боці (річки – Т.Ч.) Сірка, Григорія Уляновського і інших січовиків, то перейшли на їх бік». – свідчив 26 січня отаман Захар Донець.

Таким чином у Суховієнка залишилась невелика кількість козаків. Сучасники оповідали, що таких було всього близько 15 чоловік. У результаті цієї поразки лівобережні полки які були під владою «татарського» гетьмана знову перейшли до П. Дорошенка. Крім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами і бубнами, які були привезені до Чигирини.

Але П. Суховієнко й не збирався здаватися на милість переможцю. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він зібрав раду на Січі, де його проголосили «запорозьким» гетьманом.

Отже, він знову розпочав готуватися до боротьби з Дорошенком. Кримське ханство продовжувало підтримувати

свого ставленика.

Хан Аділ-Гірей прислав йому на допомогу орду під проводом солтана Мурата.

Також хан звернувся з листом до окремих лівобережних полковників, переконуючи їх, що не варто «заради єдиного гетьмана (Дорошенка – Т.Ч.) бути в непризні з Кримом».

Суховієнко написав листа з Чортомлицької січі до полковника прилуцького полку І. Маценка, в якому просив останнього не вірити П. Дорошенку, який, за його переконаннями, хоче віддати Україну в турецьку неволю.

Одночасно Суховієнко вирішив провести об'єднавчу раду Війська Запорозького. Для цього він відсилає до Чигиринна посольство з 8 запорожців, які мали пропонувати

Дорошенку прибути на раду до урочища Цибульник. На початку літа, а саме 4 червня вони дісталися до Чигиринна. І хоча гетьман Дорошенко не відмовив Суховієнку, але наказав запорожцям передати на Січ, що дату і місце проведення такої ради буде призначати тільки він. Після невдалого походу на Лівобережну Україну П. Суховієнко вирішив поширити свою владу на Правобережжя.

У першій половині червня направлений ним на козацьких чайках полк запорожців під керівництвом Стефана Сулими оволодів Переволочною. Але вже 15 червня він був вибитий звідти підрозділами Дорошенка. Попри це, в кінці місяця у результаті військових дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка перейшли Корсунський, Уманський, Кальницький і Тарговицький полки.

Невдовзі, внаслідок битви під Смілою до нього прилучилися частини Білоцерківського й Паволоцького полків.

На допомогу Суховію прибув сам Мурат-солтан з ордою. 7 липня відбувся бій під Чигирином. Попри те, що багато козаків-дорошенківців загинуло, татари разом з полками Суховієнка так і не змогли здобути столицю козацької України. У цей же час до гетьмана «ханської величності» від Дорошенка втік колишній невдаха – экс-гетьман Ю. Хмельницький. Отже більша частина Правобережної України опинилася під владою молодого гетьмана.

Розуміючи, що Суховієнко оговтався від поразки і починає набирати політичної ваги, а також зважаючи на попереднє

запрошення, П.Дорошенко запропонував йому прийти на козацьку раду, що мала відбутися на традиційному місці збору - поблизу р. Росава. П. Суховієнко погодився на пропозицію Дорошенка і прислав до нього свого полковника Оршанського, який мав передати Дорошенку вимоги свого гетьмана. Вони полягали в тому, що Дорошенко мав бути присутнім на раді без супроводу сердюцьких полків, а Суховієнко, натомість, буде без охорони татарських загонів.

Однак, внаслідок того, що П.Дорошенко змінив попереднє рішення про місце проведення ради (він вирішив спочатку дати бій татарам), вона взагалі не відбулася.

Замість мирної ради гетьманів Суховієнка і Дорошенка, між ними відбулася сутичка поблизу с. Комончі. Літопис Самовидця стверджує, що від полону Дорошенка врятував лише турецький чауш, який дав наказ татарам, що підтримували Суховієнка припинити боротьбу.

Розлючений П.Суховієнко навіть ув'язнив посланника султана, однак це йому не допомогло – татари невдовзі залишили його. Крім того, правобережний гетьман ув'язнив 15 представників Дорошенка, що привезли до нього лист з мирними пропозиціями.

Після цього він разом з Ю. Хмельницьким та уманським полковником Михайлом Ханенком подався до Умані. Саме тут 23 липня 1669 р. відбулася рада козацьких полків Правобережної України на якій П. Суховієнку запропонували відмовитися від булави на користь М. Ханенка.

Зважаючи на конфлікт з турками і татарами (отже вони не могли підтримувати його) він погоджується підтримувати новообраного на раді Ханенка, який хотів спертися на військову міць Речі Посполитої.

Зважаючи на згоду Суховієнка, його після цього було обрано генеральним писарем в уряді Ханенка. М. Ханенко так описував ці події в листі до лівобережного гетьмана Д. Многогрішного – «коли пан Суховій за уряд поклонився, на той хлопотливий гетьманства чин новообраний єсть». Помінявши гетьманську булаву на писарський каламар, Суховієнко радив Ханенку задля блага всього українського народу зібрати поблизу Чигирини спільну з П. Дорошенком і Д. Многогрішним козацьку раду. Наприкінці серпня, зважаючи на твердження Самовидця, така

рада відбулася поблизу Умані.

Але, очевидно, на ній високі сторони не змогли прийти до якогось компромісного рішення. У вересні – жовтні 1669 р. Суховієнко як генеральний писар взяв участь у боротьбі М. Ханенка з Дорошенком за правобережні міста й містечка. Зокрема, ханенківці відвойовують Торговицю, Звенигородку й Тарасівку. П. Суховієнко намагається підтримати Ханенка й тим, що використовує свої давні зв'язки з Кримом.

У цей час навіть татарський посол у Варшаві називав П. Дорошенка «зрадником» і підтримував гетьманство М. Ханенка та писарство П. Суховієнка.

У середині вересня Суховієнко перебував під Корсунем у таборі татарів, які отримали поразку від Дорошенка та І. Сірка. Очевидці повідомляли, що після корсунських подій «вся орда потяглася до Криму ведучи з собою Суховія як в'язня».

Можливо, що на деякий час Суховієнко й перебував у статусі полоненого, однак вже у червні 1670 р. гетьман Ханенко, перебуваючи на Січі, відправив його до Криму з посольською місією. Він мав відвезти хану листи в яких писано «щоб кримських хан на польського короля війною не ходив».

Однак, вже через два місяці, у вересні, П. Суховієнко, з невідомих нам причин забрав 170 єфимків зі скарбниці М. Ханенка і втік на Лівобережну Україну до Д. Многогрішного. Уряд останнього також використовував Суховієнка як спеціаліста з «татарського питання».

Знаємо, що лівобережний гетьман готував його до поїздки у Крим на переговори з ханом. Після старшинського заколоту проти Д. Многогрішного і обрання гетьманом І. Самойловича бачимо П. Суховієнка у колі полковників, які прийняли присягу московському царю Олексію Михайловичу.

Подальша його доля невідома. Можливо, що він відійшов від активного військово-політичного життя, а, може, як свідчать деякі історики, подався до Криму. Лише поживклі сторінки недоторканих архівних документів зможуть пролити світло на його життя та діяльність після весни 1672 р.

Отже, з одного боку цей правобережний гетьман став заручником політики татарських ханів, яка полягала у підтримці слабшого козацького провідника на противагу сильнішому, з іншого – його універсали й листи переконливо засвідчили

продовження курсу Б. Хмельницького на утвердження Української держави.

«Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також його царської пресвітлої величності силам оборонимся і давати їм нічого не будемо» – проголошував Петро Суховієнко під час свого короткочасного гетьманства.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ КИРИЛО (бл. 1540/1550 — 1607 рр.)

Єпископ Української Греко-Католицької Церкви; з 17 вересня 1586 р. — єпископ Луцький. Походив з шляхетського роду, корені якого з Перемишлянщини. Вихідці із цього роду займали високі церковні посади.

Зокрема, у першій половині XVI ст. православними перемишлянськими єпископами були Лаврентій та Арсеній Терлецькі.

У 60-их р. XVI ст. протопоп замкової церкви св. Дмитра у Пінську.

У 1572 р. помер тодішній Турово-Пінський єпископ Андрій Русин-Берестейський. Кирило Терлецький (тоді вдівець, міг прийняти чернечий постриг) почав боротьбу за Турово-Пінську кафедру. У 1575 р. у період безкоролів'я отримав грамоту на Турово-Пінську єпархію.

К.Терлецького підтримував князь Костянтин Василь Острозький, який мав земельні володіння на Пінщині. Ставши

єпископом, К.Терлецький вимагав дотримання прав і привілеїв духовенства, збирав документи з історичного минулого свого єпископства, уклав єпархіальний архів. Значну увагу приділяв зміцненню економічного становища церкви. Збудував храм св. Духа у Пінську, опікувався убогими.

У 1585 р. помер Луцько-Острозький єпископ Іоан Борзобагатий-Красенський.

У травні 1585 р. король Стефан Баторій призначив К.Терлецького Луцько-Острозьким єпископом.

У серпні 1589 р. Константинопольський патріарх Єремія II призначив К.Терлецького своїм екзархом - першим з українських єпископів. У 1575 - 1585 рр. — Турово-Пінський православний єпископ.

У 1575 – 1585 рр. — Луцько-Острозький православний єпископ.

У 1596 - 1607 рр. — Луцько-Острозький уніатський єпископ.

Занепад православної церкви на землях Речі Посполитої спонукали К.Терлецького та інших єпископів до пошуку шляхів зближення з католицькою церквою.

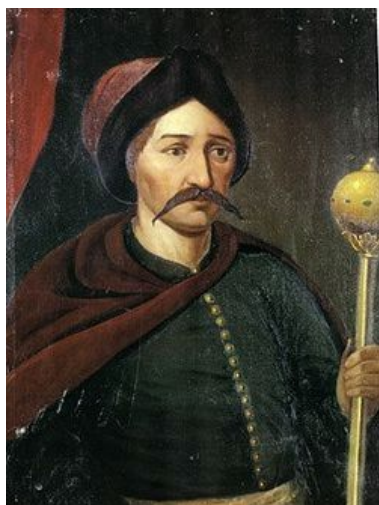
У червні 1590 р. на з'їзді єпископів у Белзі К.Терлецький разом з іншими єпископами (зокрема, Гедеоном Балабаном) вперше порушив питання про необхідність об'єднання православної і католицької церков.

У 1594 р. на з'їзді у Сокалі К.Терлецький отримав доручення провести переговори про укладення майбутньої унії.

У червні 1595 р. учасники собору у Бересті ухвалили тексти звернень до польського короля Сигізмунда III Вази та Римського папи Климента VIII, вирішили послати делегацію у складі К.Терлецького та Іпатія Потія до Риму. К.Терлецький брав участь у Берестейському соборі 1596 р., де було урочисто проголошено укладення церковної унії Київської митрополії з католицькою церквою.

У 1598 р. одержав від короля Жидичинську архимандрію. Був похований у Луцькому катедральному соборі.

ТЕТЕРЯ ПАВЛО **(1620–1670 рр.)**

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Правобережній Україні (1663–1665 рр.).

До 1648 р. був писарем гродського суду у Володимирі-Волинському, у 1649 р. — Переяславського полку, із 1653 р. — переяславський полковник. Був у складі українського посольства у Москві у березні 1654 р. для оформлення Переяславської угоди. Ставши гетьманом, проводив політику на відрив України від Росії.

Павло Тетеря шляхетського роду з Моржковських (Мошковських) Київського воєводства (Переяслав), вихованець Києво - Могилянської Колегії та член Львівського Братства.

У 1657–1659 рр. — генеральний писар. Брав активну участь разом із Юрієм Немиричем у Гадяцьких переговорах 1658 р. про унію України з Польщею й Литвою. Згодом Тетеря став відвертим прихильником польської орієнтації й виступав як агент Речі Посполитої: спільно з сеймовим комісаром Станіславом Беневським намагався окреслити з Гадяцького договору основну концепцію Великого князівства Руського; противник Івана Виговського, був причетний до його страти поляками.

Павло Тетеря на українській марці

У 1663 – 1665 рр. як гетьман Правобережної України брав участь у поході Яна II Казимира на Лівобережжя, а потім допомагав полякам на чолі зі Стефаном Чарнецьким і татарами боротися проти козацько - селянських повстань на Правобережжі. У 1665 р. ватажок повстанців Василь Дрозденко розбив Павла Тетерю під Брацлавом, тому останній змушений був зректися гетьманства; захопивши військову скарбницю, державний архів і гетьманські клейноди, виїхав до Польщі, де перейшов у католицтво й дістав звання стольника полоцького та старости брацлавського, ніжинського, чигиринського.

У 1659 р., коли за Гадяцькою угодою вірні та заслужені козаки Речі Посполитої винагороджувались землями, Гуляйпіль з околицями був наданий Павлу Тетері. Проте Сандомирський воєвода Станіслав-Олександр Конецпольський згадав на сеймі за свою дідівщину і вимагав її повернення. Попри те, що сейм задовольнив прохання Конецпольського на підставі конституції 1661 р. і 1662 р., Гуляйпіль певний час тримав у своїй власності гетьман Тетеря.

У 1665 р. вислав на сейм свого швагра Іскрицького з настановою, в якій змушував його просити про надання у власність Ольховця з Гуляйполем, «...котрі він, Гетьман запорозький, за привілеєм королівським тримає через право по життєве... на шляхах тих самих сидить татарських; до Дикого Поля належить, і перед цим там помешкання були, бо люди займалися ловінням риби і звірів на луках».

Родинний герб Павла Тетері

Пограбований єзуїтами у Варшаві і не діставши підтримки польського уряду, Тетеря схилився на бік Туреччини, виїхав до Молдавії (Ясси), а звідти до Адріанополя, де, мабуть, готував якусь антипольську акцію на боці Туреччини, але незабаром помер (у кінці 1670 р. або на початку 1671 р.).

ТРАКВІЛІОН-СТАВРОВЕЦЬКИЙ КИРИЛО (1581 – 1646 рр.)

Український православний і греко-католицький церковний діяч, архімандрит Чернігівський, поет, учений, друкар.

У кінці 1580 р. учителював у Львові, потім в Острозі й Вільні. Як знавець грецької мови виступав перед патріархом Єремією II в обороні Львівського Братства.

З 1618 р. — ігумен Унівського монастиря, пізніше Любартівського. Мав власну пересувну друкарню, у якій видавав свої твори:

У 1618 р. видав першу українську догматичну систему «Зерцало богословія», у 1619 р.— «Євангеліє учительное», збірку своїх проповідей. Цей твір був засуджений собором українськими православними єпископами, а у 1627 р. у Москві наказали його «на пожарах спалити».

У 1626 р. Ставровецький прийняв унійну посвяту і у 1628 р. отримав пост чернігівського архімандрита. Пробув там до смерті, видавши перед смертю збірку повчань і побутово-моралістичних віршів «Перло многоценное»

Наукові праці Кирила Транквіліона-Ставровецького містять інформацію з різних галузей науки, а літературні твори продовжують традиції Івана Вишенського. Відомості про походження, дитинство та молодість ученого практично відсутні, так само як і про те, де він здобув освіту і прийняв чернецтво. Його біографія невід'ємно пов'язана з науково-освітньою та суспільною діяльністю.

З початку XVII ст. Кирило Транквіліон-Ставровецький виступав як один із провідних діячів Львівського братства. Відомо, що у 1589–1592 рр. він викладав слов'янську та грецьку мови у Львівській братській школі, був учителем видатного лінгвіста того часу, автора першого словника енциклопедичного типу Памви Беринди.

У 1592 р. через утиски єпископа Гедеона Балабана, братство розпустило своїх учителів і відіслало Кирила Транквіліона-Ставровецького до Вільно, де він працював у школі Віленського братства. До 1615 р. відомостей про нього немає. На цей час він уже став ієромонахом і брав участь у виданні «Псалтиря», який побачив світ у друкарні Львівського братства на початку 1615 р.

У 1615–1626 рр. просвітитель вів мандрівне життя, працював у Львові, на Волині, у Замості. Саме у ці роки вийшли такі значні його твори, як «Зерцало богослов'я», де подано першу в українській богословській літературі догматичну систему, та «Євангеліє учительне», за яке автор зазнав переслідувань. Собор української православної ієрархії на чолі з митрополитом Іовом Борецьким засудив працю, постановивши: «Тих книжок ново написаних Кирилового «Євангелія учительного» нікому з православних і побожних християн у церквах і домах не тримати, ні читати, ні купувати, а хто зачне... такі хай будуть прокляті».

На знак протесту Кирило Транквіліон-Ставровецький перейшов в унію і став архімандритом Євцького монастиря у Чернігові. Там і помер. Незадовго до смерті він видав збірку віршів «Перло многоцінне», яка стала вагомим внеском до скарбниці української поезії того періоду.

Найбільший інтерес з педагогічної точки зору викликає

праця «Зерцало богослов'я» (1602 – 1618 рр.). Водночас вона містить філософські погляди автора, зокрема на реальний та ірреальний світи, що не менш цікаво як свідчення реконструкції уявлень представників освіченої частини суспільства.

Кирило Транквіліон-Ставровецький писав, що Всесвіт складається з чотирьох світів: невидимого (вищі сили), видимого (природа), малого (людина) і злостивого (диявольського). Невидимим є світ Бога та ангелів, які супроводжують життя людей, керують явищами видимого світу, зокрема стихійними. Видимий світ складається з чотирьох стихій, які різняться одна від одної вагою. Нижча і найважча — земля, вище неї — вода, над водою — повітря, найлегша стихія — вогонь. З вогню створені небесні світила, з повітря — дихання людей і тварин, з води — водяні істоти (риби, змії), із землі — наземні тварини й рослини. Всі природні елементи поділяються на важкі (земля й вода) та легкі (повітря й вогонь). Під впливом тепла відбувається випаровування води, яка підіймається вгору, утворюючи хмари. Від зіткнення водяних хмар з небесним вогнем з'являються грім і блискавка, а вода знов повертається на землю. Тобто відбувається взаємозв'язок природних елементів.

У творах Транквіліона-Ставровецького є чимало спроб пояснити явища природи. Їхній характер у цілому віддзеркалює рівень знань з природничих дисциплін початку XVII ст. Рух Сонця, пише автор, зумовлює зміну чотирьох пір року, а також дня і ночі. Причому, коли з одного боку землі — день, то з другого — ніч. Деякі вчені вважають, що земля розташована на водах, інші — підвішена у просторі Богом ні на чому. Дехто стверджує, що вона кругла, мов яблуко. Все на землі створено для потреб людини — живі й неживі елементи природи. Таким чином, природничо-наукові погляди Кирила Транквіліона-Ставровецького ще досить обмежені. Система М. Коперніка (1543 р.) не знайшла відбиття у його працях. Водночас, автор намагався знайти пояснення явищам природи в самій природі, а не у надприродних силах, відкриваючи численні біблійні легенди (про громовержця Іллю та багато інших).

Як на вершині світобудови живе Бог, так у верхній частині людського тіла, у мозку у голові міститься найважливіша сила душі — ум. З умом пов'язані інші сили: воля, пам'ять, доброта, думка, розум, хитрість, мрії, судження, радість, любов. Ум і

розум, за Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким, — не одне й теж саме. Ум — сила внутрішня. А розум приходить із зовні: «Від іншого навчишся і розумієш — то розум».

Подібно до звичайного світу, вважав просвітитель, існує світ злостивий, який також складається з чотирьох стихій: заздрості, пихи, жадібності, вбивства. На противагу стихіям видимого світу, які створив Бог, стихії злостивого світу — справа рук диявола. У творі підкреслюється одна з найважливіших біблійних заповідей — прагни добра, вчи добру, виховуй добро — й тобі воздасться.

Кирило Транквіліон-Ставровецький вважав, що фізичний світ пізнається людиною за допомогою п'яти чуттів і розуму. Розум може й повинен постійно вдосконалюватися. Розумна людина бачить світ, його явища «як орел горелітний». Сам Христос зображений у Транквіліона-Ставровецького як досконала й розумна людина. Сприймати Біблію треба «розумним богобаченням, а не примітивним буквальним потрактуванням, яке він назвав «темрявою застарілого безумства». Мудрість же дається людині, як і ангелам, від народження. Але люди можуть використовувати її і на добро, і на зло :

Отак сліпець про сонце хоч знає — не видить,
А злий – добро у світі без сорому гидить.
Ця злість сліпу заздроту не задовольняє,
А правду світовидну пільма не здолає.
Бог світло нам мудрісне всім щедро дарує,
А хто його кохає, такого віншує.

Учений ототожнював мудрість і філософію, підкреслював виняткову роль книжки у досягненні людиною мудрості. Прагнення до знань є нашою природною властивістю. Кожен повинен збагачувати свій розум і поширювати знання серед інших. Така висока оцінка мудрості, знань, книжки свідчить про переорієнтацію освіти з традиційної церковної позиції на більш світську, «братську».

Цікаві думки висловлював просвітитель щодо емоційних станів людини, почуттів, зокрема любові. Він розрізняв любов природну й духовну. Природна — це любов батьків до дітей і дітей до батьків, чоловіка до жінки й жінки до чоловіка, любов між братами й сестрами, взагалі близькими родичами. Такі почуття характерні і для багатьох тварин. Але тільки людині

притаманна духовна любов — до Бога, до створеного Ним світу, а отже, й до свого ближнього. Любити ближнього — не робити йому шкоди; любити ворогів — не відповідати злом на зло, не бажати їм загибелі, не радіти їхньому падінню. Водночас людина має право захищати своє життя, честь, гідність. Виховне значення таких ідей очевидне. На думку вченого, виховується не лише дитина, а й доросла людина. Осягаючи книжну мудрість, ми замислюємося над сенсом життя, моральною стороною власних дій, над тим, чи не вступаємо у своїх діях у протиріччя з вченням Христа.

Основний сенс життя Кирило Транквіліон-Ставровецький вбачав у повсякденній праці на користь людей. Він засуджував лінощі, невігластво, неробство, вважаючи, що «бездіяльність всілякого зла вчителька». Звертав увагу на те, що з ранніх літ життя й діяльність людини має супроводжувати і скеровувати освіта. Тих, хто не розуміє значення освіти, він порівнював зі сліпими: «Як сліпий сонця не бачить, так неосвічений світлом премудрості гребує». Учений також підкреслював, що знання й наука ніскільки не суперечать справжній простоті й скромності.

Першочергову роль у поширенні знань і вихованні людини Кирило Транквіліон-Ставровецький відводив учителеві. Основні вимоги до нього: не лінуватися навчати інших, сприяти розвиткові талантів, бути терплячим, наполегливим. А заможним людям слід будувати не палаци, а школи й цим самим сприяти вдосконаленню суспільства.

Вимагаючи від вихователів, щоб вони готували дітей до діяльного трудового життя, Кирило Транквіліон-Ставровецький писав, що людина не повинна бути пихатою як верблюд, лінивою як осел, обжерливою як кабан, нечистою як козел, лайливою як пес, ненаситною як вовк. Ученого він порівнював з орлом, що піднявся у височинь знань, дитину — з полем, заняття — з насінням, а вчителя — з джерелом, що втамовує спрагу.

Одним з перших серед вітчизняних мислителів цього періоду вчений підійняв голос на захист жінки, її гідності, становища в сім'ї та суспільстві. Він намагався переконати своїх читачів, що приниження жінки, істоти слабшої і ніжнішої за своєю природою, принижує передусім гідність чоловіка, покликаною бути їй захистом та опорою.

Велика увага у творах мислителя приділена виховній ролі

слова. Мова вчителя, проповідника, наставника, вважав він, має бути як «прикрашена солодкими глаголами», так і «сповнена правди». Живе слово, збагачене емоціями і пристрастями, звернуте безпосередньо до слухачів, високе ораторське мистецтво вчителів і проповідників, глибина їхньої думки й почуттів перетворюють мову не лише на літературне явище, але й на зброю у боротьбі зі злом.

Особливо важливою є жива народна мова в освіті. Нею, доступною і зрозумілою всім, писав книжки Кирило Транквіліон-Ставровецький. У своїх творах він використав стільки народних зворотів і виразів, що видавці у низці випадків перекладали окремі місця слов'янською мовою.

Близько 1619 р. Кирило Транквіліон-Ставровецький видав «Євангеліє учительне, або Слова на недільні та святкові дні». Ця праця відродила традиції культової ораторської прози Київської Русі. Основний зміст «Євангелія учительного...» — роз'яснення християнської догматики й моралі. Разом з тим автор яскраво зображував епізоди сучасного йому життя. Він засуджував жорстокість і немилосердність у ставленні шляхти до простого люду, панів до селян, з боєм писав про утиски православної церкви, про випадки зловживань представників духовенства. «... Що цього беззаконня може бути лютіше?!» — вигукує мислитель-гуманіст. Він ідеалізував демократичні засади раннього християнства, називав сучасне суспільство «темним Вавилоном», на зміну якому має прийти «новий Єрусалим», коли будуть відновлені демократичні суспільні принципи. Завдяки цим елементам твір набув певного соціального та національного звучання, у ньому відчувався вплив ідей Реформації. Саме ці елементи праці викликали роздратування високих духовних і світських осіб. Критика влади, церкви й панівних порядків за умов тимчасового компромісу у Речі Посполитій, який мав місце у тогочасний період, була небажаною.

Характерно, що «Євангеліє учительне», як і деякі інші праці Кирила Транквіліона-Ставровецького, присвячене шляхетним особам, зацікавлених у розвитку освіти, адже вони брали на себе значну частину витрат за друкування навчальної літератури. Це свідчить про зародження в Україні традицій меценатства в галузі освіти, яке досягло найвищого розквіту у XIX ст.

Якщо порівнювати висловлювання Транквіліона-Ставровецького з поглядами європейських просвітителів, зокрема Я. А. Коменського, Т. Мора, Е. Роттердамського, можна переконатися, що критика українським ученим недоліків тогочасного суспільства є не менш гострою і глибокою. В повчанні «Про сріблoloубство та лихварство» він змалював властителів, які заради багатства знищують країни й народи, а в повчанні «Про тих, хто об'їдається й перепиває, й про тих, що чекають голоду і дорого продають пшеницю»—тих, хто наживається на неврожаях і голоді.

В європейській громадській думці ця ідея прозвучить лише у XVIII ст. у працях Ш. Фур'є. Як писав Кирило Транквіліон-Ставровецький, деякі багатії утримують собак і коней у кращих умовах, ніж людей, годують собак м'ясом, а у цей час діти бідняків помирають з голоду. Знищуючи заради наживи підневільних людей, багатії прирікають на зубожіння, голод і бідність власних дітей. Подібно до Я. А. Коменського, просвітитель писав, що від «обжерливості і пияцтва — печаль серцю й запаморочення розуму», що «наївшись й упившись лежати — не людське, а свиняче життя». В повчанні «Про чорноризців лінивих» він гостро критикував пусте й бездіяльне життя монахів, що веде до «затемнення розуму» і «окаменілості серця». Частина духовенства дбає не про те, щоби пасти овець, а сама пасеться, здираючи з овець шкуру. Причина загального зла — у непомірному бажанні багатства й влади. Не обмежена здоровим глуздом, ненаситна жадоба збагачення викликає суспільні катаклізми й деградацію самих багатіїв, котрі не розуміють значення освіти, не помічають справжніх скарбів. Попередженням усім, хто своє життя проводить у розвагах, була «Пісня вдячна при банкетах панських», яку Кирило Транквіліон-Ставровецький називав «ліками для розкішників світу цього». Кожен має пам'ятати про смерть, що позбавляє всіх земних благ і урівнює людей. Аби перемогти зло, необхідно виховувати в людей риси, протилежні злостивим : на противагу заздрості — зичливість, писі — смирення, вбивству — братолоубство, блуду — чистоту. Можна перемогти «лакомство — утриманням, об'їдання і пияцтво — постом, блуд одіяння — чистотою душі й тіла». У наведених вимогах — основні тези просвітителя : «Пізнай самого себе, бо ти є дивним і розумним створінням».

Освітньо - педагогічні погляди Кирила Транквіліона-Ставровецького, що впливали з народної практики виховання, сприяли поширенню освіти, становленню шкільництва та книжної справи в Україні. Отже, моральні норми, сформульовані вченим, базувалися на біблійних заповідях, але мали гостру соціальну спрямованість. Його роздуми про природу і світ готували підґрунтя для наступного етапу розвитку природничих наук наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Практична діяльність і праці допомагали утвердженню прогресивних ідей у підготовці підростаючих поколінь до життя, а також боротьбі за національне визволення й моральне вдосконалення суспільства.

ТУКАЛЬСЬКИЙ-НЕЛЮБОВИЧ ЙОСИП (р. н. невід. — 1676 р.).

Православний митрополит Київський, Галицький та всієї Руси у 1663-1675 рр.

У молодому віці прийняв чернечий постриг. З 1654 р. — архімандрит Ліщинського монастиря і старший Віденського Святодухівського монастиря.

З серпня 1661 р. — єпископ Могилівський (Мстиславський). Невдовзі переїхав до Чигирина, де був у 1663 р. (за іншими даними — 1664 р.) обраний на митрополита Київської митрополії. Проте, в той час між козацькою старшиною відбувалась боротьба за владу. Внаслідок чого, ще одним

кандидатом на митрополію був висунутий Перемишльський єпископ Антоній Винницький. При цьому — обох кандидатів затвердив король. За підтримки гетьмана Павла Тетері, Винницький був проголошений митрополитом, а поляки ув'язнили Тукальського. Одночасно, на Лівобережній Україні на митрополичий престол претендували єпископ Мефодій (Филимонович), кандидат московського уряду.

Виступав проти втручання польського уряду в українські церковні справи, за що у червні 1664 р. був ув'язнений у Марієнбурзькій фортеці у Пруссії (або у Мальборській).

У 1666 р. у Чигирині Гетьманом України було обрано черкаського полковника Петра Дорошенка. Він звільнив Правобережжя від поляків й визволив митрополита Тукальського. Тепер він управляв єпархіями на Правобережжі, Білорусі та у Литві, а за Винницьким залишились — Львівська, Перемиська та Луцька єпархії. Деякий час перебував у Вільно та Могильові, а згодом повернувся до Чигирина.

Дворічне перебування у польському ув'язненні сприяло зростанню авторитету Йосифа Тукальського-Нелюбовича у середовищі православного духовенства, козацтва та української шляхти. Незважаючи на розділ України, Тукальський-Нелюбович продовжував вважатися митрополитом Київським, Галицьким та всієї Руси, і переважно самостійно вирішував усі питання церковного життя. За підтримки гетьмана Петра Дорошенка 6 березня 1668 р. (за іншими даними — 1670 р.) отримав благословення від Константинопольського патріарха.

Остання спроба об'єднати Київську митрополію в єдине ціле була зроблена після того, як Петро Дорошенко став гетьманом лівобережної України, й об'єднав два береги. Митрополит Тукальський також очолив українську церкву на обох берегах Дніпра. Єпископа Мефодія, якого Москва поставила місцеблюстителем Київської митрополії, було зіслано до Уманського монастиря. Митрополит розпорядився в усіх українських православних церквах не поминати московського царя, як глави держави (як це запровадили за Мефодія).

Відстоював незалежність української церкви від зазіхань московського патріархату та виступав за її канонічне підпорядкування Константинопольському патріарху.

Про те, що його визнавали митрополитом на обох берегах

Дніпра, свідчить факт, що Москва призначила місцеблюстителем Митрополичого престолу Лазара Барановича лише після смерті митрополита Тукальського.

Помер 26 липня 1676 р. у Чигирині, у монастирі Св. Троїці. Був похований у Троїцькому чоловічому монастирі. Згодом його прах було перенесено до Лубенського Мгарського монастиря.

11 серпня 2007 р. у Чигирині був відкритий Пам'ятник Йосипу Нелюбович-Тукальському.

ТУПАЛО ДАНИЛО САВИЧ (ДИМИТРІЙ РОСТОВСЬКИЙ) (1651 — 1709 рр.)

Український та російський церковний діяч, вчений, письменник і проповідник, богослов, святий Російської православної церкви, митрополит Ростовський і Ярославський, .

Народився у родині сотника Київського полку Сави Тупала.

Навчався у Києво-Могилянській академії (тоді колегіум) (1662–1665 рр.).

Після постригу 9 липня 1668 р. Тупало жив у Київському Кирилівському монастирі.

З 1675 - 1700 рр. Тупало Д. — ігумен і проповідник у різних українських монастирях (Густинський, Чернігівський, Батуринський, Києво-Печерській Лаврі) і недовгий час у Вільні та Слуцьку, де жив у єпископа Теодосія Василевича).

У 1677 р., будучи кафедральним проповідником при Лазарі Барановичу у Чернігові, написав за велінням останнього «Руно орошенное» (1680), першу його книгу, що дійшли до нас.

З 1679 р. — імовірно, придворний проповідник гетьмана Івана Самойловича у Батурині. У 1680 р. обраний ігуменом Київського монастиря Св. Кирила, проте залишається у Батурині.

У 1681 р. стає ігуменом Максаківського Спасо-Преображенського, а через півроку — Батуринського Крупицького Миколаївського монастиря.

У 1684 р. Тупало Д. за запрошенням Варлаама Ясинського приїздить до Києва і стає проповідником у Києво-Печерській Лаврі. Тут він прийняв на себе послух — складання Четій Міней, що прославили його ім'я. Над Четіями Мінеями Тупало Д. трудився понад двадцять років і закінчив їх лише у Ростові у 1705

р. У 1701 р. Петро I призначив Туптала Д. митрополитом Тобольська.

На початку 1700-их рр. Тупталом було побудовано першу каплицю над могилою гетьмана Петра Дорошенка у селі Ярополець (нині Московська область, каплиця не збереглася). Він же започаткував традицію панахид над могилою Дорошенка.

У 1702 р. з уваги на слабе здоров'я Туптало Д. призначається митрополитом Ростовським та Ярославльським, де він розвив широку адміністративну діяльність. Найголовнішим його починанням було відкриття у 1702 р. школи для священнослужителів. Туди приймалися не тільки діти священників, а й особи інших станів, усього за час існування школи в ній навчалося 200 чоловік. Школа Туптала Д. була загальноосвітньою, а не спеціальною. У школі викладалися граматика, латинська і давньогрецька мови, нотний спів, віршування, риторика. Навчання було побудовано за тогочасними українськими принципами. Ростовська школа проіснувала до 1705 р.

У 1757 р. Туптало Д. був канонізований. У Ростовському кремлі знаходиться портрет митрополита пензля В. Л. Боровиковського, написаний у 1790 р. для Ростовського Спасо-Яковлівського монастиря, він списаний, певно, з одного прижиттєвих зображень Д. Р., що не збереглися.

«Руно орошенное» (1680 р.), перший з його творів, що дійшли до нас, був збірником оповідей про чудеса чудотворного образу Богоматері у Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі (7 видань до 1702 р.).

У 1684 р. у Києво-Печерській Лаврі Т. Д. почав трудитися над Четіями Мінеями, які закінчив їх лише у Ростові у 1705 р. Використовуючи у своїй роботі як руські джерела (у тому числі і Великі Мінеї Четї), так і латинські, грецькі, польські, автор не просто збирав їх воєдино і займався доборою, багато з житій, складених Тупталом Д., можуть вважатися оригінальними агіографічними творами. Видання Міней затяглося на багато років: у 1689 р. у Києво-Печерській Лаврі була надрукована перша частина (вересень- листопад), а робота над четвертою — останньою — частиною тривала до 9 лютого 1705 р. У зв'язку з приїздом до Московії змінюється погляд Туптала Д. на завдання і цілі його праці: за спостереженнями дослідників, він вже у

Москві, а потім і у Ростові приділяє усе більше уваги пам'ятникам московської агіографії, крім великоросійських житій Туптала Д. включає у Мінеї деякі повісті і розповіді місцевого — ростовського — походження (наприклад, Житіє Димитрія царевича). Друге видання Міней вийшло у 1711–1716 рр. (було надруковано у трьох частинах). Пізніше праця Т. Д. перевидавалася ще кілька разів.

Ще в Україні Туптало Д. став відомим проповідником. Його проповіді, написані у стилі бароко, знаходяться в одному ряді з творами найвідоміших у XVII ст. проповідників Йоанікія Галятовського, Антонія Радивіловського та ін. Для них характерний надлишок риторичних питань, вигуків, алегорій тощо.

Для учнів школи для священнослужителів Туптало Д. у перший же рік перебування у Ростові написав «Рождественську драму», поставлену 24 грудня 1704 р., драма і дотепер йде на сучасній сцені.

Інша п'єса Туптала Д. — до свята Успіння Богородиці — «Успенська драма» була написана, на думку дослідників, в Україні наприкінці XVII ст. для виконання ченцями і переписувачами у монастирі Д. Р., імовірно, написав і інші п'єси, але тексти до нас не дійшли. Інтерес Туптала Д. до театру був викликаний і чисто практичними цілями: прищеплюючи смак і інтерес до спектаклів, митрополит здійснював морально-виховну програму. Серед богословських творів «Зерцало православного исповедания» (вид. 1805 р.), «Діаріуш, каталог ківських митрополитов».

Мова богословських праць — церковнослов'янська з українізмами, проповідей — близька до народної.

Проповіді Туптала Д. ростовського періоду стають більш логічними, короткими, жвавими, доступними, яскрава і виразна їх мова.

Важливе місце у літературній спадщині Туптало Д. займає «Келійний літописець» — праця, заснована на докладному вивченні Біблії, праць батьків Церкви, творів європейських хроністів і новітніх церковних письменників. Спочатку Туптало Д. мав тільки список Хроніки Псевдо-Дорофея Монемвасійського і Літописець Еллінський і Римський; матеріалу, що міститься у цих джерелах, було йому недостатньо, тому митрополит за

допомогою купця Ісакія Ванденбурга через Архангельськ випишував іноземні книги, звертався по допомогу до свого друга солепромисловця Туптало Д. Строганова. Окремі місця «Літописця» Туптало Д. майже дослівно збігаються з проповідями митрополита. Як відзначають дослідники, Туптало Д. обережно натякає і на діяльність Петра I, піддаючи критиці «сущих на владетельствах», які «вельми согрѣшают и безгрѣшных осужают вмѣсто грѣшных», у той час коли царю мають бути властиві «милость, кротость и незлобие». Перше видання «Келійного літописця» здійснено у 1784 р.

Робота над «Літописцем» була перервана через необхідність писати нову працю — знаменитий твір про розкол «Розыск о раскольнической брынской вѣрѣ». Створюючи «Розыск», Туптало Д. думав, що «надлежит простыми словесы увещание простерти ко уклоняющимся в раскольные заблуждения». Твір був закінчений у березні 1709 р. (1-е вид., 1745). Трактат складається з 3 частин, у яких автор намагається пояснити походження розколу і різко виступає проти його adeptів. Розкол він розглядає, головним чином, як плід неучтва.

За заповітом митрополита чернетки, що залишилися після нього, були покладені у труну при похованні, а при розкритті гробниці вони виявилися зотлілими, тому автографів Туптала Д. залишилося небагато — це особисті листи, підписи до офіційних документів, деякі чорнові матеріали, виправлення тих чи тих рукописних чи друкованих творів.

У Туптала Д. була досить велика, хоча і типова, бібліотека церковного письменника, що тяжів до історичної тематики. За деякими даними, вона нараховувала 288 книг, з них значна кількість іноземними мовами.

Рукописи Туптала Д. мали широке поширення не тільки у Російській імперії, але також у Болгарії, Сербії, почасти у Румунії.

Туптало Д. — типовий представник барокової доби. Його філософські погляди поєднали у собі елементи середньовічної патристики, схоластики і новітньої філософії (Ренесансу, Реформації, раннього просвітництва). Сфера філософських інтересів його — етична та антропологічна проблематика з переважною увагою до розв'язання завдань практичної етики. У своєму вченні про людину Туптало виходить із традиційної для

укр. думки концепції двонатурності людини — її поділу на внутрішню і зовнішню. Можливість подолання цієї подвійності мислитель пов'язує з самопізнанням, з проникненням людини у свою, закладену у неї Богом, сутність, що у свою чергу передбачає процес єднання людини з Богом — переображення, обожнення.

Останнє Туптало розуміє не у гностичному, а в етичному сенсі, тобто через активну суспільну діяльність, що усвідомлюється як наслідування Христу у земному житті. У системі моральних цінностей виокремлює любов, яку розуміє як принцип діяльності, що визначає ставлення людини до Бога та інших людей і уможливорює спасіння діючого суб'єкта. Християнську етику розглядав як підґрунтя суспільної моралі; церкву вважав формою містичного єднання людей і суспільною інституцією, покликаною через священників здійснювати моральний суд і забезпечувати належний освітній рівень суспільства. Запропонував просвітницьку концепцію державного управління, згідно з якою державою управляє освічений монарх, що керується принципами християнської моралі.

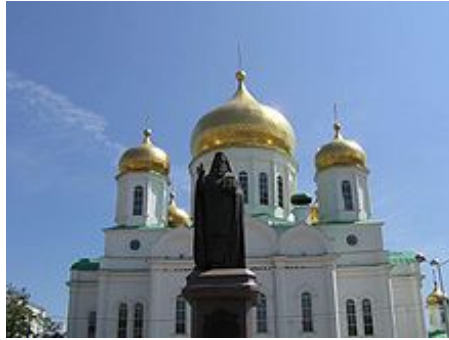
Твори митрополита Туптала Д. добре були відомі кільком поколінням письменників Росії і в епоху Просвітництва, і в «золотий» для літератури вік: О. С. Пушкіну, М. В. Гоголю, Т. Г. Шевченку, О. І. Герцену, Л. М. Толстому, М. С. Лескову та ін.; мали вплив на творчість Квітки-Основ'яненка; багато хто з них мав книги Т. Д. у своїх бібліотеках, виховувалися на них, а пізніше використовували перероблені ним джерела і сюжети у своїх художніх творах.

У Житіях Святих («Четї-Мінеї») зібрав і опрацював велику кількість історичних оповідань агіографічного (житійного) жанру. Повна назва «Житія» — «В той-таки день». Успіння святого рівноапостольного великого князя київського Володимира, названого у святім хрещенні Василем, всієї Русії самодержця і просвітителя. Ся історія «Житія» його зібрана із літописця Руського преподобного Нестора Печорського у скороченні і від інших книг руських і тощо.

Димитрій Ростовський був єдиною особою, якого канонізувала Російська православна церква впродовж всього XVIII ст.

На честь Димитрія Ростовського назване сучасне місто

Ростов-на-Дону (спочатку фортеця Святого Дмитрія Ростовського).

Пам'ятник Данилу Тупталу у Ростові-на-Дону

У Києві ім'я Дмитрія Ростовського непрямо увічнено у назвах Дмитрівської вулиці на Куренівці, де раніше також існували Дмитрівський провулок і Дмитрівський струмок, і Макарівської вулиці на Лук'янівці. Усі об'єкти розташовані поблизу Кирилівського монастиря, найвідомішим ченцем (у 1668–1675 рр.) і настоятелем (1680–1681 рр.) якого був Данило Туптало, уродженець містечка Макарів.

ФЕДОРОВИЧ (ТРЯСИЛО) ТАРАС (р. н. невід. – 1639 р.)

Козацький отаман татарського походження. Один із командирів козацьких найманців у Тридцятирічній війні. Реформував козацьке військо, посиливши роль кавалерії.

Вихідець із козацької родини з Чигирин (рік народження не

відомий). Водив козацькі чайки на Крим і Туреччину від 1622 р. і в тих походах був прозваний «Трясилом». У 1625 – 1629 рр. — полковник корсунський. У 1629 р., після загибелі Дорошенка під час штурму Кафи Федорович очолив вихід Запорозького Війська з Криму. У полі за три милі від Перекопа козаки обрали Трясила гетьманом.

Кошовий отаман Війська Запорозького нереєстрового (1629 р.), учасник Смоленської війни 1632–1634 рр., керівник антиурядового козацько-селянського повстання 1630 р.. Січове ім'я — Тарас Трясило, татарське ім'я — Хасан або Усан.

Вперше згадується у документах королівського суду 1647 р. під іменем татарина з Криму Усаном або Хасаном. Під час московської кампанії 1618 р. прийняв хрещення й ім'я Тарас Федорович. Швидко завоював авторитет серед козацтва, про що повідомляв Папський нунцій 1620 р.: «5000 козаків прийшли з Чорного моря, перейшовши кордон Угорщини, і вступили на службу до імператора на чолі з відомим капітаном Гасаном Тарасом». Під час тридцятирічної Війни командував загонами козаків-найманців на австро-угорській службі. Відзначився багатьма злочинами проти протестантських мешканців Словаччини та Угорщини. За його ініціативи в козацьких військах з'явилася козацька кавалерія, яка разом з пішими військами починає відігравати важливу роль. Змінилася навіть офіційна назва війська Трясила, яке звалося «козацька кавалерія і інфантерія».

У березні 1630 р. Федорович став на чолі селянсько-козацького повстання проти Польщі і звернувся з універсалом до населення України:

«До всіх, хто був колись козаком чи хоче ним стати – до Війська прибувати, віру благочестиву від замислів лядських боронити, вольностей козацьких здобувати».

10 тисяч запорожців під командуванням Федоровича вирушили із Січі і оволоділи Черкасами. 4 квітня військо Трясила захопило Корсунь. У травні повстанці переправилися через Дніпро і вибили польську залогу з Переяслава. Упродовж трьох тижнів дванадцятитисячне польське військо на чолі зі Станіславом Конєцпольським безуспішно штурмувало місто.

У ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник до ворожого табору. Штаб Конєцпольського охороняла так звана

«Золота рота» (назва походить від золотого кола на її прапорі) чисельністю близько 150 знатних шляхтичів, які були повністю знищені. Ці події яскраво відобразив Т. Шевченко:

Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поляки панують.
Грай же, море, мовчїть, гори,
Гуляй, буйний, полем —
Плачте, діти козацькїї,
Така ваша доля!»
Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятовати,
Обізвавсь, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвавсь пан Трясило:
«А годї журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!»
Лягло сонце за горою,
Зїрки засїяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,
Прокинулись ляшки-панки —
Нїкуди втїкати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зїйшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

У березні 1630 р. Тарас Федорович став на чолі козацького повстання проти уряду Речі Посполитої. У боях під Корсунем і під Переяславом повстанці розбили польське військо і у червні примусили польського гетьмана С. Конєцпольського підписати угоду у Переяславі.

29 травня у Переяславі була укладена мирна угода. Враховуючи критичне становище коронного війська, козацька старшина прагнула використати момент для закріплення своїх

прав і привілеїв. Крім того, наближення строку закінчення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою не дозволяло коронному гетьману наполягати на виконанні всіх вимог. Ці обставини помітно позначилися на ході й результаті подальших переговорів, які від імені повстанців повів Антон Бут.

Згідно із статтями цієї угоди повстанці визнали свою провину, але відмовлялися видати властям Т. Федоровича, залишався у силі Куруківський договір, 300 запорожців, виписаних із реєстру у лютому 1630 р., поновлювалися у правах.

Старшим реєстрового війська коронний гетьман призначив Тимоша Орендаренка. Указом короля реєстр збільшився з 6 до 8 тисяч козаків. Польський уряд оголосив амністію повстанцям, а козаки зобов'язалися не ходити у морські походи і спалити свої чайки. Отже, угода відбивала інтереси, насамперед, реєстрового козацтва.

Пам'ятник Тарасу Трясилу у Переяславі-Хмельницькому

Незадоволений угодою, Федорович, позбавлений гетьманства, відійшов з незадоволеними козаками на Запорізьку Січ, де робив неодноразові спроби підняти нове повстання. Брав участь найманцем у Тридцятилітній Війні (військо Габсбурзької Імперії), московсько-польській війні 1632 – 1634 рр., що велась за

Чернігово-Сіверську і Смоленську землі. На козацькій раді у Каневі взимку з 1634 р. на 1635 р., Федорович закликав до повстання проти шляхетської Польщі. Потім із частиною козаків пішов за Дон.

У 1635 р. вів переговори з московським урядом про переселення 700 козаків на Слобідську Україну.

Навесні 1636 р. після повернення із Дону Федорович їздив до Москви з проханням про перехід частини українського козацтва на службу до Московської держави.

Але його пропозицію було відхилено, бо московський уряд не бажав загострювати відносини з шляхетською Польщею після невдалої московсько-польської війни 1632 – 1634 рр.

Дальша доля Трясила невідома; за даними козацьких літописів, він «перебував зі славою дев'ять літ і сконав спокійно» у 1639 р.

За родинними переказами, нащадками Трясила вважав себе козацько старшинський рід Тарасевичів (XVII – XVIII ст.).

ХАНЕНКО МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ (1620 — 1680 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Правобережній Україні (1669—1674 рр.). Представник козацького роду Ханенків. Син Степана Ханенка.

За свідченням Ульріха фон Вердума 1671 р., Ханенко був гетьманом запорізьких козаків і соратник Сірка, був на свій час

знаменитою людиною, користувався великою повагою. Умань належала до знаменитих міст України, так як він там народився; після того як він впав у немилість Дорошенку, він пішов до запорожців, де став гетьманом і підкорявся польському королю. Народився в Умані і був там старостою. Ханенко мав трьох синів: один з жінкою знаходився під вартою в Дорошенка, другий на Чорному морі був взятий татарами в полон і відісланий до Константинополя, де його тримали у замку-тюрмі Єдикуле (Семивежний Замок) «Yedikule Zindanları», третій жив у теці польського короля.

З 1656 р. полковник уманський, прихильник пропольської орієнтації, підтримував Юрія Хмельницького і Павла Тетерю.

За підтримки частини козаків, кримського хана та польської влади, Ханенко намагався у 1668 р. усунути гетьмана Петра Дорошенка і на його місце поставити Петра Суховія.

У липні 1669 р. у боротьбі проти Дорошенка Суховій зазнав поразки, а його козаки трьох правобережних полків на раді в Умані проголосили гетьманом Ханенка.

Родинний герб Михайла Ханенка

Ханенко продовжував боротьбу проти Петра Дорошенка, зазнавши поразки у битві під Стеблевом (29 жовтня 1669 р.). У своїй політиці він спирався на Польщу і 2 вересня 1670 р. уклав з польськими делегатами договір у Острозі, на основі якого Польща визнала Ханенка гетьманом Правобережжя, а він погоджувався на підданство польській короні на умовах автономії

лише для козацької верстви.

У війні з Петром Дорошенком, Михайло Ханенко зазнав кількох поразок і 1674 р., коли війська гетьмана Івана Самойловича перейшли Дніпро і більшість правобережних полків перейшли на бік лівобережного гетьмана, Ханенко склав булаву, за що був наділений маєтностями на Лівобережній Україні.

Але Ханенко не припинив політичної діяльності. У 1677—1678 рр. був обвинувачений у зносінах з Польщею, й Самойлович, за наказом Москви, тримав його ув'язненим у Батурині. Але Ханенку, мабуть, пощастило довести свою невинність, а незабаром він помер.

ХМЕЛЁЦЬКИЙ АДАМ (р. н. невід. — 1652 р.)

Шляхтич, козацький військовий та державний діяч, Паволоцький наказний полковник, наказний гетьман козацького війська.

Народився, ймовірно, на початку XVII ст. у Перемиській землі.

Небіж (племінник) Стефана Хмелецького — покійного воєводи Київського (1630 р.), недавнього героя антитатарських походів; точно не відомо, чиїм сином із братів останнього він був — Героніма чи Кшиштофа. Його родичем (можливо, братом) був також Паволоцький полковник (1651–1653 рр.) Степан Хмелецький.

Був шляхтичем гербу Бонча, скоріше за все поляком або

спольщеним [русином](#) (у польському [Географічному словнику Королівства Польського та інших слов'янських країн](#) автор його називає зрадником).

Адам Хмелецький на початку Хмельниччини служив у [польському](#) коронному війську [ротмістром](#).

Під час мобілізації польських військ [великий коронний гетьман Миколай Потоцький](#) вислав на початку 1648 р. на [Січ](#) (на [острові Томаківка](#)) до [Богдана Хмельницького](#) послів із пропозицією про замирення. Послами були [Михайло Кричевський](#) і Адам Хмелецький. [Ротмістр](#) Хмелецький по дорозі побачив недавно збудовані запорожцями укріплення на острові Томаківці і мав можливість упевнитися у тому, що поляків чекає важка боротьба.

Миколай Потоцький обіцяв [гетьману](#) усунути непопулярних [реєстрових старшин](#), обмежити сваволю [«жидів - орендарів»](#), що — як записує сучасник — «ексорбітували над козаками»; самому [Хмельницькому](#) обіцяв віддати [Суботів](#). Посол Хмелецький переконував [Хмельницького](#) не починати війни проти поляків, облишити всі свої бунтівничі задуми й повернутися на батьківщину:

«Запевняю вас чесним словом, що й волосина не спаде з вашої голови».

Проте козацький гетьман відмовився. Він відповів, що це буде виконане не раніш, як сам Потоцький і решта панів покинуть Україну.

Під час [битви під Жовтими Водами](#) (29 квітня — 16 травня 1648 р.) А. Хмелецький приїжджав парламентарем до [Богдана Хмельницького](#). Після [битви під Корсунем](#) (травень 1648 р.) він потрапляє до [татарського](#) полону.

Після [битви під Корсунем](#) свій життєвий вибір зробили у червні 1648 р. [Остап Гоголь](#) і Адам Хмелецький. В тих, хто йшов до [Хмельницького](#) відразу ж, мотивація була усіляка: хто вже давно підтримував тісні дружні, а то й родинні зв'язки з козацьким світом, хто керувався щирою симпатією до свого народу або релігії (не завагавшись при потребі пройти через релігійну конверсію), кого привела в табір повсталих гірка образа на владу чи когось з вельмож, інші були під враженням козацьких перемог.

Хмелецький перейшов на бік повстанців разом з [М.](#)

[Кричевським](#) після звільнення з татарського полону в середині [1648](#) р.

Саме з цього часу він стає наказним [ПОЛКОВНИКОМ Паволоцького полку](#).

У [1648–1652](#) рр. (з невеликими перервами) аж до самої страти Хмелецький відігравав у Паволоцькому полку роль основного військового керівника, залишаючись у той же час наказним у полковників [І. Куцевича-Миньківського](#), та свого родича [Степана Хмелецького](#).

Козацька могила в с. Швиреві на місці бою загону А. Хмелецького

Під час [Берестецької кампанії](#) ([28 червня](#) — [10 липня 1651](#) р.) А. Хмелецький був полковником. Як засвідчують документи, біля села [Шнирів 10 червня 1651](#) р. відбувся бій між козацько-татарським загonom під командуванням Хмелецького і польським загonom, який очолював реєстровий [сотник](#) Ясько Ясноборський. Козацький загін, що розмістився на ночівлю на околиці с. [Перекалки](#), був знеацька захоплений поляками і, зазнавши великих втрат, був розбитий. На місці бою і зараз височить козацька могила неподалік села.

Після зради [татар](#) під час цієї ж битви, Хмелецький був

обраний на деякий час [наказним гетьманом](#) козацького війська. Це підтверджується польськими свідченнями полоненого козака Мартина, спійманого під [Шниревом](#), котрий на допиті назвав серед керівників козацького війська [Ф. Джалалія](#) та якогось Хмелеччину або Хмелецького. [Филон Джалалій](#), Адам Хмелецький, [Матвій Гладкий](#) змінювали один одного на чолі війська, поки наказним гетьманом не було обрано [Івана Богуна](#). Пізніше, [6 липня 1651](#) р. Хмелецький біжить з козацького табору з-під [Берестечка](#) до [Паволочі](#), де перебував на той час [Богдан Хмельницький](#). Розпитуючи про гетьмана — але з страхом: просив паволоцьких міщан, щоб упросили йому Хмеля. При зустрічі [гетьман](#) кричав на Хмелецького. Тільки прийшов (перед Хмельницького), спитав Хмельницький: «А табір де?» Він стиснув плечі і сказав: «Уже у диявола табір! утекли ми з табору». «Чому-ж?». «Бо молодці битися не хотіли». — «А як же корогви?» — «І корогви пропали». — «А гармати? А шкатулка з червоними золотими?» — «Про неї не знаю». Тоді почав Хмельницький рвати собі волосся на голові і злорічити. Факт підтверджує, що А. Хмелецький певний час був наказним гетьманом.

[6 серпня 1651](#) р. передові частини коронного війська, йдучи з-під [Берестечка](#), стали табором у [Паволочі](#).

Сім [корогв](#) втекло до [Таборівки](#). Паволоцький [війт Куцевич-Миньківський](#) повідомив про це козаків. [13 серпня 1651](#) р. 2 тис. козаків і 500 татар на чолі з [І. Виговським](#) та полковником А. Хмелецьким доценту розгромили під Таборівкою вищевказані корогви, якими командував [кам'янецький староста Пйотр Потоцький](#) (син полководця польської армії [Миколая Потоцького -«ведмежої лаби»](#)), захопили понад 1000 возів із продовольством, гнали жовнірів аж до околиць [Паволочі](#).

Поразка поляків була б неминучою, але їм на допомогу підоспіли вояки князя [Яреми Вишневецького](#) і примусили козаків відступити до [Білої Церкви](#).

У січні [1652](#) р. після [Білоцерківського замирення](#), «коли козаки дізналися, що згода сталася на тім аби [реєстрових](#) було тільки 20 тисяч, піднявсь у козаків бунт, тому що стали записувати козаків до реєстру «вибором» (не всіх). А. Хмелецький разом з [Осипом Глухом](#), [Матвієм Гладким](#), [Лук'яном Мозирою](#), [Іваном Богуном](#) та іншими (можливо, [Ф. Джалалієм](#))

належав до старшинської опозиції, яка не визнавала умов Білоцерківського мирного договору 1651 р. і перешкоджав вступу польських військ на Правобережну Україну. Вони вимагали продовження воєнних дій. М. Гладкий разом з козацькими загонами Л. Мозирі та Бугая протидіяв вступові польських військ на козацьку територію. Основних учасників бунту було схоплено і 8 (18 травня) 1652 р. за рішенням змішаної польсько-козацької комісії М. Гладкого, Л. Мозирю та А. Хмелецького було страчено. Адаму Хмелецькому відтягли голову у Павлоччі.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН МИХАЙЛОВИЧ (1595 — 1657 рр.)

Військовий, політичний та державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, очільник Гетьманату (1648–1657 рр.). Керівник Хмельниччини — повстання проти панування шляхти в Україні, котре, переросло у загальну, очолену козацтвом, визвольну війну проти Речі Посполитої. Перший з козацьких ватажків котрому офіційно було надано титул гетьмана. Намагався розбудувати незалежну українську державу заключаючи, на протязі свого правління, союзи з Кримським ханатом та Московським царством.

Про життя Богдана Хмельницького до 1647 р. відомо дуже мало. Як зазначав М. Грушевський: «Особиста біографія Хмельницького настільки ж убога на реалії і безсумнівні факти, наскільки багата на легенди».

Місцем народження вважається Чигирин, як рік народження вказують або 1595 р., чи 1596 р. При хрещенні отримав імена Богдан-Зиновій проте другим ім'ям Хмельницький ніколи не користувався.

Батько, чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, перебував на службі у коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, а потім у його зятя Яна Даниловича.

Історики мають надзвичайно мало відомостей про Михайла Хмельницького. І досі не поталанило з'ясувати, з якого поселення — Хмельника, Хмелева, Хмеліва, Хмельного чи Хмелівки — походив рід Хмельницьких. І. Крип'якевич припускав що він вихідець із с. Хмельника, розташованого у Перемиській землі. Є також версія про польське (мазовецьке) походження Михайла, котру не підтримують українські історики. Роберт Магочі у своїй історії України пише про білоруське походження Михайла Хмельницького.

Освіту Богдан Хмельницький здобув у Львівській єзуїтській колегії. На портреті того часу, внизу, розміщений герб Сирокомля Богдана Хмельницького.

Та сам факт шляхетства Хмельницького не доведений. За найпопулярнішою версією його батько був шляхтичем внаслідок баніції позбавлений титулу.

Згодом шляхетство отримав син гетьмана — за гербовниками Каспера Несецького (1715–1724 рр., Львів) та Бобровича (1835 р.) — з 1659 р. Хмельницькі користувалися гербом Масальських, саме ним король Ян II Казимир офіційно нагородив Хмельниченка під час нобілітації. Звідси ще одна поширена версія, за котрою Хмельницькі походили з руського шляхетського роду Масальських, нащадків чернігівських князів.

Повернувшись на батьківщину, Хмельницький бере участь у польсько-турецькій війні 1620–1621 рр., під час якої, в битві під Цецорою, гине його батько (за іншою версією батько гине у турецькому полоні), а сам він потрапляє в полон. Два роки важкого рабства (за однією версією — на турецькій галері, за іншою — у самого адмірала) для Хмельницького не пройшли даремно: вивчивши досконало турецьку і татарську мови, він зважається на втечу (за іншими даними, був викуплений родичами). У 1622 р. Хмельницький утік з полону (версії про викуп, матір'ю чи знайомими, вважаються малоімовірними в

останніх біографіях Богдана Хмельницького), а батько залишився у Туреччині і незабаром помер. Повернувшись до Суботова, він був зарахований у реєстрове козацтво.

Матір походила з козацького роду

У 1633 р. Зеновій Богдан Хмельницький був на службі у коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського і мав квартиру у Бродях. Під час оглядин новозбудованого бродівського замку у 1633 р., на які була запрошена місцева шляхта, Хмельницький сказав Конєцпольському, що замок, збудований людськими руками, ними ж може бути і здобутий. Ці слова дуже не сподобались гетьману. Від слуг Конєцпольського, Хмельницький отримав звістку, що йому краще виїхати звідси. Звідти від подався на Україну. Під час конфлікту з чигиринським підстаростою — Данилом Чаплинським, цей привілей хитрощами був відібраний у Хмельницького, про що він сам пише у своїх листах до гетьмана Миколи Потоцького та до короля Яна II Казимира у 1648 р. Не змігши нічого довести, так як король Сигізмунд III і його син Владислав IV на той час вже не жили, Богдан Хмельницький подався до низового козацтва.

З кінця 1620-х р. починає активно брати участь у морських походах запорожців на турецькі міста (кульмінацією цього періоду став 1629 р., коли козакам вдалося захопити передмістя Константинополя). Після довгого перебування на Запоріжжі Хмельницький повернувся у Чигирин, одружився з Ганною Сомко і отримав уряд сотника чигиринського. В історії наступних повстань козаків проти Польщі між 1630 р. і 1638 р. ім'я

Хмельницького не зустрічається. Єдина його згадка у зв'язку з повстанням 1638 р. — договір про капітуляцію повсталих був писаний його рукою (він був генеральним писарем у повсталих козаків) і підписаний ним та козацькою старшиною. Після поразки знову зведений у ранг сотника.

Вступивши до реєстрового козацтва, Хмельницький під час одного з боїв під Москвою врятував королевича Владислава, і потім той завжди прихильно до нього ставився. У 1620 р. у битві під Цецорою, батько й син Хмельницькі потрапили у турецький полон. Також існує думка, що старший Хмельницький загинув у цій битві. Знаходячись у Стамбулі, Богдан фактично виконував обов'язки перекладача при одному з командувачів турецького флоту, удосконаливши своє знання турецької мови.

Від 1622 р. по 1637 р. немає певних відомостей про життя і діяльність Хмельницького. Всі пізніші оповіді про його великі подвиги у війнах з татарами, турками, Москвою (під час Смоленської війни 1632–1634 рр.) не мають документального підтвердження. Безперечно лише те, що вже у 1620 р. Хмельницький зв'язався з Козаччиною, де він служив, мабуть у Чигиринському полку і брав участь у військових походах козаків проти татар і поляків.

З'єднання козаків Хмельницького з татарами Тугай-бея

Біля 1625–1627 рр. Хмельницький одружився з Ганною Сомківною (козачкою з Переяслава) й заклав свою родину. Тоді ж він оселився на успадкованому від батька хуторі Суботові, біля

Чигирин. З 1637 р. Хмельницький серед вищої козацької старшини. Він брав участь у повстанні проти Польщі і як військовий писар — підписав капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 р. Восени 1638 р. Хмельницький був членом козацького посольства до короля Владислава IV. Є підстави вважати, що він належав тоді до тієї старшини, яка вважала за можливе порозуміння Війська Запорозького з Польщею.

Однак, дальший хід подій довів йому повну неможливість згоди. Польська ординація 1638 р. скасувала автономію Війська Запорозького й поставила Козаччину у безпосередню залежність від польської військової влади в Україні. Хмельницький втратив військове писарство (цей уряд був скасований) і став одним з сотників Чигиринського полку.

Наступні роки Хмельницький присвятив своєму господарству на Чигиринщині (Суботів, слобода Новоселище й суміжні землі).

Можна думати, що десь у другій половині 1640 р. він нав'язав ближчий контакт з автономістичними колами української шляхти й вищого православного духовенства. Вже віддавна польські можновладці в Україні, політичні противники короля Володислава, дивилися на Хмельницького кривим оком. Особливо вороже ставилися до нього нові (з 1633 р.) власники Чигиринщини — Конєцпольські, коронний гетьман Станіслав і його син, коронний хорунжий Олександр. За допомогою свого чигиринського підстарости Чаплинського, який мав особисті рахунки з Богданом Хмельницьким, вони вирішили позбавити його маєтку у Суботіві. Чаплинський вчинив гвалтовий «заїзд» на Суботів (хоч Хмельницький мав на нього королівський привілей з 1646 р.), що було у ті часи звичною справою, зруйнував економію й пограбував майно Хмельницького, а слуги Чаплинського одночасно на Чигиринському ринку важко побили малого сина Хмельницького. Серед цих турбот і тривог 1647 р. померла дружина Хмельницького, а у кінці того ж року О. Конєцпольський наказав ув'язнити й стратити Б. Хмельницького, якого врятувала лише допомога й порука його друзів, серед чигиринської старшини, зокрема полковника С. М. Кричевського, кума й однодумця Хмельницького. У кінці грудня 1647 р. Б. Хмельницький та його старший син Тиміш з невеличким (300 чи 500) загоном козаків подався на Запоріжжя. 20 січня 1648 р.

Хмельницький підійшов під Січ; 24 січня захопив усі човни і провіант; 25 січня заволодів фортецею, при цьому значна частина реєстровців перейшла на бік повстанців. Невдовзі його було обрано за гетьмана. По підготовці до збройного виступу Хмельницький прийняв заходи:

— розіслав універсали до українського народу із закликами вступити до лав козацького війська;

— налагодив виробництво пороху, організував закупівлю зброї та боеприпасів;

— заручившись підтримкою Туреччини, у лютому-березні 1648 р. у Бахчисараї українські послы уклали угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої.

Це був початок нового козацького повстання, яке незабаром перетворилося на Національно-визвольну війну українського народу, очолену Б. Хмельницьким.

Конфлікт з Конецпольським і напади його агентури на майно і родину Хмельницького були тільки приводом для повстання його проти Польщі. Багато досліджень доводять, що причини розриву з Польщею були значно глибші, й що виступ і боротьба проти неї готувалися віддавна і не були несподіванкою ані для українських кіл, ані для польського уряду та його адміністрації в Україні.

Саме тому перемоги Богдана Хмельницького у 1648 р. у битві під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями запалили всенародне повстання українського народу проти польської адміністрації й польської шляхти та її агентури в Україні. Саме тоді було здійснено облогу Львова й Замостя, визволено з-під влади Польщі велику територію України. Учасник подій — Самовидець (Р. Ракушка) так описує цю хвилю революції, яка почалася у 1648 р. й дійшла до свого вершка наступного року:

«Так усе, що живо, поднялося в козацтво, аж заледво знайшов в яком селі такого чоловіка, жеби не міг albo сам, albo син до войска йти; а ежели сам нездужал, то слугу паробка посилав, а иніе килко их было, всі йшли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймыта ..., навет где в городах были й права майдебурскіе — и присягліе бурмистрове й райцы свої уряды покидали, и бороди голили, до того войска ишли».

Тріумфальний в'їзд Хмельницького у Київ і зустріч його на

Різдво 1648 р. як «пресвітлого володаря й князя Руси» із вищим православним духовенством, київською інтелігенцією та єрусалимським патріархом Паїсієм свідчили, що початок нової козацько-гетьманської держави, власне держави Хмельницького був зроблений. У своїй боротьбі проти Речі Посполитої Хмельницький створив, одну за однією, три коаліції.

Б. Хмельницький з Тугай-бесом під Львовом

Першою була українсько-кримсько-турецька коаліція, утворена у 1647–1648 рр. Вона паралізувала небезпеку з боку польсько-московського союзу А. Киселя 1647 р. й допомогла Україні здобути великі мілітарні успіхи, завершені Зборівською угодою 1649 р. Але, внаслідок трикратної зради кримського хана (Зборів — 1649 р., Берестечко — 1651 р., Жванець — 1653 р.), й пасивності Туреччини, Б. Хмельницькому не вдалося повністю використати успіхи й здобути остаточну перемогу над Польщею.

Друга коаліція — українсько-московська, з царем Олексієм I Михайловичем, укладена у Переяславі 1654 р. (додатково затверджена березневими статтями 1654 р., які козацьке посольство уклало з московським царем у м. Москва), згідно з якою Україна увійшла до складу Московської держави на

конфедеративній основі, й скерована також проти Польщі. Текст угоди так і не вдалося знайти, а представники Росії спираються лише на чернетки.

Як відомо з історичних джерел, спершу у Переяславі відбулася старшинська рада, а згодом - генеральна військова рада. У ній взяли участь представники козацтва Київського, Чернігівського та Брацлавського полків, жителі Переяслава.

Переговори Хмельницького з польським послом Смяровським.

Після зачитування царської грамоти гетьманом Богданом Хмельницьким старшина та московські послы пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги. Однак Хмельницький зажадав, щоб першими присягнули послы від імені російського царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б ствердженням союзу між обома державами.

Але боярин Василь Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу - мовляв, цар не присягає своїм підданам. При цьому керівник посольства двічі стверджував, що цар охоронятиме всі права України.

Після тривалої наради, враховуючи слова Бутурліна, які

гетьман та старшина тлумачили як рівнозначні присязі, Хмельницький і козацька старшина заприсяглися перед російською делегацією у тому, «щоб бути їм із землею і городами під царською великою рукою невідступно».

Загалом у день Переяславської ради присягу склали 284 особи. Від імені царя гетьману було вручено грамоту та знаки гетьманської влади - військовий прапор (хоругву), булаву та шапку. Ніякого письмового договору у Переяславі укладено не було.

Лише після від'їзду Бутурліна козацька старшина з гетьманом узялися за вироблення умов договору. Було вирішено віддати Україну під протекторат Московської держави зі збереженням основних прав і вільностей Війська Запорозького; написано проект договору у формі петиції до царя з 23 пунктів, цей проект привезли у Москву наприкінці березня 1654 р.

Після Переяславської ради представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України для прийняття присяги населення на вірність цареві. За їхніми даними, присягу склали 122 542 особи чоловічої статі. Безумовно, ця цифра була завищена.

Відмовилися підтримати Переяславську угоду й присягати московському царю низка представників козацької старшини, зокрема полковники Іван Богун, Осип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко, козацькі полки Брацлавський, Кропивнянський, Уманський, Полтавський (царських представників там побили киями), деякі міста, зокрема Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом Косівим. Не присягала Запорізька Січ

Не з вини Б. Хмельницького ця угода не принесла Україні всіх тих воєнних і політичних успіхів, задля яких її було створено. Частина вищого українського суспільства, козацька старшина, а також духівництво та київський митрополит не підтримали угоди й відмовилися присягати цареві. У 1656 р. російський цар підписав у Вільно договір між Московією та Польщею, без участі українських представників, і фактично зрадив переяславські домовленості.

«Навіки з Москвою». Картина худ. Михайла Хмелька, 1951 р

Якщо перші дві коаліції мали на меті завдати Польщі військово-політичної поразки й забезпечити та гарантувати цілісність і незалежність козацької держави, то третя антипольська коаліція (1656–1657 рр.) — союз між Україною, Швецією, Семигородом та іншими державами (Бранденбург, Молдавія, Валахія), — за планом Хмельницького, мала створити незалежну Руську державу (Велике князівство Руське) у межах цілої етнографічної території України та Білорусі під владою гетьмана й Війська Запорізького. Також у планах союзників була цілковита ліквідація польської держави («снести б Корона вся, будто Корона Польская и не бывала»), що дуже збентежило московський уряд, який доклав усіх зусиль, щоб перешкодити успіхові цієї коаліції (Віленська угода 1656 р. між Москвою і Польщею без участі України, й війна Москви зі Швецією, союзником України). Московія, після підписання миру з Польщею, розпочала війну зі Швецією. Одночасно на теренах Речі Посполитої вирувала війна, що увійшла в історію під назвою «Потоп». Однак військові невдачі та нереалізація дипломатичних планів Б. Хмельницького прискорила його смерть.

Богдан Хмельницький в останні роки свого життя часто хворів. Він упокоївся 27 липня (6 серпня за новим стилем) 1657 р. у Чигирині і 25 серпня похований в Суботові, в Іллінській церкві, яку сам збудував. Вона мала стати родовою усипальницею Хмельницьких. У 1664 р. Стефан Чарнецький сплюндрував Суботів, наказав викинути тіла Богдана Хмельницького та його

сина Тимофія з родинної гробниці. Також під його супроводом київський митрополит та Юрій Хмельницький були відіслані у Мальборський замок. Там вони знаходилися до 1667 р.

Місце захоронення Хмельницького в Іллінській церкві

Але після смерті забальзамоване і поховане тіло гетьмана зникло. Де саме воно знаходиться зараз, невідомо. Власне, існує дві версії цієї події, так звана польська й українська. За польською версією воєвода Стефан Чарнецький 1664 р. напав на Суботів, викопав домовину з тілом гетьмана, спалив і попіл вистрілив з гармати. Український варіант це припущення повністю відкидає, мовляв тіло Богдана було перепоховано його старим другом Лавріном Капустою. Щоб не допустити нової наруги над його тілом, нове місце поховання знало дуже обмежене коло осіб, які в ході війн загинули. Вчені припускають, що ймовірним місцем перепоховання праху Хмельницького може бути «Семидубова гора» у с. Івківці, що неподалік Суботова. Але доказів підтвердження обох версій поки що немає.

Богдан Хмельницький був одружений тричі:

- перша дружина його Ганна Сомківна — донька багатого переяславського купця, мати всіх його дітей. З нею Богдан взяв шлюб біля 1625–1627 рр. Померла передчасно;
- другий шлюб на початку 1649 р. зв'язав його з колишньою жінкою його ворога Чаплинського — Мотроною, найбільшим коханням гетьмана, яка була страчена його

- сином Тимошем у травні 1651 р. за підозрою у зраді;
- влітку 1651 р. Богдан Хмельницький одружився втретє з Ганною Золотаренківною, міщанкою з Корсуня, вдовою полковника Пилипа (Пилипця). Радниця Хмельницького і розпорядник сімейного скарбу, вона надовго пережила його, і у 1671 р. стала черницею з ім'ям Анастасія Києво-Печерського жіночого монастиря.

Прапор Богдана Хмельницького. Абревіатура: Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, его королівської милості

Діти: Хмельницький мав двох синів і чотирьох доньок (за деякими даними семеро дітей):

- старший син Тимофій (Тиміш), народився 1632 р., був одружений у 1652 р. з донькою молдавського господаря Василя Лупула — Розандою (Роксандою). Його Хмельницький вважав своїм спадкоємцем, але Тиміш загинув 15 вересня 1653 р., смертельно поранений під час облоги молдавської фортеці Сучави, яку він боровив зі своїм козацьким військом, захищаючи тестя — Василя Лупула. Він залишив двоє дітей-близнят, доля яких невідома;
- молодший син Хмельницького — Юрій (Юрась) народився 1641 р., навчався у Києво-Могилянській Колегії, і 1657 р., ще за життя батька, був обраний

гетьманом-наступником, при регенті Івані Виговському, який 27 серпня 1657 р. перебрав булаву. Згодом Юрась ще двічі був гетьманом (раз від поляків на Лівобережній Україні, а вдруге після 9 років турецької в'язниці Семи Веж, був в інтересах султана проголошений гетьманом 1678 р. на Україні). Загинув у 1679 р. у битві під Кизикерменом.

- донька Хмельницького — Катерина (Олена) була одружена з Данилом Виговським, і після його смерті у московському полоні стала другою дружиною гетьмана Павла Тетері. Померла у 1668 р.;
- друга донька — Степанія була дружиною Івана Нечая. Їхнє весілля відбулося у середині 1650 р.. 4 грудня 1659 р. під час облоги Бихова Степаниду разом з чоловіком взято у полон. Припускають, що її заслано у Сибір;
- імена двох інших доньок гетьмана — одна з них була за корсунським сотником Глизьком (Улезком), який загинув у війні з Польщею у 1655 р., а друга вийшла за новгород-сіверського козака Л. Мовчана (1654 р.), — лишилися невідомими.

Гетьманський рід Хмельницького згас у кінці XVII ст. Пізніші Хмельницькі, яких чимало було на Лівобережній Україні і у Росії у XVIII–XIX ст., були іншого походження.

Українська держава Богдана Хмельницького викликала захоплення численних сучасників — дипломатів, мандрівників, літописців. Італієць Альберто Віміна, який особисто бачив гетьмана 1656 р. й неодноразово розмовляв з ним, у своїх спогадах пише про український народ у період його найвищого злету у часи Хмельниччини. Особливо його вразила демократична форма правління козаків — скликання Ради для обговорення важливих державних питань, коли козаки у присутності гетьмана спільно їх вирішують. Подорожні нотатки сирійського архідиякона Павла Алеппського, який описав подорож антиохійського патріарха Макарія Україною у 1654 і 1656 рр., зафіксували для нас подробиці побуту і звичаїв українців, які здивували його тим, що скрізь зустрічали хлібом-сіллю як символом добробуту.

Булава Богдана Хмельницького

Описуючи своє враження від гетьмана Хмельницького, Павло Алеппський підкреслює: «Так ось він, Хмель, якого слава й ім'я рознесли по всьому світу». Багато і захоплено пише мандрівник про освіту у державі Хмельницького: «Всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб... Число письмених особливо збільшилося з часу появи Хмеля». Алеппського вразила велика друкарня у Києво-Печерській лаврі, де «виходять усі їхні церковні книги дивного друку, різного кольору і вигляду, а також малюнки на великих аркушах, визначні місця країн, ікони святих, вчені дослідження тощо».

Польський історик Людвік Кубаля, котрий присвятив багато років дослідженню життя й діяльності Богдана Хмельницького, порівнював українського гетьмана з його сучасником — вождем Англійської революції середини XVII століття Олівером Кромвелем, відзначаючи при цьому, що завдання у Богдана Хмельницького виявилось набагато складнішим, оскільки «він не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, відносини з сусідніми державами — все це треба було створити... Він мусив добирати і вчити людей. Була то людина з кожного погляду надзвичайних вимірів, він переростав талановитих людей настільки, що переступав межі збагненого».

Великий український поет звертався до образу Б. Хмельницького неодноразово як у поетичній, так і у художній творчості. Вперше — у 1837 р., в офорті «Смерть Богдана Хмельницького». Свої враження про події минулого Шевченко передав також у роботах «Дари в Чигрині 1649 р.», «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», в останніх — переважає елегічний настрій.

У поетичній творчості образ Хмельницького проходить у багатьох творах, зокрема у віршах («Розрита могила», «Великий льох», «Стоїть в селі Суботові», «За байраком байрак», «Осії. Глава XIV», «Якби-то ти, Богдане п'яний...» та ін.), драмах («Назар Стодоля», «Никита Гайдай»), російськомовній прозі («Близнецы», «Прогулка с удовольствием и не без морали»). Оцінка Хмельницького виглядає доволі неоднозначною. У ряді творів поет називає Хмельницького «славним», «благородним», «праведним гетьманом», «козацьким розумним батьком».

Т. Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького (1836–1837)

У той же час Шевченко негативно оцінює наслідки єднання з Московією:

Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.

Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка.

Т. Шевченко. Богданові руїни у Суботіві

Найвідвертішого осуду Хмельницький отримує у вірші «Якби-то ти, Богдане п'яний», що був тривалий час забороненим до друку:

Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного. Амінь.

Історики про Б. Хмельницького: «Великий рух народній, піднятий Хмельницьким, дав новий лад усій східній Україні — Гетьманщині». Михайло Грушевський, 1913;

«Хмельницький став керівником Визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він ріс і жив серед козацтва, розумів його прагнення й інтереси.

Народні маси зустріли Хмельницького з цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їх інтересів». Іван Крип'якевич, 1954 р.;

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві

«Він поводився так, неначе був монархом суверенної держави, й розвинув широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для зміцнення свого становища». Дмитро Дорошенко, 1921 р.

Це про нього наша сучасниця Ліна Костенко в романі «Маруся Чурай» сказала:

Тепер він з нами в радості і в сумі.
Збагнуло серце вражене моє:
Пішов у смерть - і повернувся в думі,
І вже тепер ніхто його не вб'є.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТИМІШ БОГДАНОВИЧ (1632 —1653 рр.)

Український військовий і політичний діяч, козацький отаман, один із учасників і керівників Хмельниччини. Старший син Богдана Хмельницького. У джерелах також зустрічається як Тіміш (Тимош) Хмельниченко.

У лютому-березні 1648 р. внаслідок переговорів гетьмана Богдана Хмельницького з Кримським ханом Ісламом-Гіреєм III і укладення угоди про спільну боротьбу проти Польщі Тимош залишили заручником у Бахчисараї. З 1648 р. Тимош був чигиринським сотником і разом з батьком брав участь у походах української армії у Галичину, Зборівській битві 1649 р., Берестецькій битві 1651 р., Батозькій битві 1652 р., під час яких відзначився відвагою і хоробрістю. Після здобуття українськими військами столиці Молдови Ясс укладено українсько-молдовський союз, для зміцнення якого Тимофій одружився з дочкою Василя Лупула — Розандою.

Згідно з джерелами Тіміш був низького росту, рудий та мав на обличчі ластовиння.

Цей шлюб — дуже важливий факт, оскільки завдяки цьому шлюбу родина Хмельницьких породичалась з найвпливовішими вельможними родинами тогочасної Східної і Центральної Європи — Радзивіллами (Іван Радзивілл був одружений з сестрою Розанди), з Конецпольськими, Жолкевськими, Вишневецькими, Збараськими, та іншими значними родами Речі Посполитої і отже Богдан Хмельницький у певному розумінні став на одному

суспільному рівні з ними.

На думку відомого українського історика Я. Дашкевича: «Шлюб Тимоша з Розандою (Роксандою), дочкою молдавського господаря Василя Лупу, мабуть, албанця за національністю — шлюб, вимушений збройною рукою в Яссах 1652 р., — свідчить про династичні плани цілком переконливо. Далекоглядна політична комбінація цього шлюбу полягає не лише у претендуванні Тимоша на молдавський престол, але і способі поєднання — шляхом посвоячення — з фактичним правителем Литви, литовським великим гетьманом Янушем Радвилою (Радивилом), що 1645 р. одружився із старшою сестрою Розанди Оленою»

Союз України з Молдовою викликав занепокоєння у трансільванського князя Юрія II Ракоці і волоцького господаря Матея Бесараба, які, об'єднавшись із загонами претендента на молдовський престол канцлера (логофета) Стефана Георгіцу, розпочали війну проти Лупула. У квітні 1653 р. об'єднані сили противників Василя Лупула захопили Ясси і посадили на молдовський престол Георгіцу. На допомогу Лупулу прийшла українська армія на чолі з Хмельницьким, яка 1-2 травня 1653 р. розгромила зағони Стефана Георгіцу під Яссами. Намагаючись зміцнити успіх, Хмельницький розпочав наступ на Волощину, проте 17 травня зазнав поразки у битві під Фінтою і змушений відступити. Намагаючись допомогти своєму тестеві, зағони якого було оточено об'єднаними волоцько-польськими силами у Сучавській фортеці (тепер Румунія), Тиміш на чолі 9-тисячним козацьким загоном 10 серпня прорвався до міста.

У першій декаді серпня гетьман Богдан відправив до Молдови новий козацький корпус на чолі із своїм старшим сином та зятем Василе Лупу Тимошем Хмельницьким.

17 чи 18 серпня козаки увійшли до Сучави. Тиміш проводив свій марш кількома колоннами, пустошачи країну з метою спровокувати Штефана відійти від Сучави, а також не даючи можливість точно локалізувати напрямок походу своїх головних сил. У результаті Штефан зняв облогу і Тиміш зміг увійти до Сучави, практично не зустрівши опору (блокуючий зағін у 500 вояків, залишений Штефаном, було легко розбито).

21 серпня військо Георгія Штефана підійшло до Сучави і спробувало з наскоку взяти козацький табір під стінами фортеці.

Ця спроба повністю провалилася, оскільки за кілька днів, що пройшли від приходу до Сучави, козаки зуміли звести сильні укріплення; почалася облога фортеці. Татари (2 тисячі), що прийшли із Тимошем, поставили умову, щоб вийти з табору, поки у них ще є коні.

Після початку облоги Тиміш послав листа до Богдана Хмельницького, прохаючи про допомогу. 29 серпня Хмельницький одержав тривожного листа від сина, який просив підкріплення. Проте, маючи у Чигирині тільки 10 тисяч вояків (інші полки збиралися під Білою Церквою), перед загрозою наступу поляків не наважився відправити до Сучави великі сили (кілька тисяч козаків не могли врятувати ситуації).

Тому відписав Тимошу, що наразі не може надіслати підкріплення й радив оборонятися. Джерела свідчать, що після цього гетьман тричі розсилав універсали старшикам з наказом збиратися на допомогу обложеним у Сучаві, але вони не хотіли його виконувати. У другій декаді вересня у Рашкові зібралися лише два полки козаків.

До найтяжчих боїв дійшло 10-12 вересня, коли козаки спробували прорвати облогу. До такої дієвості, скоріше за все, спричинилося те, що у фортеці стала даватися взнаки блокада – закінчувалися харчі, порох, ставало сутужно з водою. Крім того, козаки могли вирішити, що прибулий у першій декаді вересня загін Денгоффа є лише авангардом більшого війська.

Тиміш сформував ударну групу, що налічувала до 5 тисяч вояків, і спрямував головний удар на позиції семигородців. Вдалося козакам вдертися на вали і навіть захопити кілька гармат, але у ході контратаки козаків було відкинуто. Це спричинилося до певного замішання серед козаків, тому командування облогою вирішило використати цей момент для генерального штурму.

Штурм розпочався 11 вересня пополудні і тривав 3 години. Свіжим драгунам Денгоффа вдалося вдертися на козацькі вали, але звідти їх вибили оборонці. Козаки не вживали вогнепальної зброї – схоже на те, що порох у них закінчувався. Нападники зазнали дуже великих втрат: 1 500 молдован, волохів і семигородців, 800 поляків. Очевидці писали про те, що польські трупи повністю заповнили вал перед козацькими шанцями. У польських драгунів залишився живим лише один капітан, а всі інші офіцери загинули. Почалися сварки між поляками та їхніми

союзниками щодо того, хто ж винен у поразці штурму.

Козакам не вдалося використати свій великий успіх. Хоча наступної ночі вони спробували знищити блокгауз перед польськими шанцями, і майже досягли успіху, атакувавши його несподівано у темряві, оборонці змогли протриматися (відбиваючись у тому числі ручними гранатами) до підходу своєї кінноти, що відіграла козаків до їхнього табору.

12 вересня 1653 р. під час захисту фортеці спочатку Тимоша було під час гарматного обстрілу поранено у стегно коло пахвини. Під час інспектування козацьких шанців вороже ядро вдарило у гармату, коло якої він стояв, розстрошило лафет і поранило козацького командира.

Інший варіант загибелі Хмельниченка каже, що козак-перебіжчик вказав обложцям на зелений намет Тимоша. Туди було націлено гармату, яка влучила ядром у якусь скриню, уламками якої поранено Тимоша (тому вороги казали, що він помер не вояцькою смертю, а мужицькою – «від кия»). Почалася гангрена, від якої 15 вересня 1653 р. він і помер.

27 грудня 1653 р. (за іншими даними — 30 грудня) Тимофія поховали у церкві у Суботові.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЮРІЙ БОГДАНОВИЧ (1641–1685 рр.)

Військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, очільник Гетьманщини (1659–1663 рр.). Князь України у васалітеті Османської імперії (1678–1681 рр., 1685 р.). Представник козацького роду Хмельницьких. Другий син Богдана

Хмельницького.

Волею свого батька намічений на гетьманство, втім на Чигиринській нараді 27 серпня 1657 р. гетьманом було обрано І. Виговського.

Після відходу Виговського на Козацькій раді у Германівці на Київщині 11 вересня 1659 р. гетьманом України обрано Хмельницького. Скориставшись скрутним становищем України, московський уряд і його уповноважений князь О. Трубецький примусили Юрія Хмельницького укласти 17 жовтня 1659 р. Переяславські статті, які обмежували суверенні права України, давали право Москві призначати своїх воєвод і мати свої залоги, крім Києва, ще у п'яти містах України.

Переяславські статті — козацько-московська міждержавна угода, укладена 17 жовтня 1659 р. у Переяславі. Статті означали розрив Гадяцької угоди 1658 р. з Річчю Посполитою і суттєво звужували автономію козацької України у складі Московської держави. Підписані гетьманом Юрієм Хмельницьким і представниками московського уряду на чолі з князем Олексієм Трубецьким.

Після скинення Івана Виговського молодий новообраний гетьман Юрій Хмельницький вислав посольство до московського воєводи Олексія Трубецького. Посольство, очолюване Петром Дорошенком, привезло проект договору, в яких визначалися принципи союзу з Московією. Цей проект отримав назву Жердівські статті. Вони базувалися на Березневих статтях 1654 р. з певними модифікаціями. Зокрема, козацька сторона пропонувала:

- скасувати московські гарнізони в українських містах, окрім Києва, як при Богдані Хмельницькому;
- підпорядкувати гетьманові усі московські війська, що надсилалися в Україну;
- заборонити контакти московського уряду зі старшиною, оминаючи гетьмана;
- допустити, щоб у всіх зовнішніх переговорах, дотичних інтересів Війська Запорозького, були присутні козацькі послы з правом голосу.

Трубецької прийняв посольство, але запросив Хмельницького на особисті переговори. Гетьман побоювався пастки, однак, врешті-решт, поїхав до Переяслава із малим

супроводом. 27 жовтня 1659 р. у Переяславі, Трубецької організував Генеральну військову раду. На ній були відсутні правобережні полковники, а основну масу становила старшина промосковської орієнтації з Лівобережжя. Сама рада проходила в оточенні 40-тисячного московського війська. На раді Хмельницького знову обрали гетьманом, після чого Трубецької змусив підписати його сфальсифікований московською стороною текст Березневих статей 1654 р. Пізніше цей довільно редагований текст увійде до Зводу законів Російської імперії під назвою «Статей Богдана Хмельницького».

Скасовувалися компанійські полки гетьман позбавлявся права знімати старшину з посади без вироку військового суду або згоди старшинської ради.

Переяславські статті склалися з 19 пунктів. Всупереч сподіванням козацької сторони, вони містили ряд суворих обмежень самоврядування. Документ мав на меті зміцнити позиції Московії в Україні. Статті передбачали:

1). Заборону козакам самостійно переобирати гетьмана без дозволу царя.

2). Обов'язкове затвердження кандидатури гетьмана московських урядом.

3). Заборону гетьману здійснювати дипломатичні відносини із іноземними державами.

4). Заборону козакам самостійно вступати у війну або надавати третій стороні військову допомогу.

5). Обов'язок гетьмана посилати військо на перший виклик царя.

6). Заборону гетьману призначати й усувати полковників без згоди царя.

7). Розквартирування московських гарнізонів і воєвод в Переяславі, Ніжині, Брацлаві та Умані за кошти українського населення.

8). Підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху та заборона приймати посвяту від Константинопольського патріарха.

Крім цього статті передбачали видачу Москві усієї родини Виговського, котрого царський уряд вважав зрадником.

Обранням Юрія Хмельницького гетьманом і підписанням Переяславських статей закінчилася Україно-російська війна (1658

—1659 рр.).

Юрій уклав 27 жовтня 1660 р. з Польщею так званий Слободищенський трактат, який розривав союз з Москвою, скасовував Переяславські статті, відновлював союз з Польщею й гарантував автономію України, яка зобов'язувалася воювати спільно з польським військом проти Москви.

Слободищенський (або Чуднівський) трактат — договір, укладений гетьманом Юрієм Хмельницьким з Польщею у Слободищі, коло м. Чуднова 17 (27) жовтня 1660 р.

Слободищенський трактат скасовував невігідні для України, продиктовані Москвою Переяславські статті 1659 р., розривав союз із московським царем і відновлював державний зв'язок України з Річчю Посполитою. Хоч український уряд наполягав на повному відновленні Гадяцького договору 1658 р., польська сторона, репрезентована гетьманом Станіславом Потоцьким і Ю. Любомирським, не погодилася на реституцію Великого князівства Руського, залишаючи у силі інші пункти Гадяцького договору.

На підставі Слободищенського трактату Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі, була зобов'язана воювати разом з польським військом проти Москви й не нападати на Кримські володіння. Наслідком цього трактату була капітуляція московського війська й довголітній кримський полон його головнокомандувача, боярина Василя Шереметева. Козацька рада у Корсуні схвалила Слободищенський трактат, але лівобережні полки, на чолі з Якимом Сомком і Василем Золотаренком, під загрозою московської помсти, залишилися на боці Москви. Цим був започаткований поділ Козацько-Гетьманської держави на Правобережну й Лівобережну частини.

Слободищенський трактат, який став початком розколу України за територіальною ознакою, водночас відкрив новий етап боротьби за гетьманську владу. Особливість цього етапу полягала у тому, що предметом бажань старшини одночасно стали дві булави. Лівобережжя, яке перебувало під патронатом Москви, дедалі більше відокремлюється та відмежовується від Правобережжя. На Правобережжі відновлення польсько-шляхетських порядків спричинило народний опір та посилення старшинської опозиції. За цих обставин гетьманське крісло захиталось під Ю. Хмельницьким. Претендентів на булаву

вистачало в українських землях. На Лівобережжі основна боротьба розгорнулася між Я. Сомком, Іваном Брюховецьким та В. Золотаренком. На Чорній раді у Ніжині (червень 1663 р.) гетьманом у результаті заколоту було обрано І. Брюховецького.

Хмельницький на початку 1663 р. склав булаву й постригся в ченці під ім'ям Гедеона, перебував у Корсунському монастирі. У 1663 р. він зложив гетьманство і прийняв монаший чин у Трахтемирівському (Зарубинецькому) монастирі.

У 1664 р. Стефан Чарнецький сплюндрував Суботів, наказав викинути тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимофія з родиною гробниці. Також під його супроводом київський митрополит та Юрій Хмельницький були відіслані у Мальборський замок. Там вони знаходилися до 1667 р. Після звільнення (1667 р.) він жив в Уманському монастирі. У січні 1668 р. брав участь у Генеральній раді Війська Запорозького, де підтримав орієнтацію Петра Дорошенка на турецький протекторат. У своєму виступі на раді заявив: «Батьківські всі скарби відкопаю і татарам плату дам, тільки б під рукою великого государя і королівської величності не бути». Однак через кілька місяців Хмельницький підтримав його суперника Михайла Ханенка.

У 1669 р. взятий у битві у полон білогородськими татарами, був відправлений у Білгород, а потім за рішенням Дорошенка у Константинополь, де перебував у замку Сім Веж. Одного разу він намагався втекти на волю, але був знятий з високого муру, покараний киями і прикутий до стіни в'язниці. Перебував там до 1678 р.

В інтересах султана звільнений з ув'язнення, проголошений гетьманом і посланий з пашою Ібрагімом під Чигирин проти московського князя Ромадановського. Після того як турки повернулись назад, Юрій Хмельницький з військом завоював декілька українських міст. У 1670 р. (за іншими джерелами 1673 р.) Юрія захопили кримські татари і відправили до Константинополя. За посередництвом французького посла, Шарль-Марі-Франсуа Олів'є (маркіза де Ноінтель), турецький уряд намагався використати Хмельницького для закріплення свого володіння на Правобережній Україні. У 1677 р. він був звільнений султаном з в'язниці і прибув в Україну й у зверненні до народу титулував себе «Князем сарматським і вождем Війська

Запорозького»; його столицею був Немирів.

У 1678–1679 рр. він хотів за допомогою турецького і татарського війська приєднати Лівобережжя. Однак йому не вдалося створити міцної влади. Південне Правобережжя щораз більше знелюднювалося, і люди втікали за Дніпро.

ЧАЙКÓВСЬКИЙ МИХАЙЛО СТАНІСЛАВОВИЧ (1804 - 1886 рр.)

Польський та український політичний діяч, письменник. Брав участь у польському повстанні 1830 — 1831 рр., згодом в еміграції — Париж і Константинополь, там у 1850 р. перейшов на турецьку службу та прийняв іслам (Садик Паша). Нащадок гетьмана Івана Брюховецького. Народився недалеко від «святої» Кодні, про що сам зазначає у своїх спогадах.

Під час Кримської війни організував козацькі сотні на турецькому боці. У 1873 р. повернувся в Україну і прийняв православ'я. Чайковський — автор популярних повістей з історії Козаччини, перекладених різними мовами: «Powiści Kozackie» (1837 р.), «Wernyhora» (1838 р.), «Kirdzak» (1839 р.), «Koszowata» (1841 р.), «Owguzanin» (1841 р.) та ін.

Народився Михайло Чайковський 29 вересня 1804 р. у селі Галчинець Київської губернії (тепер Житомирської області) у давній українській (сполонізованій) родині. Батько — Станіслав Чайковський, шляхтич з Волині. Мати — правнучка гетьмана

Івана Брюховецького, двоє дідів воювали під запорозькими знаменами (один загинув під час оборони Січі 1775 р.).

Батько М. Чайковського помер рано. Опіку над хлопцем взяв дядько, Михайло Глембоцький. У 1812 р. Глембоцький воював на боці Наполеона, був легко поранений у Бородинській битві, а у бою на Березині урятував Бонапарта від полону, давши йому свого коня. Згодом у власному маєтку тримав озброєний загін — 200 осіб у козацьких одностроях — і друкував газету накладом 20 примірників.

Вчився у Бердичеві, у ліцеї Джона Воллсея. У 1825 р. — їде до Варшави. Там знайомиться з Адамом Чарторийським, поетом з Кременця Юліушем Словацьким, Адамом Міцкевичем, Великим князем Костянтином Павловичем — намісником Польщі. У 1826 р. Костянтин Павлович познайомив Михайла зі своїм братом Миколою І. Імператор запропонував Чайковському посаду при дворі та чин камер-юнкера, але той відмовився.

У 1831 р. почалося Листопадове повстання, Чайковський розпустив кріпаків, створив добровільні козацькі загони і влився у повстанське військо. Заслужив від польського уряду звання лейтенанта і Золотий Хрест за відвагу. Після придушення повстання емігрував до Франції. Його маєток конфіскували, а самого Чайковського на території Російської імперії оголосили персоною нон грата.

Працював у французьких газетах. У 1837 р. опублікував свій перший художній твір польською мовою «Козацькі повісті» («*Powiesci kozackie*»). Протягом наступних семи років вийшло ще декілька томів його романів, повістей та оповідань. Найвагоміші — роман «Гетьман України» («*Hetman Ukrainy*») про життя Івана Виговського та роман «Вернигора» про гайдамацьке повстання 1768 р.

У Парижі підтримує тісні контакти з Чарторийським, Міцкевичем, Словацьким, Красинським, Норвідом, Лелевелем, Мохнацьким, Дембовським. За завданням Чарторийського Чайковський їде з таємною місією на Балкани. Всі дії були спрямовані на одне — послабити Росію. У вересні 1842 р. Чайковський ініціював переворот у Сербії, внаслідок чого на Балканах послабився російський вплив. Далі — замирення конфлікту у Добруджі (між запорожцями та некрасовцями).

Герб сімейства Чайковських

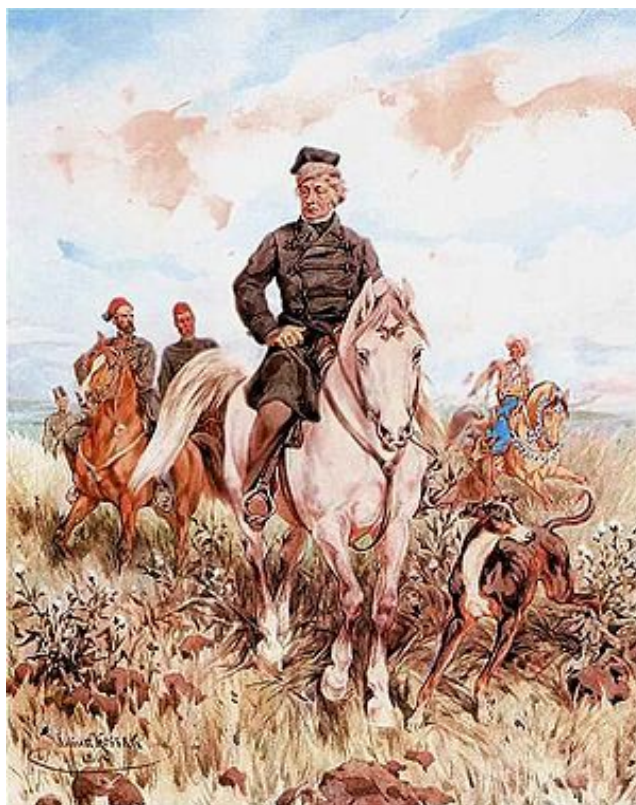
Дослідники стверджують, що у 1845 р. Чайковський намагався підняти повстання в Україні. Є підстави вважати, що знаменитий програмовий твір кирило-мефодіївців «Закон Божий, або Книга Буття українського народу» — теж робота Чайковського.

У своїх спогадах Костомаров писав: «Свого часу на Волині дістав я польською мовою написаний твір з вкрапленнями мало-російської, який приписувався якомусь з польських емігрантів з України, який я тоді переклав...». Співробітничав з Духінським. Міністр внутрішніх справ Росії граф Орлов у доповідній імператору писав, що волелюбні ідеї потрапили в Україну через емісарів, «керівник яких, Чайковський, перебуває у Константинополі».

18 грудня 1850 р. Чайковський приймає іслам і стає Садик-Пашею. Він розпочинає переговори з турецьким урядом про формування козацьких загонів. Міністр закордонних справ після тривалих консультацій із султаном погоджується.

У 1851 р. починають формувати перші «казак-алай». На початку 50-х загострилися російсько-турецькі відносини. У жовтні 1853 р. Чайковський домігся розширення козацьких частин за рахунок поляків, болгар, румунів, угорців, турків і навіть євреїв. Сам розробив моделі одностроїв і наказав закупити для всіх козаків арабських рисаків. 20 жовтня 1853 р. створено ініціативою Мехмеда Садик-паші (Михайла Чайковського) «Полк козаків оттоманських», згодом переформований в дивізію, а ще згодом — у корпус. 23 січня 1854 р. османські козаки склали присягу. З Константинополя привезли знамено Запорозької Січі, а

Садик-Паша отримав від султана титул «міріан-паша» (кошовий отаман). «Корпус козаків оттоманських» (називався також «дивізією козацькою», «дивізією польською», «корпусом козаків султанських») існував в різних варіантах від 1853 р. до 1870-х рр. (згідно з польським істориком Єжи Латкою залишки полку козаків були розбиті російською артилерією при облозі Плевни у 1877 р. Найактивніше у бойових діях підрозділ взяв участь у 1854 р. при знятті облоги Сілістри та зайнятті Бухареста, згодом дислокувався у Добруджі.

Адам Міцкевич з Михайлом Чайковським у Туреччині

Після завершення Східної війни цей «іноземний легіон» сягав кількості 2000 шабел і багнетів.

У лютому 1854 р. військо Садик-Паші ввійшло у Бухарест, а сам він став губернатором Румунії. На початок березня його війська зайняли позиції на річці Прут, готуючись до боїв із росіянами. Та уряд Австрії почав тиснути на султана, вимагаючи відвести загони. Султан погодився, висловив подяку Чайковському і навіть присвоїв йому титул «Око, вухо і правиця

престолу».

Наступного року Чайковський отримує найвище військове звання — беглербея. Про нього пишуть у Франції, Великобританії і навіть Сполучених Штатах. Він отримує нагороди іноземних держав.

У 1856 р. — закінчилась російсько-турецька війна. У 1861 р. помер Абдул-Меджид. Новий султан Османської імперії, Абдул-Азиз, досить прихильно ставився до Садика-Паші, але той почав підготовку державного перевороту з метою посадити на трон принца Мурада.

Але змова провалилась. Зв'язавшись із російським послом у Константинополі він просить у царя амністії та дозволу повернутися до Росії. 28 серпня 1872 р. Олександр II офіційно оголосив прощення Чайковському.

На початку 1873 р. оселився у селі Бірки, Чернігівської губернії. Знову приймає православ'я. Упродовж 10 років живе у Києві, займається журналістикою, пише нові твори та спогади. У той час він отримував пристойну пожиттєву пенсію від Туреччини (60 тисяч піастрів), яку згодом турки суттєво скоротили, а за іншими джерелами взагалі відмінили (Чайковський відмовився повернутись на військову службу до Туреччини). Від останньої дружини-гречанки Ірини Теоскало у Чайковського народжується донька, і сам цар Олександр II погоджується стати її хрещеним батьком. За гроші, подаровані царем, він купує невеличку маєтність у с. Бірки в Остерському повіті Чернігівської губернії, де буде дім, який зберігся й понині. Згодом молода дружина зрадила йому з управителем маєтку. Чайковський з розпачу перебирається на хутір поблизу, де мешкає в убогій хатині разом зі своїм вірним супутником Адамом Морозовичем. Якось, повертаючись з лісу з хурою дров, той помирає від серцевого нападу. Цей удар остаточно ламає Чайковського.

У ніч з 17 на 18 січня 1886 р. він довго писав листи, а потім вистрілив у скроню з пістолета. Поховали його у с. Пархимів (нині Чернігівської обл.) поруч із Адамом Морозовичем.

Писемна спадщина М.Чайковського сягає 12 томів! Політичний світогляд Міхала Чайковського щодо України влучно охарактеризував історик польської літератури Зигмунт Швейковський: «Чайковський завжди вважав себе поляком, але

ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі.

Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі й характері, що існували у добу польської незалежності.

Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення... За цією «святою», за цією «божественною» Україною Чайковський тужив усе своє життя».

Матеріали з біографії Міхала Чайковського, за дослідженнями сучасного українського історика Петра Лавренчука, який проживав у м. Остер поблизу сіл Пархимів та Борки Козелецького району Чернігівської області.

Міхал Чайковський був тричі одружений — перша дружина померла рано у Парижі, залишивши йому чотирьох дітей — двох дівчаток і двох хлопчиків. Їхніми хрещеними родичами стали сам князь А. Чарторийський та Владислав Замойський.

Друга дружина — Ядвіга Сняденецька розділила з ним всі труднощі життя та боротьби у Стамбулі. Похована під Стамбулом, у містечку Полонесков-Адамполь.

Третя дружина Габріеле Теосколло «грецька царівна» — жила з ним у його квартирі у Києві та у селі Борки. Втекла від нього з якимось генералом чи прикажчиком. Міхал Чайковський наклав на себе руки, втративши перед цим вірного товариша козака Адама Морозовича. За легендою їх поховали поруч у селі Пархимів. Могила сплюндрована у радянські часи. Мешканці села її розташування пам'ятають. Місце поховання визнано Польщею та Туреччиною.

Син Адам Чайковський був генералом у гвардії російського імператора Миколи II. Його сліди губляться у Варшаві. Відомо, що частина його архіву та батьків архів, потрапили до Михайла Грушевського і той дещо видрукував у журналі у серії « За сто літ» за 1927 р.

Другий син — Владислав став турецьким генералом. Брав участь у переозброєнні турецької армії. Згодом став губернатором однієї з областей.

Старша дочка вийшла заміж за австрійського дипломата та жила у Відні. Її сліди втрачено.

Молодша дочка вийшла заміж за гірничого інженера і жила у Стамбулі. Там також знаходиться дім Міхала Чайковського, який тепер носить назву «Дім-музей Адама Міцкевича». Великий польський поет перебував у загонах Садика Паші (Міхала Чайковського) і заразився холерою, та помер у нього на руках.

Міхал Чайковський заснував у Туреччині декілька міст. Серед них — місто Січ під Бургасом, яку сміливо можна вважати останньою січчю справжнього козацтва. Саме у Січі перебував один з командирів — граф Кіркор, найімовірніше — предок відомого співака Філіпа Кіркова, Адамполь-Полонесков, де він був першим мером міста. Адампільці свято шанують пам'ять про Міхала Чайковського.

Багато для збереження пам'яті про нього зробили Сіфія Рузу та мер міста Полонесков — Адамполь Даніель Охотський, польський громадський діяч Міхаель Климчак, український політолог Кость Бондаренко, польська письменниця Ядвіга Худзіковська.

Таємниць навколо біографії Міхала Чайковського ще дуже багато і працювати є над чим. Втім, не слід писати дурниць, як це нерідко роблять деякі журналісти.

Михайло Станіславович Чайковський народився недалеко від тих місць, де колись вирувала Коліївщина: «Я народився у селі Гальчині, Волинської губ., Житомирського повіту, у Коднянському приході, у 13 верстах від Бердичева, цього торгового Єрусалима Ізраїлю у придніпровській Русі, у 9 верстах от «святої» Кодні, де карали гайдамаків Гонти та Залізняка мечем, колом та шибеницею у славу короля польського і Речі Посполитої.

Такий жах був наведеним тоді на український люд, що до цього дня цей люд, промовляючи погрозу або прокляття, повторює: «щоб тебе свята Кодня не минула!».

З дитинства спілкувався з багатьма учасниками тих подій, які воювали з обох боків, тому не дивно, що серед його документів збереглися цінні свідчення, які можуть посприяти відновленню історичної правди про ті страшні часи.

Михайло Станіславович Чайковський, особисто знав сина губернатора Младановича, похресника Гонти і з цього приводу у своїх спогадах він зазначає наступне: «Був там також кс. Младанович, син уманського губернатора (управителя) під час різні; він був хрещеником Гонти і був ним врятований. Тепер він був інвалідом монастиря і не ніс жодних обов'язків, а все тільки розповідав про уманську різню, про Україну, гайдамаків, Запоріжжя. Він все пам'ятав і все зображував у своїх розповідях живими фарбами».

Дивна справа — він не висловлював ані ненависті, ані раздратування проти Гонти. Всю вину злочину він приписував Феліксу Потоцькому і польській шляхті.

Ось слова, які я часто чув від нього: «навчили його читати, писати і потроху всяким наукам, а потім хотіли його бити, саджати у «гусак»; зробили його полковником, — а полковник він був справжній, тому що він краще знав військову справу, чим регіментарі, бригадири і ротмістри, — а потім хотіли над ним познуватися, як над хамом, мужиком; і мураха кусає, якщо її зачіпають, а що вже людина, та й ще така як Гонта? Пани наварили цього пива, а люд Божий повинен був його пити — і п'є, та ніяк не вип'є до дна».

Міхал Чайковський — найімовірніший автор **«Звернення до українських козаків Кубані»:**

«До Панів Отаманів, Полковників, Сотників, Старшин і Панів Молодців Козацького Чорноморського Народу.

В ім'я Святого Бога — в ім'я вільності та Свободи — в Ім'я Слави Козацької.

Чорноморці, Славні Козаки, Кров від Крові Кістка від Кістки Старого Запоріжжя рідні браття мої, я до Вас промовляю з нашого Запоріжжя.

Чиж Ви забули Наш Дніпро, Скити Наших Святих, стару Січ, православний Київ, і свободу під Королем Польщі, нашими Батьками, та військову славу Гетьманщини.

Чиж все оце Ви забули, Чиж Вам як собакам Московському Царю повіки віків служити, Чиж вже Вам вільним синам Запоріжцям як рабам повіки віків у Московській неволі жити та Мерти. Ой нехай так не буде!

Ох чи не чуєте Панове Молодці як там із Польщі свобода і честь військова та слава в хмарах гуде.

Вже і на Україні нашій над Дніпром, над Дніпром Соколи літають Короля Польщі, нашого Батька, виглядають. Увесь світ Французи, Італійці, Німці, Слов'яни, всі Народи Заходу, стали вільними та незалежними так як Син Божий Ісус Христос сказав. Прийде моє Панство в прийшло.

Бусурман Царгородський дає волю та свободу народам свого Царства. Тільки єдиний Московський Цар, пів Німця пів Татарина, хоче над рабами панувати і Християнські народи у Сибір гнати, багатом володіти. Не вами, не нами того Антихриста підтримувати.

Наставте вуха, як там гомонить у Польщі. Всім людям свобода та вільність, повіки віків не буде ні Панщини, ні підданства, земля буде для всіх, всі будуть дідичами, як не шляхтич буде хоробрим та розумним, то буде і Гетьманом і Воеводою. А як Князь який і Граф буде дурнем то й залишиться в дурнях.

Не буде шляхти і не шляхти всі люди будуть однакові, всі браття між собою всі діти Польщі. Православна віра буде шанована. Така воля Короля така воля народу Польського.

Ну те Панове Молодці коні сідлати, та й до шаблі, до списа братися.

Старшину, котра з Вами піде пошануйте як батьків. А ту, котра запродалась Московським Царям виженете як паршивих собак.

І біжіть на Москаля в поміч Польщі, в поміч Україні. Нехай справдяться слова Вернигори.

Козаки з Ляхами побратаються як рідні браття, Москаля виженуть, а король дасть всьому народові вільність та свободу. Святий Бог Короля та увесь народ благословить, і буде щастя і все добре у Мирі.

Ну те Панове Молодці на коні та швидко і жваво, як поб'ємо Москаля, хто схоче над Дніпром жити, дістане і землю і все що треба. Хто схоче над Кубань вертатися, то й так зробить, а й там і там буде вільний та незалежний, Пан для себе і Пан у себе.

Браття наші, Лицарі наші, до нас прибувайте — Білий Ангел повіє над нами, вся Україна піки в руки станцює, і Святий Бог дасть нам славу, свободу і щастя повіки віків»

ЧАЛИЙ САВА
(р. н. н. - [1741 р.](#))

Український військовик — козацький [сотник](#), [полковник](#). На службі [Речі Посполитої](#): полковник війська, надвірний старшина [Потоцьких](#).

Родом з містечка [Комаргорода](#) на Вінничині. Один з ватажків [гайдамаків](#).

Син Івана Дмитровича Чалого (Сірка). Дума про Саву Чалого свідчить про те, що він був сином Кошового Чалого (чалий — кінь сірої масті, у народі — Сірко).

Володимир Антонович вказував на його походження з міщан Комаргородка (тепер село [Комаргород](#)) Ямпільського повіту. А. Ю. Ролле вказував на походження з села Молокишу над Дністром (тепер Рибницький район, Молдова), яке належало князю Єжи Любомирському. Служив у надвірній міліції князя під командуванням Михайла (Міхала) Рогуського — губернатора маєтків цього князя, який рездував у Рашкові. Розходження походять від свідчень пійманого гайдамаки Андрія Суляка (серед повстанців Верлана), який вказав на двох Сав: один — поручник з Молокишу (версія Ролле), другий — сотник з Комаргородка. Слушність слід визнати за В.Антоновичем, бо в актах тільки сотник з Комаргородка писався Чалий. Перебував якийсь час на [Запорозькій Січі](#), згодом служив [сотником надвірного загону](#) у польських князів [Четвертинських](#).

У 1734 р. брав участь у повстанні [гайдамаків](#) на боці сотника (або полковника) [Верлана](#). В Умані склав присягу на вірність

Росії в особі полковника Полановського, який був висланий на Поділля для підтримки кандидатури на трон Речі Посполитої Августа III. На чолі сотні взяв міста [Шаргород](#), [Стіну](#), в яких забрав майно. У Могилеві забрав майно у грецьких купців, які везли товар до Києва, за їх розповіддю полковнику російському фон Фрайденту був арештований, посаджений до тюрми у Білій Церкві, звідки втік на Запоріжжя. На Запоріжжі отримав підтримку полковника Пхайка, сформував новий відділ гайдамаків. Згідно скарги до гродського суду князя Ружинського, з ним брав участь у нападі на [Паволоч](#) та [Смілу](#) восени 1736 р. Це не завадило невдовзі разом з загоном стати на службу до регіментаря Малинського, який мав охороняти Придніпров'я від гайдамаків. Після придушення повстання знову перейшов на польський бік, став на службу магнатів [Потоцьких](#) як полковник на службі Річі Посполитій. Амністію отримав за згодою [великого коронного гетьмана Юзефа Потоцького](#).

У грудні 1736 р. брав участь у виправі Милинського проти загону Медвідя, відзначився у сутичці під Боровицею. У 1737 р. отримав самостійну місію охорони прикордоння над Тясьмином. Не обмежувався пасивним вичікуванням, доходив до Кодака, Чорного Лісу. Після ліквідації наприкінці 1738 р. надвірної міліції через брак фондусів Ю.Потоцький взяв його до себе на приватну службу до надвірного війська. Мав наглядати за безпекою Немирівського ключа, отримав у доживоття села [Рубань](#), [Степашки](#) (у ньому заклав двір, завів стадо коней).

У 1740 р. відправився на Запоріжжя, зруйнував сторожу над Богом, розігнав варту, пограбував сусідні хутори, спалив церкву. Козаки заприсяглись помститись. Вночі на Різдво (православне) 5 січня 1742 р. гайдамаки загону [Гната Голого](#) напали на двір у Степашках, вбили його, спалили маєток; шкоду оцінили у 80000 золотих польських. Дружина з немовлям втекла при допомозі служби. Був страчений гайдамаками з загону [Гната Голого](#) за зраду.

Дружина — Аполлонія. Вдруге вийшла заміж за Вічфінського — ловчого перемиського (запис у книгах індуктів Вінниці за 14 серпня 1753 р.).

Сином Сави Чалого був Юзеф Сава-Цалінський — маршалок вишгородський Барської конфедерації. Сам Сава Чалий є героєм «Думи про Саву», записаної Оскаром Кольбергом.

ЧЕПІГА ЗАХАРІЙ (ХАРИТОН) ОЛЕКСІЙОВИЧ (1725—1797 рр.)

Другий, після Сидора Білого та останній кошовий отаман Чорноморського козацького війська. Походив з Кулішів — старшинського роду Гетьманщини. Прибув до Січі, ймовірно, на поч. У 1740-х рр. і на момент її знищення обіймав посаду полковника Протовчанської паланки.

Після зруйнування Січі (1775) Чепіга перебував у ранзі капітана у відставці і займався господарськими справами. У 1783 р. за наказом Григорія Потьомкіна зробив невдалу спробу створити волонтерські когорти з колишніх запорозьких козаків.

Під час подорожі Катерини II Тавридою (1787 р.) Потьомкін представив колишніх запорозьких старшин, і серед них Чепіга імператриці. На цій зустрічі козаки одержали дозвіл створити військо з колишніх запорожців на російській службі.

Перші операції чорноморських козаків у війні (1787-1791 рр.) відбувались навколо Бузького лиману та Очакова. Після загибелі кошового С. Білого у битві в Очаківському лимані його наступником було проголошено Захарія Чепігу (1788 р.). Чепіга безпосередньо очолював кінні загони чорноморських козаків.

Під час одного з походів у 1788 р. Чепіга у бою був тяжко поранений кулею у праве плече.

Під час штурму Ізмаїла (1790 р.) бригадир Чепіга вдало керував діями другої колони і сприяв захопленню фортеці з боку Дунаю. Після переходу через Дунай у битві при Бабадазі (1791) полк Чепіги разом з катеринославським, бузьким і донськими козаками брав участь у прогромі турецьких військ, перебуваючи в

авангарді, Чепіга захопив 11 гармат, бунчуки та весь обоз 23-тисячного турецько-татарського війська. За військові досягнення під час війни 1787-1791 Чепіга було нагороджено, крім чинів полковника та бригадира, Орденами Святого Георгія Переможця, Святого Володимира та почесною зброєю. Після переселення чорноморських козаків на Кубань (1792 р.) Чепіга активно займався адміністративними та господарськими справами війська, брав участь у розбудові кубанського кордону.

З вибухом повстання у Польщі (1794 р.) два козацькі полки під проводом Чепіга було відряджено до війська Миколи Репніна та графа Олександра Суворова. За участь у штурмі варшавського передмістя Праги Чепіга було нагороджено орденом Св. Володимира 2-го ступення. На Кубані Чепіга продовжував займатися влаштуванням війська на нових територіях. Втім, виснажений походом і важкою хворобою, 14 січня 1797 р. Чепіга помер на 71-му році життя і був похований на тому місці, де згодом був зведений Катеринодарський собор.

ЧАРТОРИЙСЬКИЙ АДАМ ЄЖИ (1770 —1861 рр.)

Адам Єжи Чарторийський — польсько-литовський князь, польський освітній, російський політичний діяч. Патріот Польщі. «Блиький приятель» царя Олександра І.

Блиький дорадник царя Олександра І, міністр закордонних справ Російської імперії (1804 —1806 рр.). Під час польсько-литовського повстання 1830—1831 рр. — голова тимчасового

повстанського уряду, який намагався відновити Польщу у старих кордонах.

Маючи приятельські стосунки з царем Олександром I, використовував їх для польської справи. Був на посаді куратора Віленської шкільної округи. Його близьким співробітником був Тадеуш Чацький. Завадив реалізувати план вихованця Києво-Могилянки графа Петра Завадовського (1738–1812 рр.) відкрити у Києві університет для боротьби з полонізацією краю.

На еміграції очолював консервативно-аристократичний табір. У свою антиросійську акцію, головним чином у зв'язку з Кримською війною, Чарторийський пробував включити також українців; у цьому йому допомагали Ф. Духінський і М. Чайковський. У планах Чарторийського було утворення на Наддніпрянщині козацької держави, яка мала б увійти у федеративні зв'язки з Польщею, тоді як Галичина мала залишитися польською. В органі Чарторийського «Trzeci Maj» вміщено інформації про Україну.

Після придушення польського повстання під керівництвом Т. Костюшка (1794 р.) перебував як заручник при дворі Катерини II. Пізніше деякий час жив в Англії, став прихильником конституційного устрою. Зблизився зі спадкоємцем російського престолу, майбутнім імператором Олександром I. Став членом так званого таємного комітету та міністром закордонних справ (1804–1806 рр.). Намагався добитися об'єднання всіх територій колишньої Польщі, поділених між Росією, Австрією та Прусією, шляхом династичної унії Польського королівства з Російською імперією. Представляв інтереси частини великого дворянства, яке намагалось пристосувати кріпосні умови до умов капіталістичного розвитку. Брав участь у Віденському Конгресі 1814-1815 рр., де був радником царя Олександра I з польського питання. Створення Королівства (Царства) Польського відповідало його політичним планам. З 1815 р. — сенатор Королівства Польського Конгресового.

Постійні порушення царським урядом польської конституції та наростання реакції спричинили перехід Чарторийського до табору ліберальної опозиції.

Під час Листопадового повстання 1830-1831 рр. очолював Національний уряд, який виступав за відновлення Польсько-Литовсько-Руської держави у кордонах 1772 р. Після поразки

повстання емігрував до Франції, де жив у Парижі.

Труна з прахом А. Є. Чарторийського

В еміграції очолював консервативно-аристократичний табір. Розвивав програму відновлення незалежної Польщі за підтримки західноєвропейських держав.

До боротьби проти Російської імперії намагався залучити і українців.

Серед його близьких співробітників — вихідці з України Ф. Духінський і М. Чайковський.

Щодо українського питання його політичні плани передбачали створення у Наддніпрянській Україні козацької держави, яка б перебувала у федеративних зв'язках з Польщею; Галичина мала перебувати у складі Польської держави.

Меценат. Виділив кошти на побудову дзвіниці у Меджибожі (1812 р.).

ШВАЧКА МИКИТА

(1728 — р. с. н.)

[Ватажок гайдамацького](#) загону під час [Коліївщини](#) (повстання надвірних козаків), один із керівників повстання.

Ім'я повстанського отамана Швачки збереглося насамперед у народніх піснях. Найбільше інформації про нього повинно бути у судово-слідчих протоколах російської окупаційної влади у Києві, де [Швачка](#) після того, як потрапив пораненим у полон, був суджений разом з іншими учасниками коліївського повстання. Але вже перший дослідник знайдених у 1930-их рр. російських судово-слідчих протоколів, О. [Гермайзе](#), стверджує, що «до нас дійшло не все. Ми не маємо, наприклад, допита Швачки і його гайдамаків — ті матеріяли, очевидно, згубилися». Зберігся тільки коротенький рапорт підполковника Брінка й рапорт полковника Протасова, командирів московського карабінерного полку, у бою з якими Швачка попав у російський полон. Інші короткі інформації про [Швачку](#) були зібрані давнішими дослідниками Коліївщини.

Перш за все, російський офіційний рапорт різниться від усіх попередніх відомостей щодо імені [Швачки](#). В усіх попередніх матеріялах подано, що [Швачка](#) звався на ім'я Яків; а у російському офіційному рапорті про полонення та у збереженій судово-слідчій записці про «справу Швачки» подано як ім'я Швачки Микита. З огляду на те, що персональні дані до протоколу були подані самим Швачкою, ми приймаємо як його ім'я і прізвище у період його участі у Коліївщині — Микита Швачка. Родом із [Волині](#), [Микита Швачка](#) описаний у згаданому рапорті як «літ 40, росту низького, волосся темнорусяве, очі яснокарі, довголиций». Сам він звав себе отаманом канівського куреня; але, коли він опинився на Запоріжжі, як звався на прізвище по батькові і яке прізвище він мав на Січі, не знаємо.

У слідчих протоколах згадується, що восени 1767 р. [Швачка](#) виїхав із Запоріжжя «у Польщу», тобто на територію окупованої поляками [Правобережної України](#), «для продажу соли», там перезимував і пристав до [Залізняка](#). В інших джерелах подано, що [Швачка](#) був у гурті тих кільканадцяти запорожців, які прийшли з Січі разом із [Залізняком](#). У кожному разі, [Швачка](#) належав до тих чотирьох провідників коліївського повстання, які те повстання разом із [Залізняком](#) планували і якому згідно із планом повстанських дій було призначено керувати діями на ширшому терені.

Швачці було призначено район Білої Церкви, в якому оперував колись славний козацький полковник [Семен Палій](#). У свій район дії прямував [Швачка](#) із головним повстанським полком під командуванням Максима [Залізняка](#), беручи участь у перших повстанських боях. Щойно після здобуття Богуслава, коли [Залізняк](#) скерував свій марш на захід, [Швачка](#) із своїм заступником [Андрієм Журбою](#) відділився від [Залізняка](#) й помаршував із своїм відділом на північ. Його відділ у тому часі, як це подав на слідстві Чернявченко, мав 10 запорозьких козаків і 200 «польських», тобто надворних українських козаків, що приєдналися до повстання разом із поручником Копиткевичем. До того основного ядра стали горнутися українці не тільки з тієї частини «польської» України, де оперували повстанські загони Швачки. Мешканець Києва Чернишенко оповідає на допиті, що після вибуху повстання до Києва прибув післанець Швачки, запорожець Василь, із завданням збирати охочих до повстання. На його заклик відгукнулося 50 молодих українців із Києва, які прокралися через бережений російським військом кордон і з'єдналися із Швачкою. А на території Запоріжжя власник козацького зимівника Максимів організував відділ із 40 душ і, перейшовши кордон, помаршував у Білоцерківщину, де з'єднався з отаманом [Швачкою](#). У скорому часі частина полковника Швачки зросла до тисячі повстанців. Про цей повстанський загін маємо виразні свідчення, що він складався із запорожців зі Січі, запорожців із зимівників, українських козаків польської надвornoї міліції, правобережних українських селян, українських міщан із Києва, і навіть український шляхтич із Волині, свояк Швачки, Митинський, став членом цього повстанського загону.

Швачка поділив свої повстанські сили на сотні й у скорому часі прочистив від поляків район між [Богуславом](#), [Білою Церквою](#), [Васильковом](#), доходячи на заході до [Бердичева](#) й [Житомира](#).

У [Трипіллі](#) над Дніпром [Швачка](#) зударився з російською частиною, яка стала в обороні поляків. Змусивши боєм ту частину відступити за російський кордон, [Швачка](#) завернув до Хвастова і тут зробив свою квартиру. На початку липня Швачка розділив свою частину: Журба із трьома сотнями як їх комендант, отже полковник, подався далі на захід, а Швачка переніс свою квартиру до [Богуслава](#).

Швачка із своїм помічником [Журбою](#) — каже [Гермайзе](#) — займалися не тільки військовими операціями, а й вели інтенсивне листування із представниками польської та російської влади. Виступ російської армії у [Трипіллі](#) над Дніпром проти українських повстанців, в обороні поляків, заскочив Швачку. Чи це був тільки самовільний виступ одного загону російської армії, чи вияв постави російського уряду й самої цариці до українського повстання? Щоб вияснити це, [Швачка](#) із [Журбою](#) починають переписку із представниками російської влади. «Ваша милість удержує руку за ляшеньками» — пишуть вони у листі російському генерал-губернаторові у Києві. Вони подають, що діють за дорученням «нашого полковника [Залізняка](#)», кошового і «єя в-ва і-ці». Дехто думає, що у тій згадці про царицю виявляється переконання Швачки, [Журби](#) та інших повстанців, що вони діють на доручення, або щонайменше згідно з волею російської цариці Катерини. Алеж факт, що першу розмову провели [Швачка](#) й [Журба](#) з російським військом зброєю у кривавому бою у Трипіллі над [Дніпром](#), і щойно після того почали листовну переписку із представниками російського уряду, говорить про що інше. Вживані у листах фрази на адресу цариці ніщо інше, як вживані скрізь у світі дипломатичні хитрування. Доказом того є те, що переходячи до прямого контакту з Воєйковом, Швачка й Журба не їдуть на запроповану зустріч самі, але висилають із листом своїм представників.

9-го липня (28-го червня ст. ст.) 1768 р. Швачка й Журба, бажаючи розкрити становище російського уряду до українського повстання, вислали до російського генерал-губернатора Воєйкова у Києві з листом спеціальне посольство у складі трьох козаків. Воєйков заарештував усіх трьох, як злочинців і бунтівників, але після консультації з царицею Катериною відіслав одного з них до Хвастова з повідомленням про негативну поставу російського уряду до Коліївщини й закликом, щоб Швачка й Журба з усіма повстанцями здалися російському військові. Швачка й Журба відкинули цю вимогу, продовжуючи діяти як командири незалежної української повстанської армії. Замість здаватися москалям, вони почали поширювати між українським народом відозву з остереженням, що Росія є таким самим ворогом українського народу, як і Польща.

Після захоплення [Максима Залізняка](#) та [Івана Гонти](#) 1 або 2 липня 1768 р. очолив повстання надвірних козаків.

На доручення генерал-губернатора Воєйкова проти Швачки й [Журби](#) був висланий Московський карабінерний полк під командою полковника Протасова. Російське військо оточило квартиру Швачки з частиною його війська у районі [Богуслава](#). Скільки повстанців мав тоді Швачка при собі — невідомо. Але й тепер він рішуче відкинув вимогу москалів здатися. У народній пісні співається про це: «Крикнув Швачка на осавула: «Із коней додолу! Ох, не даймося, панове молодці, Ми москалям в неволю».

У кривавому бою частина повстанців загинула, частина прорвалася з московського оточення й відступила у ліси, а ранений Швачка із шестидесятьма вісьмома повстанцями попав у московський полон.

Повстанська старшина, після захоплення Швачки, перейшла під командування [Івана Бондаренка](#).

Дальша доля полковника Микити Швачки така сама, як й інших повстанських отаманів, що попали до рук москалів. Після слідчих допитів у київській військовій тюрмі, російська окупаційна влада [Лівобережної України](#) засудила його на кару смерти, зі заміною на 150 ударів батою, випалення розпеченим залізом на чолі й обидвох щоках тавра каторжника, виривання ніздрів і заслання на досмертні важкі роботи у сибірській каторзі. Присуд на Швачці і 28 інших жертвах московського звірства мали бути виконані у Васильківському російському форпості. Ця група була вислана з київської тюрми 24-го вересня ст. ст., тобто 3-го жовтня н. ст. 1768 р. під охороною відділу Сєвського піхотного полку під командою підпоручника Урбановича. Чотири дні пізніше командир Васильківського форпосту рапортував генерал-губернаторові Воєйкову: «Швачка с товарищами присужденное им наказание у Васильковского форпоста при границе в присутствии моем через отправленного Киевской губернской канцелярией палача Леонова учинено». Після цього Швачку з іншими відставлено до [Сибіру](#), де він і помер.

Потверджена кількома наворотами істориком [Гермайзе](#), який в іншому місці твердив, нібито всі колії були неграмотними, широка переписка Швачки свідчить, що він був свідомим самостійником, непримиримим ворогом і польських, і московських наїзників.

Швачка герой народних пісень («Ой поїжджає по Україні та козаченько Швачка») і вірша [Тараса Шевченка](#) «Швачка». Головні джерела творів — народні пісні про ватажків повстання М. Швачку та І. Бондаренка. Варіанти фрагментів з пісень про Швачку «Гей, хвалився та козак Швачка...» й «Ой не буде краще та не буде ліпше...» Шевченко використав як епіграф до розділу «Гонта в Умані» у поемі «Гайдамаки».

Микита Швачка один із головних героїв трилогії про Коліївщину [Віталія Кулаковського](#) і [Петра Сиченка](#): «Ой гук, мати, гук» (К., 1972), «Ріки виходять з берегів» (К., 1985; тут Микита Швачка - в центрі сюжету) та «Вітер з Холодного яру» (К., 2008).

ЯВОРСЬКИЙ СИМЕОН ІВАНОВИЧ ([1658](#) - [1722](#) рр.)

Український та російський богослов, [філософ](#), [письменник](#), поет, публіцист, проповідник, релігійний, політичний і культурний діяч, митрополит Рязанський і Муромський, президент Синоду [Православної російської церкви](#), протектор Слов'яно-греко-латинської академії.

Народився у місті Яворі ([у дійсності](#) — [Яворів](#)) у Галичині (нині — Львівська область), у небагатій шляхетській православній родині. У [1667](#) р., після [Андрусівського миру](#) батьки Яворського переселилися з Польщі у село [Красилівку](#) біля [Ніжина](#).

Навчався у 1673—1684 рр. у [Києво-Могилянському колегіумі](#), у [Йоасафа Кроковського](#) і [Варлаама Ясинського](#). Потім, прийнявши [унію](#), продовжив [освіту](#) у [Польщі](#), де вивчав філософію і богослов'я у [Львові](#), [Любліні](#), [Познані](#) та [Вільно](#).

У 1689 р. повернувся до [Києва](#) — і зрікся унії. Прийнявши чернецтво, призначений [професором](#) Києво-Могилянської колегії: викладав у колегії філософію, богослов'я, поетику і риторичку. Виконував обов'язки префекта.

У ці роки видав чотири віршованих панегірики, написаних у стилістиці [українського бароко](#) і присвячених гетьманові [Івану Мазепі](#) й архієпископові [Варлааму Ясинському](#), благодійнику автора (1685—1689 рр.).

У Києві Яворський почав проповідувати, написав підручник [риторики](#).

У 1700 р. приїхав до [Москви](#), де у присутності [Петра I](#) вимовив проповідь на смерть воєначальника А. С. Шеїна. Несподівано для нього його поставлено митрополитом Рязанським і Муромським, а після смерті патріарха Адріана у 1700 р. — [місцеблюстителем](#) патріаршого престолу (1701 р.) і протектором Слов'яно-греко-латинської академії, яку став перетворювати у дусі «латинських навчань» за українським зразком.

Високий сан і пов'язані з ним різноманітні адміністративні обов'язки обтяжували митрополита, відволікали його від чисто літературних занять, — і він згодом намагався їх скласти з себе. Спочатку підтримуючи реформаторські починання Петра I, Яворський з часом став супротивником його церковної реформи, а у проповіді 1712 р. назвав царевича [Олексія Петровича](#) «єдиною надією» [Росії](#), порівнявши його життя зі скитаннями [Олексія чоловіка Божого](#).

Цар відразу заборонив Яворському публічну проповідь — проте зняв заборону через три роки. Заглибившись в учені праці, написав величезний трактат з догматичного богослов'я, антипротестантський за характером «Камінь віри» (1713—1715 рр., вид 1728 р.), але [Петро I](#) заборонив його видання, а митрополита поступово усував від ведення церковних справ: користуючись великим авторитетом, архієрей залишався главою московської церкви лише номінально, а реальна влада усе більш зосереджувалася у руках [Феофана Прокоповича](#), попри те, що

після утворення [Синоду](#) (1721 р.) Яворський таки став його президентом.

Митрополит Симеон (Стефан) Яворський

Спадщина митрополита Яворського як оратора — величезна: становить понад 300 проповідей, виданих лише частково у ХІХ ст.

Його ораторське мистецтво визнавали навіть супротивники: автор памфлету «Молоток на Камінь віри» писав, що митрополит міг змусити слухачів то плакати, то сміятися. Тяжко-вчений стиль його проповідей, усіяних вишуканими алегоріями і складними [метафорами](#), вражав слухачів, однак за темою його «слова» найчастіше були далекі від сучасності.

Поезія займає досить незначне місце у його спадщині: після панегіриків київського періоду він писав переважно у малих жанрах, рідко призначених для широкого розголосу, як «Стихи на измену Мазепи» (1709 р.). Але у його ліричній творчості були чудові знахідки: дружня епітафія [Дмитру Ростовському](#) (1709 р.) стала популярним духовним віршем («Взирай с прилежанием, смертний человек, како век твой проходит, а смерть недалече»), а його чудову [елегію](#) до бібліотеки, написану [латинською](#) мовою, тільки у ХVІІІ ст. чотири рази перекладено російською («Книги, мною многажды носимы, грядите, свет очию моею, от мене идите»)

Філософські погляди митрополита Яворського виявляють у ньому типового представника барокової схоластики, що

характеризувала перший етап розвитку Києво-Могилянської школи.

Його філософський курс є прикладом синтезування, у межах цього типу схоластики, комплексу філософських ідей, що становилили підґрунтя духовної спадщини домогилянської доби, з філософськими здобутками європейського Заходу. У ньому значне місце займала логіка як метод досліджування істини, викладено вчення про три логічні операції: поняття, судження й умовисновки.

Процес пізнання істини Яворський поділяє на чуттєве й інтелектуальне. Визнаючи важливість і докладно розглядаючи чуттєве пізнання, вищим і досконалішим вважає інтелектуальне, яке пов'язує з діяльністю раціональної душі, що, забезпечуючи вихід людського мислення на контакт з вищим буттям, уможлиблює пізнання істини. Самопізнання розуміє не лише як самовдосконалювання (що характерно для мислителів домогилянського періоду), а й як вивчення анатомії, фізіології та психіки людини.

У курсі натурофілософії він розглядає проблеми матерії і форми, простору, часу, руху. Не сприймаючи геліоцентричної системи [Коперника](#), докладно викладає її у своєму філософському курсі. У розумінні історії дотримувався принципу провіденціалізму, вважаючи, що історичні події передвизначені Богом.

Ґрунтуючись на українських духовних і політичних традиціях, митрополит Яворський виступав переконаним прихильником розмежування світської й духовної влади, обстоював автономію церкви, непорушність її переказу, традицій і обрядів.

Помер [24 листопада](#) (за іншими даними 27-го) [1722](#) р.— у [м. Москві](#). Похований в Архангельському соборі Рязані.

Праці: *Agonium philosophicum...* — IP НБУВ; Знаменія пришествія антихристова и кончины века. — М., 1703; Камѣнь веры. — М., 1728; Риторическая рука. — СПб. 1878; Проповеди. — М., 1804—1805. — Ч. 1-3; Русская силлабическая поэзия XVII—XVIII ст. — Л., 1970. — С. 255—264; Русская литература — век XVIII. Лирика.— М., 1990. — С. 38-40; Філософські твори: У 3 т.— К., 1992. — Т. ; Творения преосвященного Стефана Яворского. — М., 1999.

ЯСІНСЬКИЙ ВАРЛААМ (1627 — 1707 рр.)

Український церковний діяч, [митрополит](#) Київський, Галицький та всієї Малої Росії.

У [1667–1673](#) рр. — [ректор Києво - Могилянської Академії](#), [настоятель Києво-Печерського монастиря](#).

Відстоював непідлеглість Київської митрополії, відмовився отримати ставлення з Москви.

Був обраний митрополитом на Соборі ієрархів Київської митрополії уже по офіційному підпорядкуванні української церкви [московському патріархату](#). Як митрополит ([1690–1707](#) рр.) був покровителем культури, за його ініціативою був опрацьований текст [«Четї-Мінеї»](#), перекладене слов'янською мовою «Православне сповідання віри» тощо. Залишив церковно-релігійні твори, автор віршів, послань, листів, проповідей, полемічних трактатів.

Варлаам (Ясинський) був вихованцем Київського колегіуму, в якому навчався за часів ректорства архімандрита [Лазаря Барановича](#).

Вчився у західноєвропейських навчальних закладах. Слухав лекції в університетах Польщі й Чехії, отримав ступінь доктора

філософії.

Повернувшись в Україну, Варлаам прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі, став керувати Печерською друкарнею.

При ньому було видано у Лаврі «Четві Мінеї» Дмитрія Ростовського з власною передмовою, відредаговано і видано анонімний «Літописець», де описані події вітчизняної та світової історії.

Сам Варлаам (Ясинський) — автор багатьох віршів, послань, полемічних трактатів, проповідей, листів. При ньому у Києво-Печерському монастирі було встановлено святкування Соборів преподобних отців Ближніх і Дальніх печер.

У 1669 р. Варлаам Ясинський видав російському воєводі кн. Козловському брата щойно скинутого з гетьманства [Дем'яна Многогрішного](#), [Василя Ігнатовича](#), який шукав спасіння у Києві.

У 1690 р. Варлаама Ясинського обрано на митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії. Гетьман [Іван Мазепа](#) добився надання йому титул екзарха Московського патріарха. У 1691 р. за розпорядженням митрополита Варлаама у Ближніх печерах Києво-Печерського монастиря було викопано третю підземну церкву в ім'я преподобного Варлаама, ігумена печерського.

Владика Варлаам розбудовував Київську академію, залучаючи туди найкращих на той час викладачів: Стефана (Яворського), Іоасафа (Кроковського), Феофана (Прокоповича), Христофора (Чарнуцького). За розпорядженням Ясинського в Академії було поновлено математичний клас. Митрополит докладав зусиль, щоб обмежити виклики могилянців на викладацькі та вищі ієрархічні посади у Росію.

У цей період в Академії йшло будівництво нового навчального корпусу (Мазепиного), Богоявленського собору, інтенсивно поповнювалась бібліотека. За час перебування на Київській митрополичій кафедрі Варлаама (Ясинського) Академія досягла найвищого розвитку й отримала титул Могилянсько-Мазепинська. Помер 4 вересня 1707 р., похований в Успенському соборі Києво-Печерській лаври.

Мирні договори і перемир'я в укладанні яких брала участь Україна

Деулінське перемир'я

Перемир'я, укладене 1(11) грудня 1618 р. між [Московським царством](#) і [Річчю Посполитою](#) терміном на 14,5 років у селі [Деуліні](#) поблизу Троїцько-Сергіївського монастиря (тепер місто [Сергіїв Посад](#) Московської області) після спроби польського королевича Владислава у 1617—1618 рр. захопити [Москву](#).

Участь у цій війсьній кампанії взяли й українські козацькі [полки](#) під проводом [Петра Сагайдачного](#), які у критичний момент врятували польські війська від розгрому під Москвою. На переговорах у Деуліні у склад московської делегації входили бояри Ф. Шереметєв, Д. Мезецький та ін., польське посольство очолювали А. Надворський, [Лев Сапега](#), Я. Гонявський.

Помаранчевим кольором виділені території, що перейшли до Речі Посполитої, згідно з Деулінським перемир'ям

За умовами Деулінського перемир'я до Речі Посполитої відходили [Смоленська](#) і Новгород-Сіверська землі. Деулінське перемир'я не розв'язало політичних суперечностей між обома державами. Ще до закінчення терміну перемир'я Московщина розпочала так звану [Смоленську війну](#), в якій брали участь

козацькі полки на чолі з гетьманом [Т. Орендаренком](#) і яка завершилась укладенням [Поляновського миру у 1634](#) р.

Хотинський мірний договір 1621 р.

Укладений між [Польщею](#) і [Туреччиною](#) (без участі [козаків](#)) після завершення [Хотинської битви 1621](#) р.

Цим договором покладено кінець [польсько-турецькій війні 1620—1621](#) рр. (у якій брали участь й українські козаки) та встановлено кордон між Польщею і Туреччиною на [Дністрі](#).

Туреччина і [Кримське ханство](#) зобов'язалися не нападати на [Україну](#) й Польщу, а Польща віддавала Туреччині чи її [васалові Молдові Хотин](#) і зобов'язалася припинити походи [запорізьких козаків](#) на Крим і Туреччину.

Хотинський мирний договір, образ [Марчелло Бачареллі](#)

Українське козацтво було покривджене цим договором і у подальшому готувало свої повстання проти Польщі.

Кур'ківський договір 1625 р.

Кур'ківський договір 1625 р. — угода, укладена [коронним польним гетьманом Станіславом Конєцпольським](#) і [козацькою](#)

делегацією на чолі з [кошовим отаманом Війська Запорозького Михайлом Дорошенком](#) 27 жовтня (5 листопада) 1625 р. в урочищі Ведмежі Лози біля [Курукового озера](#) (неподалік сучасного міста [Кременчука](#)) під час [повстання Марка Жмайла](#).

[Влітку](#) 1625 р. король [Сигізмунд III Ваза](#) вирішив приборкати «козацьку сваволю», зібрав каральне військо, яке у [вересні](#) на чолі з Станіславом Конецпольським вирушило з [Бара](#) на [Поділлі](#) (його головної квартири) проти [козаків](#)

Портрет Михайла Дорошенка

До коронного війська приєдналися [магнати](#) Заславський, Томаш Замойський (воєвода київський, привів 300 людей, 5 гармат), Гаврило Гойський (каштелян київський, з братом і сином, 200 осіб), Станіслав Потоцький (подільський підкоморій), Адам Калиновський (староста брацлавський), [Ян Данилович](#) (воєвода руський, 550 осіб), Мацей Лєсньовський (каштелян белзький), князь Вишневецький, Тишкевич, Марцін Казановський (галицький каштелян), [Александр Єблабан](#) (теребовлянський староста), [Якуб Собеський](#) (староста красниставський) зі своїми командами та посполите рушення українських воєводств (загалом біля 30-ти тисяч чоловік).

Прийшовши на південну Київщину, воно почало бої проти повстанців.

Місцеві повстанці об'єдналися з запорожцями (налічували приблизно 20 тисяч осіб); очолювані запорізьким гетьманом Марком Жмайлом, чинили жорсткий опір.

Після низки важких боїв в урочищі Ведмежі Лози, коли обидві сторони зазнали значних втрат, між королівськими комісарами і козаками було досягнуто компромісу, підписана так звана Куруківська угода.

Переговори почав Станіслав Конєцпольський (його військо зазнало великих втрат, подальша боротьба проти повстанців загрожувала поразкою).

Згідно з угодою:

козацький реєстр збільшувався з 3 до 6 тисяч і мав бути складений протягом шести місяців. Вони мали збиратися для допомоги кварцяному війську у разі потреби:

Портрет Станіслава Конєцпольського

-підвищувалася річна платня реєстровцям за службу до 60 тисяч злотих (крім додаткової плати старшині);

-оголошувалася [амністія](#) учасникам повстання, за реєстровцями зберігалося право обирати старшого (гетьмана), але його мав затверджувати король чи коронний гетьман [Польщі](#).

Козацькі привілеї були чинними лише на державних (коронних) землях (так званих королівщизнах) і не діяли у маєтках та церковних землях, з яких вони мали виселитися протягом 12 тижнів. Козакам заборонялося вступати в зносини з іноземними державами, робити походи у [татарські](#) і [турецькі](#) володіння.

Гетьман Михайло Дорошенко склав присягу на вірність польській державі й провів [демобілізацію](#) козаків. В реєстр попали так звані «статечні», тобто лояльні, заможніші козаки, поза реєстром опинилася козацька «голота» («випищики»), приблизно 40 тисяч чоловік.

Вони мали повернутися у попередній стан (селянський чи міщанський), або помиритися з [панщиною](#), проте більшість з них пішла протертим шляхом на [Запоріжжя](#), де Дорошенко розмістив свою залогу з [Іваном Кулагою](#) на чолі (1 тисяча чоловік) для боротьби з нереєстровими козаками. Для забезпечення «порядку» та складання нового реєстру Конєцпольський залишив на Подніпров'ї 15-тисячне військо під начальством Казановського.

Воно мало стояти у [Києві](#), [Василькові](#), [Трипіллі](#), [Ржищеві](#), [Стайках](#) і [Фастові](#) і стояти доти, «покасета козаки розберутця у 6000», — писали у своїй реляції у Москву путивльські воєводи.

Реєстр склали у призначений термін. Майже одночасно реєстрове військо було поділене на шість полків [Київський](#), [Канівський](#), [Переяславський](#), [Білоцерківський](#), [Корсунський](#), і [Черкаський](#).

Назагал Михайло Дорошенко дбав про те, щоб не виходити поза межі Куруківської угоди, хоча безупинними депутаціями до варшавського сейму старався їх поширити.

Сейм [1626](#) р. затвердив Куруківську «ординацію», але практичного значення вона не мала.

Чинність угоди припинено внаслідок козацько-селянського повстання на чолі з гетьманом [Тарасом Федоровичем 1630](#) р.

Одним з найважливіших наслідків Куруківської угоди був остаточний поділ козацтва на дві групи:

реєстрових, заможніх (дуків), за якими визнавалися урядом козацькі права й вольності і які здебільшого дотримувалися угодовської позиції щодо польського уряду;

нереєстрових, «випищиків», що за Куруківською угодою, мусили повернутися в кріпацтво. Їхнім центром стало Запоріжжя. Вони займали непримиренну позицію щодо [магнатів](#), шляхти і всіх польських властей.

[Зб'орівський договір 8 серпня 1649 р.](#)

Угода, укладена між королем [Речі Посполитої Яном II Казимиром](#) з одного боку і [Військом Запорозьким](#) на чолі з

[гетьманом Богданом Хмельницьким](#) з другого.

Зборівський договір підсумував першу фазу в історії [Хмельниччини](#), легалізував самоврядність українських [козаків](#) у межах Речі Посполитої. Ця самоврядність втілювалася у козацькому державному утворенні — Війську Запорозькому, також відомому як [Гетьманщина](#).

Першою була українсько-кримсько-турецька коаліція, утворена у [1647-1648](#) рр. Вона паралізувала небезпеку з боку польсько-московського союзу [Адама Киселя](#) 1647 р. й допомогла Україні здобути великі мілітарні успіхи, завершені Зборівською угодою [1649](#) р. Але, внаслідок трикратної зради кримського хана (Зборів — [1649](#) р., Берестечко — [1651](#) р., Жванець — [1653](#) р.), й пасивності Туреччини, Богдану Хмельницькому не вдалося повністю використати успіхи й здобути остаточну перемогу над Річчю Посполитою.

Повна назва Зборівського договору: «Декларація Його королівської милості Запорозькому Війську на дані пункти супліки». Він складається з 12 статей. Форма договору — [жалувана грамота](#) короля своїм підданам.

За умовами цього договору:

- Король визнавав самоврядність Війська Запорозького, [Гетьманщини](#), у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.
- На землях Війська Запорозького влада належала гетьману, резиденція якого розміщувалась в Чигирині. Уряди всіх рівнів на території Гетьманщини мали право займати лише православні шляхтичі.
- У контрольованій козаками Україні не мали права перебувати польські війська та євреї. Тільки козаки та православна шляхта мали права займати державні посади. Єзуїти не мали права утримувати освітні заклади.
- Чисельність козаків Війська Запорозького обмежувалась реєстром у 40 000 осіб. Усі ті, хто не потрапив до козацького реєстру, мали повернутися до панів.
- Проголошувалась амністія всім учасникам [Хмельниччини](#), православним і католицьким шляхтичам, які примкнули до козаків і воювали проти урядових сил.
- Православна [Київська митрополія](#) відновлювалася у своїх правах, а київський митрополит та двоє єпископів мали

увійти до складу сенату Речі Посполитої. Питання про унію передавалось на розгляд сейму.

Укладений мирний договір не задовольняв ні козаків Богдана Хмельницького, ні уряд Речі Посполитої. Обидві сторони почали підготовку до нового етапу війни.

Білоцерківський мірний договір 1651 р.

Договір між польським урядом і гетьманом України [Богданом Хмельницьким](#), укладений у [Білій Церкві](#) 18 (28) вересня 1651 р. після невдалої для селянсько-козацьких військ [Берестецької битви](#).

Умови договору були важкими для України. За Білоцерківським договором Україна залишалася під владою [шляхетської Польщі](#).

- Польській [шляхті](#) поверталися маєтки у [Київському](#), [Брацлавському](#) і [Чернігівському воєводствах](#);
- територія, підвладна Богдану Хмельницькому, обмежувалася лише Київським воєводством;
- [реєстрове козацьке військо](#) скорочувалося з 40 до 20 тисяч чоловік;
- Україна була позбавлена права вступати у відносини з іноземними державами і повинна була розірвати союз з [Кримським ханством](#).
- гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримом і відіслати з України татарські загони.
- гетьман позбавлявся права дипломатичних відносин з іноземними державами.

Народні маси України й запорозькі козаки були невдоволені Білоцерківським миром настільки, що Богдану Хмельницькому довелося їх утихомирювати. Боротьба повинна була розгорітися з новою силою.

Богдан Хмельницький використав Білоцерківський договір для перепочинку і підготовки нового воєнного виступу проти Польщі. Після початку воєнних дій Білоцерківський договір травні 1652 р. був анульований Б. Хмельницьким.

Переяславська рада 1654 р.

Загальна військова рада, скликана гетьманом [Богданом Хмельницьким](#) у місті Переяславі (нині [Переяслав-Хмельницький](#)) для вирішення питання про взаємовідносини між [Військом Запорозьким](#) та [Московською державою](#).

У січні [1648](#) р. на Запоріжжі розпочалася [Визвольна війна українського народу](#) під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Повстанці отримали низку перемог над урядовими військами Речі Посполитої, їх підтримали народні маси, розраховуючи на збільшення козацького реєстру (який утримувався коштом державної скарбниці), послаблення польського панського гніту, утисків з боку євреїв — керуючих маєтками, а також відновлення позицій православної церкви на своїх землях.

Однак здобута Б.Хмельницьким автономія опинилась затиснутою між 3-х великих держав Східної Європи: Річчю Посполитою, Османською імперією, Московським царством.

Проголосити незалежність він не міг, бо був лідером повстання, але не мав права стати легітимним монархом, і такої кандидатури серед лідерів повстання не було.

Економічна і людська база Б.Хмельницького — відсталі Київське, а періодично також Брацлавське і Чернігівське воєводства. Вести тривалу війну в таких умовах було неможливо.

Єдиний союзник — кримський хан — не був зацікавлений в остаточній перемозі козаків.

Отже, первісно Хмельницький намагався побудувати автономне утворення в межах Речі Посполитої, просив військової допомоги у російського царя і його воєвод, з часом — схилився до рішення стати васалом Османської імперії, що стало чинником, який вплинув на рішення Земського собору у 1653 р.

- 8 (18) червня [1648](#) р. — перший лист [Хмельницького](#) до московського царя [Олексія Михайловича](#)
 - Спроба схилити царя до надання військової допомоги козакам та заохотити його до боротьби за польський трон, який після смерті короля [Владислава IV](#) залишився вакантним ([Дмитро Іловайський](#), [Мирон Кордуба](#), [Іван Крип'якевич](#), [Валерій Смолій](#), [Валерій Степанков](#))
 - Початок переговорів про приєднання України

до Росії ([Микола Петровський](#) , більшість радянських і російських істориків).

- Прагнення спростувати негативні наслідки антикозацької кампанії, проведеної польською стороною у Москві, та запобігання втручання московських військ у конфлікт ([Віктор Горобець](#)).

- 8 (18) червня [1648](#) р. — лист Хмельницького до московського сіверського воєводи Леонтьєва. Згадки про прихильне ставлення козаків до царя. Питання підданства царю не піднімається.

- 11 (21) липня [1648](#) р. — лист Хмельницького до московського путивльського воєводи Плещеева. Згадки про заохочення московського царя до боротьби за польський трон. Питання підданства царю не піднімається.

- кінець грудня [1648](#) р. — від'їзд посольства Хмельницького до [Москви](#). У складі посольства головний посол [Мужиловський Силуян Андрійович](#) і єрусалимський патріарх [Паїсія](#).

- січень [1649](#) р. — у Москві патріарх Паїсій переконує царя у бажанні Хмельницького: «...бити челом царському величеству, чтоб государь пожаловал велел ево, Хмельнитцкого, и все Войско Запорожское приняти под свою государскую високою руку..», однак у записці [Мужиловського](#) згадується лише клопотання про надання військової допомоги, а питання підданства царю не піднімається.

- квітень [1649](#) р. — зустріч у [Чигирині](#) Хмельницького із царським послом [Григорієм Унковським](#). Гетьман наголошує на спорідненості України з Московією і просить надати військову допомогу.

- травень [1649](#) р. — від'їзд посольства Хмельницького до Москви. У складі посольства головний посол полковник [Федір Вешняк](#). В акредитивній грамоті висловлено прохання про [протекторат](#) московського монарха: «...под милость и оборону свою возьми... всю Русь». Одночасно подібне посольство було вислано до [трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці](#), з метою заохотити його до боротьби за польський трон.

- [6 серпня 1649](#) р. — піррова перемога козаків

у [Зборівській битві](#). Зраджений [кримськими татарами](#) Хмельницький винуватить Москву, яка не надала допомогу. Українсько-російські стосунки погіршуються. Гетьман і його оточення вдаються до дипломатичного тиску на Москву: відкрито висловлюються про необхідність походу на московитів і відмовляються видати самозванця [Тимофія Акудінова](#), який видавав себе за сина російського царя [Василя Шуйського](#).

- березень [1650](#) р. — Хмельницький ігнорує накази польського короля про підготовку до спільного польсько-кримського походу проти Московії.

- літо-осінь [1650](#) р. — поживлення турецько-українського діалогу про те, щоби передати під османський протекторат «...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу».

- [19 лютого 1651](#) р. — [Земський собор](#) у Москві. Московське духовенство визнало за можливе у разі невиконання польською стороною умов «вічного миру» дозволити Олексію Михайловичу прийняти у підданство Військо Запорозьке.

- вересень [1651](#) р. — у Чигирин прибув османський посол Осман-ага і повідомив про готовність Порти взяти під свій захист Україну. Хмельницький не поспішає, сподіваючись на відповідь Москви.

- березень [1652](#) р. — посольство Хмельницького у Москві. Посол [Іван Іскра](#) запропонував негайно прийняти під царську опіку Військо Запорозьке. Царський уряд погодився взяти лише військо, без території, передбачаючи у подальшому надати йому землі у межиріччі [Дону](#) та [Медведиці](#).

Восени [1653](#) р. Земський собор, який відбувався у Москві, прийняв рішення про включення України до складу Московії, а [23 жовтня \(2 листопада\) 1653](#) р. московський уряд оголосив війну [Речі Посполитій](#).

Для ведення переговорного процесу між обома державами в Україну з Москви [9 \(19\) жовтня 1653](#) р. вирушило велике посольство на чолі з боярином [В.Бутурліним](#). У його складі були також окольничий І.Олфер'єв, дяк Л.Лопухін, представники духовенства.

Подорож тривала довго — майже три місяці! І не тільки через бездоріжжя та безлад: довелося виготовляти новий царський прапор і текст промови В.Бутурліна, з призначеної гетьману булави зникло кілька коштовних камінців, тому їх довелося відновити. Потім посольство ще тиждень чекало приїзду Б.Хмельницького, який затримався у [Чигирині](#) на похороні старшого сина, а потім не міг переправитися через [Дніпро](#), бо крига на річці була недостатньо міцною.

Місцем проведення генеральної військової ради було обрано м. Переяслав, куди посольство прибуло 31 грудня 1653 р. ([10 січня 1654 р.](#)). Б.Хмельницький разом з генеральною старшиною прибув [6 \(16\) січня 1654 р.](#)

У Переяславі відбулася [8 \(18\) січня 1654 р. старшинська рада](#), а згодом [генеральна військова рада](#). У ній взяли участь представники козацтва [Київського](#), [Чернігівського](#) та [Брацлавського полків](#) та жителі Переяслава. Не було представників від селян, міщан (крім Переяслава) та духовенства.

Під час публічної церемонії гетьман і козацька старшина присяглися на тім, «щоб бути їм із землею і городами під царською великою рукою невідступно».

Після зачитання царської грамоти гетьманом старшина та послы пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги. Однак Б.Хмельницький зажадав, щоб послы першими принесли присягу від імені царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б ствердженням союзу між обома державами. Боярин В.Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу, у зв'язку з чим гетьман і старшини пішли на нараду, яка тривала декілька годин, а послы залишились чекати у соборі.

У ході наради полковники [переяславський П.Тетеря](#) та [миргородський Г.Лісницький](#) приходили і просили В.Бутурліна скласти присягу, але безуспішно. Одночасно керівник посольства двічі стверджував, що цар охоронятиме всі права України і заявляв, що «царское слово переменно не бывает».

В. Бутурлін відмовився присягати від імені царя, посилаючись на те, що цар не присягає своїм підданам. Ніякого письмового договору у Переяславі укладено не було.

Після тривалої наради і враховуючи слова Бутурліна, які гетьман і старшина тлумачили як рівнозначні присязі царя, українська сторона склала присягу. Всього у день Переяславської Ради присягу склали 284 особи. Від імені царя гетьману було вручено грамоту та знаки гетьманської влади: військовий прапор ([хоругву](#)), [булаву](#) та шапку.

Після від'їзду Бутурліна козацька старшина з гетьманом узялися за вироблення умов договору. Було вирішено віддати Україну під протекторат Московської держави зі збереженням основних прав і вільностей Війська Запорозького; було написано проект договору у формі петиції до царя з 23 пунктів, якого привезли у Москву наприкінці березня 1654 р. переяславський полковник П. Тетеря і військовий суддя Самійло Зарудний.

Ювілейна монета НБУ присвячена 350-тій річниці Переяславської ради

Після Переяславської Ради представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України для прийняття присяги від населення на вірність цареві. За їхніми даними присягу склали 122 542 особи чоловічої статі. Безумовно, ця цифра була завищена царськими дяками. Відмовились підтримати Переяславську угоду й присягати московському царю ряд представників козацької старшини, зокрема полковники [Іван Богун](#), [Осип Глух](#), [Григорій Гуляницький](#), [Іван Сірко](#), [Петро Дорошенко](#), [Михайло Ханенко](#), [Брацлавський](#), [Кропивнянський](#), [Полтавський](#) (царських представників там побили киями), [Уманський](#) козацькі полки, деякі міста, зокрема [Чорнобиль](#), а також українське духовенство на чолі з митрополитом [С.Косівим](#). Не присягала Запорізька Січ.

Згідно з Переяславськими домовленостями між гетьманом і царським урядом було укладено [Березневі статті 1654 р.](#)

У результаті Переяславської Ради та наступних переговорів між гетьманським та царським урядами було укладено воєнно-політичний союз двох держав — України та Московії. Необхідність виходу з-під польської залежності спонукала Б.Хмельницького піти на визнання протекторату московського царя над Україною. Одночасно було дано царську гарантію щодо збереження державних прав України, яку згодом неодноразово порушували і врешті-решт широка автономія українських земель і Запоріжжя звелася протягом 120 років нанівець.

300-у річницю Переяславської Ради широко відзначали у СРСР у [1954 р.](#), до цього ювілею було приурочено, зокрема, передачу [Кримської області](#) зі складу [РРФСР](#) до складу [УРСР](#).

Оцінка самої Переяславської ради, була і є предметом частих суперечок учених. Справа ускладнюється тим, що оригінальні документи втрачено, збереглися лише неточні копії чи переклади. До того ж російський архіваріус [Петро Шафранов](#) доводить, що навіть ці копії сфальсифіковані царськими переписувачами. Загалом пропонувалося п'ять основних тлумачень Переяславської угоди. На думку російського історика права Василя Сергєєвича (помер 1910 р.), угода являла собою персональну унію між [Московією](#) та [Україною](#), за якою обидві сторони мали спільного [монарха](#), зберігаючи кожна свій окремий уряд. Інший фахівець із російського права Микола Дьяконов (помер 1919 р.) доводив, що, погоджуючись на «особисте підкорення» цареві, українці безумовно погоджувалися на поглинення їхніх земель [Московським царством](#), і тому ця угода була «реальною унією». Такі історики, як росіянин Венедикт Мякотін та українець [Михайло Грушевський](#), вважали, що Переяславська угода була формою васальної залежності, за якої сильніша сторона (цар) погоджувалася захищати слабшу (українців), не втручаючися в її внутрішні справи; українці ж зобов'язувалися сплачувати цареві податки, надавати військову допомогу і т. д. Інший український історик — [Вячеслав Липинський](#) — пропонує думку, що угода 1654 р. була не чим

іншим, як лише тимчасовим військовим союзом між Московією та Україною.

Як зазначив [Ю.Шевельов](#) Переяслав у перспективі трьох сторіч нам уявляється початком великої трагедії. Але у 1654 р. не був закладений розвиток тільки у цьому напрямі. Навпаки, сучасникам Переяслав здавався вихідним пунктом для великої експансії. Майже нічого не втрачаючи політично, Україні відчинявся шлях до культурного завоювання страшного сусіда. Київ в очах тогочасного українця був другим Єрусалимом — центром церкви, культури. Ворогом були турки та поляки, і знярядям піднесення другого Єрусалиму — Києва мала стати Москва. Її військова сила мала здійснити програму української інтелігенції.

Що таке Москва, — знали, і все-таки пішли на Переяслав. Може тому, що усвідомлювали, наскільки нижчий був той культурний і побутовий рівень, на ньому стояла Москва. Дійсно, Переяслав став передумовою української культурної інвазії. Уже у другій половині XVII ст. у Москві було 7 монастирів, повністю заселених українцями й білорусинами. Славнозвісна реформа патріарха Нікона була фактично проведена з участю українців, вихідців з Київської академії. Заснована у 1685 р. Московська академія, що відома під назвою Слов'яно-греко-латинської, від 1700 р. фактично перейшла в українські руки і протягом наступних 64 років із 19 ректорів українцями були 16. Якщо Україна і зазнала поразки, то це сталося не через переяславські умови. «Політично і військово Переяслав став початком поразки тому, що різні українські кола втягали Москву в Україну, намагаючися використати її проти своїх внутрішніх ворогів».

Віленське перемир'я 24 жовтня 1656 р.

Перемир'я, укладене [24 жовтня 1656](#) р. у м. [Вільно](#) (тепер [Вільнюс](#), [Литва](#)) між [Річчю Посполитою](#) і [Московською державою](#).

Переговори у Вільно тривали протягом серпня-жовтня 1656 р.. Українська делегація, на вимогу польської сторони, не була допущена до участі у виробленні умов Віленського перемир'я, а висунуті гетьманом [Богданом Хмельницьким](#) пропозиції були

відкинуті. За угодою припинялися воєнні дії між Польщею і Московією та обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир із Швецією.

Обговорювалося питання про встановлення державних кордонів і обрання [Олексія Михайловича](#) польським королем після смерті [Яна II Казимира](#), які, однак, не дали конкретних результатів.

Московсько-польський мир порушував [Переяславську угоду](#). Москва ставала союзницею Польщі. Крім того московсько-польський союз був спрямований проти нового союзника України — Короля шведського Карла Густава. Віленський мир викликав обурення Богдана Хмельницького та козацької старшини. На Раді, скликаній у [Чигирині](#) козацькій Раді, всі присутні полковники, осавули, сотники присягли гетьману, що будуть спільно боротися за Україну: «присягали собі, а не чужим монархам».

Сам [Богдан Хмельницький](#) розгорнув активну діяльність по створенню коаліції з ряду європейських країн, що мала вирішити «польське питання». До неї входили [Швеція](#), [Бранденбург](#), [Трансільванія](#), [Молдавія](#), [Валахія](#) і [Литва](#). Згідно з планами учасників коаліції Польща мала бути розділена між її членами, причому Україна повинна була отримати всі землі, заселені українцями, а також, разом із Швецією, протекторат над Литвою, що повинна була перетворитись на Литовське королівство. Сам Б. Хмельницький мав отримати титул «дідичного князя». Проте смерть гетьмана не дозволила реалізуватися цим планам.

Після укладення [Гадяцького договору](#) 1658 р., та встановлення союзницьких відносин між Україною і Польщею, ці держави продовжували війну проти [Московського царства](#).

Гадяцький договір 16 вересня 1658 р.

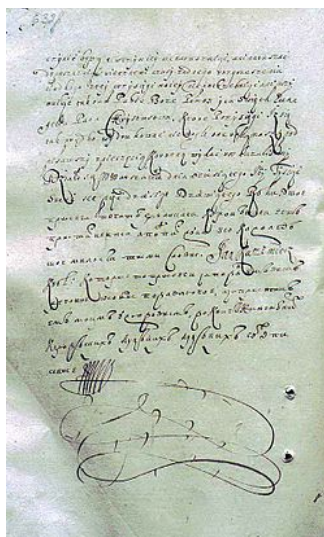
Угода, укладена [16 вересня 1658](#) р. під містом [Гадяч](#) з ініціативи гетьмана [Івана Виговського](#) між [Річчю Посполитою](#) і [Гетьманщиною](#), що передбачала входження останньої до складу [Речі Посполитої](#) під назвою «[Великого Князівства Руського](#)» як третього рівноправного члена двосторонньої унії [Польщі](#) і [Литви](#).

Передбачалася також ліквідація [Берестейської унії](#). Основні перетворення залишилися на папері, оскільки польський Сейм ратифікував договір у значно урізаному вигляді, скасувавши

його головні положення.

У 1656 р. [Московське Царство](#) згорнуло військові дії та підписало [перемир'я](#) з Річчю Посполитою, а влітку розпочало війну зі [Швецією](#).

Цей акт був розцінений [Богданом Хмельницьким](#) та його оточенням як [сепаратний](#), недотримання [попереднього пакту](#) та зрада інтересів України. У грудні 1656 р. він приєднався до ліги протестантських держав, які ухвалили план щодо розподілу Речі Посполитої. Спочатку військові дії склалися на користь Гетьманату — на деякий час була захоплена [Варшава](#). Але влітку ліга, зазнавши значних поразок від поляків та татар, по суті розпалася. Після цього у зовнішній політиці Гетьманщини настала криза.

Присяга короля [Яна II Казимира](#) на договорі підписана [10 червня 1659](#)

В історіографії відсутні факти про незгоду [генерального писаря](#) з політикою гетьмана, зокрема, й у питанні прийняття московського протекторату.

Навпаки, до 1658 р. [Іван Виговський](#) не виявляв антиросійських поглядів і був прибічником Москви. У передвиборчий період Іван Виговський виступав як прибічник московської орієнтації, що дозволяло йому здаватися рядовому козацтву і частині старшини продовжувачем і правонаступником політики Хмельницького. Незадоволені гетьманом та поновленням старих соціальних пропольських порядків,

наприкінці року [повстали](#).

Повстання охопило [Запорожжя](#) та південні полки [Лівобережжя](#). Оскільки новий гетьман міг сподіватися на вірність лиш [Григорія Гуляницького](#) та знеславленого козацького корпусу, чільників котрого — [Антіна Ждановича](#), [Івана Богуна](#), [Івана Сербина](#) — він врятував від смерті котру наказом присудив їм Хмельницький, Виговський звернувся по додаткову допомогу до царя. Московський цар допоміг Виговському приборкати повстанців — видав йому завірчу гетьманську грамоту, зупинив [Мартина Пушкаря](#) у поході на [Чигирин](#), а після того як повсталі все одно вирішили дати гетьману бій вислав московське військо задля їх знищення, невдовзі видавши Виговському [Якова Барабаша](#), та заточивши, на його прохання, вцілілих старшин-пушкарівців у [Білгородському острозі](#).

[Іван Виговський](#). Портрет невідомого художника [XVII](#) ст.

Задля цієї допомоги Іван Виговський на [Переяславській раді](#) ([15 лютого 1658](#) р.) став на шлях запобігливо-поспішних поступок — погодився на прибуття [воєвод](#) до [Чернігова](#), [Переяслава](#) та [Ніжина](#) й передачу їм адміністративної влади, а також на включення до складу Московії Бихова і [Чаусів](#). А після березневої старшинської ради, та заключення договору з татарами, направив до Москви посольство [Григорія Лісницького](#) з низкою прохань: вплинути на позицію [Мартина Пушкаря](#);

направити «доброго дворянина» на Запорозжя з грамотою, щоб «бунтівників і свавільників приборкати»; надіслати воєвод до «знатних міст»; прислати комісарів із військовими підрозділами для складання [козацького реєстру](#) та перепису міщан, млинів і оренд з метою налагодити збирання податків до московської скарбниці.

Московський уряд обома руками захопився за цю ініціативу, і вже у квітні було призначено воєвод до [Білої Церкви](#), [Корсуня](#), [Полтави](#) й [Миргорода](#), а також видано наказ боярину [Василю Шереметеву](#), як організувати складення реєстру й перепис міщан і селян з їх повинностями.

[Кримське Ханство](#) з 1654 р. перебувало у союзі з Річчю Посполитою. Тому було вирішено повернутися до перемовин з Польщею. На попередніх переговорах українську сторону представляли [Юрій Немирич](#) і [Павло Тетеря](#), а польську [Станіслав-Казимир Беневський](#) та К. Євлашевський.

Від кожного полку в Україні були присутні спеціально визначені представники, які узгоджували пункти договору, кожний з яких підписували.

[«Річ Посполита Трьох Народів», 1658 р.](#)

В основу концепції примирення України та Польщі було покладено реалізований на [Люблінському сеймі 1569](#) р. принцип федеративного устрою Речі Посполитої.

Згідно запропонованих Іваном Виговським умов Україна

як незалежна держава, під назвою Велике Князівство Руське мала увійти на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федерації. Територію Великого Князівства Руського склали київське, брацлавське і чернігівське воєводства. Вища законодавча влада належала національним зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства.

Виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно й затверджувався королем. Вибір кандидатів на гетьмана мали здійснювати спільно всі стани українського суспільства — козацтво, шляхта і духовенство. Гетьман очолював збройні сили України. У Великому Князівстві Руському встановлювалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія і вищий судовий трибунал.

Все діловодство мало вестися українською мовою. У Києві або в іншому місті передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети.

Українська армія мала складатися з 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманого гетьманом війська. Польським військам заборонялося перебувати на території князівства. У випадку воєнних дій в Україні польські війська, які перебували на її території, переходили під командування гетьмана. Гарантувалися права та привілеї козацтва. На подання гетьмана щороку сто козаків з кожного полку мали прийматися до шляхетського стану.

[Православні](#) віруючі зрівнювалися у правах з [католиками](#). Греко-католицька церква зберігалася, але не могла поширюватись на нові території. У спільному сенаті Речі Посполитої мали надати право застати православному митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам.

Угода передбачала закріплення за [Києво-Могилянським колегіумом](#) академічного статусу і зрівняння його у правах з [Краківським університетом](#).

На території князівства передбачалося заснування ще однієї православної академії та середніх навчальних закладів — колегіумів, а також фундування у необхідній кількості початкових шкіл та друкарень.

Остаточний варіант Гадяцької унії, ратифікований польським сеймом, був для козацької держави не таким привабливим, як початковий текст угоди. Зокрема він передбачав:

- 1) Право 5-ти православних митрополитів брати участь у

засіданнях Сенату. Пункт про скасування [Берестейської унії](#) з угоди було вилучено. Зберігся пункт про обмеження на будівництво уніатських церков. Також сейм відкинув вимогу козаків про повернення маєтків та чинів, відібраних у православних уніатами.

2) Угода не дозволяла гетьману приймати іноземні посольства.

3) Сеймова редакція договору передбачала повернення приватним власникам володінь, втрачених у часи [Хмельниччини](#).

4) Козацький реєстр мав складатися з 30 тисяч осіб. Козаки звільнялися від сплати податків.

5) Право вибору гетьмана надавалось королю з чотирьох кандидатів, які представляли чини Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств.

6) Іван Виговський отримував у пожалування [Любомль](#) та посаду воєводи київського.

Термін «князівство Руське» в остаточному тексті угоди не згадувався. Так само відкинуті пункти про карбування власної монети та створення власного сейму.

Такий «куций» варіант Гадяцької угоди викликав вкрай негативну реакцію в середовищі козацької еліти і був однією з причин втрати влади гетьманом Виговським.

З точки зору козацької політики, умови договору у редакції сейму Речі Посполитої були кроком назад порівняно з умовами, що їх чотири роки тому запропонувала козакам Москва. Замість фактично незалежної держави під протекцією іноземного правителя, козацька держава, названа тепер Руським князівством, ставала складовою Речі Посполитої, інтегрованою в її адміністративно-територіальну систему. Її територія ділилася на три воєводства. Гетьман не мав права на дипломатичні зносини з іноземними правителями. Козацьке військо скорочувалося від шістдесяти до тридцяти тисяч. Козаки втрачали право обирати гетьмана, яке тепер переходило до старшини. Більш того, надання шляхетства обмеженому колу козацької старшини позбавляло рядове козацтво власної еліти. Такі умови відчутно поступалися запропонованим і значною мірою реалізованим умовам Переяславського договору 1654 р.

Навіть скорочена форма договору не влаштувала польські правлячі кола, які не могли змиритися з тим, що

православні козаки матимуть однакові права з католицькою шляхтою, і сприйняли угоду з підозрою, зрештою відхиливши її. Угода не була прийнята й українським суспільством за багатьма причинами. Найважливіші з них — залишення у складі Речі Посполитої [Руського](#), [Волинського](#), [Белзького](#) і [Подільського воєводств](#), повернення прав на маєтності шляхті, яка була змушена покинути свої володіння у попередні роки, а також висока вірогідність війни з православним Московським Царством.

Рядове козацтво й селяни не сприймали новий договір, оскільки внаслідок розширення прав еліти Руського князівства знов підпадали під юрисдикцію і контроль заможних землевласників.

Росія не сприйняла цю угоду і [почала війну з Україною](#). Незважаючи на перемогу під [Конотопом](#), війна склалася для Виговського невдало. [Запорізька Січ](#) напала на татар і тому змусила їх повернутися назад у [Крим](#). Проросійські налаштовані кола старшини та козацтва саботували війну, бо на їхню думку Виговський «продав Україну полякам».

Не бачачи іншого виходу з ситуації, гетьман Виговський у жовтні 1659 р. склав повноваження та виїхав до Польщі. Для поляків війна складалася значно успішніше і 1660 р. вони завдали суттєвих поразок Росії та звільнили [Вільно](#). У підсумку [Московія](#) і [Польща](#) уклали [Андрусівське перемир'я](#) у 1667 р., а згодом Угоду про [Вічний мир](#) 1686 р. Лівобережна Україна перейшла під контроль Москви. Козацтво отримало менше привілеїв, ніж передбачав Гадяцький договір, і на кінець XVIII ст. практично втратило політичний вплив.

Оцінки та виклад подій довкола та самої угоди різняться. За влучним висловом [В. М. Горобця](#):

Гадяцька угода І. Виговського з Польщею, так само як і Переяславська угода Б. Хмельницького з Росією, перетворилася на певний «культовий» сюжет, висвітлення якого було своєрідним «лакмусовим папірцем», що засвідчував відповідну політичну та ідеологічну платформу автора. Внаслідок цього, об'єктивно склалося так, що політична кон'юнктура детермінувала вивчення проблеми. За таких умов, навіть академічні праці професійних істориків не позбавлені певної політичної заангажованості,

не говорячи вже про огульну критику «зрадницької» політики українського гетьмана з боку радянської історіографії, чи не менш категоричне звеличення Гадяча ж визначного «акту політичної зрілості» — в українській та польській діаспорній літературі. Варто зазначити, що до певної міри боротьба цих двох тенденцій знаходить свій розвиток і в сучасній історичній літературі.

Слободищенський трактат 7 жовтня 1660 р.

Договір, укладений [гетьманом Юрієм Хмельницьким](#) з [Польщею](#) в [Слободищі](#), коло м. [Чуднова](#) 7 жовтня 1660 р.

Слободищенський трактат скасовував не вигідні для [України](#), продиктовані [Москвою](#) [Переяславські статті](#) 1659 р., розривав союз із московським царем і відновлював державний зв'язок України з [Річчю Посполитою](#). Хоч український уряд наполягав на повному відновленні [Гадяцького договору](#) 1658 р., польська сторона, репрезентована [гетьманом Станіславом Потоцьким](#) і [Єжи-Себастьяном Любомирським](#), не погодилася на реституцію [Великого князівства Руського](#), залишаючи у силі інші пункти [Гадяцького договору](#).

Слободищенський трактат містив наступні основні пункти:

1) Гетьмани [Потоцький](#) та [Любомирський](#) мають підтвердити своєю присягою [Гадяцьку угоду](#) за винятком пунктів, які стосуються князівства Руського;

2) [Юрій Хмельницький](#) з [Військом Запорізьким](#) відступає від московського царя і не повинен шукати іншого покровителя, ніж король [Речі Посполитої](#)

3) [Гетьман](#) з [Військом Запорізьким](#) повертається в Україну, щоб повернути фортеці, які знаходяться під контролем московитів;

4) [Переяславському](#) полковнику [Тимофію Цюцюрі](#) прощаються його провини. Він зобов'язується повернути зброю проти московитів і довести свою вірність королю;

5) [Ніжинському](#) та [Чернігівському](#) полкам наказано відступитися від росіян, інакше [Хмельницький](#) мусить виступити проти них;

6) У випадку бунту на Запоріжжі чи в інших місцевостях гетьман має його придушити;

7) Володіння [кримського хана](#) не повині зазнавати нападу з боку козаків доки триває дружба між ханом та польським королем;

8) Присягнути королю має не лише гетьман, але й простолоуд перед присланими комісарами.

На підставі Слободищенського трактату Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі, була зобов'язана воювати разом з польським військом проти Москви й не нападати на [Кримські володіння](#). Наслідком цього трактату була капітуляція московського війська й довголітній кримський полон його головнокомандувача, боярина [Василя Шереметева](#).

Козацька рада у [Корсуні](#) схвалила Слободищенський трактат, але лівобережні полки, на чолі з [Якимом Сомком](#) і [Василем Золотаренком](#), під загрозою московської помсти, залишилися на боці Москви.

Цим був започаткований поділ Козіацько-Гетьманської держави на [Правобережну](#) й [Лівобережну](#) частини.

Слободищенський трактат, який став початком розколу України за територіальною ознакою, водночас відкрив новий етап боротьби за гетьманську владу. Особливість цього етапу полягала в тому, що предметом бажань старшини одночасно стали дві булави. Лівобережжя, яке перебувало під патронатом Москви, дедалі більше відокремлюється та відмежовується від Правобережжя. На Правобережжі відновлення польсько-шляхетських порядків спричинило народний опір та посилення старшинської опозиції. За цих обставин гетьманське крісло захиталось під Ю. Хмельницьким. Претендентів на булаву вистачало в українських землях.

На Лівобережжі основна боротьба розгорнулася між Я. Сомком, [Іваном Брюховецьким](#) та В. Золотаренком. На [Чорній раді](#) у [Ніжині](#) (червень 1663 р.) гетьманом у результаті заколоту було обрано [І. Брюховецького](#).

Чорна рада

[Загальна козацька рада](#), — збиралася для вирішення стратегічних питань, коли між старшинами **не було** **одностайності**.

Найвідоміша з них відбулася 17-18 (27-28 червня) **1663** р. на околицях Ніжина. Рада була скликана для обрання гетьмана Лівобережної України. Участь у чорній раді взяли не тільки козаки, але й селяни та міщани — «чернь», які також мали право голосу.

Після зречення у січні 1663 р. Юрія Хмельницького в Україні розпочався період громадянської війни, який в українській історії носить назву «Руїна». Україна фактично розпалася на дві частини — Правобережну і Лівобережну. На хід подій у Правобережжі намагалася впливати Річ Посполита, а Лівобережна Україна перебувала під контролем Московської держави. На початку **1663** р. за згодою польського короля у Правобережній Україні гетьманом було обрано Павла Тетерю. Однак лівобережні полки і Запорожжя не визнали влади Тетері. У Лівобережжі на гетьманську булаву претендували наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко і запорозький отаман Іван Брюховецький.

Кандидатури Сомка і Золотаренка підтримували північні полки Лівобережної України і різні групи козацької старшини.

Кошовий Іван Брюховецький, вдаючись до соціальної демагогії, обіцяючи зменшити податки та видаючи себе за захисника інтересів народу, зумів отримати підтримку серед бідних верств українського населення. Під час чорної ради Брюховецький, кандидатуру якого підтримував і царський уряд (на раду прибуло московське посольство і 8-тисячне військо), сподіваючись з його допомогою зміцнити свої позиції в Україні, домогся обрання його гетьманом. Після ради Яким Сомко і Василь Золотаренко у побоюванні за свої долі намагалися шукати захисту у московських посадовців, що були присутні в якості спостерігачів.

Ці спроби виявилися марними і невдовзі Сомка і Золотаренка разом з кількома прихильниками було арештовано, звинувачено у зв'язках з польською шляхтою і 18 вересні 1663 р. після кількох місяців ув'язнення страчено у Борзні.

Андрусівський мир 30 січня 1667 р.

Угода між Московським царством і Річчю Посполитою за спиною України про припинення війни, підписана 30 січня 1667 р. у селі Андрусове під Смоленськом терміном на 13,5 років.

Угода стала завершенням російсько-польської війни 1654—1667 рр.

До миру з росіянами поляків змусив рокош (заколот) Ю. Любомирського, що охопив значну територію Речі Посполитої. Андрусівський сепаратний договір визначив місце Московії, Польщі та України у системі міжнародних відносин 60—70-х рр. ХУІІІ ст.

Темно зеленим позначені території, що відійшли Московії за Андрусівським миром

За умовами сепаратного договору:

- припинялась польсько-московська війна 1654—1667 рр.;
- встановлювалося перемир'я на 13,5 років;
- під владою Московської держави залишалась Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ;
- в складі Речі Посполитої залишалися Правобережна Україна (крім Києва) і Білорусь з Вітебськом, Полоцьком і Двінськом;
- Київ з околицями на два роки передавався Московії, проте в умові був ряд застережень, які давали можливість

- залишити Київ за Росією назавжди;
- Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав;
 - царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні 1 млн польських злотих (близько 200 тисяч рублів).

Річ Посполита і Московія зобов'язувались у випадку татарських набігів на Україну разом виступити проти кримського хана та Османської імперії, що викликало з її боку ворожу реакцію, підсилену підтримкою Франції, Англії, Голландії та Австрії.

Умови сепаратного перемир'я викликали велике незадоволення серед українського суспільства. Андрусівський сепаратний договір, порушивши умови Переяславської Ради (1654 р.) та інших договорів з гетьманами Б. Хмельницьким, Ю. Хмельницьким та І. Брюховецьким, закріпив насильницький поділ української етнічної території на дві частини — Правобережну Україну і Лівобережну Україну, остаточно затверджений так званим Вічним миром у 1686 р.

Проти Андрусівського сепаратного миру рішуче виступали гетьманські уряди П. Дорошенка, І. Брюховецького, П. Суховієнка, а згодом і Д. Многогрішного та І. Самойловича, які протягом свого правління практично його не виконували. Порозуміння Росії й Польщі за рахунок поділу території козацької держави спричинило зростання політичного впливу в українському суспільстві козацької старшини, яка спиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханства.

Після 1667 р. поглибився внутрішньо політичний розкол в Україні.

Внаслідок зайнятої гетьманськими урядами позиції більшість із статей Андрусівського сепаратного миру не було виконано, а російсько-польські переговори щодо сфер впливу на Українську козацьку державу відразу продовжилися укладанням додаткових до Андрусівського сепаратного договору постанов — так званих Московських пунктів.

Перші Московські пункти 14 грудня 1667 р.

Згідно з першими Московським пунктами від 14 (04) грудня 1667 р., Росія надавала Речі Посполитій військову допомогу для боротьби з П. Дорошенком.

Другі Московські пункти 9 квітня 1672 р.

За другими Московськими пунктами від 9 квітня (30 березня) 1672 р. передбачалося, зокрема, відкладення спірного питання про передачу Києва Польщі до 1674 р.

Треті Московські пункти 13 серпня 1678 р.

Треті Московські пункти від 13 (03) серпня 1678 р. передбачали продовжити Андрусівський сепаратний мир ще на 13 років, починаючи з 1 червня 1680 р.

Статті Андрусівського сепаратного договору підтверджувалися і під час спеціальних зустрічей («з'їздів») російських і польських дипломатів у Андрусові 17(07) березня 1670 р., 10 січня 1675 (31 грудня 1674 р.).

Андрусівський сепаратний мир був спрямований також проти військової могутності Османської імперії, відображав вимушений компроміс сторін і засвідчував наявність геополітичної рівноваги у Східній Європі. Уряд Туреччини негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами.

Водночас Андрусівський сепаратний мир започаткував процес поступової втрати Українською козацькою державою статусу суб'єкта міжнародно-правових відносин. Проте договір 1667 р. не означав зникнення з карти Європи Української козацької держави, яка, незважаючи на існування двох політичних центрів (Правобережжя та Лівобережжя), продовжувала існувати як єдиний державний організм.

Бучацький мирний договір 18 жовтня 1672 р.

Мирна угода між [Річчю Посполитою](#) і [Османською імперією](#), укладений [18 \(28\) жовтня 1672 р.](#) у [місті Бучачі](#) чи його околицях. Договір підвів підсумок першого етапу [польсько-турецької](#)

війни, у ході якої козацьке військо Петра Дорошенка воювало проти поляків у союзі з турками.

Гетьман Петро Дорошенко і Мехмед IV

Війна розпочалась навесні 1672 р. Завдавши ряд поразок польським військам під командуванням коронного гетьмана Яна Собеського влітку 1672 р., турецько-українська армія на чолі з султаном Мехмедом IV і гетьманом Петром Дорошенком здобула фортецю Кам'янець-Подільський і розпочала наступ на Галичину.

На початку вересня почалася облога Львова турецько-татарсько-українськими військами. За цих умов польський уряд був змушений укласти Бучацький мирний договір.

Делегатами короля Міхала Вишневецького були: волинський каштелян Ян Францішек Любовецький, чернігівський каштелян Габріель Сільницький, підскарбій надвірний коронний Ян Шумовський. За умовами договору:

- Подільське воєводство відходило до Туреччини; вся територія східного та західного Поділля за Бучацьким договором відійшла до Османської Імперії (від Бучача — по Брацлав)
- визнавалася влада Петра Дорошенка на Брацлавщині і Південній Київщині; з цих земель виводилися всі польські залоги
- Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова і щорічно платити 22 тисячі золотих (дукатів) данини.
-

Ботанічна пам'ятка [«Бучацька липа»](#) (400-річна), осінь 2013

Такі були головні пункти Бучацької угоди. Польські історики називають її найганебнішою у всій історії Польщі.

У квітні [1673](#) р. польський сейм відмовився затвердити Бучацький мирний договір, і польсько-турецька війна тривала до укладення [Журавненського договору 1676](#) р.

Гетьман Петро Дорошенко не був задоволений результатами турецької інтервенції. Всі [подільські](#) міста та містечка були пограбовані та зруйновані, тільки з подільської столиці — [Кам'янця](#) — було вивезено цінних речей на 100 возах до [Стамбула](#). Були пограбовані чи знищені всі [церкви](#) та костели, забрано чи знищено всі дзвони. Головні храми були перетворені на [мечеті](#). Населення та [шляхти](#) на Поділлі майже не залишилось. Значна частина міщан та шляхти переселились на землі Речі Посполитої, сільське населення за [Дніпро](#). Значна частина української території — західне та східне Поділля — стали просто турецькою провінцією, і Дорошенко мусив задовільнитися напівзруйнованими й спустошеними [Брацлавщиною](#) та Київщиною, де були цілі округи, готові у будь-яку мить від'єднатися від нього. Збереглися відомості, що Дорошенко був розчарований у турецькій протекції взагалі, та рада старшин ухвалила не відступати від турецького султана, бо «тепер, крім султана, нікуди дітись».

Існує думка, що Бучацька угода була підписана турецьким султаном під [липою](#), яка росте при дорозі на «Південному

масиві» Бучача, про що повідомляє таблиця: «400-річна [Золота липа](#), під якою у 1672 р. був підписаний Бучацький мир з Туреччиною».

Бахчисарайський мирний договір 13 січня 1681 р.

Угода про перемир'я 13 ([23 січня](#)) [1681](#) р. у [Бахчисараї](#) між [Туреччиною](#), [Кримським ханством](#) та [Московською державою](#), зумовлений війною за [українські](#) землі. При укладанні договору з російського боку був присутнім генеральний писар Війська Запорізького [Семен Ракович](#).

Договір був укладений терміном на 20 років і завершив [війни 70-х](#) рр. XVII ст. між цими державами за володіння землями [Правобережної України](#).

За цим договором:

кордон між Туреччиною і Московською державою встановлювався по [Дніпру](#), султан і хан зобов'язались не допомагати ворогам Росії;

[Туреччина](#) приєднувала південну Київщину, Брацлавщину і [Поділля](#), а Московська держава — [Лівобережну Україну](#), [Київ](#) з містечками [Васильків](#), [Стайки](#), [Трипілля](#), [Радомишль](#), [Дідівщина](#). Запоріжжя формально ставало незалежним. Росія погодилась на щорічне надання ханові «казни»;

упродовж 20-ти років територія між [Дністром](#) і [Бугом](#) обумовлювалася відсутністю будівництва нових фортець і укріплень;

[козаки](#) отримали право на [рибну ловлю](#), добування [солі](#) та вільного плавання Дніпром та його притоками до [Чорного моря](#);

[татари](#) отримали право на кочування і полювання у [степу](#) обабіч Дніпра.

Бахчисарайський мирний договір у черговий раз перерозподілив українські землі між сусідніми державами і значно посилив позиції московського уряду у [Гетьманщині](#), що призвело до поступового наростання національного та соціального гніту українського народу у Лівобережній Україні. Також договір мав велике міжнародне значення і зумовив підписання [«Вічного миру»](#) у [1686](#) р. між Росією і [Польщею](#).

Вічний мир 6 травня 1686 р.

Мирний договір між [Річчю Посполитою](#) і [Московською державою](#), підписаний [6 травня 1686](#) р. у [Москві](#). У [переговорах](#), які тривали [сімтижнів](#), з польської сторони брали участь [посли Кшиштоф Гжимултовський](#) і [Марціан Огінський](#), з московської — канцлер і начальник Посольського приказу князь [Василій Голіцин](#). Текст договору складався з [пreamбули](#) і 33 статей. Договір було укладено на основі [Андрусівського перемир'я \(1667](#) р.).

Оскільки турецькі набіги загрожували не тільки Україні і Росії, а й іншим [державам Європи](#), європейські держави: [Австрія](#), [Польща](#) та [Венеція](#) — створили «[Священну лігу](#)», війська якої у [битві під Віднем](#) у 1683 р. розгромили велику турецько-татарську армію. Внаслідок цієї [перемоги](#) Польща відновила свою владу над більшою частиною [Правобережної України](#) і стала шукати шляхи до укладення з Росією тривалого миру замість тимчасового Андрусівського миру.

- [Річ Посполита](#) визнавала за [Московським царством](#) [Лівобережну Україну](#), [Київ](#), [Запоріжжя](#), [Чернігово-Сіверську землю](#) з [Черніговом](#) і [Стародубом](#) та [Смоленськ](#).
- [Річ Посполита](#) отримувала 146 тис. крб. компенсації за відмову від претензій на [Київ](#)
- Північна [Київщина](#), [Волинь](#) і [Галичина](#) відходили до Польщі.
- Південна Київщина й Брацлавщина від містечка [Стайок](#) по [річці Тясмин](#), де лежали [міста Ржищів](#), [Трахтемирів](#), [Канів](#), [Черкаси](#), [Чигирин](#) та інші, дуже спустошена турецько-татарськими і польсько-шляхетськими нападами, мала стати «пусткою», нейтральною територією між Московією і Річчю Посполитою. Польський уряд обіцяв надати православним свободу віросповідання, а російський уряд обіцяв їх захищати.
- [Поділля](#) залишалося під владою [Туреччини](#) (у [1699](#) р. було приєднано до Польщі).

Московське царство анулювало попередні договори з Туреччиною та [Кримським ханством](#) і вступило до антитурецької Священної ліги, а також зобов'язувалось організувати военний похід проти [Кримського ханства](#) ([Кримські походи 1687 р. і 1689 р.](#)).

Хоча умови Вічного миру набували чинності відразу після підписання договору, [польський сейм ратифікував](#) його тільки у [1710 р.](#) Вічний мир остаточно затвердив насильницький поділ українських земель між двома державами, що значно ускладнювало і послаблювало національно-визвольний рух в [Україні](#).

Белградська мирна угода 18 вересня 1739 р.

Договір, що завершив [російсько-турецьку війну 1735-1739 рр.](#) Угоду було підписано 18 ([29 вересня 1739 р.](#) у [Белграді](#). У 1737 р. перемовини у [Немирові](#) завершилися безрезультатно.

Упродовж 1738 р. було відносно затишшя, а з 1739 р. військові дії відновились. У результаті кампанії у серпні—вересні 1739 р. російські війська під командуванням [Мініха](#) завдали османській армії [поразки під Ставучанами](#) та зайняли [Хотин](#) і [Ясси](#). Однак союзниця Росії [Австрія](#) зазнала низки поразок й 1 вересня 1739 р. була змушена укласти сепаратний мир, за яким поступалась Туреччині областями у [Сербії](#) й [Волощині](#), включаючи Белград. Це, а також погіршення стосунків зі Швецією (за два роки між

двома країнами почалась [війна](#)) ускладнило становище Росії та змусило її розпочати перемови про мир.

Перемови проходили за посередництва французького представника маркіза де Вільньова. За умовами миру Росія отримала фортецю [Азов](#) у [гирлі Дона](#) (за умови руйнування укріплень), невеличкі території на Правобережній Україні вздовж середньої течії [Дніпра](#) та право збудувати фортецю на [донському острові Черкасі](#) (натомість Туреччина — у гирлі [Кубані](#)).

[Велика та Мала Кабарда](#) були проголошені незалежними й мали відігравати роль бар'єру між державами. Росії було заборонено тримати військовий флот на [Азовському](#) та [Чорному морях](#), торгівля з Туреччиною вона могла вести лише за посередництвом турецьких суден. Російським прочанам було надано гарантії вільного відвідування [Святої Землі](#).

Белградський мир був не вигідним для Росії, бо вона втрачала здобутий російськими військами [Очаків](#) й інші зайняті території.

За Росією визнавалися [Азов](#) і [Запорожжя](#) (землі між [Південним Бугом](#) і [Сіверським Дінцем](#), які їй було заборонено заселяти)

Росії заборонялось тримати флот у [Чорному](#) й [Азовському морях](#), передбачалось ведення торгівлі між Туреччиною і Росією лише турецькими суднами; Північне узбережжя Чорного моря, життєво важливе для Росії, лишилось за Туреччиною

Белградський мирний договір був анульований у [1774](#) р. [Кючук-Кайнарджійським договором](#).

Кючук-Кайнарджійський мирний договір **10 липня 1774 р.**

Мирний договір між [Росією](#) і [Османською імперією](#), підписаний 10 [\(21\) липня 1774](#) р. в [Кючук-Кайнарджарджі](#), ([Добруджа](#), [Болгарія](#)) фельдмаршалом [Петром Румянцевим](#) і представниками Османської імперії; завершив [російсько - турецьку війну](#) імператриці [Катерини II](#).

Підтвердив територіальні завоювання Росії в рамках попереднього [Белградського мирного договору](#) від 1739 р.

В умовах миру:

- була прописана незалежність від [Османської імперії](#) кримських татар, кубанських тощо, що залишаються у віданні султана тільки у справах віросповідання;
 - Росія утримує за собою [Керч](#), [Єні-Кале](#), [Азов](#) і [Кінбурн](#), [Кабарду](#) на Кавказі, пониззя [Дніпра](#);
 - російські торговельні кораблі в турецьких водах користуються тими ж привілеями, що і французькі та англійські;
 - за Росією признається право захисту і заступництва християн в [дунайських князівствах](#) ([Молдова](#) та [Волощина](#));
 - Дозвіл на проходження російських суден через [Дарданели](#);
 - Будівництво православної церкви у [Стамбулі](#).
- Османська імперія втратила [Кримське ханство](#), якому вона була вимушена надати незалежність. Ханство, було номінально незалежним, фактично було залежне від Росії і було офіційно анексовано Росією у [1783](#) р. Також Росія отримала, узбережжя [Азовського моря](#), але не мала права на будівництво фортець на узбережжі та каботажне плавання.

Пам'ятна дошка на місці підписання

- Цим мирним договором підкреслений момент, з якого починається поступове ослаблення Османської держави і

одночасно з цим зростання впливу Росії на [Балканському півострові](#). Османська імперія зтягувала ратифікацію договору, прагнучи добитися перегляду умов, що стосуються у першу чергу [Молдовського князівства](#) і [Мунтенії](#). У цьому її підтримували європейські держави, стурбовані посиленням впливу Росії у дунайських князівствах.

У результаті Кючук-Кайнарджійського мирного договору посилювався національно-визвольний рух населення Молдови. Послідували низка звернень від влади князівства до Російського імператора з проханнями контролю виконання зобов'язань Османської імперії і підтримки в розширенні автономії.

Кючук-Кайнарджійський договір 21 липня 1774 р. сприяв переселенню сільських громад з країн Балканського півострова і Подунав'я на Українські землі. У договорі визначались умови переселення. Сім'ям, які бажали залишити свою вітчизну і переселитися в інші місця, був дозволений вільний виїзд зі всім майном.

Щоб ці сім'ї могли владнати справи, їм був даний річний строк для вільного переселення, рахуючи від дня розміну трактату. З іммігрантів не вимагалася і не стягувалася ніяка грошова або інша сума за старі рахунки, якого б походження вона не була.

З них також не вимагалася жодна контрибуція або плата за весь військовий час і за великі їх страждання і розорення, пережиті протягом війни, і ще на два роки вперед, вважаючи із дня розміну трактату.

Жителі різних національностей і соціального стану з територій, що поверталися Османській імперії, які перебували на службі у російській армії і бажали понад даний їм річний термін переселитися до Російської імперії, могли зі своїми сім'ями і зі своїм майном відійти разом з російськими військами. Уряд Османської імперії зобов'язувався нічим не перешкоджати переселенню.

Пункти Кючук-Кайнарджійського мирного договору узаконили переселення громад в Україну, яке відбулося під час війни, в тому числі і великої болгарської громади (400 сімей) з села Алфатар (Флатар) Силістрійського округу у 1773-1774 рр. Територія, що знаходилась поблизу [Силістрії](#), була ареною

головних бойових дій війни 1768-1774 рр. Побоюючись репресій з боку турецької адміністрації за допомогу російській армії, представники алфатарської громади звернулися у 1773 р. до головнокомандувача російських військ графа П.О.Румянцева. Румянцев їх прийняв, і після бесіди доручив майору Штиричу з 72-ма гусарами провести болгар від берегів Дунаю до фортеці Святої Єлизавети. Прибувши туди восени, вони були розміщені на зиму у селах сербського гусарського полку: Дмитрівці, Аджамці і Диковці.

Місце підписання договору

Навесні 1774 р. граф П. О. Румянцев прибув у місто [Кременчук](#), де, після наради з місцевим начальством, в якій брали участь представники від алфатарської громади, було вирішено розселити болгар у вибраному ними болгарському селищі Вільшанка та інших навколишніх болгарських селах, населення яких до того часу значно зменшилось внаслідок війни.

Після переходу болгар у 1773 р. і зимування у місцевостях біля Єлизаветграду, у 1774 р. головнокомандувач армії граф Румянцев надав їм право вибрати собі місце для поселення на землях, відведених колишнім вихідцям з Османської імперії. Таким чином, болгари відразу ж після переходу поселились на вибраному ними урочищі при річці Синюсі.

У 1774 р. до Вільшанки була перевезена трикупольна

дерев'яна церква в ім'я святого Іоана Милостивого - покровителя болгарських іммігрантів, побудована у Київській або Подільській губернії. Дозвіл на її будівництво вільшанці отримали у 1772 р., але будівництво було розпочате у 1773 р. Керував перевозом церкви Христофор Степанов.

Про появу однієї з частин громади з села Алфатар у Вільшанці доповідав отаман Калніболотського куреня Антон Білий у Рапорті від 16 липня 1774 р. кошовому отаману Низового Запорізького Війська Петру Івановичу Калнишевському (1762-1775 рр.). Отаману Калніболотського куреня Антону Білому було дане розпорядження просуватись лівим берегом Синюхи, а після цього стати у гирлі Чорного Ташлика, де була Калмазова слобода, і робити роз'їзди вверх Синюхи і Ташликом вище Чорного Ташлика над Синюхою верст у дві.

Виконанню цих завдань перешкоджали команди відставного гусарського майора Ставровського, які стали по бродях вище Катеринського шанця по річці Синюсі до «Грузької установи» і які скрізь підстерігали людей, що їхали з земель, підлеглих Війську Запорізькому Низовому, щоб ані під яким приводом до Польської області і звідти не проїжджали. За чотири тижні до прибуття запорожців, у слободу Маслово прийшло на поселення більше ста сімей болгар.

Вони оселилися там, де були сінокосні луки по Чорному Ташлику і в інших місцях.

Болгари і молдовани, які оселились на Синебродському броді скосили по річках сіно і очерет. Накошене у Чорному Ташлику сіно чотирма чоловіками, які прийшли на поселення з Калмазової слободи і були розігнані військовим осавулом Степаном Голехом, болгари з дозволу капітана Ісаєва забрали і косити більше не пускали.

Тому, на думку Антона Білого, якщо козаки будуть зимувати у цій місцевості, то їм нічим буде годувати коней.

Для збору посіяного у Калмазовій різними людьми збіжжя був надісланий від полковника Зверева вахмістр.

Болгарам, які прийшли до Вільшанки і у сусідні села у 1774 р., надавались ті ж права і пільги, визначені у Маніфесті Катерини II, що й усім іншим «вихідцям із Болгарії».

Внаслідок переселень середини - другої половини XVIII ст. у Вільшанці мешкали вихідці з-під Рущюка, Відіна, Силістри і з

Добруджи.

Частина населення Вільшанки ще у кінці XIX ст. називалась «добруджанами». Болгари, які переселились в Україну раніше 1750-х рр., не включалися у число тих, що мали право на пільги, як і інші корінні жителі Причорноморських степів.

Скориставшись ситуацією, Російська імперія порушила питання про статус князівства і у березні 1779 р. була прийнята [Айналі-Кавакська конвенція](#), оголошена частиною Кючук-Кайнарджійського договору.

Ця конвенція підтверджувала юридичну силу поступок з боку Порти і перераховувала її зобов'язання перед Молдовою. Зокрема, князівству були повернені 15 сіл, приєднаних до турецьких [райятів](#). Молдовські представники у [Стамбулі](#) отримали дипломатичну недоторканність. Порта обіцяла не робити замах на свободу християнського віросповідання. Умови договору не могли бути відмінені [султаном](#) або його наступниками. Мирний договір передбачав і заснування російського консульства. Генеральне консульство у Молдові, Мунтенії і Бессарабії було утворене у грудні 1779 р. з резиденцією у [Бухаресті](#). Проте фактично консульство почало роботу тільки у 1782 р. через протидію Порти і низки західних країн. Османський уряд з метою перешкодити роботі російського консула дозволило у 1783 р. відкрити австрійське, а у 1786 р. і пруське консульство. Проте це тільки сприяло посиленню самостійності в зовнішній політиці Молдовського князівства.

[28 грудня 1783](#) р. було підписано ще одну угоду між Росією і Портою, згідно з якою остання знову зобов'язалася точно виконувати положення Кючук-Кайнарджійського мирного договору, а також [Айналі-Кавакської конвенції](#).

Пізніше був уточнений порядок призначення і зміщення [господарів](#) Молдовського князівства, розмір і порядок стягування данини тощо.

Підписання Кючук-Кайнарджійського договору і подальших угод ослабило вплив Османської імперії на Балканах і послужило розширенню російсько-молдовських політичних зв'язків.

Найзначущі битви Війська Запорізького і Речі Посполитої

Бітва під Жовтими водами (29 квітня — 16 травня 1648 р.) — битва між військами Речі Посполитої з одного боку і українськими козацько-селянськими військами Богдана Хмельницького та його татарськими союзниками з другого під Жовтими водами в ході національно-визвольної війни 1648 — 1654 рр.

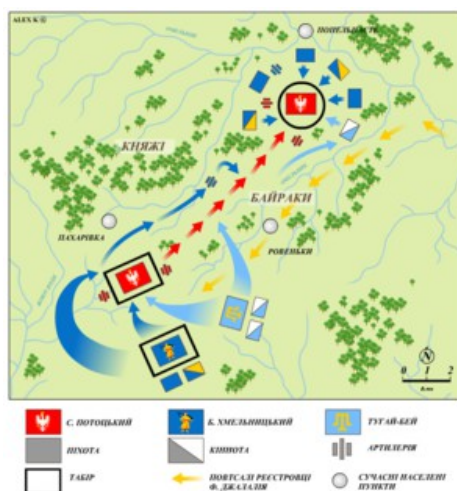
Покинувши під зиму Чигирин, Б. Хмельницький потайки вирушив на Січ. З ним були: син Тиміш, реєстровий сотник Бурлай, охорона — усіх коло двох десятків кінних. 25 січня запорожці на чолі з Богданом Хмельницьким вдало нападають на урядову залозу біля острова Хортиця, більша частина реєстровців перейшла на бік запорожців. Полковник Гурський з драгунами втік до Крилова, втративши понад 30 чоловік убитими. Незабаром Б. Хмельницького обирають гетьманом Війська Запорозького. З Січі новий гетьман звернувся з універсалами до українського народу, закликаючи його повстати проти чужоземних гнобителів. Заручившись підтримкою Туреччини, в лютому-березні 1648 р. у Бахчисараї українські послы уклали угоду з Кримським ханом Іслам-Гіреєм III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. 22 квітня Хмельницький вирушив з Січі проти поляків, з-поміж старшин відомі тоді тільки два: Максим Кривоніс і Крися. Потоцькі послали шпигунів-«під'їздів», всі вони не повертались. Про це подбав Тугай-Бей, від них Хмельницький дізнався про переділ війська польського, на 2 частини. Одна частина 12000 тисяч людей під проводом 26-річного Стефана Потоцького повинні були розбити 9-тисячне козацьке військо. До них повинні були приєднатися 6000 реєстрових козаків.

Коли начальники коронного війська, що стояло на Київщині, між Корсунем і Черкасами, гетьмани Миколай Потоцький і Марцін Калиновський дізналися про повстанські задуми Богдана Хмельницького, вирішили зразу навесні йти на Запорозжя, задушити бунт у самому зародку, не допускаючи перекидання на всю Україну.

У квітні 1648 р. Миколай Потоцький-«Ведмежа лапа» послав на приборкання повстанців частину реєстрових козаків на байдаках Дніпром під проводом полковників Станіслава Кричевського, Вадовського й Гурського та військових осавулів Іляша Караїмовича й Івана Барабаша, відділ німецької піхоти

(насправді наwerbованої з українців, в обмундируванні та із зброєю німецького зразка). Вони мали з'єднатися біля Кодака з відділом, який рушив 21 квітня «полем» під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. В цьому відділі була решта реєстровців — близько 2500 чоловік під проводом комісара Я. Шемберга, близько 1500 жовнірів із кварцяного (королівського) війська. Це був авангард, слідом за яким рушило через кілька днів з-під Корсуня й головне військо, в якому було близько 11-12 тисяч людей. «Іди, - сказав старший Потоцький своєму сину Стефану, - і нехай історія напише тобі славу».

Напередодні козацькі розвідники затримали двох жовнірів, полонені розповіли, що Стефан Потоцький з військом перейшов Жовті Води. Б. Хмельницький швидко вирушив йому назустріч.

План-схема Жовтоводської битви

29 квітня поляки насамперед стали табором, окопавшись. Стефан Потоцький сподівався утримати свої позиції до приходу головних сил. Козаки підійшли під самі польські шанці, підкопалися, підвезли гармати, порох, почали приступ. Поляки мали сильнішу артилерію, відбили напад запорожців. Розпочалася позиційна боротьба. Повстанці замкнули звідусіль польський табір, почали його обстрілювати та періодично йшли на нього приступом: «день і ніч боротьба з ними була, і по кілька разів на день».

30 квітня 1648 р. штурм польського табору розпочався наступом української піхоти при підтримці татарської кінноти.

Питома вага татарської кінноти у штурмі польського табору була мінімальною, але перебування навколо табору її полків, готових до бою, стримувало проведення контратак польської кавалерії проти наступаючої козацької піхоти. Але поки що козацький штурм не мав успіху. У поляків на вежах було 10 гармат. Б.Хмельницький мав на той час всього 3 гармати-фальконети малого калібру. Бойові дії 30 квітня— 1 травня 1648 р. показали, що такою силою польський табір не здобути.

8 — 9 травня татарська кіннота залишила Жовті Води, пішла в район зосередження на Інгульці (нині північна околиця міста П'ятихатки), де хан збирав усі сили для допомоги Богдану Хмельницькому.

Польський табір залишався в облозі козаків. Богдан Хмельницький знав, що Дніпром проти нього йдуть не самі поляки, а реєстрові козаки, послані ними, тобто такі самі православно-руські люди, як і всі українці, лише зобов'язані службою польському королеви. Запорозький вождь зважився вплинути на їхні почуття, аби відірвати від поляків. Залишивши табір, Богдан Хмельницький поспішив до правого берега Дніпра, до урочища Кам'яний Затон, куди ввечері 3 травня підійшли й пристали до берега реєстрові козаки. За допомогою таємних агентів Богдан Хмельницький зумів пробудити у реєстрових козаків таку ненависть до поляків, що вони повстали, ледь прийшовши до Кам'яного Затону, перебили своїх начальників Івана Барабаша, Вадовського, Ілляша Караїмовича та інших (полковнику Кричевському, як особистому другу Хмельницького, зберегли життя і свободу), вибрали наказним гетьманом Филона Джалалія, 4 травня об'єдналися з козаками, що стояли в таборі. До Жовтих Вод їх доставили на прохання Богдана Хмельницького кіньми Тугай-бея.

14 травня під час переговорів Хмельницький і Потоцький-молодший домовилися: поляки передають козакам всю артилерію з порохом та клейноди, їм дають можливість відступити. Насправді в табір приїхав сотник Кривоніс. Домовились про те, що він залишається в заручниках, а Стефан віддає всі гармати. Стефан розумів: без підтримки батька важко буде впоратись. Після цього поляки почали пригощати козаків горілкою, в табір йшли козаки, їх поїли, однак надвечір не було ні козаків, ні заручників. Вночі 15 травня польське військо вишикувалося для

здійснення маршу до урочища Княжі Байраки в умовах козацького оточення не «табором» з возовою рухомою обороною, а в інший похідно-бойовий порядок — так званого «старого польського шикування». Це шикування мало вигляд великого, порожнього всередині кінного чотирикутника, готового з кожного боку до негайної кавалерійської атаки. Стефан Потоцький просунувся на 8-12 км уздовж урочища Княжі Байраки.

Стефан не здогадувався, що в його тилу проходить татарське військо. На шляху відходу Кривоніс перекопав дорогу, приготувався у засідці. Коли на світанку Стефан почав рух, позаду почувся дикий крик, хмара стріл. По опису очевидця, стріли нищили і нівечили людей і коней. Почавши бігти вперед, Стефан потрапив на загін Кривоноса. Почалась битва, у якій «вода змішалась з кров'ю». Стефан загинув. Врятувався тільки один жовнір, який переодягнувшись в селянина, подав знак Миколаю Потоцькому про загибель сина.

Битва мала велике політичне і воєнне значення. Перша перемога породила надії українського народу до виходу з-під польського ярма. Надбанням військового мистецтва Богдана Хмельницького є застосування загону, сформованого з татарської кінноти, що прикривала головні сили козацької армії, і розгрому ворога частинами.

Битва під Корсунем (15-16 (25-26) травня 1648 р.) — битва між військами Речі Посполитої з одного боку і українськими козацько-селянськими військами Богдана Хмельницького та його татарськими союзниками з другого під Корсунем у ході Національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр.

Навесні 1648 р., перед спалахом повстання під проводом Богдана Хмельницького проти місцевої шляхти і королев'ят, козаки вели переговори з послами коронного гетьмана Миколая Потоцького, ставили вимоги вивести урядові війська, збільшити кількість реєстрового козацтва, прирівняти його у правах до шляхти, дозволити Війську Запорозькому вільно укладати договори з зарубіжними володарями, розпочати війну проти Туреччини. Офіційні представники Речі Посполитої відхилили неприйнятні вимоги, відправили армію придушити бунтівне козацтво на Січі. Недооцінивши сили повстанців, шляхетське військо зазнало першої нищівної поразки у битві під Жовтими

Водами.

По отриманню звістки про поразку війська Стефана Потоцького (і його смерть через кілька днів від гангрені) у битві під Жовтими Водами головні сили Речі Посполитої під проводом гетьмана великого коронного Миколая Потоцького, гетьмана польного Марціна Калиновського відступили з-під Чигирина до Корсуня. Туди рушила повстанська армія — піхота Богдана Хмельницького з татарською кіннотою Тугай-бея: мета - запобігання злиттю відступаючих урядових військ з силами Яреми Вишневецького.

На всьому шляху просування козацько-татарської армії до неї вливалися українські селяни, міщани. 13 (23) травня вона форсувала р. Тясмин. Хмельницький також послав загони, які знищили човни та пороми на переправах через Дніпро, аби не допустити об'єднання Миколая Потоцького і Яреми Вишневецького.

Військо Речі Посполитої 12 (22) травня зупинилося табором на захід від Корсуня, під фільварками на лівому березі Росі. Дізнавшись про підхід армії Б.Хмельницького, Миколай Потоцький віддав Корсунь на грабунок солдатам, водночас наказав копати шанці з трьох боків табору. З четвертого боку його захищав старий вал, який лише трохи поправили. Військо Миколая Потоцького складалося з 5000 кінноти, 15 тисяч піхоти, до 50 гармат.

14 (24) травня 1648 р. Хмельницький вислав наперед полк Кривоноса, частину татар із наказом затримати противника до підходу основних сил козацько-татарського війська. Увечері цей полк розпочав дії за Россю у тилу Потоцького. Під Стеблевом, за милою на захід від Корсуня, козаки Кривоноса загатили ріку Рось, щоб полегшити доступ до польського табору.

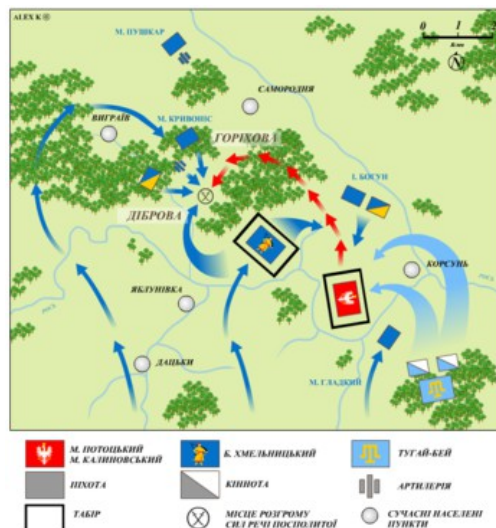
На світанку 15 (25) травня у район Корсуня підійшла основна козацько-татарська армія і переправилась через Рось, скупчившись у Корсуні. Військо Богдана Хмельницького мало понад 15 тисяч козацької піхоти і кінноти, 26 гармат. З ним були також не менше 3 тисячі татарської кінноти.

Довідавшись про підхід Хмельницького, Миколай Потоцький наказав запалити фільварки. Вогонь швидко перекинувся на Корсунь, випаливши ціле місто, за винятком замку та церкви. Увесь день пройшов у розвідувальних операціях,

перестрілках невеликих загонів.

Пізно ввечері 15 травня у наметі Миколая Потоцького відбулася військова рада. Серед командування військ Речі Посполитої однастайності не було. Польний гетьман Марцін Калиновський, інші досвідчені воїни радили зміцнити табір і відбиватися; більшість на чолі з Миколаєм Потоцьким, налякані перебільшеними чутками про чисельність татарської кінноти, наполягали на відступі. Зважаючи на перевагу козаків і татар у живій силі, відсутність допомоги та провізії, було вирішено на світанку наступного дня відступити на Богуслав під захистом табору з возів.

Про наміри ворога Б. Хмельницький дізнався від козака-розвідника Самійла Зарудного, який за його дорученням виконував роль провідника урядових військ. Аби перерізати їм шляхи відступу, був відряджений Корсунський полк на чолі з Кривоносом, який вранці 16 (26) травня зупинився у березовому гаю, в урочищі Горохова Діброва (поблизу с. Виграєва за 8–10 верст від Корсуня) із піхотою й 10 гарматами. Козаки перекопали шлях глибокими ровами, завалили стовбурами дерев, а у хащі поставили гармати.

План-схема Корсунської битви

На світанку 16 (26) травня, під захистом табору з возів, військо Речі Посполитої рушило з-під Корсуня по Богуславському шляху. Козаки і татари пропустили його, однак супроводжуючи, тиснули з флангів і тилу. Кілька разів зчинялася перестрілка.

Опівдні урядові війська, зазнавши відчутних втрат, увійшли у балку, густо зарослу лісом і чагарником. Там командири урядових військ сподівалися зменшити перевагу татарської кавалерії і уберегти себе від стріл та куль.

Долаючи перешкоди та яруги під постійним обстрілом козаків і татар, сили Речі Посполитої наблизились до пагорбів, між якими проходила широка (близько 3,5 км) і глибока балка. Затиснуте ліворуч болотом, а праворуч кручами, шляхетське військо наткнулося на перекоп та завали на шляху і змушене було зупинитися. Схил балки був таким урвистим, що, під час спроб обійти перешкоду, вози переверталися. Табір утратив порядок. Розгорнути до бою артилерію не вдавалося, бо вози застрягли в багні. Тіснота не дозволила стати до бою кавалерійським хоругвам тилової частини.

У цю мить, козаки Кривоноса, які засіли в заздалегідь викопаних шанцях, вдарили спереду і з флангів. Раптовий вогонь гармат і самопалів спричинив паніку у ворожому війську. З тилу противника атакували козаки самого Хмельницького і татари Тугай-бея. За чотири години армія Речі Посполитої була розгромлена.

Битва завершилась близько другої-третьої години дня. Переважна більшість солдат противника загинула. До полону потрапили 80 великих вельмож, разом із гетьманами Потоцьким і Калиновським, 127 офіцерів, 8520 жовнірів. Козаки захопили обоз, 41 гармату, багато вогнепальної і холодної зброї, військові припаси. Татарська кіннота переслідувала втікачів понад 30 км. З усього війська від полону й загибелі врятувалося тільки 1,5 тисячі чоловік.

Незабаром Б. Хмельницький з усім військом, рухаючись понад Россю, підійшов до Білої Церкви. Відсвяткувавши перемогу і укріпивши місто, він відпустив полки на відпочинок, а сам переїхав до Чигирини.

Внаслідок перемог під Жовтими Водами і Корсунем була знищена урядова армія Речі Посполитої на землях «окраїнних». За 6 днів до Корсунської битви помер король Владислав IV, патрон козаків і натхненник опору шляхті, яка заважала здійсненню його планів по війні з Османською імперією. Держава раптом втратила монарха і контроль над Україною. Створилися умови для зростання козацького повстання.

У землях українських королев'ят почали спалахувати селянські бунти, учасники яких приєднувалися до повсталих загонів Хмельницького. Через побоювання козацько-татарської армії члени міських адміністрацій Київського, і Брацлавського воєводств евакуювалися у Литву. Безвладдя розв'язало руки невдоволеним селянам, міщанам і міським козакам, які заходилися нападати на маєтки знаті і садиби заможних городян, вирізуючи шляхту, духовенство і єврейське населення. До прибуття Хмельницького у Київ розгніваний простолюд грабував і палив не лише католицькі, а й православні монастирі. Шляхтичів вирізали, незважаючи на віру і походження. Рятувалися лише ті, які були схоплені безпосередньо козаками Хмельницького і переходили на бік повсталих.

Битва під Пилявцями (11-13(21-23) вересня 1648 р.) — переможна битва української армії, очолюваної Богданом Хмельницьким, проти польських військ під Пилявцями (тепер село Пилява Старосинявського району Хмельницької області).

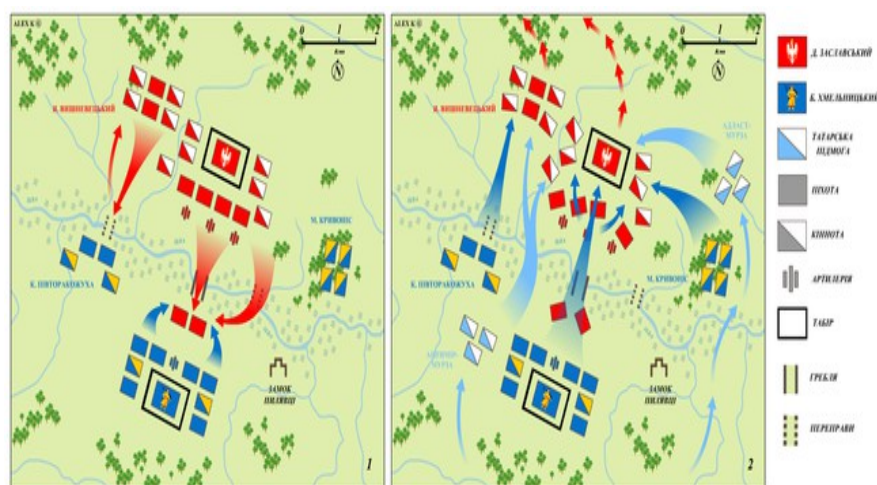
Невдовзі після блискучих перемог української армії в битві під Жовтими Водами (29 квітня — 16 травня 1648 р.) і Корсунській битві (25 — 26 травня 1648 р.) національно-визвольний рух охопив всю Україну, внаслідок чого влітку 1648 р. Київське, Брацлавське, Чернігівське і частина Подільського воєводства була звільнена з -під влади шляхетської Польщі. Значно активізувалися дії повстанців у Галичині і на Волині. На початку травня 1648 р., порушуючи умови перемир'я (від 2 червня 1648 р.) у Правобережну Україну вдерлися каральні загони магната Я. Вишневецького, до якого приєдналися підрозділи шляхтичів Тишкевича, Осинського, Заславського та ін. В боях під Махнівкою (16 — 18 липня 1648 р.) та Старокостянтинівом (25 — 27 липня 1648 р.) козацькі полки на чолі з Максимом Кривоносом розгромили шляхетські загони і визволили частину Поділля і Волині. Протягом серпня 1648 р. польський уряд для придушення всенародного повстання в Україні сформував армію в районі Глинян (поблизу Львова) та навколо замку Човганський Камінь (тепер Теофіполь Хмельницької області). Це військо мало 100 гармат і нараховувало 32 тис. шляхетського ополчення, 8 тис. німецьких найманців і 40 - 50 тис. шляхетських слуг і обозної «челяді». Річ

Посполита переживала період міжкоролів'я і відсутність твердої влади виявилася у неспроможності панівних кіл створити єдине командування каральними військами. Для керівництва військом було обрано трьох полководців (регіментарів) — князя Домініка Заславського, коронного підчашого Миколу Остророга і зовсім юного коронного хорунжого Олександра Конецпольського. Однак жоден із них не був досвідченим полководцем. Князь Домінік був відомий своїм багатством і зманіженістю, Микола Остророг пишався вченістю. Хмельницький глумливо іменував цих воєначальників «перина», «латина» і «дитина». Регіментарі не були однастайні у своїх рішеннях і не мали авторитету серед війська, якому бракувало єдності і дисципліни. На початку вересня коронне військо виступило з місць свого базування на Волинь. Назустріч йому із району Маслового Ставу (тепер село Маслівка, Київської області) через Білу Церкву — Паволоч — Погребище — Хмельник на Старокостянтинів рушила українська армія (біля 30 тис. чоловік) і загін буджацьких татар (біля 600 чоловік).

Під Пилявцями, на правому березі ріки Ікви (за іншими даними Пиляви) українське військо збудувало добре укріплений табір. Окремо, на лівому фланзі головних сил української армії, розташувалась кіннота Максима Кривоноса. Козацька піхота, зайняла греблю, що сполучала обидва береги річки і збудувала на ній шанці. 9(19) вересня 1648 р. надійшло польське військо і стало табором на протилежному березі річки. Вирішальна битва розпочалась 11(21) вересня 1648 р. запеклими боями за греблю через річку Ікву. Польські корогви під командуванням Я. Тишкевича, Йордана і Осінського розпочали штурм українського табору і зуміли відкинути козацькі застави, що обороняли греблю. Коронні підрозділи відразу ж через неї почали переходити на правий берег і утворили плацдарм для подальшого наступу.

Протягом другого дня козацька піхота відбила свої позиції на греблі. У ніч на 13(23) вересня 1648 р. у козацький табір прибув на допомогу 4-тисячний загін буджацьких татар очолюваний Айтимир-мурзою та Адлает-мурзою (на думку деяких дослідників, татари прибули лише 15(25) вересня 1648 р., а гучні вигуки і мушкетна стрілянина у козацькому таборі нібито на честь прибулих союзників мали, за задумом Б. Хмельницького,

ввести в оману польське командування. Вранці 13(23) вересня 1648 р. українська армія (лівим флангом командував Кривоніс, центром — І. Чорнота, правим — Карпо Півторакожух) вишикувалась в бойові порядки на полі бою. Першими нанесла удар шляхетська кіннота. Витримавши потужній натиск ворожих хоругв, українська піхота при підтримці артилерії розпочала контрнаступ. Козацькі полки швидко повністю оволоділи греблею, перейшли на лівий берег і почали шикуватись у бойові порядки.

Місце битви під Пилявцями

Не витримавши натиску і піддавшись всезростаючій паніці, польські війська почали безладно відступати. Щоб уникнути повного розгрому, польське командування відкликала з поля бою всі підрозділи і розпорядилось підготуватись до відходу табором. Під вечір в погоні за ворогом українська піхота на чолі з самим гетьманом Б. Хмельницьким дійшла аж до перших рядів польського табору. У ніч на 14(24) вересня 1648 р. польське командування розпочало відступ, який незабаром перетворився в панічну втечу.

Українська армія захопила всю ворожу артилерію (92 гармати) та величезний обоз з матеріальними цінностями. Загальна вартість трофеїв перевищувала 7 млн. злотих. Блискуча перемога української армії в Пилявецькій битві мала велике воєнно - політичне значення. У результаті Пилявецької битви польську армію було розгромлено, повністю звільнено Волинь і

Поділля, створились сприятливі умови для визволення всіх західноукраїнських земель. Після перемоги під Пилявцями польську шляхту в Україні ще довго глузливо називали «пилявчиками».

Отже, блискучі перемоги козацької армії у 1648 р. мали величезне значення для подальшого розгортання визвольної війни. Наслідком цих битв були повний розгром збройних сил Речі Посполитої в Україні і ліквідація польської адміністративно-політичної системи у краї.

Після битви під Пилявцями у козацькому таборі виникло дві концепції подальших дій: 1) зайняти лінію по річці Случ й укріпитися тут, відпустивши татар з ясирем; 2) йти на Львів (в цьому була підтримка татар). Хмельницький погодився з думкою татар, а також врахував настрої мас і повів військо у Галичину.

Аналіз усього комплексу матеріалів дозволив дослідникам поставити під сумнів поширене в історіографії твердження про похід Б. Хмельницького у Галичину після здобутої перемоги під Пилявцями як про такий, що відбувся тільки під тиском татар. Він здійснювався з ініціативи Хмельницького не з метою остаточного розгрому Польщі, а з тактичною метою демонстрації козацького війська та впливу на вибори нового польського короля, намаганнями зробити Річ Посполиту більш поступливою на майбутніх переговорах щодо реформування її державного устрою і визнання автономії козацького краю. У Хмельницького було достатньо сил, щоб взяти Львів – головне місто Руського воєводства, але гетьман обмежився викупом. Так само він вчинив під Замостям, де очікував виборів нового польського короля. Тим часом в усій Галичині спалахнуло повстання проти поляків. Найбільш гучним було повстання під проводом Семена Височана.

На осінь 1648 р. увесь західноукраїнський регіон було звільнено від поляків. Тут розпочалось формування полково-сотенного устрою (за прикладом Подніпров'я). Вперше з часів княжої Русі реальною стала можливість об'єднання українських земель у межах єдиної національної держави. Однак, як уже зазначалось, ідея творення власної національної держави ще не стала головною в політичній програмі Б. Хмельницького, який тоді перебував на засадах необхідності реформування державного устрою Речі Посполитої тощо.

Після обрання короля Польщі (ним став Ян II Казимир, якого

підтримував Б. Хмельницький) козацькі війська, знявши облогу Замостя, повертаються на Подніпров'я і у кінці грудня 1648 р. урочисто вступають до Києва.

На думку сучасних дослідників Хмельниччини В. Смолія та В. Степанкова, вивід козацьких військ з Галичини став однією з найбільших політичних помилок у всій кар'єрі гетьмана як державного діяча. Чому? Український гетьман втрачав величезну територію з розвиненим виробництвом, а Польща отримувала напрочуд вигідний стратегічний плацдарм для зосередження своєї армії, готової у сприятливий момент знову розпочати наступ. Крім усього іншого, у разі поновлення воєнних дій вони велися б виключно на українських землях, що прирікало останні на спустошення і руйнацію продуктивних сил.

Козацька могила полеглих у Зборівській битві 1649 р

При аналізі цих подій історик О. Бойко наголошує на таких факторах, що вплинули на перемир'я під Замостям:

– ослаблення боєздатності козацьких військ, їх відірваність від баз постачання, голод і епідемія; наближення зими і невідповідність військ до ведення бойових дій у цих умовах;

– гетьман мусив враховувати й те, що Польща була ще досить сильною воєнною державою, та й існувала загроза з боку Литви і союзниці Польщі – Австрії. Крім цього, були реальні побоювання щодо допомоги козакам кримських татар;

– перехід кордону Польщі і наступ козацьких військ на

Варшаву (про що деякі історики говорять як про вірогідний захід) внесли б зміни в характер війни – переростання національно-визвольної боротьби у загарбницьку та здійснення масового опору польського населення на його території.

Можна вважати помилкою Б. Хмельницького те, що він у кінці 1648 р. залишив на прикордонних західноукраїнських землях недостатньо боєздатні козацькі загони, які б могли дати гідну відсіч ворожим військам.

Зборівська битва (5 (15) серпня — 6 (16) серпня 1649 р.) — переможна битва української армії, яку очолював Богдан Хмельницький, з польським військом під командуванням короля Яна II Казимира під Зборовом (тепер Тернопільська область).

Після тяжких поразок протягом 1648 р. польська армія, порушивши перемир'я, навесні 1649 р. рушила в Україну. Польське командування вирішило одночасно напасти на українські війська з фронту і з тилу. З цією метою литовський князь Януш Радзивілл дістав наказ рухатися через Білорусь і зайняти Київ.

Битва під Зборовом. Юліуш Коссак, 1897

Українське козацьке військо у червні 1649 р. розпочало наступ у двох напрямках: основні сили під проводом Богдана Хмельницького йшли на Захід, а частина козацьких полків на чолі з полковником Михайлом Станіславом Кричевським виступила на Полісся, щоб запобігти фланговому удару литовського війська. На

допомогу Хмельницькому прибув загін кримських татар на чолі з ханом Іслям-Гераєм III.

У червні 1649 р. козаки завдали поразки передовим частинам польської армії, які очолював Ярема Вишневецький, і оточили залишки ворожих військ у фортеці Збараж (тепер Тернопільська область). На підмогу обложеним з-під Любліна вирушило 30-тисячне військо, очолюване королем Яном II Казимиром.

Дізнавшись про це через розвідників, Хмельницький, для продовження облоги фортеці залишив частину військ під командуванням генерального обозного Івана Черняти під Збаражем, а сам з головними силами виступив назустріч королівській армії. Основні сили українських і польських військ зустрілися під Зборовом на річці Стрипі.

5 (15) серпня, менше ніж за день їзди від Збаража, під час переправи через Стрипу, Коронне військо зненацька атакували супротивники. Армія Яна Казимира не була готовою до бою і, коли почався наступ, частина шляхти саме обідала. Втративши у бою близько 4 тисяч чоловік, польський король, німецькі найманці та артилерія (приблизно 15 гармат різного калібру) переправилися через Стрипу і розпочали будувати табір.

Пам'ятний камінь поруч із курганом на пам'ять полеглих у Зборівській битві 1649 р.

Місце для табору було вдалим для оборони. Стрипа загороджувала війська короля з трьох боків, а три мости з'єднували польський табір зі стародавніми оборонними спорудами Зборова.

Козаки, виставивши ряд гармат, обстрілювали табір.

Козацька артилерія, що складалася з гармат, здобутих у польських гарнізонах за рік до того, була досить сильною, щоб обстрілювати табір з одного кінця до іншого. У таборі розпочалася паніка, шляхтичі ховалися у вози і під вози, а король власноручно виганяв їх звідти палашем.

У ніч з 15 на 16 серпня, Коронні війська збудували ряд земляних укріплень у найнезахищеніших частинах табору. Однак до ранку так і не вдалося закінчити вал у північній його частині. Вранці козаки атакували табір у цьому місці та місто Зборів. Вони прорвалися у табір і у місто, однак закріпитися тут не змогли.

Наступну атаку розпочали татари. Земляні вали не змогли зупинити наступу, і козаки разом з татарами вдерлися до табору. Завдяки контратаці німецьких найманців королю вдалося запобігти розгрому. У цей час ситуація у польському таборі стала критичною.

Нестача людей і провіанту не давала надії на утримання позицій, не кажучи вже про перемогу. Ян Казимир розпочав переговори з ханом. Не зацікавлений у перемозі й посиленні Хмельницького, кримський хан пішов на переговори і уклав угоду з польським королем, який пообіцяв татарам виплатити велику суму упоминків і дозволив брати ясир та грабувати українські землі на шляху до Криму.

Не маючи можливості одночасно воювати проти польських військ і татар, Хмельницький під тиском хана змушений був почати переговори і укласти з польським королем договір, що дістав назву Зборівського. Зборівський договір формально визнавав козацьке управління південно-східними територіями Речі Посполитої, однак не задовільняв потреб українських селян, що воювали разом з козаками.

Як виявилось пізніше, місцева польська шляхта і римокатолицьке духовенство, які у результаті договору втрачали свій вплив та власність в Україні, не збиралися виконувати його умови.

Діарама Зборівська битва. Художник Степан Нечай

Битва Берестечком (18 червня — 30 червня 1651 р.) під— найбільший бій Хмельниччини, який відбувся біля містечка Берестечко між Військом Запорозьким під командуванням Богдана Хмельницького та союзним йому кримськотатарським військом Ісляма III Герая з одного боку та армією Речі Посполитої під командуванням Яна Казимира II з іншого.

Згідно з польськими історичними джерелами XVII-XVIII ст. кількість польської армії була до 300.000 вояків. Також є свідчення про те, що поляки мобілізували на війну кожного сьомого підданого держави. Важливим свідченням кількості українського козацького війська є твердження одного з учасників битви з польського боку про стотисячне українсько-козацьке військо. Сучасні українські академічні дослідження в середньому подають чисельність козацької армії у 100.000, кримсько-татарської у 30.000 (тобто у максимальну її можливу кількість за умови коли в поході бере участь сам хан; хоча в радянській історіографії побутувала думка про те, що чисельність кримсько-татарської орди, навіть на чолі з ханом ніколи не перевищувала 10.000-15.000 вояків, а за повідомленнями турецького мандрівника Евлія Челебі, свідчення якого певно є найбільш об'єктивними та неупередженими кількість кримсько-татарської орди на чолі з ханом не могла бути більшою за 8.000-10.000 чоловік. Чисельність армії Речі Посполитої оцінюється більшістю сучасних українських істориків у 200.000 військових.

Битва закінчилась перемогою польського війська, однак козацька армія не була розгромлена. Загальноприйнятою є думка, що основних своїх втрат козаки зазнали переправляючись через р. Пляшівку, під час виходу з битви. Однак останні наукові дослідження показують, що кількість загиблих козаків в польських історичних джерелах (до 30.000 убитими) є значно перебільшеною. Археологічні розкопки, що проводяться в останні десятиліття на місці битви віднайшли рештки лише близько сотні загиблих під час переправи козаків. Іншим свідченням на користь незначних втрат української армії було те, що Богдан Хмельницький вже через два місяці зумів зібрати майже стотисячне військо під Білою Церквою, блокувавши там польсько-литовські війська і змусивши їх укласти мир, що було б неможливим за умов важких втрат українсько-козацької армії під Берестечком. В радянській історіографії (до початку розкопок на місці битви) була поширена цифра у 10.000 загиблих в ході битви козаків.

Причиною поразки козацького війська було те, що татари полишили поле бою захопивши з собою Богдана Хмельницького.

Однією зі складових успіху королівських військ у битві під Берестечком була тактика побудови й ведення бою, що сильно відрізнялася від застосовуваної поляками раніше. Війська були розставлені цього разу незвичним німецьким способом, і козаки не змогли скористатися досвідом, який вони нагромадили за час попередніх війн. Всі атаки зустрічалися і відбивалися з незвичайною ефективністю.

У 1651 р. Польща після Зборівського миру відновила воєнні дії проти козацької України. Однак через позицію хана Іслам-Гірея, котрий не хотів допустити розгрому Речі Посполитої, Богдан Хмельницький змушений був відмовитися від активних наступальних дій (понад місяць 100—110-тисячна українська армія маневрувала в районі Тернополя — Озерної — Колодного), що дозволило королю Яну Казимиру провести військо (близько 90—100 тисяч жовнірів, шляхтичів і 100 тисяч озброєних слуг) до Берестечка й до 25 червня переправити його через річку Стир. Лише дочекавшись у середині червня прибуття хана з 30—40 тисяч татар, гетьман негайно вирушив у похід. Не знаючи про це, 27 червня поляки подалися до міста Дубно, і коли їхній авангард уже подолав 7—8 км, стало відомо про наближення українців.

Тоді було вирішено повернутися до табору під Берестечком. Ранком наступного дня почалися сутички з татарами (українських кіннотників було небагато), які й розпочали Берестецьку битву.

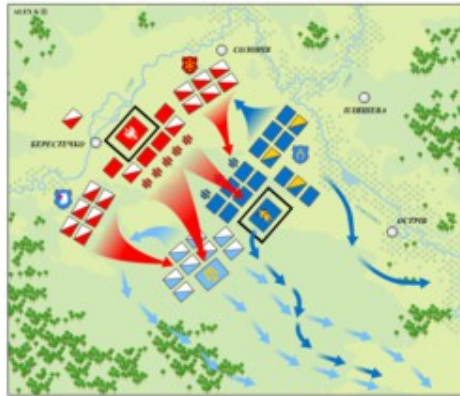
Українське військо на початку битви було зведене у 13 козацьких полків:

- білоцерківський (полковник Михайло Громика);
- брацлавський (полковник Іванчул);
- вінницький або кальницький (полковник Іван Богун);
- київський (полковник Антін Жданович);
- корсунський (полковник Іван Гуляницький);
- кропивенський (полковник Филон Джалалій);
- миргородський (полковник Матвій Гладкий);
- переяславський (полковник Федір Лобода);
- полтавський (полковник Мартин Пушкар);
- прилуцький (полковник Тимофій Носач);
- уманський (полковник Осип Глух);
- черкаський (полковник Ясько Воронченко);
- чигиринський (полковник Михайло Криса).

Протягом 27 — 28 червня татари пограбували і спалили сусіднє село й намагалися втягнути супротивника у бій. Легка татарська кіннота застосовувала традиційну наступально-відступальну тактику, відому ще від часів хана Батия. Конецпольський із Любомирським не витримали і самі атакували татарську кінноту. Чим закінчилася ця атака - невідомо.

Початкова фаза битви

Удар королівських сил і втеча татар

Кінцева фаза битви

28 червня почалися бої гарцівників (невеликі сутички), на нерівному терені, що відділяв табори польських і українських військ.

29 червня Іслам-Гірей III займає панівні висоти перед Берестечком і битва відновлюється. Поляки значною силою виступили на козацький табор, який не був ще остаточно розгорнутий. Але Хмельницький ударив на них з флангу і відрізав польське військо від його табору; тоді полягло близько 7 000 поляків, козаки добули 28 хоругв (прапорів), між іншим і прапор гетьмана Потоцького. Це незвичайно підняло настрої українського війська.

30 червня. Вранці король, який молився всю ніч, вишиковує свою армію в такому порядку: праве крило — гетьман Потоцький, ліве — гетьман Калиновський. У центрі, де перебуває переважно

польська та німецька піхота, — сам король. Поляки застосували військову хитрість — гусари здають свої списи з червоними прапорчиками, які встановлюють за позиціями піхоти, імітуючи величезну чисельність армії. Король віддав наказ розібрати мости через Стир, щоб унеможливити відступ своїх військ у разі паніки.

Битва під Берестечком. 1651 р.

Отримавши дозвіл короля, Вишневецький, у війську якого було шість хоругв реєстрових козаків, атакував український табір. Під прикриттям артилерії польська кіннота зімнула козацькі лави й дійшла аж до таборових возів. Хмельницький вдався до відступу, а потім контратакував. Проте, контратаку козаків зупинили полки німецької піхоти. Козаки знову відійшли у табір, і тоді поляки почали масований артилерійський обстріл татарських позицій, які розташувалися на пагорбі. Незабаром одне з ядер розірвалося біля ніг хана, вбило султана Амурата, який командував облогою Збаража. Це, ймовірно, справило на Іслам-Гірея сильне враження, і зненацька для усіх, він віддав наказ татарам покинути бойовище. Лівий фланг козацько-селянського війська залишився оголеним.

За однією із версій, щоб заспокоїти татар, Хмельницький із писарем Виговським подалися до ханського табору і наздогнали хана аж поблизу містечка Ямпіль, до якого від поля битви майже

90 км. При цьому хан затримує і забирає Хмельницького із собою. Козаки залишилися в таборі без проводу. Досі достеменно невідома причина втечі татар. Серед причин називають змову татар і поляків або просто страх перед битвою.

Козаки, які залишилися без гетьмана, застосовують традиційну військову тактику — пересувають уночі табір ближче до болота, огороджують його возами, насипають земляний вал і навіть намагаються атакувати.

1 липня обидві армії відпочивають. Воєнні дії обмежуються лише перестрілкою. Супротивники збирають трупи вбитих, король посилає за гарматами до Бродів, а козаки збільшують висоту земляного вала.

2 липня поляки продовжують обстріл. Козаки відповідають артилерійським вогнем і роблять успішну вилазку.

3 липня дві тисячі козаків виходять із табору і вибивають поляків з пагорбів, де трьома днями раніше розташовувалися татари. Надвечір Конецпольському вдається вибити їх із висот і відтіснити назад до табору.

4 липня - 5 липня продовжується обстріл укріпленого табору з польських гармат.

6 липня козаки відправляють до польського короля послів — полковників миргородського Гладкого, чигиринського Крису й писаря військового Переяславця.

7 липня король, залишивши в заручниках полковника Крису (польські й чимало українських істориків стверджують, що Криси добровільно залишився у короля і сам давно шукав нагоди, щоб перейти до поляків), посилає до взятого в облогу табору листа, де пропонує козакам попросити вибачення, видати 17 козацьких полковників, булаву Хмельницького, гармати й скласти зброю.

8 липня замість кропивенського полковника Филона Джеджалія (Джалалія, Джеджалика) козаки обирають нового гетьмана — Матвія Гладкого. Вони відмовляються від польських умов і вимагають дотримання Зборівського договору. Король наказує припинити переговори, готуватися до штурму й посилює артилерійський обстріл

9 липня козаки дізнаються, що польський гетьман Лянцкоронський переправився через Пляшеву. Це загрожує повним оточенням табору, оскільки до цього в козаків було кілька загат через болото, які зв'язували їх із незайнятою супротивником

землею. Через них вони поповнювали припаси й доставляли корм коням. Старшини знову відправляють до Яна Казимира нове посольство, але гетьман Потоцький розриває вимоги козаків на очах у короля. Полковник Криса пропонує затопити козацький табір, зробивши на Пляшевій земляну греблю.

10 липня вінницький полковник Богун, обраний новим гетьманом, приймає рішення відігнати гетьмана Лянцкоронського з правого берега ріки. Вночі, навівши з підручних засобів мости через ріку Пляшеву, дві тисячі запорожців виходять із табору. Козаки побудували мости на річках, — не шкодуючи ні возів ні усіляких воєнних знарядь, щоб загатити болота. Деякі джерела стверджують, що запорожці поклали на болота списи і перекочувались по них. Чому Богун не попередив інших — невідомо. Польські джерела стверджують: у козацькому таборі починається паніка, багато хто кричать, що Богун кинув усіх напризволяще й утік. Козацькі полки, що залишилися, починають відходити до переправ.

Конецпольський, бачачи, що суперник іде, залишає свою армію на відступаючих і особисто кидається у бій. За свідченнями польських істориків, на переправі починається хаос, мости не витримують, сотні козаків падають у Пляшовець та Ікву, чимало тоне, частина робить спроби прорватися, кинувшись на поляків. Більшість козаків намагаються врятуватися вплав через ріку й болото, кинувши перед цим у воду золото й срібло, щоб воно не дісталось ворогу.

За польськими джерелами, близько тридцяти тисяч козаків гине в цій битві, але кілька тисяч на чолі з Богуном і усього лише з двома гарматами відходять уночі за Пляшеву. В останні десятиріччя в історичному заповіднику «Поле Берестецької битви» археологи проводять масштабні розкопки, і, судячи з багатьох знахідок, кількість загиблих українців значно перебільшена. Так, у районі переправи через Пляшеву знайдено лише близько сотні останків тих, хто переправлявся. Та найвагоміший факт, що вже через шістьдесят днів під Білою Церквою знову зібралася потужна армія. Навряд чи Хмельницький зміг би зібрати велике військо лише за два місяці.

Поляки не зважилися продовжити війну й розпочали переговори. Внаслідок битви Хмельницький був змушений прийняти дискримінуючий мир (Білоцерківський мирний

договір), підписаний під Білою Церквою 28 вересня 1651 р. За цим договором число реєстрового війська зменшувалось до 20 000, козацьку територію обмежено тільки до Київського воєводства, шляхті привернуто її давні володіння, а селяни мали повернутися на панщину.

Однак битва під Берестечком не стала завершенням війни. Білоцерківський договір, який так і не був затверджений сеймом, не тривав і року, а 2 червня 1652 р. відбулась нищівна для польського війська Битва під Батогом.

До сьогоднішнього дня багато нюансів битви залишаються невідомими та незрозумілими. Наприклад не до кінця відомою є причина втечі хана Іслама Гірея III. Однак історики в основному погоджуються, що хан був просто не зацікавлений в посиленні козацької держави, і можливо навіть мав домовленості з польським королем. Слід врахувати, що така ситуація вже була у битві під Зборовом, та пізніше (1653 р.) склалася під Жванцем.

Не зовсім зрозумілим є те, що Богдан Хмельницький покинув поле бою забравши з собою Івана Виговського, другу після нього людину за посадою у козацькому війську, який міг прийняти керівництво. Одні джерела стверджують, що татари прив'язали Хмельницького до коня і пізніше відпустили за великий викуп. Інші говорять що Хмельницький кинувся наздоганяти татар і був просто затриманий ними. Накінець тогочасні вороги козацтва стверджували, що Хмельницький просто покинув поле бою. Однак це видається дуже малоімовірним, оскільки він залишив у таборі символи влади — булаву печатку та ін. Це означало, що він планував повернутись. Окрім того становище українських військ ще не було катастрофічним.

Існує версія, що татари просто не витримали прямої атаки на них польської кінноти, бо вже багато десятиліть не наважувалися «ставити чоло» важкій польській кавалерії. Можливо, план поляків власне і полягав в тому, щоби вдарити по татарах і в такий спосіб змусивши їх відступити, потім таки блокувати козацьке військо.

Тяжко оцінити втрати обох військ після битви. З одного боку битву вважають катастрофічною для українського війська. З іншого боку, одразу ж після битви Хмельницький зібрав нове військо. Очевидно становище поляків теж не було найкращим,

тому обидві сторони згодились на перемир'я.

«Нас тут триста, як скло, товариства лягло»

Зберігся переказ про те, що наприкінці битви, в одному місці серед болота скупчилось 300 козаків під керівництвом сотника Нечитайла. Вони, хоробро оборонявшись, дорого віддали свої життя. Нечитайло по-груди у болоті бився три години. Він був весь порубаний, його тіло пробили 14 куль, у руках у нього була лише одна коса. Ян Казимир запропонував сміливцю життя, але той відмовився. Зрештою два німецькі найманці, прокололи сотника списами.

Ось як писав П'єр Шевальє, француз, що був якраз тоді на службі у поляків і сам те бачив: «...в одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусюди; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке обіцяли їм дарувати, та до всього, що є найціннішого крім життя, вони витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші та кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули, але довелося з кожним із них вести бій. Залишився один, який боровся проти всього польського війська, він знайшов на болотяному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; витративши весь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити; якийсь москаль напав на нього з такою ж зброєю, але не міг нічого вдіяти і, незважаючи на свою меткість, ледве уникнув, щоб той не перерізав його навпіл.

Тоді якийсь шляхтич із Цехановщини та якийсь німецький улан, вважаючи, що москаль не дасть собі з ним ради, кинулись у воду по шию і знову почали бій, козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть його королівську величність, у присутності якої закінчувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче вмерти, як справжній вояка. Його убив ударом списа інший німець, який прийшов на допомогу атакуючим».

Битва під Білою Церквою (23 по 25 вересня 1651 р.) - битва біля міста Біла Церква під час повстання Хмельницького.

Після поразки під Берестечком Богдан Хмельницький видав універсали про мобілізацію та про спорудження земляних укріплень під Білою Церквою, керувати спорудження земляних укріплень був призначений полковник Іван Богун. З 23 по 25 серпня 1651 р. на території села Тростинки, відбулися запеклі бої між козаками і польськими військами. Після цього польські та козацькі війська перемістилися до міста Біла Церква. Почалися бої на білоцерківських укріпленнях, у цих боях не одна сторона не могла взяти гору, давалася у знаки чисельна перевага польського війська яка була досягнута за рахунок великої кількості найманців з-за кордону. Також поляки мали перевагу через велику кількість важкої кінноти до якої входили «крилаті гусари» та «рейтари», але польська армія була нездатна прорвати потужні козацькі укріплення які козаки обороняли з неймовірною запеклістю. Обидві армії стягували до Білої Церкви додаткові війська. На поміч полякам під Білу Церкву йшли війська Януша Радзивілла, однак вони були зупинені раптовим ударом під Фастовом, який очолив особисто Хмельницький. У свою чергу на поміч козакам прийшли кримськотатарські війська. Тактичні бої на козацьких укріпленнях тривали аж до 23 вересня коли поляки зважилися на вирішальний бій.

У битві військо запорізьких козаків разом з кримськотатарськими союзниками зійшлося з військами Речі Посполитої. Жодна зі сторін не здобула перемогу.

У цій ситуації сили сторін виявлялися приблизно рівними і польська сторона погодилася на примирливий діалог. Через кілька днів переговорів був підписаний Білоцерківський мир.

Бітва під Батогом (22-23 травня (1-2 червня) 1652 р.) — бій союзної армії Війська Запорозького і Кримського Ханства під проводом Богдана Хмельницького проти війська Речі Посполитої під командуванням Марціна Калиновського. Битва була однією з важливих подій у ході Хмельниччини, завершилася перемогою союзників.

Відбулася під горою Батіг біля сучасного села Четвертинівки Тростянецького району на Вінниччині.

Невдала загалом для Української держави воєнна кампанія 1651 р. призвела до тяжкої Білоцерківської угоди. Досягнені у попередні роки здобутки під час війни за незалежність України

опинилися під загрозою. На Україну почали повертатися магнати і шляхтичі, які відновлювали феодально-кріпосницькі порядки. У відповідь наприкінці 1651 р. на Подніпров'ї, Чернігівщині і Полтавщині спалахнули великі селянські повстання. Не без згоди Богдана Хмельницького керував цими виступами наказний гетьман Степан Пободайло. У травні 1652 р. спалахнули повстання на Київщині і Брацлавщині. Польсько-шляхетський гарнізон на чолі з воєводою Адамом Кисілем змушений був покинути Київ.

Протестували незадоволені складанням зменшеного реєстру козаки, більша частина з яких мала повернутися в підданство до панів. Річ Посполита прагнула ліквідувати Гетьманщину, реставрувати на її землях старий колоніальний режим.

Страта полонених поляків – помста за Берестечко

Наприкінці квітня 1652 р. у Чигирині відбулася таємна нарада гетьмана із старшинами, де було вирішено готуватися до воєнних дій із Польщею. За попередньою домовленістю кримський хан прислав до кордонів України татарські загони. Приводом до початку воєнних дій стало порушення молдавським господарем Василем Лупулом союзного договору.

Навесні 1652 р. загін Тимоша Хмельницького вирушив до Молдови, щоб укласти династичний шлюб між Тимошем Хмельницьким і Розандою — дочкою Василя Лупула,- добитися виконання умов українсько-молдовського договору.

Польський уряд, дізнавшись про плани Т. Хмельницького

зробити похід у Молдавію, наказав Марціну Калиновському розбити козаків. Поблизу Батога на березі Південного Бугу у долині недалеко від міста Ладижина Марцін Калиновський влаштував на шляху Тимоша Хмельницького табір із 50-тисячним військом (12 тисяч кінноти, 8 тисяч жовнірів та близько 30 тисяч озброєних слуг), в якому було багато іноземних найманців. Перед табором була річка, на флангах ліси й болота, за табором — гора Батіг.

Богдан Хмельницький дізнався про польські наміри. Приславши увагу польського командування повідомленням про похід у Молдавію начебто невеликого загону козаків, зібрав військо, щоб завдати удару по поляках. У військо входили Чигиринський, Черкаський, Корсунський і Переяславський полки та татарська кіннота (біля 15 тисяч) під проводом Нурадїна.

22 травня (1 червня) козацькі війська і кримсько-татарські загопи переправилися через Бог, непомітно підійшли до польського табору в урочищі Батіг між річками Бог (Буг) та Соб. На північний-захід від табору показався передовий невеликий татарський полк, польська кіннота першою вдарила татарів. Поляки вибили татарів із поля; потім підійшли більші татарські сили і змусили поляків відступити до своїх позицій. Кавалерійські дії тривали впродовж цілого дня. За ніч козаки зуміли щільно оточити ворожий табір з усіх боків. Із заходу підійшли головні сили української армії, розпочався генеральний штурм польського табору вранці 23 травня (2 червня).

З півдня атакувала татарська кіннота. Козацьке військо після кількогодінного запеклого бою зламало опір противника, увірвалося у його табір. Польська кіннота заметушилася, розпочала підготовку до втечі. Помітивши це, Марцін Калиновський наказав німецьким піхотинцям відкрити вогонь по утікачах. Козацька й татарська кіннота переслідувала втікачів, нищила або забирала їх у полон. Тиміш дав наказ підпалити копиці сіна — поле бою освітили.

Оволодівши серединою табору, козаки пішли на приступ редутів, де закріпилися німці — до заходу сонця захопили їх. Полякам вдалося ще трохи протриматися; після прориву їхньої оборони козаками Івана Богуна доля битви була вирішена. Армія Речі Посполитої була розгромлена вщент, сам М.Калиновський разом з сином Самуелем Єжи загинули.

Також загинули комендант німецької піхоти Сигізмунд Пшиємський, брат майбутнього короля Яна III Собеського Марек та інші шляхтичі. Польща втратила вбитими 8000 добірних вояків. Врятуватися від погрому вдалося не більш як 1500 польської кінноти.

Схема битви під Батогом

Після закінчення битви Богдан Хмельницький викупив у Нуреддин-султана за 50 тисяч талярів всіх полонених поляків і наказав їх замордувати, пояснюючи такий вчинок помстою за Берестечко. 3 і 4 червня козаки замордували від 3 до 5 тисяч полонених (жовнірів і челяді), незважаючи на протест татарів і частини козацької старшини.

Батозьку битву її сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала під Каннами у 216 році до н. е.. Польські загарбники мусили спішно покинути територію Гетьманщини, у певних пунктах якої вони стояли за умовами Білоцерківського мирного договору, кордон знову проліг по ріці Случ, як і за умовами Зборівської угоди 1649 р. Переможна битва під Батогом викликала масове повстання козацької України проти шляхти — до початку липня на всій території України відновлюється функціонування національних органів влади.

Після цієї перемоги шляхтичі почали спішно втікати в Польщу, за її межі — боялись помсти козаків. Однак як згадувалось пізніше, на західній Україні лютувала чума. Богдан

Хмельницький не зміг піти на Варшаву.

Перемога козаків у цій битві і наступна облога фортеці у Кам'янці-Подільському змусили Василя Лупула виконати вимоги Богдана Хмельницького.

Союз України з Молдавією був скріплений шлюбом Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул, що відбувся в Яссах 21 (31) серпня 1652 р.

Події у Молдавії викликали занепокоєння у Польщі (втрачала свого союзника), у сусідніх країнах — Трансільванії та Австрії. У результаті перемоги козацького війська під Батогом зміцнилося міжнародне становище України.

Ювілейна монета номіналом у 5 гривень «350-річчя битви під Батогом». Реверс

Битва під Жванцем (вересень – грудень 1653 р.) — облога українською армією на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким польських військ під Жванцем (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) під час національно-визвольної війни українського народу 1648 - 1657 рр.

На початку 1653 р. польські війська зробили ряд нападів на Гетьманщину, заходячи аж під Чорнобиль, Паволоч і Брацлав.

Зокрема, у березні 1653 р. 8-тисячне військо на чолі зі Стефаном Чарнецьким і Себастьяном Маховським захопило східні райони Брацлавщини.

У жорстокому бою під Монастирищем Іван Богун зупинив ворога.

Тим часом Тиміш Хмельницький на чолі з козацьким корпусом пішов походом у Молдову і згодом опинився в облозі у місті Сучаві. Богдан Хмельницький і хан, об'єднавши свої сили, рушили у напрямку до Кам'янця. Тут гетьман отримав звістку про загибель свого сина.

Польський король розмістив своє військо під Кам'янцем в окопах і очікував звістки про падіння Сучави, після якого чекав об'єднання зі своїми союзниками волохами і угорцями. З-під Кам'янця він рушив до Бара. Отримавши звістку про приєднання хана до Хмельницького, король скликав військову раду, яка вирішила відступити у район Жванця, стати там обозом і дочекатися підходу угорських і волоських військ. 28 вересня під містом і замком, між ріками Дністер і Жванчик польська армія зупинилася табором, який укріплювався ровами і валами. Через Дністер було збудовано міст для отримання продовольства і фуражу з Буковини. Чисельність війська досягала 50 тисяч чоловік.

Тим часом під Сучавою було укладено перемир'я. Майже двомісячна оборона Сучави продемонструвала правителям Молдови, Валахії і Семиграддя залізну стійкість козацької піхоти, завдала серйозних втрат їхнім військам і розвіяла ілюзії щодо можливості легких перемог у боротьбі з Україною. Саме під впливом сучавських подій Ракоці і Георгіце обмежилися відрядженням до Яна Казимира всього відповідно 2 тисяч і 1 тисячі воїнів.

Враховуючи складне становище польського війська (гостра нестача продовольства і фуражу, настання холодів, дезертирства), а також ненадійність свого союзника кримського хана, Богдан Хмельницький вирішив, відмовившись від генеральної битви, оточити й блокувати ворога і примусити його капітулювати.

Армія Хмельницького налічувала 30-40 тисяч чоловік. На кінець жовтня українські і татарські з'єднання міцно блокували польське військо під Жванцем. Були зайняті навколишні подільські містечка.

В околицях були розгромлені окремі польські під'їзди і загони. Козацькі загони ходили глибоко у Галичину і на Волинь. Облога тривала понад два місяці. У польському таборі почався голод, спалахнули епідемії.

Побачивши безпорадне становище Яна Казимира, Іслам-Гірей намагався не допустити його розгрому.

Тим часом надійшли повідомлення про рішення Земського собору Московського царства від 1 жовтня 1653 р. щодо протекції над Україною і готовності розпочати війну з Польщею. У таких умовах Польща і Крим відчувають потребу замирення перед лицем московської загрози.

Жванецький замок

Довга серія двосторонніх переговорів наприкінці листопада — на початку грудня закінчилася укладенням угоди 5(15) грудня 1653 р., згідно з якою Білоцерківська угода скасовувалася і відновлялася дія Зборівської угоди, і польський король зобов'язувався сплатити кримському ханові контрибуцію у розмірі 100 тисяч злотих.

Після цього війська розійшлися. Хмельницький відправився до Переяслава, де 8 січня 1654 р. був укладений союзницький договір з Московським царством.

Російсько-турецькі війни

Десять військових конфліктів між Російською й

Османською імперіями у ХУІІ—ХІХ ст. Воєнні дії у Закавказзі у ході Першої світової війни можна вважати одинадцятою російсько-турецькою війною.

Здебільшого війни йшли за контроль над Чорним морем та його суміжними регіонами. У загальному рахунку російсько-турецькі війни охоплюють період тривалістю 241 рік. У середньому, одну російсько-турецьку війну від іншої відокремлювало 13-19 років. Російсько-турецькі війни стали однією з головних причин занепаду і розвалу Османської імперії.

Російсько-турецька війна (1676—1681 рр.)

Московсько-турецька війна 1676—1681 рр. — війна Османської імперії (разом з васалами: Кримським ханством та Правобережним Гетьманатом) з Московським царством за українські землі. Під час царювання в Москві Федора Олексійовича.

Причиною війни послужила спроба Османської імперії втрутитися в московсько-польське протистояння і захопити контроль над Правобережною Україною. У 1656 р. пост великого візира Османської імперії захопила енергійна людина Мехмед Кепрюлю, яка зуміла підсилити дисципліну армії і завдати декілька поразок ворогам. Австрія вимушена була укласти у 1664 р. не особливо для неї вигідний мир у Васваре, у 1669 р. османи завоювали Крит.

У 1669 р. гетьман Правобережної України Петро Дорошенко став васалом Османської імперії. Восени 1671 р. польська армія на чолі з Яном ІІІ Собеським повела наступ на Поділля й захопила Брацлав, Могилів та Вінницю. Навесні 1672 р. почалися широкомасштабні воєнні дії.

6 жовтня 1672 р. цар Олексій Михайлович оголосив війну Османській імперії та Кримському ханству: «В нынешнем во 181 году (1672 р.) октября в 6 день, по указу великого царя и великого князя Алексея Михайловича всея Великия и Малыя и Белья Росии самодержца, сказано всем на Москве и в городаы его великого государя грамоты посланы, что к великому государю, к его царскому величеству писал брат его государев... объявляя, что султан Турский с ханом Крымским на пагубу государств христианских начав от коруны польской в государство его

вступил и... город Каменец-Подольской в подданство себе привел и учинил себе в том городе пристанище...».

27 серпня 1672 р. об'єднана українсько-турецько-татарська армія, яку очолював гетьман Петро Дорошенко, турецький султан Мухаммед IV і кримський хан Селім-Гірей, здобула фортецю Кам'янець (Кам'янець-Подільський) і вирушила на Галичину.

На початку вересня 1672 р. союзницькі війська обложили Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд 5 жовтня 1672 р. уклав Бучацький мирний договір. Укладення Бучацького договору, за яким Польща відмовилася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як нагоду, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя.

Чигиринські походи. У 1676 р. Дорошенко з 12-тисячним загоном захопив Чигирин, розраховуючи на підхід османського війська, але весною 1676 р. московсько-українські війська під командуванням Самойловича і московського воєначальника Григорія Романдовського взяли в облогу Чигирин і змусили Дорошенко капітулювати. Залишивши у Чигирині гарнізон, російсько-українські війська відійшли на лівий берег Дніпра. Султан призначив гетьманом Правобережної України Юрія Хмельницького, котрий знаходився у нього в полоні, і у липні 1677 р. вирушив на Чигирин з 120-тисячною кримсько-османською армією Ібрахіма-Паші. Російський гарнізон Чигирин витримав 3-тижневу облогу, а війська Самойловича і Ромодановського (52—57 тисяч чоловік) 28 серпня (7 вересня), що підійшли, розбили турецько-татарські війська у битві під Бужином і примусили їх відступити.

За наполяганням Ромодановського і Самойловича Чигирин був укріплений і невдовзі став оплотом проти майбутніх нападів османів. Воеводою до Чигирини був призначений І. І. Ржевський. Він узяв з собою досить великий військовий загін, багато запасів хліба, пороху і зброї.

Напад Османської імперії не примусив себе довго чекати: у липні 1678 р. кримсько-османська армія (близько 200 тисяч чоловік) великого візира Кара-Мустафи оточила Чигирин. Московсько-українські війська (120 тисяч чоловік) під командуванням Ромодановського і Самойловича розбили османський передовий загін, але далі діяли поволі і нерішуче та

підійшли до Чигирин 11 (21) серпня, коли військам Османа вдалося вже захопити його.

Османи захопили Чигирин, винищили московський і козацький загони, спалили і зруйнували місто вщент. Московсько-українська армія покинула Чигирин напризволяще і відступила за Дніпро, відбивши напади османської армії, яка їх переслідувала.

Ромодановський був відкликаний до Москви, Самойлович же залишився один на правій стороні Дніпра. Незабаром він повернувся на лівий берег Дніпра. Його син, Семен, випалив на правій стороні всі села, міста і містечка, щоб ворожим людям надалі притулку не було. Османи ж пішли за Дунай, спаливши Чигирин.

Російсько-турецька війна (1686—1700 рр.) **(Війна Священної ліги)**

Московсько-турецька війна — війна у 1686–1700 рр. між Московським царством і Османською імперією за контроль над південною Україною та Донщиною. Складова Великої турецької війни 1683–1699 рр. Закінчилася поразкою Османів і підписанням у 1700 р. Константинопольського договору.

У 1656 р. посаду великого візира Османської імперії захопила енергійна людина Мехмет Кепрюлю, яка зуміла підсилити дисципліну армії і завдати декілька поразок ворогам. Австрія повинна була укласти в 1664 р. не особливо для неї вигідний мир у Васварі; у 1669 р. турки завоювали Крит, а в жовтні 1672 р., за миром у Бучачі, отримали від Польщі Поділля і навіть частину України. Цей мир викликав обурення народу і сейму, і війна почалася знову. У ній взяла участь і Московія; зате на боці османів стояла значна частина козаків з Дорошенком на чолі.

Під час війни помер великий візир Ахмет-паша Кепрюлю після 15-річного керування країною (1661—1676 рр.). Війна, що йшла із змінним успіхом, закінчилася Бахчисарайським перемир'ям, укладеним у 1681 р. на 20 років, як status quo; Західна Україна, що представляла після війни справжню пустелю, і Поділля залишилися у руках турків. Осман легко погодився на мир, оскільки у них на черзі стояла війна з Австрією, яку розпочав наступник Ахмет-паші Кара-Мустафа Кепрюлю.

Османам вдалося підійти до Відня і обложити його (з 24 липня до 12 вересня 1683 р.), але облогу довелося зняти, коли польський король Ян III Собеський уклав союз з Австрією, поквапившись на допомогу Відню і отримав біля неї блискучу перемогу над османським військом.

У Белграді Кара-Мустафу зустріли посланці від султана, що мали наказ доставити до Константинополя голову нездібного полководця, що і було виконано. У 1684 р. до коаліції Австрії і Польщі проти Османської імперії прилучилася і Венеція, пізніше і Росія.

У ході війни, в якій османам довелося не нападати, а захищатися на власній території, у 1687 р. великий візир Сулейман-паша був розбитий при Мохачі. Поразка османських військ викликала роздратування яничарів, які залишалися у Константинополі, бунтуючи і грабуючи.

Взяття Азова

Під загрозою повстання, Мехмед IV послав їм голову Сулеймана, але це не врятувало його самого: яничари скинули його за допомогою фетви муфтія і насильно звели на престол його

брата Сулеймана II (1687—1691 рр.) — п'яниці, абсолютно нездібного до управління. Війна продовжувалася при ньому і при його братах — Ахмеді II (1691—1695 рр.) і Мустафі II (1695—1703 рр.).

Венеціанці опанували Морією; австрійці узяли Белград (незабаром знову віддали османцям) і всі значні фортеці Угорщини, Славонії, Трансільванії; поляки зайняли значну частину Молдавії.

У 1699 р. війна була закінчена Карловицьким мирним договором, який був першим, за яким Османська імперія не отримувала ні данини, ні тимчасової контрибуції. Значення його значно перевершувало значення Ситваторокського миру. Стало для всіх зрозуміло, що військова могутність османів зовсім не велика і що внутрішні нелади розхитують їх державу все більш і більш.

У самій імперії Карловицький мир викликав серед освіченішої частини населення усвідомлення необхідності деяких реформ. Це усвідомлення вже раніше мали Кепрюлю — сім'я, що дала державі протягом 2-ої половини XVII і початку XVIII сторіч. 5 великих візирів, що належали до найчудовіших державних людей Османської імперії. Вже у 1690 р. великий візир Кепрюлю Мустафа видав Нізамі-Джедід «Новий порядок», що встановив найбільші норми поголовних податків, що стягуються з християн; але закон цей не мав практичного застосування. Після Карловицького миру християнам у Сербії і Банаті пробачили податки за рік; вищий уряд у Константинополі став піклуватися про захист християн від поборів і інших утисків. Недостатні для того, щоб примирити християн з турецьким гнітом, ці заходи дратували яничар і турків.

Карловицький конгрес 1698–1699 рр. — міжнародний конгрес, на якому вироблені умови й укладені мирні договори між державами «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Московія та Османською імперією (Туреччина), яка зазнала воєнної поразки.

Почався у жовтні 1698 р. у Карловицях (нині м. Карловац). 16 січня 1699 р. підписано договір Туреччини з Річчю Посполитою, за яким останній офіційно повернули Поділля, включаючи частину території сучасної Тернопільщини (так звана Чортківська нахія Кам'янецького ейлету Подільського пашалику).

Буцацький мирний договір 1672 р. втратив юридичну силу.

Російсько-турецька війна (1710—1713 рр.) *(Велика Північна війна)*

Велика Північна війна в Україні (1708–1713 рр.) — війна між Росією з одного боку та Швецією та Османською імперією з іншого.

З початком Північної війни Україна, як сателіт Московського царства, постачала московським військам живу силу, амуніцію, фураж та продовольство. З приходом Карла XII в Україну гетьман Іван Мазепа уклав з королем Українсько-Шведський союз та виступив проти Петра I. Слідом за гетьманом, на бік шведів перейшло й Військо Запорізьке на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнко.

Після Батуринської трагедії та Полтавської битви українські козаки, що виступили проти Петра, відійшли разом з Мазепою та Карлом до Бендер.

Після смерті Мазепи гетьманом України був обраний Пилип Орлик, який продовжив боротьбу за незалежність України. У 1711 р. українські козаки, спільно з татарами, організували похід на Київщину. Проте, через підступний відступ татар похід закінчився невдало, й Орлик відступив.

Весь цей час король Карл XII та гетьман Орлик проводили дипломатичну роботу в Туреччині та багатьох європейських столицях, з метою організації проти московської коаліції. Проте ці зусилля не увінчалися успіхом.

Московії вдалося уникнути масштабних військових дій з боку Туреччини за допомогою дипломатичних зусиль та підкупів турецьких чиновників. Черговий мирний договір був підписаний 17 квітня 1712 р. Проте, 30 квітня 1713 р. султан Ахмед III оголосили нову війну. Однак, не було проведено ніяких значних бойових дій.

Протягом 1713 р. — Московське царство та Османська імперія остаточно припинили військові дії. Карл XII залишив територію Османської імперії та вирушив до Швеції.

Після початку російсько-шведської війни, становище Гетьманщини у складі Московського царства ще більш

ускладнилось. Цар Петро I постійно вимагав від гетьмана Івана Мазепи все більше допомоги живою силою, провіантом та амуніцією. Крім того, українські козаки та старшина постійно скаржились на утиски та побори з боку московських військ. Грабункам піддавалось й цивільне населення Гетьманщини. У квітні 1704 р. видано царський наказ козацькому війську про боротьбу проти загонів магнатів, — прихильників шведів. Вступ козацьких полків на Правобережжя.

Одночасно, починаючи з 1706 р. Мазепа вів листування з Станіславом Ліщинським (через княгиню Дольську).

На початку жовтня 1708 р. — армія Карла XII, виснажена та відчуваючи брак боєприпасів, зазнала декілька локальних поразок на шляху між Могильовом та Смоленськом. Крім того, загін під командуванням Лагеркруна, через незнання місцевості не зміг зайняти Стародуб. Чим миттєво скористалась російська армія. Після зайняття Старобуда та Почепи, московські війська перекрили шведам останню можливість отримати необхідне продовольство.

21 жовтня 1708 р. — шведська армія, не дійшовши до Смоленська, повернула на південь — з Кортеничів до північних кордонів України (район Стародуба, переправа через Десну). Петро I вислав гетьману наказ негайно виступити до Стародуба, на з'єднання з генералом Іфландом.

Гетьман Мазепа, порадившись з полковниками, вирішив не йти на Стародуб, а відправив посла до Карла XII з проханням протекції.

Довідавшись про перехід гетьмана на бік шведів, Петро I наказав схопити Мазепу та вислав декілька каральних загонів, для недопущення масових виступів проти московських військ в Україні, а війська під командуванням Шереметьєва взяли в облогу Батурин.

Після розгрому Ліфляндського корпусу, у шведів залишилось 32 тисячі вояків (замість запланованих 40 тисяч). Пороху та продовольства у них було мало, але Карл XII сподівався на великий арсенал та склади гетьмана Мазепи, що знаходились в Батурині.

23 жовтня 1708 р. Мазепа перебував в Батурині. Проте залишив майже неприступну фортецю, та вже 24 жовтня (4 листопада) — переправився через Десну та зустрівся з передовим

загоном шведів.

26 жовтня (6 листопада) 1708 р., у селі Орловка (70 км. Від Батурина) він прибув до штабу Карла XII. При ньому на той час перебувало особисте надвірне військо, сотні виборних козаків Прилуцького, Лубенського та Миргородського полків, кількасот сердюків, три компанійські полки — Галагана, Кожуховського та Андрія Малама.

Загальна чисельність гетьманців становила приблизно 3.5 — 4 тис. вояків. Решта особового складу трьох вищезгаданих козацьких полків, на чолі з наказним полтавським полковником Григорієм Герциком, разом з кількома сердюцькими полками очолюваних Чечелем залишились залогою в Батурині. Зі старшини гетьмана супроводжували — Іван Ломиковський, Василь Чуйкевич, Пилип Орлик, Михайло Гамалія, Дмитро Максимович, Федір Мирович та Іван Сулима.

3 полковників — прилуцький Дмитро Горленко, лубенський Дмитро Зеленський, чигиринський Костянтин Мокієвський, корсунський Андрій Кандиба та миргородський Данило Апостол (останній незабаром, разом з Галаганом, перейшли на бік Петра I).

28 жовтня (8 листопада) відбулась зустріч шведського короля та українського гетьмана.

На початку листопада відбувалась переправа шведських військ через Десну, що ускладнювалась дією московських військ під командуванням генерала Халларта. 13 листопада переправа на західний берег Десну було завершено.

Три полки — Миргородський, Лубенський та Прилуцький відмовились приєднатися до московських військ та чекали наказів гетьмана Мазепи.

Тим часом тривала облога Батурина. У А. Меншикова під Батуриним було 30 тис. вояків та 20 гармат, у коменданта фортеці полковника Дмитра Чечеля — 10 тис. козаків та 40 гармат. Місто було добре захищене, мало значні запаси зброї та продовольства. Воно могло витримати тривалу облогу та дочекатися підходу військ гетьмана й шведського короля. Проте, через зраду сотника Івана Носа, фортеця упала, всі її захисники були страчені, а великі запаси зброї потрапили до московитів.

Після взяття та спалення Батурина, Петро I вислав 30 тис. військо на Запорізьку Січ. Полковник Іван Скоропадський, який

спочатку виступив на боці Мазепи, без бою здав Стародуб та приєднався до Петра.

Захоплення Батурина мало ще один наслідок. В козацькому середовищі почались хитання. Петро I розіслав по всіх українських містах універсали, де клеймив Мазепу, як зрадника, та закликав народ повстати проти шведських загарбників. Навіть ті козаки та полковники, які спочатку пішли за Мазепою, покинули шведський табір та зайняли вичікувальну позицію.

Також московські війська взяли й Білу Церкву, де знаходилась гетьманська скарбниця та ще одні склади. Прихильників гетьмана, московський цар наказав страчувати, каральні загони були розіслані по всій Україні.

22 листопада 1708 р. шведська армія та війська Мазепи підійшли до Батурина, але побачили там тільки руїну та згарище. 22 листопада — армія союзників отаборилась у Ромнах. Тут вони отримали звістки про наміри польського короля Станіслава прийти до них на допомогу, та обіцянки турків продати шведам необхідну кількість пороху, амуніції та свинцю.

Тим часом московські війська вирушили на Гадяч, й шведський король був вимушений йти головним обозом на допомогу своїм загонам. Проте, у грудні вдарили сильні морози, й як писав Станіслав Понятовський: «перш ніж дійти до Гадяча, шведи втратили понад 3 тисячі солдат, замерзлих на смерть, багато коней та допоміжного персоналу при повозках».

22 грудня 1708 р. (2 січня 1709 р.) шведський король покинув взятий Гадяч та вирушив назад у бік Ромен. Протягом зими 1709 р. відбувались локальні бої поблизу Веприка, Лохвиць, Краснокутська, Олешні тощо

До весни 1709 р. шведська армія, була виснажена лютими зимовими морозами та постійними локальними сутичками з московської армією. Карл XII планував рушити на Харків, й далі — на Москву, але знову втрутилась погода. Весняні паводки та відлиги розмили всі дороги, і унеможливили переправи шведському війську. Через розмитість доріг шведи втратили майже весь свій обоз. Дійшовши до Коломака союзники зупинилися та вимушені були відступити до Опішні, а 2 (13) березня — до Будищ. Під час компанії по Слободській Україні шведи знищили та пограбували села та містечка — Коломак, Котельву, Краснокутськ, Городне та інші, проте у бою під

Городним зазнали поразки, і сам Карл ледь урятувався від полону.

**«Зустріч гетьмана І. Мазепи з кошовим Січі Костем Гордієнком»
П. Андрусів**

За зиму шведська армія суттєво скоротилась. Шведські історики дають цифри 25 — 28 тисяч вояків. До того ж операція по закупівлі пороху у турків так й не відбулася. Не вдалося оволодіти Полтавою — її гарнізон, що складався з російських солдат та місцевих козаків відбив всі атаки. Не надійшло й очікуваної Карлом військової допомоги від татар й турків. Це було пов'язано з тим, що Петро I в Азові зустрівся з Кападжи-пашою, неофіційним представником турецького султана в Кримському ханстві. Він дав Кападжи-паші велику суму грошей та відпустив полонених мусульман. Приблизно в той самий час в Константинополі, під час зустрічі московського посла П. Толстого з великим визирем Черлюлю Алі-пашою, посол вручив візиру також щедрі дарунки від московського царя. Одночасно до султана Ахмеда III надходили «чутки», що Карл XII збирається укласти мир з Петром й одружитися на його сестрі Софії. Після всього цього султан Ахмед III заборонив кримському хану Девлет-Гірею «воювати московитів» й зайняв нейтральну позицію.

Поки татари та поляки не поспішали на допомогу шведам, у Карла XII та Мазепи з'явився новий союзник — Запорізька Січ.

Кошовий отаман Кость Гордієнко, на чолі запорожців, виступив проти трьох московських полків під орудою полковника Кембела та прислав до короля посла з пропозицією союзу.

У кінці березня 1709 р. Кошовий отаман Кость Гордієнко, разом з 8 тисячами козаків присягнув на вірність Карлу XII та гетьману І. Мазепі. Гетьман, зі свого боку, виділив 60 тис. талерів з власної скарбниці на потреби війська.

Протягом квітня 1709 р. шведські полки поступово підтягнулися під Полтаву, яку Карл XII вирішив взяти в облогу та очікувати вирішального бою з Петром І. 24 квітня відбулась перша спроба взяти фортецю штурмом. На штурм пішло близько 3 тисяч шведських солдат, проте через брак пороху та гармат, штурм пройшов невдало.

Полтавська битва

11 травня почалась повна облога Полтавської фортеці. На той час у Полтаві перебувало 30 гармат та 4,5 тисячна московська залога.

Тим часом, союзникам було нанесено чергового суттєвого удару. Цар Петро, послав до кордонів Польщі зведений загін піхоти князя Д. Голицина та кавалерії Х Гольца. Під містечком Підкамень московські війська перетнули шлях війську короля Станислава, й той, не дочекавшись підмоги від загонів фон Крассова був розбитий, та вимушений втікати до Варшави. За два дні до Полтавської битви генерал Х. Гольц розбив загін ще одного

союзника шведів — воєводи Сапіги.

Під Полтавою у шведів було 4 гармати та обмаль пороху не тільки для гармат, але й для рушниць. У московської армії було 72 гармати (враховуючи 40, що вони забрали у Батурині) й вдосталь пороху, зброї й амуніції.

Тим часом, цар Петро, зібравши достатньо велику армію, почав форсувати Ворсклу. Робили вони це обманними маневрами, то на південь, то на північ від Полтави. 16 (27) червня 1709 р., виїхав з загоном до місця чергового форсування московських військ — селища Нижні Млини, Карл XII був важко поранений випадковою кулею. Рана викликала хворобу й король, захворівши, лежав з високою температурою.

27 червня (8 липня) почалась Полтавська битва. Шведська армія вступила у бій в кількості 19 700 чоловік. Під час битви полягло 6 900 шведів. У полон потрапило — 2 800. Втрати московського війська оцінюють бл. 1 500 солдат. Скільки загинуло українців та скільки потрапило у полон достеменно не відомо, оскільки, московські війська ставились до українців як до «зрадників» катували та страчували їх. Відомо, що після Полтавської битви, разом з Мазепою, відступало бл. 20 000 чоловік (з них 16 тис. шведів, а також запорожці, цивільні, козаки з сім'ями та дітьми).

Всього у шведсько-українському обозі з Полтави відступало бл. 16 000 шведів. Їх переслідували 12 -тисячне московське військо під командуванням М. Голіцина та Р. Багера. Згодом їм на допомогу було вислано шість полків А. Меншикова.

Дійшовши до Переволочної шведи зрозуміли, що, після взяття та руйнування її московськими військами, переправитись тут неможливо. Все ж, Карл, Мазепа, частина офіцерів, козацької старшини та поранених (всього 1300 шведів та 1500 українців) було переправлено на інший бік. Тим часом, підійшли московські війська та оточили табір шведів.

30 червня (11 липня) 1709 р. — оточена 16-тисячна шведська армія здалась на милість московських військ. Шведів було заарештовано та розіслано вглиб Московії. Багато з них загинуло не дочекавшись кінця війни. Багато найманців, що служило в шведській армії перейшло на службу до Петра.

17 липня шведсько-український обоз дістався Буга та почалась переправа до Очакова. Однак, переправа відбувалась

досить повільно. 20 липня до табору підійшли московські війська князя Волконського, які захопили у полон бл. 300 шведів та вбили понад 500 українських козаків.

1 серпня — з Очакова Карл XII та Мазепа, з залишками обозу, перебрались до Бендер. Дипломатичними зусиллями шведський король намагався організувати антимосковський союз з Туреччини, Польщі та інших європейських країн. Проте союзники не поспішали починати військові дії проти Москви. Тим часом, Петро I організував анти шведський союз з Данії та . Одночасно у Польщі був усунутий від влади про шведський король Станіслав.

У Бендерах Карл та Мазепа виявились заблокованими, оскільки шлях до Польщі їм перетнули московські війська, що розташувався поблизу Чернівців.

21 вересня (2 жовтня) 1709 р. помер гетьман Іван Мазепа. Козаки обрали новим гетьманом генерального писаря Пилипа Орлика, який продовжив справу Мазепа з визволення України.

Проте антимоковська коаліція складалась не так швидко, як на те сподівались союзники. Лише 20 листопада (1 грудня) 1710 р. Туреччина оголосила війну Московії. Турецьке військо на чолі з великим візиром Нуман-пашою виступила у похід. Проте війська просувались дуже повільно, й дійшли Дунаю тільки у середині червня 1711 р.

У січні 1711 р. гетьман Пилип Орлик розпочав військовий похід на Правобережну Україну за підтримки татар кримського хана Девлет-Гірея. Українсько-татарське військо дійшло до Білої Церкви. Спочатку місцеве населення підтримало військо Орлика. Проте згодом, татари, порушивши угоду, почали грабунки та браття «ясиру». У той же час — московське військо розпочало наступ, і вибило Орлика на турецьку територію.

11 листопада (31 жовтня) 1712 р. Туреччина знову оголосила війну Петру I. Проте активних військових дій не відбувалось. На початку 1713 р. Карл XII залишив Бендери, а у 1714 р. — повернувся до Швеції.

У 1721 р. було укладено Ніштадську угоду, відповідно до якої шведські полонені повернулись додому.

У результаті війни Московія перетворилась на Росію, й почала звільнятися від свого старого ворога, могутнього сусіда, який закривав вихід до Балтійського моря. Водночас, Полтавська

битва стала колосальною катастрофою не тільки для Швеції, але й для Європи; вона зламала колишній баланс влади, — могутність після Полтави переходить від Швеції до Росії, яка міцніше і перетворюється у велику державу. Україна з 1709 р. втрачає свою незалежність, юридичні і міжнародно-правові чинники, а тому перестає існувати як держава.

Російсько-турецька війна (1735—1739 рр.)

Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. була наслідком російсько-турецьких протиріч, що загострилися у зв'язку із Російсько-польською війною 1733–1735 рр. та набігами кримських татар. Вона стала продовженням боротьби Росії за вихід до Чорного моря.

Росії вдалося забезпечити сприятливу міжнародну обстановку шляхом укладення у 1732–1735 рр. договорів з Іраном (який у 1730–1736 рр. вів війну з Туреччиною) та затвердження на польському троні у 1735 р. Августа III замість французького ставленика Станіслава Лещинського, якого підтримувала пов'язана з Францією Туреччина. Спільницею Росії з 1726 р. була Австрія.

Карта бойових дій у 1735 – 1739 рр.

Приводом до початку війни послужили набіги кримських татар у кінці 1735 р. на Україну і похід кримського хана на Кавказ.

План російського командування на 1736 р. передбачав

захоплення Азову та Криму. 20 (31 травня) 1736 р. Дніпровська армія фельдмаршала Б. Х. Мініха (62 тис. осіб) штурмом захопила Перекопські укріплення, а 17 (28 червня) зайняла Бахчисарай, але нестача продовольства, води та епідемії змусили Мініха відступити на Україну.

19 (30 червня) 1736 р. російська Донська армія генерала П. П. Лассі (28 тис. осіб) за сприяння Донської флотилії віце-адмірала П. П. Бредаля захопила Азов.

Після захоплення корпусом генерал-лейтенанта М. Леонтєва форту Кінбурн, частина Запорозької флотилії зосередилась у кінбурнській гавані і розпочала спостереження за Очаковим.

Активну участь у війні прийняли й запорозькі козаки. У ставці Мініха кошовому Малашевичу поставили завдання блокувати турецький флот та дії татарських загонів. Літом 1736 р. запорозький флот перервав морське сполучення Туреччини з Кримом та дезорієнтував турецьке командування. Постійними локальними нападами на турецькі галери вони руйнували комунікації турків. Так, 30 червня 1736 р. 100 запорожців на 5 дубах здійснили напад на татар у гирлі Буга, а вже наступного дня, 1 липня 1736 р., 80 запорожців на 3 дубах з'явилися під Очаковом, захопивши у полон галеру з яничарами. 6 вересня 1736 р. партія запорожців на десяти дубах захопила поблизу Очакова турецьку галеру, на якій знаходилось п'ятнадцять гармат і одна мортира. Трофейні гармати козаки доправили на Січ.

Навесні 1737 р., ще до початку кампанії, Запорозька флотилія взяла під контроль гирло Дніпра. Так, 30 березня при урочищі Станіславі (що біля гирла Інгульця) козаки на дубах атакували переправу татарської орди, «к которой от Очакова для перевозу Днепра несколько судов приведено было», відігнавши турецькі судна у Лиман. Березневий виступ армії Б. Х. Мініха до Очакова затримувався через проблеми із наведенням переправи на правий берег Дніпра.

У липні 1737 р. армія Мініха (60-70 тис. осіб) штурмом опанувала турецькою фортецею Очаків. На той час в Очакові перебувало 22 000 турецького війська при 122 гарматах, 9 мортирах і 34 басах. Війська гарнізону очолював очаківський сераскер Яхья-паша, а комендантом фортеці був двобунчужний паша Мустафа-ага. На допомогу фортеці мали прибути війська

бендерського сераскера Абдулли-паші, а із Синопу — чорноморська ескадра. На момент підходу до фортеці армії Б. Х. Мініха, флотилії В. Дмитрієва-Мамонова разом із облоговою артилерією в пониззі Дніпра не виявилось. Не чекаючи на підхід до Очакова турецької армії і флоту, Мініх зважився на штурм із тими гарматами, які були у його розпорядженні. Очаківський порохований льох вибухнув через пожежу, спричинену обстрілом фортеці польовою артилерією Мініха. Вибух спричинив величезні руйнування і жертви. Пожежа, що охопила місто, дісталася ще двох порохових льохів. Поблизу епіцентру одного із цих вибухів міський мур частково обвалився. Неспроможний одночасно гасити пожежу і обороняти місто, гарнізон кинувся на пристань до своїх галер. У цей самий час, російська легка кіннота (гусари і донці) прорвалася у гавань через відчинені Морські ворота.

Відразу після падіння Очакова турки залишили і Кінбурн. Проте без флотилії перекинути війська до Кінбурна Мініх не міг. Достеменною інформацією про те, що коїться у тій фортеці, також не було. 5 липня фельдмаршал виступив із армією на Бендери, залишивши в Очакові восьмитисячний гарнізон під командуванням генерал-майора І. Бахметьєва та інженер-полковника М. Брадке.

Армія Ласі (близько 40 тис. осіб) у червні переправилася через Генічеську протоку на Арабатську стрілку, форсувала Сиваш і у липні вступила у Крим. Російські війська завдали ряд поразок військам кримського хана і зайняли Карасубазар, проте через нестачі води та продовольства були змушені знову залишити Крим.

7 липня 1737 р. із Синопу до Очакова прийшло п'ять турецьких кораблів, на яких перебувало до 5000 яничарів. Те, що Очаків у руках росіян, а Кінбурн покинуто, для капудан-паші стало повною несподіванкою. Пролавірувавши певний час між фортецями, кораблі вийшли в море.

У липні 1737 р. у війну проти Туреччини вступила Австрія. В цих умовах Туреччина виказала зацікавленість в проведенні мирних переговорів, за для чого у Немирові 16 серпня було скликано мирний конгрес. За час його проведення Туреччина змогла виграти час та, перегрупувавши свої сили, нанесла Австрії кілька відчутних ударів. Переговори безрезультатно завершилися

у листопаді.

Впродовж літа на правому березі Дніпра було споруджено опорні пункти: ретраншементи Кам'янський (супроти Усть-Самарської фортеці), Кайдацький, Ненаситенський, Хортицький (напроти острова Мала Хортиця), а також Новий шанець (на місці знесеного у 1700 Кизи-Кермена). У цих ретраншементах було влаштовано пристані, на лівому березі Дніпра стоянками для суден флотилії могли служити торішні редути і ретраншементи, зведені армією Б. Х. Мініха під час походу на Крим.

Восени 1737 р. у поганій якості суден і провалі морської кампанії Х. Мініх звинуватив В.Дмітрієва-Мамонова (Контрадмірал уникнув військового суду лише завдяки тому, що перебував у родинному зв'язку з родиною імператриці). Замість І. Бахметьєва, який отримав відпустку на лікування, на посаду обер-коменданта Х. Мініх призначив генерал-майора барона Ф. фон Штофельна (Штофеля). Із Очакова Х. Мініх подався «к Днепровским гирлам». На найбільшому острові Дніпровського гирла за розпорядженням фельдмаршала було закладено редут Св. Ганни, поблизу урочища Кошова Голова (що біля гирла Інгульця) — подвійний ретраншемент Олександр-шанець. Олександр-шанець мав стати головною базою флотилії і перебувати у віданні обер-коменданта Очакова.

Складною проблемою для російського командування стало утримання Очакова. Мініх призначив командиром залоги генерала Штофельна, підпорядкувавши йому дві тисячі чоловік регулярних військ та 250 лівобережних козаків під командуванням миргородського полковника В. Капніста. Але оборона міста була б неможливою без дій запорожців на морі. Ще під час підготовки кампанії Мініх цікавився у січовиків, чи можуть їх судна «с грузом и без груза чрез пороги весною перейти», оскільки планував передати козакам частину кораблів, збудованих на Брянській верфі. Головнокомандуючий отримав відповідь, що «таковые суда, а особливо дубы вешнею водою чрез помянутые пороги проходит могут», що й було здійснено.

Про підготовку козаків до морських походів пише 8 червня 1737 р. кошовий І. Малашевич військовому судді Решетилу на Січ. При цьому він наполягає, щоб вже зараз, використовуючи наявні чайки та дуби, проводилася морська розвідка, про результати якої слід доповідати російському командуванню. 16

липня 1737 р. до Очакова прибуло 1500 запорожців на 38 суднах. Запорізькі кораблі всю кампанію успішно забезпечували Очаків продовольством, боронячи його від турецьких галер.

У жовтні 1737 р., бачачи відхід армії Мініха на лівий берег Дніпра, турецьке командування спробувало повернути Очаків і Кінбурн.

У перших числах жовтня під Очаковом з'явилися кінні розвідувальні партії турків. До Кінбурна з боку Криму підійшла чисельна татарська партія.

5 жовтня у Дніпровській лиман зайшла турецька ескадра, але запримітивши у гаванях фортець російські судна, відійшла до Березанського острова. У цей час із півсотною навантажених суден до Очакова прибув В. Дмитрієв-Мамонов.

14 жовтня до Очакова підступило об'єднане 40 тисячне турецько-татарське військо сілістрійського сераскера Ієнтір-Алі-паші та калги-султана Беглі-Гірея.

З 15 по 30 жовтня під Очаковом розгорнулося жорстоке бойовище: цілодобові бомбардування і штурми, мінні підкопи з обох боків, вилазки гарнізону. Особливо запеклі бої точилися біля Преображенських, Семенівських та Ізмайлівських воріт. Атаки і приступи припинялись лише під час проливних дощів. З моря Лиман блокували 12 галер, з цих галер турки обстрілювали російські позиції у районі Морських (старих) і Христофорівських (нових) прибережних воріт. Число захисників Очакова становило близько 5000 солдатів і козаків, а також нечисельна морська команда при сотні суден, більша частина з яких була в аварійному стані; при цьому половину усіх плавзасобів складала вантажні байдаки (запорозька флотилія на цей момент вже стала на зимівлю у Новому шанці). Контр-адміралу Дмитрієву-Мамонову нічого іншого не залишалось як обороняти фортецю з боку моря, прикриваючи її гавань і прибережні фланги.

30 жовтня 1737 р., несподівано для російського гарнізону, супротивник припинив атаки. Турки, покинувши усі припаси і спорядження, завантажились на кораблі і вийшли у море; Буджацька та Єдисанська орди відійшли степом до Аккермена, а кримчаки подались з-під Кінбурна до Перекопу. За офіційною версією штабу Мініха, причиною такого поспішного відступу супротивника була отримана звістка про рух російських військ на допомогу гарнізону Очакова. Насправді ж на той момент у

придніпровських ретраншементів, що звідусіль були оточені татарами, нараховувалось всього кілька тисяч піших солдатів і козаків, а найближчі армійські полки знаходились у Полтаві. Як стало відомо пізніше, у турецькому таборі спалахнула чума, занесена з Молдови.

Навесні 1738 р. Кошовий Іван Білецький разом з віце-адміралом Сенявіним обирали місце для судноверфі «на острові, іменуемом Вышних Хортиц, лежащем ниже порогов у 10 верстах». Цей же кошовий водив авангард військ Мініха до Дністра у новій війні з турками.

24 травня 1738 р. в Усть-Самарі від чуми помер Н. Сенявін. Головним командиром на верфі у Брянськ було призначено радника Адміралтейств-колегії контр-адміральського рангу З. Мішукова; командування флотилією на Лимані і Дніпрі залишилось за Дмитрієвим-Мамоновим.

На першу половину серпня 1738 р. зволікання із евакуацією гарнізонів Очакова і Кінбурна загрожувало залишенням на валах усієї артилерії через пошесть чуми. Також наполовину спорожніли Олександр-шанець, форт Св. Анни і Новий шанець (Кизи- Кермен).

Запорозькі човнові команди, рятуючись від «заразы», мали окремі стоянки на островах Дніпровського гирла.

У 1738 р. активні бойові дії не велися.

У зв'язку з епідемією чуми російські війська залишили фортеці Очаків і Кінбурн. 14 серпня 1738 р. Ф. Штофельн зібрав офіцерів очаківського гарнізону на консиліум. Офіцери постановили підірвати Очаків і Кінбурн «до подошвы», а людей і гармати підняти Дніпром до порогів.

Обидві фортеці було зруйновано 31 серпня. На цей момент епідемія вже встигла перекинутись на Українську укріплену лінію і прикордонні райони Малоросії і Слобожанщини.

18 січня 1739 р. від чуми помер В. Дмитрієв-Мамонов. Замість нього флотилію очолив капітан полковницького рангу Я. Барш (згодом контр-адмірал).

До кінця травня 1739 р. переправу кримської експедиції було завершено, армія П. Лассі, яка зосередилась на Слобожанщині, готувалась виступати на Крим. Впродовж квітня-травня з Брянська до порогів вийшло 827 байдаків. Вирушаючи на Дунай, Мініх включив Дніпровську флотилію разом із

корпусом Ф. Штофельна і Запорозьким військом до складу армії П. Лассі. Контр-адмірал Я. Барш залишався із штабом на Хортицькому острові впорядковувати флотилію. Керівництво розвідувальними і десантними операціями флотилії у пониззі Дніпра і на Лимані було покладено на Ф.Штофельна. Флотилія мала прикрити дії П.Лассі від можливих диверсій з боку «буджацких и белгородских татар», а у разі вступу армії в Крим — діяти на морі до самого Дунаю.

10 липня чотири човни зайшли в Лиман і спробували розвідати ситуацію у районі Очакова. Із засідки їх атакували дві шлюпки. Під час бою одне турецьке судно вдалось потопити, а інше взяти на абордаж; два інші ворожі судна залишили місце бою. По тому підходити до Очакова і Кінбурна турки не наважувалися.

Привівши у липні армію до Генічеської протоки і висилаючи партії до Сиваша, П. Лассі впевнився, що усі переправи на кримський берег ретельно охороняються татарською кіннотою і турецьким флотом. Армія відійшла до Андріївського ретраншементу, де отримала провіант, після чого стала табором у верхів'ї Молочних Вод.

У 1739 р. 58-тисячна армія Мініха переправилася через Дністер і 17 (28 серпня) завдала поразки турецькій армії поблизу Ставучан, зайняла фортецю Хотин (30 серпня) та Ясси.

Морське забезпечення військ Мініха, які діяли на молдавському напрямку, повністю покладалося на запорозьку флотилію. Запорізькі судна на той час були основною силою, яка протистояла турецьким галерам на Чорному морі під час російсько-турецької війни. Козаки, окрім іншого, мали завдання вести розвідку та спостерігати за ворожими сухопутними та морськими силами, які концентрувалися у районі Очаків-Кінбурн, затримувати турецькі кораблі, які намагалися ввійти в Дніпро чи Буг, не допускати висадки десанту тощо.

7 (18 вересня) Австрія зазнала поразки від турецьких військ та уклала сепаратний мир. Це поряд із загрозою нападу Швеції змусило Росію укласти з Туреччиною Белградський мирний договір 1739 р., за яким Росія повернула собі Азов.

Російсько-турецька війна (1768—1774 рр.)

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. — одна з ключових по значенню воєн між Російською і Османською Імперією, у результаті якої до складу Росії увійшли Південна Україна, Північний Кавказ і Крим.

Війні передувала внутрішня криза у Польщі, де панував розбрат між шляхтою і королем Станіславом Августом Понятовським, колишнім коханцем російської імператриці Катерини II, залежним від російської підтримки.

Мапа військових дій

Загін козаків, що знаходилися на російській службі, переслідуючи польські повстанські сили, увійшов до міста Балта, вторгаючись таким чином на територію Османської Імперії. Та, у свою чергу, не забарилася звинуватити їх в різанині жителів міста, що було знехтуване російською стороною. Використовуючи інцидент, султан Мустафа III оголосив Росії війну 25 вересня 1768 р. Турки уклали союз з польськими повстанцями, тоді як Росію підтримала Велика Британія, виславши російському флоту військових радників. Польські повстанці були вщент розбиті Олександром Суворовим, після чого він перебрався на театр воєнних дій проти Туреччини.

Воєнні дії проходили на Дунаї, у Криму і у Закавказзі. Росіяни перемогли у битвах при Хотині, Ясах, річках Ларги і Кагул. Російський флот знищив турецький у Чесменській битві.

Росіяни повністю заволоділи Кримом.

Із самого початку і до кінця війни активну участь у ній взяло козацтво України. Так, у листопаді 1769 р., козаки завдали поразки татарському загону біля р. Вовчої, взяли участь у битві при Кінбурзі, під Очаковом, та Хаджибеєм. Ходили козаки під Тулогу, Ізмаїл, штурмували Перекоп, захопили Кафу.

У липні-серпні 1773 р. запорожці стояли біля Гірсово під командою генерал-майора Милорадовича.

На початку кампанії 1774 р. Росія організувала дунайську розвідувальну експедицію, експедиція складалась з запорізьких козаків і була поділена на дві команди. Першу команду очолював Іван Мандро, другу — полковник Кіндрат Гук. Ці загони забезпечували переправу російських військ на правий берег Дунаю.

Стефано Торелі. «Перемога Єкатерини II над турками» (1772)

Всього у російсько-турецькій війні брали участь від 5 до 10 тис. козаків.

Підсумком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. було підписання Кючук-Кайнарджійського договору 1774 р., за яким Росія отримувала Керч, Єнікале, землі між Південним Бугом та Дніпром, фортецю Кінбурн на березі Дніпровського лиману. Російські кораблі отримали права вільного проходу через протоки. Крим оголошувався незалежним від Османської імперії.

Після підписання 10 липня 1774 р. Кючук-

Кайнарджійського мирного договору, запорожці залишалися на Дунаї у розпорядженні російського командування. Лише 15 вересня за наказом головнокомандувача, генерал-поручник М. Ф. Каменський наказав запорожцям повертатися на Січ.

Після повернення запорожців з війни, Запорозька Січ була оточена російськими військами (на чолі з генералом П.Текелієм, що теж поверталися з турецького фронту) та зруйнована.

Російсько-турецька війна (1787—1792 рр.)

Російсько-турецька війна 1787–1791 рр. була викликана прагненнями Туреччини, яку підтримували Велика Британія, Пруссія та Франція, повернути Крим і не допустити посилення російського впливу у Закавказзі та на Півдні України. Російська імперія, спираючись на союз з Австрією, прагнула міцно утвердитися у Північному Причорномор'ї і розширити свої володіння на Кавказі.

На початку серпня 1787 р. турецький уряд висунув Росії ультиматум, вимагаючи повернення Криму, визнання Грузії васальним володінням турецького султана і згоди на огляд російських торгових суден, що проходять через протоки.

Ультиматум був відкинутий, і 13 (24 серпня) Туреччина оголосила війну Росії. Турецьке командування, маючи армію чисельністю близько 200 тис. осіб і флот, планувала захопити Кінбурн, Херсон, а потім Крим, розгорнувши одночасно дії на Північному Кавказі.

Росія зосередила 2 армії: Катеринославську під командуванням фельдмаршала Г. О. Потьомкіна (82 тис. осіб) із завданням опанувати Очаків і вийти до Дунаю й Українську під командуванням фельдмаршала П. О. Румянцева (37 тис. осіб), розташовану на Поділлі, для сприяння головним силам. Оборона Криму та Кавказу покладалася на окремі корпуси і Чорноморську козачу флотилію (оскільки власне Чорноморський флот Російської імперії ще тільки активно будувався).

У вересні 1787 р. турецьке командування вирішило захопити Кінбурнську фортецю, в якій перебував О. В. Суворов зі своїм корпусом. Турецька ескадра заблокувала Дніпровський лиман та висадила на Кінбурнську косу 6-ти тисячний десант яничарів. У бойових діях активну участь брали й українські

козаки.

1 (12 жовтня) у Кінбурн висадився турецький десант. Бій за Кінбурнську фортецю був жорстокий, сам Суворов був поранений. І лише висадка козацького десанту Лиманської флотилії та відмова задунайських козаків (що йшли на допомогу туркам) воювати з «братами-запорожцями» дозволили О. Суворову скинути яничарів у лиман, та успішно завершили оборону Кінбурна.

Після невдалого штурму Кінбурна обидві сторони взяли перерву в активних бойових діях. Росія — для того, щоб добудувати Чорноморський флот та встигнути набрати достатньо війська (в основному в Україні), Туреччина — для перевезення нових військ для захисту Очакова та нападу на Херсон. Зі Стамбула на підмогу туркам в Очаків була направлена ескадра із 50 кораблів на чолі з капудан-пашею Ескі-Гасаном.

Турецький флотоводець знав, що негода в морі фактично вивела з ладу залишки російського флоту «великого моря». Знали про реальний стан справ і у Петербурзі.

У грудні 1787 р. українські козаки перейшли з Прогноїв до Васильківського урочища в гирлі Дніпра, де заклали військовий кіш (Васильківську Січ). На військовій раді кошовим отаманом було обрано Сидора Білого, суддею — Антона Головатого, обрали старшину з 38 курінних отаманів «як одвіку водилося у Запорозькому Військові».

З метою залучили якомога більше українців на свій бік під час військових дій, 22 січня 1788 р. імператриця Катерина II, підписала указ про створення «Війська вірних козаків». Козаки були підпорядковані генерал-аншефу О. Суворову, командуючому імператорськими військами.

Суворову було доручено командувати 20 батальйонами, 38 ескадронами, флотилією та контролювати один із найважливіших у стратегічному плані Херсоно-Кінбурнський район.

Основні військові дії Російсько-турецької війни у 1788 р. розгорталися на Дніпровсько-Бузькому лимані.

У січні 1788 р. у війну вступила Австрія, але у червні почалася війна Росії зі Швецією та загострилися відносини з Польщею, внаслідок чого воєнні дії у Молдові обмежилися облогою та взяттям фортець Хотин (у вересні) та Очаків (у грудні).

20 травня у Бузький лиман увійшли гребні судна, вислані на розвідку попереду Чорноморської ескадри Абдул-Гаміда I під командуванням капудан-паші Ескі-Гуссейна. Вони були виявлені дубель-шлюпкою Християна Остен-Сакена. Щоб уникнути полону і захоплення судна ворогом, Остен-Сакен частину екіпажу зсадив на човен і підірвав власне судно разом з чотирма турецькими абордажними суднами.

21 травня турецький флот, у складі 10 лінійних кораблів, 6 фрегатів і 40 шняв, став на рейді Васильківського Коша і розпочав його артилерійський обстріл. Козаки, під проводом кошового Сидора Білого на чайках зайняли бойову позицію та розпочали атаку турецьких кораблів. Але адмірал Гасан-паша бою не прийняв і відвів свою ескадру до Очакова.

25 травня частина кораблів турецької ескадри заблокували вихід з лиману до моря. Таким чином основною військовою силою, що протистояла турецькому флоту була козацька флотилія.

7 червня, турецький капітан-паша кинув у бій у Дніпровському лимані 36 суден. Та більша маневреність козацьких чайок, ніж трипалубних фрегатів, визначила перевагу козацького флоту. Під час сильного вітру на веслах зі спущеними вітрилами, взявши на буксир неповороткі скампавеї, флотилія, під командуванням Сидора Білого, атакувала турецький флот. У цьому бою турки втратили три лінійних кораблі і змушені були знову відступити в Очаків.

17 червня, у лимані поблизу Очакова, козацька флотилія та «російська» парусна ескадра, під командуванням Джона Поль Джонса (обидві флотилії, в основному, комплектували екіпажі своїх кораблів в Україні та з українців) атакували турецький флот. У ніч на 18 червня капітан-паша спробував вивести свій флот із лиману, але під час здійснення цієї операції турецькі кораблі потрапили під вогонь берегової батареї Суворова на Кінбурнській косі й суден козацької флотилії. Розгром турецького флоту був повним: загальні втрати становили 15 суден, 6 тисяч чоловік вбитими й пораненими, близько 2 тисяч полоненими. Проте й козаки, хоч і виграли битву, понесли втрати. Під час абордажних боїв загинуло 18 козаків, в полон потрапило 235 козаків. Було смертельно поранено й кошового отамана Сидора Білого.

За підсумками козацьких перемог радісний Потьомкін

доповідав 19 червня 1788 р. у Петербург: «Флот капудан-паші веслувальною флотилією розгромлений, 6 кораблів лінійних спалено та 2 піддалися... 30 суден розбиті... Між кораблями знищені капудан-пашинський та віце-адміральський, у полон узято людей з 3000, побито не менше... Ця перемога отримана малими, новозбудованими за небувалим калібром, веслувальними суднами... з 200 менших гребних суден, в кожному по 60 запорожців... Цими суднами керують запорожці, котрих тепер є двадцять тисяч на чолі з їх отаманом Сидором Білим».

Влітку 1788 р. гребна частина флотилії мала 51 великих кораблі, парусна ескадра — 14 (лінійні кораблі та фрегати). І хоча основі сили Чорноморського флоту складали козацькі човни, офіційно керівництво ескадрами здійснювали контр-адмірالی Карл Нассау-Зігену та Поль Джонс. На початку червня під Очаковим Суворов писав: «... проти бусурманських суден видається мені корисним направити до блокфорту мої запорозькі судна, які лише одні здатні до погоні».

Війська Григорія Потьомкіна розпочали облогу турецької фортеці Очаків. Турецька ескадра була розбита, і з моря до фортеці не турки могли підвозити припаси та війська, оскільки силами Лиманської флотилії Чорноморського флоту, ця небезпека була знята.

Облога Очакова тривала аж до грудня. Хоча місто й залишилось без підтримки флоту, воно отримувало підтримку з о. Березань.

Як тоді казали «якщо Очаків був ключем до дверей в Чорне море, то Березань — його засувом». Далекобійні гармати цієї фортеці діставали до Кінбурнської коси, не даючи російським галерам ні вийти в море, ні висадити десант біля стін Очакова.

Потьомкін ще в липні наказав Суворову штурмом оволодіти островом, але російський армія, хоча й атакувала його, проте невдало.

У жовтні 1788 р. Г. Потьомкін доручив Антону Головатому захопити турецьке укріплення на острові Березань — важливого стратегічного пункту в гирлі Дніпра, яке підтримувало Очаків. Козаки, взявши на плечі гармати, під вогнем турецьких батарей, стрімко атакували. Після навального штурму козаки оволоділи береговими окопами та турецькою артилерійською батареєю. Незабаром у полон здався весь турецький гарнізон. Усього було

захоплено 300 вояків, 23 гармати, 150 бочок пороху і кілька ворожих знамен. У козаків загинули полковий старшина, 4 курінних отамани та 24 козаки. За цей подвиг Головатий був нагороджений Георгіївським хрестом.

Восени 1788 р. Потьомкін за безініціативність під Очаковом відсторонив Нассау-Зігена від посади «командувача» гребною флотилією та призначив замість нього іншого іноземця — генерала де Рібаса. Антон Головатий офіційно залишився лише командиром ескадри козацьких чайок.

Очаків забрали в турків у грудні 1788 р. за активної допомоги українських козаків, які брали участь у його штурмі на лівому фланзі армійських підрозділів та атаці з моря козацької флотилії. Найавторитетніші серед військових нагороди за штурм Очакова отримали наступні особи: Військовий орден Св. Великомученика і Побідоносця 1 ступеню — генерал-фельдмаршал Г. О. князь Потьомкін-Таврійський; 2 класу — генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбург та генерал-поручик О. М. Самойлов; 4 класу — бригадир З. О. Чапега та полковник А. А. Головатий.

Облога Очакова 1788 р.

У 1789 р. за планом Потьомкіна планувалось заволодіти Бендерами та іншими фортецями Бессарабії. Армія Румянцева повинна була спільно з австрійським корпусом принца Кобургського наступати до нижнього Дунаю. Через інтриги Потьомкіна Румянцев був замінений генералом М. В. Репніним, а потім обидві армії об'єднані в одну — Південну — під командуванням Потьомкіна.

У липні головні сили військ рушили до Бендер. Великий везир Юсуф-паша направив 30-тисячний корпус Османа-паші проти австрійського корпусу (12 тис. осіб), але дивізія Суворова (5 тис. осіб) прийшла йому на допомогу і 21 липня (1 серпня) 1789 р. корпус Османа-паші був розбитий під Фокшанами.

Юсуф-паша з головними силами (близько 100 тис. осіб) перейшов у наступ проти австрійського корпусу принца Кобургського (18 тис. осіб), але Суворов, що знову був надісланий на допомогу з 7-тисячною армією, 11 (22 вересня) розгромив турків поблизу Римника. Серед підрозділів, які особливо відзначилися у цій битві, були Стародубський та Чернігівський карабінерні полки, які склалися з українців. Під час штурму турецького табору першим увірвався на ворожі позиції саме Стародубський полк. Переконлива перемога під Римником дала можливість російським військам завоювати Хаджибей і оточити одну з наймогутніших турецьких фортець — Ізмаїл.

Взяття Хаджибея здійснили шість полків козаків-чорноморців (три полки кавалерії та три піхоти загальною кількістю 3000 вояків) під командуванням отамана Захара Чепіги та загальним керівництвом І. де Рібаса (Дерібаса), з одночасним штурмом морського десанту флотилії під командуванням Антона Головатого. 14 вересня 1789 р. козаки оволоділи Хаджибейською фортецею.

Слідом за Хаджибеєм впала фортеця Акерман, а за нею козацька ескадра Антона Головатого із 50 чайок при підтримці козацької кінноти Захарія Чепіги і російської піхоти Михайла Кутузова нічним штурмом взяла фортецю Бендери на Дністрі.

У 1790 р. Потьомкіну було поставлено завдання рішучими діями домогтися якнайшвидшого переможного закінчення війни, але він діяв повільно і мляво. Турецьке командування розвернуло активні дії на Кавказі і готувало десант до Криму. Але 40-тисячна армія Батал-паші, що наступала від Анапи у Кабарду, була в вересні розбита, а російський Чорноморський флот під командуванням контр-адмірала Ф. Ф. Ушакова завдав поразки турецькому флоту у Керченській морській битві у липні 1790 р. та у битві поблизу Тендри (у серпні), чим зірвав висадку турецького десанту в Криму.

У вересні 1790 р. Австрія вийшла з війни. Попри це,

підписання Росією миру зі Швецією дозволило восени почати наступ на Дунай.

На початку грудня флотилія Головатого увійшла в Дунай. Напроти Ізмаїла турки розташували важку артилерійську батарею на острові Сулин, яка не дозволяла підійти до фортеці, в Дунаї вели патрулювання турецькі кораблі. Спочатку флот під командуванням Головатого взяв штурмом Сулин і дав змогу розмістити там артилерію Суворова. Після цього у двох битвах біля острова Верхні Чатапи і вище Ізмаїла потопив турецькі кораблі, чим лишив турецьку фортецю можливості отримувати підкріплення і припаси. Наступною впала фортеця Табія, на штурм якої Головатий вів козаків особисто. Розвиваючи успіх, Головатий з своїми козаками вдарив на Ізмаїл і у кровопролитному бою взяв редути і важку турецьку батарею, яка прикривала фортецю з сторони Дунаю.

11 грудня 1790 р. десант флотилії Головатого розпочав новий штурм. 100 козацьких суден атакували Ізмаїл з боку Дунаю і під градом ядер і картечі висадили козаків для штурму фортеці. Козаки першими увійшли у фортецю. Після цього надійшла допомога від гренадерів Кутузова військ Суворова. В бою за Ізмаїл чорноморські козаки А.Головатого взяли 26 турецьких знамен, десятки гармат, багато зброї і амуніції. За взяття Ізмаїла Антон Головатий був нагороджений хрестом Святого Георгія а козаки срібною медаллю «За отменную храбрость при взятии Измаила декабря 11 дня 1790». Таким чином, саме дії флотилії козацького «адмірала» А. Головатого відкрили шлях до Ізмаїлу з боку Дунаю, та вирішили питання взяття фортеці. Суворов особисто відзначав у рапорті Потьомкіну «полковника і кавалера Головатого, який відмінною хоробрістю, працею і постійним старанням не тільки війську своєму подавав приклад, але й сам діяв безстрашно».

Наприкінці лютого 1791 р. Потьомкін поїхав до Петербургу, і керування армією прийняв на себе генерал Рєпнін.

У червні 1791 р. російські війська під командуванням Рєпніна перейшли через Дунай і завдали турецькій армії поразки при Бабадазі та Мачині. На Кавказі російські війська захопили Анапу.

Перемога у Мачина, 28 червня 1791 р., змусила турецького візира розпочати мирні перемовини, які всіляко затягувались.

Розгром Ушаковим турецького флоту при Каліакрії 31 липня (11 серпня) прискорив підписання Ясського мирного договору 1791 р., за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, а також підтверджено приєднання Криму. Бессарабія (в тому числі здобутий Ізмаїл) та придунайський край залишались в складі Оттоманської імперії.

Російсько-турецька війна 1806—1812 рр.

Російсько-турецька війна 1806—1812 рр. була викликана реваншистською політикою Туреччини, яка розраховувала на відволікання сил Росії війнами проти Франції (1805—1807 рр.) та Ірану (1804—1813 рр.).

Приводом до війни стали порушення Туреччиною договору 1805 р. про порядок проходу російських суден через протоки та заміна турецьким султаном проросійських господарів Молдови та Валахії. Російський уряд, побоюючись захоплення Дунайських князівств французькими військами, що висадились у Далмації, в листопаді — грудні 1806 р. ввів у них війська під командуванням генерала І. І. Міхельсона.

18 (30 грудня) Туреччина оголосила війну Росії. У лютому 1807 року російська ескадра віце-адмірала Д. М. Сенявіна, що перебувала поблизу острова Корфу, почала військові дії і у червні в Афонській битві 1807 р. розбила турецький флот. На Дунаї турецькі війська зазнали ряд поразок і відійшли за Дунай. Після укладання Тільзитського миру 1807 р. між Францією та Росією Наполеон, відповідно до умов договору, виступив посередником в укладанні миру між Росією та Туреччиною. У серпні 1807 р. було укладено перемир'я, що тривало до березня 1809 р.

Восени 1809 р. 80-тисячна російська армія під командуванням фельдмаршала О. О. Прозоровського (з серпня 1809 р. генерала П. І. Багратіона) почала дії проти турецьких фортець, заволоділа містами Ісакча, Тульча, Бабадаг, Мачін, Ізмаїл, Браїлів та обложила Силістрію, але у жовтні була змушена зняти облогу, внаслідок руху до Силістрії 50-тисячної турецької армії.

У лютому 1810 р. головнокомандувачем російської Дунайської армії був призначений генерал-лейтенант М. М. Каменський. У травні російська армія переправилася через Дунай

і захопила фортеці Пазарджик, Силістрія та Разград, а в червні обложила Шумлу. Штурм Рущука (Русе) у липні закінчився невдачею. Турецький головнокомандувач Юсуф-паша спробував розбити російські війська під Рущуком, але зазнав поразки поблизу Батіне (у серпні), а Рушук і Джурджу капітулювали.

Афонська битва

На початку 1811 р. Дунайська армія була послаблена перекиданням частини військ на західний кордон. Призначений у березні 1811 головнокомандувачем генерал М. І. Кутузов зосередив численні сили (45 тис. осіб) на основних напрямках. У червні 60-тисячна армія Ахмет-паші почала наступ на Рушук, але Кутузов, маючи всього 15 тис. осіб, відбив удар супротивника, а потім відвів війська за Дунай.

Наприкінці квітня Ахмет-паша переплив через Дунай і зосередив 35 тис. осіб на лівому березі. У жовтні російська 10-тисячний корпус переплив західніше Рущука на правий берег Дунаю. Головні сили турків, що знаходилися на лівому березі, виявилися оточеними у районі Слобозії і капітулювали 23 листопада (5 грудня). У жовтні були розпочаті мирні переговори, що завершилися завдяки дипломатичному мистецтву Кутузова підписанням 16 (28 травня) Бухарестського мирного договору 1812 р., який зафіксував приєднання до Росії Бессарабії.

Російсько-турецька війна 1828—1829 рр.

Російсько-турецька війна 1828–1829 рр. була викликана

боротьбою європейських держав за розділ володінь Османської імперії, яка переживала гостру внутрішню кризу, що посилилась у зв'язку з Грецькою національно-визвольною революцією 1821–1829 рр.

Уряди Великої Британії та Франції, побоюючись посилення впливу на Балканах Росії, до якої греки звернулися по допомогу, виступили у 1827 р. разом з нею на підтримку повсталих греків, але після перемоги союзного флоту у Наваринській битві 1827 р. протиріччя між союзниками посилювалися.

8 (20 жовтня) 1827 р. султан оголосив про відмову від Акерманської конвенції 1826 і закликав до «священної війни» проти Росії. 14 (26 квітня) 1828 р. Росія оголосила війну Туреччині. На Дунай була спрямована 95-тисячна армія фельдмаршала П. Х. Вітгенштейна із завданням зайняти Молдову, Валахію, Добруджу і опанувати Шумлою і Варною. Їй протистояла 150-тисячна турецька армія Хусейн-паші. На Кавказі 25-тисячний корпус генерала І. Ф. Паскевича повинен був зайняти Карський та Ахалцський пашалики.

У квітні — травні російські війська зайняли Дунайські князівства, а 27 травня (8 червня) форсували Дунай у Ісакчі, після чого Вітгенштейн розпорошив свої сили для блокади багатьох фортець. Головні сили безуспішно облягали Шумлу, а потім перенесли свої зусилля проти Варни, яка була взята 29 вересня (11 жовтня). Цей незначний успіх коштував величезних втрат. На Кавказі були зайняті Анапа, Каре, Ардаган, Ахалцх, Поті та Баязет.

У 1829 р. Вітгенштейн був замінений генералом І. І. Дибичем, а Хусейн-паша — Решид-пашою. У травні російські війська облягли Сілістрію, а 30 травня (11 червня) Дибич розбив 40-тисячну армію Решид-паші поблизу Кулевчого. У червні Сілістрія капітулювала, і на початку липня 35-тисячна російська армія рушила за Балкани.

На Кавказі російські війська 27 червня (9 липня) оволоділи Ерзурумом і підійшли до Трапезунда. Незважаючи на наявність у тилу російських військ значних сил турецької армії, армія Дибича, що скоротилася головним чином внаслідок хвороб до 17 тис. осіб, перейшла Балкани і готувалася до штурму Адріанополя, деморалізований гарнізон якого капітулював 8 (20 серпня).

Вихід російських військ на підступі до Константинополя

викликав паніку турецького уряду, який 2 (14 вересня) уклав Адріанопольський мирний договір 1829 р., за яким до Росії відійшло Кавказьке узбережжя Чорного моря (до району на північ від Батумі) і район Ахалціха. Греція здобула незалежність, а Сербія, Молдова та Валахія — автономію.

Морська битва 26 травня 1827 р

Російсько-турецька війна 1853—1856 рр. **(Кримська війна)**

Кримська війна (1853–1856 рр.), або Східна війна — війна між Російською Імперією і союзницькими військами Османської імперії, Великої Британії, Франції та Сардинського Королівства за панування на Близькому Сході і Балканах.

У лютому 1853 р. російський імператор Микола I відрядив до Стамбула морського міністра князя Олександра Меншикова. Той зажадав від султана Абд аль-Маджида згоди на протекторат Росії над 12 млн православних жителів його імперії (як того формально вимагав Кючук-Кайнарджійський мирний договір). Султан відмовився, натомість попросив англо-французький флот увійти в протоку Дарданелли, щоб захистити Туреччину від можливої російської агресії. 21 травня обурений Меншиков

залишив Стамбул.

У червні Абд аль-Маджид видав фірман, яким офіційно гарантував права та привілеї християн імперії, насамперед православних. Проте, за наказом Миколи I, 82-тисячний російський корпус під командою генерала Михайла Горчакова 21 червня 1853 року форсував річку Прут і захопив Молдавію та Валахію — васальні князівства Османської імперії.

У відповідь на російську окупацію представники Британії, Франції, Пруссії та Австрії зібралися у Відні і прийняли звернення до султана з вимогою дотримуватися всіх попередніх угод щодо православного населення. Султан проігнорував цей заклик і зажадав повернення російських військ за Прут. Цар відмовився, і 4 (16) жовтня Стамбул оголосив Петербургу війну. 8 (20) жовтня Микола I підписав маніфест «Про війну з Оттоманською Портою».

Мапа військових дій Кримської війни

Спочатку події розвивалися на користь росіян. Вони розбили турків на Кавказі. Чорноморський флот потопив турецьку ескадру в Синопській бухті (турки втратили майже всі кораблі та 3/4 особового складу). Але 4 січня 1854 р. Британія та Франція ввели свої ескадри в Чорне море й зажадали від Миколи I негайно вивести війська з Молдавії та Валахії.

Микола I відповів відмовою. Відтак Британія та Франція офіційно оголосили Росії війну. Досі нейтральна Австрійська імперія теж висунула Росії ультиматум про вивід її військ із Молдавії та Валахії. Згодом до англо-французької коаліції приєдналося Сардинське королівство. Росія опинилася в повній

політичній ізоляції.

Зимовий час дозволив туркам з Тулчі 10 січня 1854 р. влаштувати гарматну батарею на о. Чатал в гирлі Дунаю. Тульча була зайнята російськими військами 12 лютого 1854 р., втрати російських військ сягали від 400 до 750 осіб на добу.

У червні 1854 р. кілька тисяч сімей болгар разом з великою кількістю худоби та возів, побоюючись помсти з боку турків, просили дозволу переправитися по понтонним мостам й їм було дозволено слідувати через Дунай за військами, що відступали.

На політичному фронті в березні 1854 р. Наполеон III Бонапарт разом з Великобританією вирішили, що Туреччині повинен бути запропонован деякий захист проти російської експансії через Дунай, який призвів до переміщення Союзних експедиційних сил в Варну. Незважаючи на втручання Австрії, яка переконала Росію не починати війну, була оголошена настанова на знищення російської військово-морської бази в Севастополі. Незабаром після цього всі пароплави «John Bibby, Sons & Co.» і деякі її вітрильні судна були реквізовані для служби під час Кримської війни, яка продовжувалася до 1856 р., коли був підписаний Паризький договір. Спочатку «Bibby» судна експлуатували між Ліверпулем і Варною, але, коли в вересні в російській Крим вторглися війська і запаси стали перевозити до Криму. Після цього судна діяли між Ліверпулем і авангардом висадженим біля Євпаторії. Наприкінці липня 1854 р. союзники вибили росіян із окупованих територій. Наступною їхньою метою було знищення російського Чорноморського флоту як загрози для Туреччини. Для цього потрібно було опанувати Севастопольську бухту, в якій застарілий вітрильний Чорноморський флот сховався від флоту союзників, чиї кораблі вже мали гвинтові двигуни.

Севастополь був добре укріплений з моря. Тому англо-франко-турецька армія вдалася до маневру — 1 вересня несподівано висадилася з кораблів у Євпаторію, в якій не було російського гарнізону, й суходолом вирушила в напрямку Севастополя, не захищеного з тилу. 14 вересня вона з'явилися на околицях головної бази Чорноморського флоту. Севастополь опинився в облозі, яка тривала 349 діб. Судна «John Bibby, Sons & Co.» діяли між Ліверпулем і авангардом висадженим біля Євпаторії.

Здача Севастополя означала б для Росії неминучу втрату

Криму й перенесення бойових дій вглиб імперії. Микола I вирішив штурмувати з моря Євпаторію, викинути звідти англо-французько-турецький гарнізон, іти на Севастополь і вдарити неприятелеві в спину. 5 лютого 1855 р. російський десант, підсилений грецькими добровольцями, атакував союзників. Але наступ захлинувся, після чого у Миколи I не залишалося жодної надії на перелом у війні.

**Атака бригади легкої кавалерії під Балаклавою 25 жовтня 1854 р.
у Кримській війні, Вільям Сімпсон, 1 березня 1855 р.**

Існує конспірологічна версія: аби уникнути ганьби від поразки, амбітний російський імператор 18 лютого 1855 р. наказав особистому лікарю Мандту принести отруту — і за кілька годин Миколи I не стало. Офіційно оголосили, ніби монарх помер від застуди. Того ж дня на російський трон сів 37-річний син Миколи I — Олександр II.

22 травня союзники взяли стратегічно важливі Федюхіні й Балаклавські висоти біля Севастополя, а 27 серпня заволоділи ключовим пунктом оборони міста — Малаховим курганом. Подальший спротив не мав сенсу. Росіяни затопили кораблі Чорноморського флоту в бухті й залишили Севастополь. Олександр II попросив супротивників припинити бойові дії й сісти за стіл переговорів.

Окрім Кримського півострова, воєнні дії проходили на Балтійському морі, Кавказі в гирлі Дніпра та у районі Дунаю. Учасники конфлікту, а також Австрія та Пруссія, зібралися у

Парижі на міжнародний конгрес. Глава російської делегації граф Олексій Орлов 30 березня 1856 р. підписав капітуляцію Росії. Війна закінчилася Паризьким миром 1856 р.

Кольорова гравюра з зображенням посадки хворих в порту Балаклави під час Кримської війни

Він позбавив Росію права мати військовий флот на Чорному морі, а також фортеці й прибережні арсенали. Російська імперія публічно відмовилася від претензій на Молдавію, Валахію та південну Бессарабію. Російського царя позбавили покровительства над християнами Османської імперії, замінивши колективним патронатом усіх великих держав. План розширення впливу Росії на південь провалився. На стороні союзних сил діяли військові підрозділи сформовані з залишків задунайських козаків. У жовтні 1853 р. Михайло Чайковський домігся створення регулярних козацьких підрозділів у Турецькому війську.

23 січня 1854 р. козаки склали присягу. З Константинополя привезли козакам знамена Запорозької Січі, а Садик-Паша (ім'я Михайла Чайковського в Туреччині) отримав від султана титул «міріан-паша» (кошовий отаман). У лютому військо Садик-Паші ввійшло в Бухарест, а сам він став губернатором Румунії. На початок березня його війська зайняли позиції на річці Прут, готуючись до боїв із росіянами. Та уряд Австрії почав тиснути на

султана, вимагаючи відвести загони. Султан погодився, висловив подяку Чайковському і навіть присвоїв йому титул «Око, вухо і правиця престолу».

**Черепаха Тімоті (1839–2004) була останнім «учасником»
Кримської війни**

Цікавий факт: «Відомо, що лише на Полтавщині до народного ополчення вступили 9,5 тисяч чоловік. Мешканці Волині пожертвували на потреби війни 113 тисяч рублів»

Російсько-турецька війна (1877—1878 рр.)

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. — збройний конфлікт між Російською і Османською Імперіями за вплив над країнами Дунайського басейну та Балканського півострова.

Монумент на честь взяття Плевни російськими військами

«Болгарські мучениці». Картина Константина Маковського (1877 р.); зображує згвалтування жінок башибузуками в Болгарії під час придушення Квітневого повстання (1876 р.), послужило закликом для мобілізації громадської підтримки Російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) за декларовану ціль — звільнення болгар.

Війна була викликана підйомом національно-визвольного руху на Балканах і загостренням міжнародних протиріч. Повстання проти турецького панування у Боснії та Герцеговині (1875–1878 рр.) та Болгарії (1876 р.) викликали широкий громадський рух у Росії на підтримку слов'янських народів. Царський уряд з метою посилення свого впливу на Балканах виступив на підтримку повсталих. Велика Британія прагнула зіштовхнути Росію з Туреччиною і скористатися у своїх інтересах ослабленням обох країн.

У червні почалася сербо-турецька війна, в якій Сербія зазнала поразки. Щоб врятувати її від загибелі, Росія 19 (31 жовтня) 1876 р. висунула Туреччині вимогу укласти перемир'я із Сербією, яку Туреччина прийняла, але у грудні під впливом Великої Британії відмовилася від виробленого міжнародною Константинопольською конференцією послів у Стамбулі проекту мирного врегулювання східної кризи.

У січні 1877 р. Росія уклала угоду з Австро-Угорщиною, яка зберігала нейтралітет, за що отримувала право окупувати Боснію і Герцеговину, і в березні — угода з Румунією про пропуск російських військ через її територію. У квітні султан відкинув новий проект реформ для балканських слов'ян, вироблений з ініціативи Росії, і 12 (24 квітня) Росія оголосила війну Туреччині.

Здача Нікополя 4 липня 1877 р. Малюнок Миколи Дмитрієв-Оренбургського (1883)

На боці Росії виступила Румунія, але її війська активно почали діяти лише з серпня. На початку червня російські війська (185 тис. осіб) під командуванням великого князя Миколи Миколайовича Старшого зосередилися на лівому березі Дунаю, маючи головні сили в районі Зимниці. Сили турецької армії під командуванням Абдул-Керим-Надір-паші були рівними за чисельністю російської армії.

На Кавказі сили сторін також були майже рівні: російська Кавказька армія під командуванням великого князя Михайла Миколайовича — близько 100 тис. чол. Турецька армія Мухтара-паші — близько 90 тис. чол. Проте за бойовою підготовкою російська армія перевершувала супротивника, але поступалася йому в якості озброєння (турецькі війська були озброєні новітніми англійськими та американськими гвинтівками).

Активна підтримка російської армії народами Балкан і Південного Кавказу зміцнювала моральний дух російських військ, у складі яких діяли болгарське ополчення, вірменська та грузинська міліція. 10 (22 червня) російський корпус (Нижньодунайський загін) переплив через Дунай поблизу Галаца і Браїлова і незабаром зайняв Північну Добруджу. У ніч на 15 (27 червня) російські війська під командуванням генерала М. І. Драгомирова форсували Дунай у районі Зимниці, а потім тут переправились головні сили армії, але їх виявилось недостатньо для рішучого наступу через Балканський хребет.

«Болгарські мучениці». Картина Константина Маковського (1877 р.); зображує звалтування жінок башибузукми у Болгарії під час придушення Квітневого повстання (1876 р.), послужило закликком для мобілізації громадської підтримки Російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) за декларовану ціль — звільнення болгар.

Для цього було виділено лише Передовий загін генерала Й. В. Гурка (12 тис. чол.). Для забезпечення флангів були створені 45-тисячний Східний та 35-тисячний Західний загопи. Інші сили перебували у Добруджі, на лівобережжі Дунаю або на підході.

Передовий загін 25 червня (7 липня) зайняв Тирново, а 2 (14 липня) перейшов Балкани через Хайнкейський перевал.

Незабаром був зайнятий Шипкинський перевал, куди був висунутий Південний загін (20 тис. чол., в серпні — 45 тис.). Шлях на Константинополь був відкритий, але достатніх сил для наступу за Балкани не було. Передовий загін зайняв Ескі-Загру, але незабаром сюди підійшов перекинутий з Албанії турецький 20-тисячний корпус Сулеймана-паші. Після запеклого бою поблизу Ескі-Загри, в якому відзначилися болгарські ополченці, передовий загін відійшов до Шипки. Російські війська на Балканах перейшли до оборони. Західний загін оволодів Нікополем, але не встиг зайняти Плевну, куди з Видина підійшов 15-тисячний корпус Османа-паші. Погано підготовлені штурми Плевни 8 (20 липня) і 18 (30 липня) скінчилися повною невдачею.

На Кавказі російські війська в квітні—травні зайняли Баязет, Ардаган і блокували Карс. Але розпорошення сил на три відділи, що діяли на самостійних напрямках, ускладнюючи закріплення успіху. Оточення турками Баязета і наступ

переважаючих сил противника призвели до відходу російських військ до кордон і переходу до оборони.

На Балканському театрі турецьке командування намаглося в серпні організувати контрнаступ, але успіху не домоглося. Російські війська в завзятих боях утримали позиції на Шипці і відбили наступ турецької армії проти Східного загону.

На Кавказі наступ турецької армії було зупинено, а 1-3 (13-15) жовтня вона була розгромлена в битві при Аладжі. Російські війська перейшли в наступ і в ніч на 6 (18 листопада) штурмом оволоділи Карсом, а потім вийшли до Ерзуруму.

На Балканському театрі війни новий штурм Плевни 30-31 серпня (11-12 вересня) закінчився невдачею і російські війська перейшли до тісної блокаді Плевни, яка закінчилася 28 листопада (10 грудня) капітуляцією її гарнізону. Російська армія, що налічувала 314 тис. чол. проти понад 183 тис. чол. супротивника, перейшла в наступ.

Відновила воєнні дії проти Туреччини і сербська армія. Західний загін генерала Гурка (71 тис. чол.) у винятково важких умовах перейшов через Балкани і 23 грудня 1877 р. (4 січня 1878 р.) зайняв Софію. У той же день почали наступ війська Південного загону генерала Ф. Ф. Радецького і у битві при Шейново 27-28 грудня (8-9 січня) оточили і взяли в полон 30-тис. армію Вессель-паші. 3-5 (15-17) січня 1878 р. у битві під Філіппополем (Пловдивом) була розбита армія Сулеймана-паші, а 8 (20 січня) російські війська зайняли Адріанополь.

Ворожа Росії позиція, зайнята Великою Британією та Австро-Угорщиною, і введення англійської ескадри у Мармурове море змусили царський уряд утриматися від заняття Константинополя. 19 лютого (3 березня) був підписаний вигідний для Росії і балканських держав Сан-Стефанський мирний договір 1878 р., умови якого були значно урізані на Берлінському конгресі 1878 р.

Попри це війна мала велике значення для визволення народів Балкан від турецького ярма та завоювання ними незалежності. Росія повернула південну частину Бессарабії, втрачену після Кримської війни, і приєднала Карську область.

Російсько – українські війни

Російсько-українська війна (1658—1659 рр.) — війна Івана Виговського у ході російсько-польської війни 1654–1667 рр.

Українсько-російська війна (Козацько-московська війна) — збройний конфлікт, що тривав з 21 вересня 1658 - по 17 жовтня 1659 рр., між Гетьманщиною, на чолі з гетьманом Іваном Виговським, та Московським царством.

Почався з втручання Росії у міжусобну боротьбу в Україні — підтримки опозиційних сил. Воєнні дії велися на Лівобережжі. У ході війни Виговський покинув російський протекторат, перейшовши за Гадяцькою угодою під захист польського короля.

У битві при Конотопі 1659 р. українські козаки та їх союзники кримські татари розгромили російську армію, але скористатися з цієї перемоги не змогли. Непопулярний союз Виговського з поляками позбавив його підтримки більшої частини козацтва, насамперед Запорозької Січі та лівобережних полків.

У результаті він поступився новому гетьману Юрію Хмельницькому, який розірвав Гадяцьку угоду й уклав мир з Москвою. Війна закінчилася укладанням Переяславських статей, що встановлювали над козацькою Україною російський протекторат.

Ще за життя гетьмана Богдана Хмельницького Москва почала порушувати умови Березневих статей. Московський цар та уряд розглядав угоду 1654 р., як приєднання України та встановлення контролю над її територією. Зі свого боку Богдан Хмельницький та більшість козацької старшини розглядали цю угоду, як військово-політичний союз рівних. Українське керівництво і особисто гетьман послідовно виступали проти обмеження міжнародних зносин гетьманського уряду та збирання податків у царську скарбницю.

Московський уряд був не вдоволений, що йому заважали встановити реальний контроль над територією Гетьманщини. Смерть Богдана Хмельницького (27 липня 1657 р.) у Москві сприйняли як сигнал до початку рішучих дій для закріплення своїх позицій в Україні та перетворення українських земель на частину Московської держави.

11 серпня 1657 р. московський цар відправляє в Україну

свого посла Василя Кікіна, який повідомив, що в Україну готується прибути царський боярин князь Олексій Трубецький для організації виборів нового гетьмана. Також козакам сповістили, що царські воєводи візьмуть на себе адміністративні, арбітражні та судові функції і розпочнуть підготовчу роботу щодо введення московського врядування в Україні.

Одночасно йшов наступ на незалежність [Української православної церкви](#).

Серед українського духовенства велась агітація за підпорядкування [Київської митрополії](#) владі московського патріарха та вимагали недопущення виборів нового Київського митрополита без участі представників Москви. Хоча у договорі 1654 р. не було пунктів про підпорядкування УПЦ Москві, а Київський митрополит [Сильвестр Косів](#) та більшість православного духовенства відмовилися присягати на вірність московському царю.

Попри це, козацька старшина та рядові козаки провели вибори гетьмана на Раді, за давніми козацькими звичаями, а не організованій російським урядом і без участі у ній спеціального царського посланця Трубецького. 26 серпня гетьманом Війська Запорозького було обрано Івана Виговського. Після цього гетьману Виговському та старшині було «наказано» приготувати припаси для військ князя Григорія Ромодановського, якого Москва, всупереч волі Чигирини, направляла в Україну. Подібних прав договір 1654 р. Москві також не давав. Усі претензії царського уряду на перегляд відносин були відкинуті на загальновійськовій козацькій раді у Корсуні.

24 жовтня 1656 р. московський цар (не попередивши про це Україну, як те передбачала Переяславська угода), уклав у Вільно перемир'я з Польщею, по якому Україна переходила у протекторат Польщі. Одночасно проводиться «намовляння» козацької старшини проти гетьмана Виговського, засилаються московські послы з щедрими дарами та обіцянками до Запорозької Січі та полковників.

Наприкінці грудня 1657 р. полтавський полковник [Мартин Пушкар](#) зі своїм полком, за підтримки Москви, виступає проти гетьмана. У цей час белгородський воєвода князь Семен Львов і колонтаївський Давид Протасов утримували у в'язницях схоплених вірних гетьману козаків та старшину.

У лютому 1658 р. царський посол Богдан Хитрово, підтримуючи антигетьманських повстанців (лідерам яких були роздані царські дарунки), почав вимагати у гетьмана Виговського згоди на введення російських гарнізонів у Чернігів, Ніжин, Переяслав та інші міста й утримання їх за рахунок збору з місцевого населення податку.

3 - 4 квітня 1658 р. виходять царські укази про призначення воєвод у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів та Миргород, а 6 квітня — указ про призначення боярина Василя Шереметьєва головою нової московської адміністрації в Україні. В інструкції йому доручено забезпечити передачу адміністративного апарату у містах у руки міщанства, котре прихильно ставилося до самодержавної царської влади. Підтримка міської влади проти козацької адміністрації була ще одним із засобів розхитування основ влади козацької держави.

У битві під Полтавою війська гетьмана Виговського завдали поразки бунтівникам, а Мартин Пушкар — загинув. Зрозумівши, що розв'язати міжусобну війну в Україні лише послами та намовляннями не вдасться, Москва вводить до Гетьманщини війська. У середині червня 1658 р. в Україну під приводом «приборкання» свавільників прибули війська князя Василя Шереметьєва (у Київ) та князя Григорія Ромодановського із 15 тисячами (28 червня був у Веприку).

Повстання Пушкаря і Барабаша, що спалахнуло у 1657–1658 рр. було мовчазно підтримано російською владою та російськими воєводами, які перебували в Україні. Після того як цар відмовив Виговському щодо допомоги проти повстанців, гетьман почав шукати інші варіанти. Кримське Ханство з 1654 р. перебувало у союзі з Річчю Посполитою. Тому було вирішено повернутися до перемовин з Польщею.

Наслідком перемовин стало укладання [Гадяцького договору](#). В основу нового союзу України та Польщі було покладено реалізований на Люблінському сеймі 1569 р. принцип федеративного устрою Речі Посполитої. За умовами Україна як незалежна держава, під назвою Велике Князівство Руське входила на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федерації. Договір дуже негативно зустріли у Москві, що прискорило початок військових подій.

У серпні 1658 р., знову ігноруючи Переяславський договір,

під захистом московських військ, князь Ромодановський проголошує наказним гетьманом Івана Безпалого.

Московські війська та їхні союзники поводитися на Лівобережжі, як в окупованій країні. У стані князя Ромодановського перебував й ще один лідер розгромленої антигетьманської опозиції Яків Барабаш зі своїми людьми, які при потуранні воєвод стали розоряти лівобережні міста, грабувати і вбивати; по містах Лівобережжя без узгодження з українським урядом розсилались російські залоги. У Прилуках незаконно змістили прилуцького полковника [Петра Дорошенка](#) й стратили кількох відданих гетьманському урядові сотників.

У відповідь на військові дії московських воєвод гетьманський уряд вирішив відповісти військовою акцією на російській території. У серпні — вересні [1658](#) р. гетьманські війська вирушили на українсько-московське прикордоння. Паралельно з гетьманом воєнні дії проти росіян у Білорусі розпочав полковник [Іван Нечай](#).

Офіційно російсько-українську війну було оголошено сторонами одна одній у вересні 1658 р. Тоді український уряд уклав [Галяцький договір](#) із Польщею, який фіксував відмову Гетьманської держави від підданства царю та видав Маніфест до «володарів Європи» із поясненням причини війни з Росією. У Галяцькій угоді було проголошено створення [Великого князівства Руського](#). Польща, Литва, Русь-Україна становили три частини Речі Посполитої ([Річ Посполита трьох народів](#)). Найвища влада в Україні належала гетьману та Великій раді. Україна повинна була мати свій суд, де всі справи велися українською мовою, свій стан, куди йшли всі податі, своїх воєвод, козацьке військо.

Зі свого боку, Московський цар видав грамоту від 21 вересня 1658 р., із закликом усунути неугодного Москві главу української держави й оголошенням про початок воєнних дій проти гетьманських військ.

Загалом в Україну вступило велике царське військо — за різними джерелами, від 70 до 100 тисяч.

Перший етап війни

Перший етап війни проходив від кінця вересня до середини грудня 1658 р. Військам полковника Нечая вдалося вибити московські гарнізони з міст Білорусі. Близько 20 жовтня в Україну

втретє вступило 15-тисячне московське військо на чолі з князем Ромодановським із завданням установити військовий контроль Московії над південними і центральними районами Лівобережжя.

Гетьман Виговський розділяє своє військо на дві частини. Полковники [Григорій Гуляницький](#), Петро Дорошенко та [Оникій Силич](#) роз'язують військові дії проти армії Ромодановського в районі Пирятин, а гетьман вирушає на Київ із метою вибити звідти московський гарнізон. Проте поразка гетьманських військ 30 жовтня під Києвом та облога Ромодановським козацьких військ на чолі з Гуляницьким у Варві з одного боку, та брак ресурсів, а також підтримки серед місцевого населення, змусила сторони укласти перемир'я.

У листопаді російським військам вдається [захопити місто Чорнухи](#), що знаходилося на шляху з Пирятин до Лохвиці.

За умовами перемир'я кн. Ромодановський зняв облогу Варви та відступив до Лохвиці. Взимку 1658 р. обидві сторони активно готувались до продовження війни.

Другий етап війни

Другий етап війни тривав із середини грудня 1658 р. до другої половини березня 1659 р. У грудні 1658 р., перегрупувавши свої війська, гетьманський уряд перехопив ініціативу: головні московські окупаційні війська опинилися заблокованими у Лохвиці. Отримавши підкріплення з Польщі та Криму, Виговський вирушив на Лівобережжя з метою відновити частково втрачений контроль над тими частинами Полтавського, Миргородського і Лубенського полків, в яких уже порядкували московські гарнізони.

Уся зима і перша половина березня 1659 р. пройшли у постійних сутичках гетьманських і московських військ у прикордонних районах та періодичних — під Києвом. Під час походу гетьманському уряду вдалось відновити контроль над більшістю територій зазначених полків. Але остаточної перемоги Виговський домогтися не зміг, оскільки під московським контролем залишалось близько 10 українських міст.

Третій етап війни

Третій етап війни (кінець березня — початок серпня 1659 р.) почався з походу в Україну московської армії на чолі з князем Трубецьким наприкінці березня.

18 квітня 1659 р. — московське військо підходить до Конотопа — стратегічно важливого міста на українському прикордонні у районі Путивля. У Конотопі тоді перебувала найбоєздатніша на Лівобережжі частина гетьманських військ — три козацькі полки (Ніжинський, Чернігівський та Кальницький) на чолі з сіверським наказним гетьманом Григорієм Гуляницьким.

Схема Конотопської битви

21 квітня місто опиняється у повній облозі. Оточенні у Конотопі козаки відмовились як здати росіянам місто, так і принести провину царю і повернутись у його підданство. Чисельність російського війська під Конотопом становила близько 70 тисяч осіб.

Одночасно, щоб розширити підконтрольну росіянам територію, Трубецькой, у травні 1659 р., регулярно відправляє

рейдові зағони проти гетьманських військ: двічі під Борзну (московські війська «місто Борзну штурмом узяли і висікли, і випалили»), у район міст Хорол, Говтва та під Ніжин.

У червні 1659 р. запеклі бої між гетьманськими та московськими військами відбулися у районі Глухова. Там путивльський та севський воєводи [Григорій Долгорукий](#) та Михайло Дмитрієв понад два тижні тримали місто в облозі, але облога була успішно знята. А поблизу Говтви, московські зағони були розбиті козацько-татарським військом.

У Конотопі ж головні сили російські війська у ході вирішальної [Конотопської битви](#) отримали нищівну поразку.

24 червня (ст. стиль) на Крупичполі (у 10 верстах на північ від Ічні) об'єднуються гетьманські та татарські війська. З гетьманом тоді було 16 тисяч козаків при 10 полковниках і 3 тисячі поляків, сербів та волохів з А. Потоцьким, С. Яблоновським та Ю. Немиричем. З ханом Мухаммед-Гіреєм — 30—40 тисяч татар.

28 червня московські й козацько-татарські війська зійшлися на Соснівській переправі. Через поразку російських військ, князь Трубецький наказав відступити від Конотопа, облога міста була знята, зняті обози.

29 червня — Гетьман Виговський з основними силами підійшов до Конотопа і взяв в облогу табір росіян. Бажаючи врятувати війська, які у нього залишилися, та вирватися з оточення, князь Трубецький 2 липня почав відступ у бік Путивля.

4 липня російські війська залишили територію Гетьманської держави.

Звістка про розгром російського війська під Конотопом та можливість подальшого наступу й загроза нападу татар на московські міста, відповідно до записів у журналі шведського дипломата Мюллера, викликала у Москві паніку. Російський історик Сергій Соловйов писав:

«Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву...».

У результаті нападів татар на південні повіти Московської держави наприкінці липня — на початку серпня, було захоплено 5

тис. дворів та забрано до полону понад 25 тис. чоловік

Російські війська були розбиті й відкинуті з української території, — гетьманський уряд запропонував царю «замирення» та обмін полоненими. Поразка у цій війні змусила Москву на деякий час відсунути питання встановлення безпосереднього контролю над територією України на другий план. Накази кн. Трубецькому відправити частину полків у Белгород, а самому з основними силами відступити від кордону на тлі розпочатих у другій половині липня консультацій про місце з'їзду представників сторін для «приборкання кровопролиття» та «згоди» свідчили, що Москва під тиском воєнних поразок готова до переговорів із урядом гетьмана І.Виговського та згодна визнати факт існування козацької держави.

Проте українці не змогли скористатися цією перемогою для зміцнення власної держави. Незабаром, через внутрішні міжусобиці та активну роботу московських послів та воєвод, Іван Виговський був змушений зректися гетьманської булави, а створення Великого князівства Руського залишилось лише на папері.

Події наступних двох місяців (середина серпня — жовтень 1659 р.) після фактичного закінчення війни були несприятливі для України. Політична переорієнтація великої частини старшини на Москву (присяга царю й закликання російського війська), що обумовлювалась її невдоволенням тим варіантом Гадяцької угоди, яку ратифікував польський сейм, перекреслила військові здобутки українського війська.

У вересні 1659 р. проти І. Виговського виступили полковники Золотаренко, Сомко та Цицюра. Це змусило І. Виговського зректися гетьманської булави на користь Юрія Хмельницького. Розпочалась українська [Руїна](#).

Таким чином: збройна перемога у війні закінчилась політичною капітуляцією після неї. Остаточні політичні підсумки війни, які суперечили воєнними результатами, були закріплені у нових [«Переяславських статтях»](#) 17 жовтня 1659 р. Росія добилась більшості із поставлених нею на початку війни цілей: увівши війська у головні міста України, вона встановила реальний військово-політичний контроль над Лівобережжям, отримавши прямий доступ до його матеріальних, фінансових та людських ресурсів; дістала можливість безпосередньо впливати

на призначення гетьмана та іншої старшини, суттєво урізавши владні повноваження гетьмана і козацької ради у кадрових та інших питаннях; домоглась формальної згоди козацької старшини не проводити самостійної, а тим більше відмінної від московської зовнішньої та внутрішньої політики; витіснила козацьку адміністрацію з Білорусі.

Російсько-українська війна (1660—1663 рр.) — війна Юрія Хмельницького у ході російсько- польської війни 1654—1667 рр.

Московсько-польська війна 1654—1657 рр. (ще зустрічається назва — Війна за Україну) — багатоетапний військовий конфлікт за володіння українськими землями між [Річчю Посполитою](#) та [Московським царством](#). У польській історіографії ця війна є частиною іншої війни відомої під назвою [«Потоп»](#) («Potop»).

Одночасне [вторгнення Швеції](#) в [Річ Посполиту](#) і [шведсько-литовська унія](#) привели до [Віленського перемир'я](#) московитів [з поляками](#) і початку [московсько-шведської війни 1656—1658 рр.](#)

До 1655 р. московські війська зайняли майже все [Велике князівство Литовське](#) зі столицею [Вільном](#). У той же час на Польщу рушив шведський король [Карл X Густав](#) і захопив [Варшаву](#) та [Краків](#). Тоді серед польських магнатів постала партія, що хотіла на польському престолі посадити царя [Олексія Михайловича](#). Цар, задоволений таким розвитком війни, згодився на переговори.

Московські послы почали переговори з [поляками](#), але одночасно до переговорів [козацьких](#) послів не допустили; московська делегація впевнено вважала, що вона сама може вирішити українські справи.

Ця поведінка викликала невдоволення [Хмельницького](#) та козацької старшини. Ставлення [Московії](#) до тогочасної України було не випадковим. Адже тодішню Україну (козаків) [Московія](#) використовувала за російські гроші у каральній експедиції проти Білорусі ([Білорусь](#) та [Україна](#) були у складі [Великого князівства Литовського](#) провінції [Речі Посполитої](#)).

Мапа військових дій

Ця інтрига слугувала на послаблення одної держави (польської) на користь іншої (російської). Що призвело не лише до ганебності та принизливості української сторони, але й до [геноциду білоруського народу](#) заподіяного російським військом за участі [українського козацтва \(етнічної чистки у Білорусі\)](#). Адже [білоруси](#) не бажали вступати в лави українського козацтва під владою царя [Московії](#), до чого їх схилила українська сторона.

[Українські козаки](#) під орудою козацького полковника [Івана Золотаренко](#) допомагали [московським воєводам](#) за російські гроші й під керівництвом [московського](#) царя призвести до загибелі половини [білоруського народу](#)). Коли тотально вирізалися мирні мешканці білоруських провінцій ([повіт](#) за [повітом](#)) — 50% мирного народу [Білої Русі](#) були втрачені назавжди. Наприклад, у м. [Мстиславлі](#) у 1654 р. від рук російських військ 15 000 білорусів загинуло, а живими лишилося біля 700 мешканців.

Дії [Івана Золотаренко](#) на користь утвердження [Московського царства](#) не були відокремленими від особистого та безпосереднього керівництва [Богдана Хмельницького](#), адже навіть дружиною Б. Хмельницького була [Ганна Золотаренко](#) сестра І. Золотаренко.

У результаті московсько-польських переговорів у жовтні [1656](#) р. був підписаний [Віленський мир](#). Після цього, московські

війська увійшли до Шведської [Лівонії](#) та взяли в облогу [Ригу](#). Розпочалась [російсько-шведська війна 1656—1658](#) рр.

Московсько-польський мир порушував [Переяславську угоду](#). Москва ставала союзницею Польщі. Крім того московсько-польський союз був спрямований проти нового союзника України — короля шведського Карла Густава.

Віленський мир викликав обурення у Б. Хмельницького та козацької старшини. На Раді, скликаній у [Чигирині](#) козацькій Раді, всі присутні полковники, осавули, сотники присягли гетьману, що будуть спільно боротися за Україну.

Сам [Богдан Хмельницький](#) розгорнув активну діяльність із створення коаліції з низки європейських країн, що мала вирішити «польське питання». До неї входили Швеція, [Бранденбург](#), [Трансільванія](#), [Молдавія](#), [Валахія](#) і Литва. Сам Хмельницький мав отримати титул «Дідичного князя» (Великого князя). Проте смерть гетьмана (в серпні [1657](#) р.) не дозволила реалізуватися цим планам. Гетьман [Іван Виговський](#) уклав із поляками [Гадяцьку угоду](#), і [1658](#) р. військові дії між Московою та Польщею відновилися.

Офіційним закінченням війни вважається [Андрусівський мир](#). Війна закінчилася значними територіальними надбаннями Москви та ознаменувало собою початок зростання міці [Московського царства](#) як великої держави в Східній Європі, та перетворення її на Російську імперію.

[Російсько-українська війна \(1665—1676 рр.\) — війна Петра Дорошенка у ході російсько-польської війни 1654–1667 рр. і російсько-турецької війни 1676–1681 рр.](#)

[Московсько-польська війна 1654–1657 рр.](#)

Московсько-польська війна 1654–1657 рр. (ще зустрічається назва — Війна за Україну) — багатоетапний військовий конфлікт за володіння українськими землями між [Річчю Посполитою](#) та [Московським царством](#).

У польській історіографії ця війна є частиною іншої війни відомої під назвою [«Потоп»](#) («Potop»).

Одночасне [вторгнення Швеції](#) в [Річ Посполиту](#) і [шведсько-](#)

[литовська унія](#) привели до [Віленського перемир'я](#) московитів [зполяками](#) і початку [московсько-шведської війни 1656–1658 рр.](#)

До [1655](#) р. московські війська зайняли майже все [Велике князівство Литовське](#) зі столицею [Вільном](#). У той же час на Польщу рушив шведський король [Карл X Густав](#) і захопив [Варшаву](#) та [Краків](#). Тоді серед польських магнатів постала партія, що хотіла на польському престолі посадити царя [Олексія Михайловича](#). Цар, задоволений таким розвитком війни, згодився на переговори.

Московські послы почали переговори з [поляками](#), але одночасно до переговорів [козацьких](#) послів не допустили; московська делегація впевнено вважала, що вона сама може вирішити українські справи.

Ця поведінка викликала невдоволення [Хмельницького](#) та козацької старшини. Ставлення [Московії](#) до тогочасної України було не випадковим.

Адже тодішню Україну (козаків) [Московія](#) використовувала за російські гроші у каральній експедиції проти Білорусі ([Білорусь](#) та [Україна](#) були у складі [Великого князівства Литовського](#) провінції [Речі Посполитої](#)).

Ця інтрига слугувала на послаблення одної держави (польської) на користь іншої (російської). Що призвело не лише до ганебності та принизливості української сторони, але й до [геноциду білоруського народу](#) заподіяного російським військом за участі [українського козацтва \(етнічної чистки у Білорусі\)](#). Адже [білоруси](#) не бажали вступати в лави українського козацтва під владою царя [Московії](#), до чого їх шхилляла українська сторона.

[Українські козаки](#) під орудою козацького полковника [Івана Золотаренко](#) допомагали [московським воєводам](#) за російські гроші й під керівництвом [московського](#) царя призвести до загибелі половини [білоруського народу](#)). Коли тотально вирізалися мирні мешканці білоруських провінцій ([повіт](#) за повітом) — 50% мирного народу [Білої Русі](#) були втрачені назавжди.

Наприклад, у м. [Мстиславлі](#) у 1654 р. від рук російських військ 15 000 білорусів загинуло, а живими лишилося біля 700 мешканців.

Дії [Івана Золотаренко](#) на користь утвердження [Московського](#)

[царства](#) не були відокремленими від особистого та безпосереднього керівництва [Богдана Хмельницького](#), адже навіть дружиною Б. Хмельницького була [Ганна Золотаренко](#) сестра І. Золотаренко.

У результаті московсько-польських переговорів у жовтні [1656](#) р. був підписаний [Віленський мир](#). Після цього, московські війська увійшли до Шведської [Лівонії](#) та взяли в облогу [Ригу](#). Розпочалась [російсько-шведська війна 1656—1658](#) рр.

Московсько-польський мир порушував [Переяславську угоду](#). Москва ставала союзницею Польщі. Крім того московсько-польський союз був спрямований проти нового союзника України — короля шведського Карла Густава.

Віленський мир викликав обурення у Б. Хмельницького та козацької старшини. На Раді, скликаній у [Чигирині](#) козацькій Раді, всі присутні полковники, осавули, сотники присягли гетьману, що будуть спільно боротися за Україну.

Сам [Богдан Хмельницький](#) розгорнув активну діяльність із створення коаліції з низки європейських країн, що мала вирішити «польське питання». До неї входили Швеція, [Бранденбург](#), [Трансільванія](#), [Молдавія](#), [Валахія](#) і Литва. Сам Хмельницький мав отримати титул «Дідичного князя» (Великого князя). Проте смерть гетьмана (у серпні [1657](#) р.) не дозволила реалізуватися цим планам.

Гетьман [Іван Виговський](#) уклав із поляками [Галяцьку угоду](#), і [1658](#) р. військові дії між Московією та Польщею відновилися.

Офіційним закінченням війни вважається [Андрусівський мир](#).

Московсько-турецька війна 1676—1681 рр.

Московсько-турецька війна 1676—1681 рр.— [війна Османської імперії](#) (разом з васалами: [Кримським ханством](#) та [Правобережним Гетьманатом](#)) з [Московським царством](#) за [українські землі](#). Під час царювання у Москві [Федора Олексійовича](#).

Причиною війни послужила спроба Османської імперії втрутитися у московсько-польське протистояння і захопити контроль над [Правобережною Україною](#). У [1656](#) р. пост великого візира Османської імперії захопила енергійна людина [Мехмед](#)

[Кепрюлю](#), яка зуміла підсилити дисципліну армії і завдати декілька поразок ворогам. [Австрія](#) вимушена була укласти у 1664 р. не особливо для неї вигідний [мир у Васваре](#), у 1669 р. османи завоювали [Крит](#).

У 1669 р. гетьман Правобережної України [Петро Дорошенко](#) став васалом Османської імперії. Восени 1671 р. польська армія на чолі з Яном III Собеським повела наступ на Поділля й захопила Брацлав, Могилів та Вінницю. Навесні 1672 р. почалися широкомасштабні воєнні дії.

6 жовтня 1672 р. цар Олексій Михайлович оголосив війну Османській імперії та Кримському ханству: «В нынешнем во 181 году (1672) октября в 6 день, по указу великого царя и великого князя Алексея Михайловича всея Великия и Малыя и Белья Росии самодержца, сказано всем на Москве и в городаы его великого государя грамоты посланы, что к великому государю, к его царскому величеству писал брат его государев... объявляя, что султан Турский с ханом Крымским на пагубу государств христианских начав от коруны польской в государство его вступил и... город Каменец-Подольской в подданство себе привел и учинил себе в том городе пристанище».

27 серпня 1672 р. об'єднана українсько-турецько-татарська армія, яку очолював гетьман Петро Дорошенко, турецький султан Мухаммед IV і кримський хан Селім-Гірей, здобула фортецю Кам'янець (Кам'янець-Подільський) і вирушила на Галичину.

На початку вересня 1672 р. союзницькі війська обложили Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд 5 жовтня 1672 р. уклав Бучацький мирний договір. Укладення Бучацького договору, за яким Польща відмовилася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як нагоду, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя.

У 1676 р. Дорошенко з 12-тисячним загоном захопив [Чигирин](#), розраховуючи на підхід османського війська, але весною 1676 р. московсько-українські війська під командуванням [Самойловича](#) і московського [воєначальника Григорія Романдовського](#) взяли в облогу Чигирин і змусили Дорошенко капітулювати. Залишивши у Чигирині гарнізон, російсько-українські війська відійшли на лівий берег [Дніпра](#). Султан призначив гетьманом Правобережної України Юрія

Хмельницького, котрий знаходився у нього у полоні, і у липні [1677](#) р. вирушив на Чигирин з 120-тисячною кримсько-османською армією Ібрахіма-Паші. Російський гарнізон Чигирин витримав 3-тижневу облогу, а війська Самойловича і Ромодановського (52—57 тисяч чоловік) [28 серпня \(7 вересня\)](#), що підійшли, розбили турецько-татарські війська у [битві під Бужином](#) і примусили їх відступити.

За наполяганням Ромодановського і Самойловича Чигирин був укріплений і невдовзі став оплотом проти майбутніх нападів османів. Воеводою до Чигирин був призначений І. І. Ржевський. Він узяв з собою досить великий військовий загін, багато запасів хліба, пороху і зброї.

Напад Османської імперії не примусив себе довго чекати: у липні [1678](#) р. кримсько-османська армія (близько 200 тисяч чоловік) великого візира Кара-Мустафи оточила Чигирин. Московсько-українські війська (120 тисяч чоловік) під командуванням Ромодановського і Самойловича розбили османський передовий загін, але далі діяли поволі і нерішуче та підійшли до Чигирин 11 (21) серпня, коли військам Османа вдалося вже захопити його.

Османи захопили Чигирин, винищили московський і козацький загопи, спалили і зруйнували місто вщент. Московсько-українська армія покинула Чигирин напризволяще і відступила за [Дніпро](#), відбивши напади османської армії, яка їх переслідувала. Ромодановський був відкликаний до [Москви](#), Самойлович же залишився один на правій стороні Дніпра. Незабаром він повернувся на лівий берег Дніпра. Його син, Семен, випалив на правій стороні всі села, міста і містечка, щоб ворожим людям надалі притулку не було. Османи ж пішли за [Дунай](#), спаливши Чигирин (див. [Чигиринські походи](#)).

У [1679—1680](#) рр. московські війська відбили напади кримських татар. У Москві дуже боялися нового походу військ Туреччини, і щоб попередити його і напад кримського хана, у грудні [1678](#) р. до [Константинополя](#) був посланий дворянин Даудов з пропозицією відновити дружні відносини. Гетьман Самойлович, з яким радилися із цього приводу, також схвально відносився до думки про укладення миру з Османською імперією і Кримським ханством. Прагнули миру і в самій Османській імперії.

Восени [1679](#) року Даудов повернувся назад з грамотою від великого візира, який вимагав для переговорів про укладення миру присилання особливого посла і пропонував, зі свого боку, відправити посланника до Криму для ведення мирних переговорів.

Наприкінці [1679](#) р. до [Криму](#) до хана Мураду Гірея були відправлені з Москви Сухотін і дяк Михайлов, але це посольство кінчилося нічим, оскільки дяк Михайлов свавільно залишив Сухотіна і виїхав до Москви.

У серпні 1680 р. були послані стольник Василь Тяпкин, що побував раніше у Польщі і досить вже досвідчений дипломат, дяк Микита Зотов та український писар Семен Ракович.

Після довгих зусиль, при яких хан загрожував тортурами, посланники уклали договір на наступних умовах: перемир'я повинне тривати 20 років, починаючи з [3 січня 1681](#) р.

Кордон між двома державами встановлювався по річці Дніпро; протягом 20 років місцевість між Південним Бугом і Дніпром повинна залишатися нейтральною і незаселеною та інші умови.

[Російсько-українська війна \(1708—1709 рр.\) — війна Івана Мазепи в ході Північної війни](#)

Велика Північна війна в Україні (1708–1713 рр.) — війна між Росією з одного боку та [Швецією](#) та [Османською імперією](#) з іншого.

З початком [Північної війни](#) Україна, як сателіт Московського царства, постачала московським військам живу силу, амуніцію, фураж та продовольство. З приходом [Карла XII](#) в Україну гетьман [Іван Мазепа](#) уклав з королем [Українсько-Шведський союз](#) та виступив проти [Петра I](#). Слідом за гетьманом, на бік шведів перейшло й [Військо Запорізьке](#) на чолі з кошовим отаманом [Костем Гордієнко](#).

Після [Батуринської трагедії](#) та [Полтавської битви](#) українські козаки, що виступили проти Петра, відійшли разом з Мазепою та Карлом до Бендер.

Після смерті Мазепи гетьманом України був обраний [Пилип Орлик](#), який продовжив боротьбу за незалежність України. У 1711 р. українські козаки, спільно з татарами, [організували похід на Київщину](#). Проте, через підступний відступ татар похід

закінчився невдало, й Орлик відступив.

Весь цей час король Карл XII та гетьман Орлик проводили дипломатичну роботу у Туреччині та багатьох європейських столицях, з метою організації проти московської коаліції. Проте ці зусилля не увінчалися успіхом.

Московії вдалося уникнути масштабних військових дій з боку Туреччини за допомогою дипломатичних зусиль та підкупів турецьких чиновників. Черговий мирний договір був підписаний 17 квітня 1712 р. Проте, 30 квітня 1713 р. султан [Ахмед III](#) оголосили нову війну. Однак, не було проведено ніяких значних бойових дій.

Протягом 1713 р. — Московське царство та Османська імперія остаточно припинили військові дії. Карл XII залишив територію Османської імперії та вирушив до Швеції.

Після початку російсько-шведської війни, становище Гетьманщини у складі Московського царства ще більш ускладнилось. Цар Петро I постійно вимагав від гетьмана Івана Мазепи все більше допомоги живою силою, провіантом та амуніцією. Крім того, українські козаки та старшина постійно скаржились на утиски та побори з боку московських військ. Грабункам піддавалось й цивільне населення Гетьманщини. У квітні 1704 р. видано царський наказ козацькому війську про боротьбу проти загонів магнатів, — прихильників шведів. Вступ козацьких полків на Правобережжя.

Одночасно, починаючи з 1706 р. Мазепа вів листування з [Станіславом Ліщинським](#) (через княгиню Дольську).

На початку жовтня 1708 р. — армія Карла XII, виснажена та відчуваючи брак боєприпасів, зазнала декілька локальних поразок на шляху між Могильовом та Смоленськом. Крім того, загін під командуванням Лагеркруна, через незнання місцевості не зміг зайняти [Стародуб](#). Чим миттєво скористалась російська армія. Після зайняття Старобуда та Почепи, московські війська перекрили шведам останню можливість отримати необхідне продовольство.

21 жовтня 1708 р. — шведська армія, не дійшовши до Смоленська, повернула на південь — з Кортеничів до північних кордонів України (район Стародуба, переправа через Десну). Петро I вислав гетьману наказ негайно виступити до Стародуба, на з'єднання з генералом Іфландом.

Гетьман Мазепа, порадившись з полковниками, вирішив не йти на Стародуб, а відправив посла до Карла XII з проханням протекції.

Довідавшись про перехід гетьмана на бік шведів, Петро I наказав схопити Мазепу та вислав декілька каральних загонів, для недопущення масових виступів проти московських військ в Україні, а війська під командуванням Шереметьєва взяли в облогу Батурин.

Після розгрому Лівонського корпусу, у шведів залишилось 32 тисячі вояків (замість запланованих 40 тисяч). Пороху та продовольства у них було мало, але Карл XII сподівався на великий арсенал та склади гетьмана Мазепи, що знаходились у [Батурині](#).

[23 жовтня 1708](#) р. Мазепа перебував в Батурині. Проте залишив майже неприступну фортецю, та вже 24 жовтня (4 листопада) — переправився через Десну та зустрівся з передовим загonom шведів. [26 жовтня \(6 листопада\)](#) 1708 р., у селі Орловка (70 км. Від Батурина) він прибув до штабу Карла XII.

При ньому на той час перебувало особисте надвірне військо, сотні [виборних козаків Прилуцького, Лубенського та Миргородського](#) полків, кілька сот [сердюків](#), три [компанійські](#) полки — [Галагана](#), Кожуховського та Андрія Малама.

Загальна чисельність гетьманців становила приблизно 3.5 — 4 тис. вояків. Решта особового складу трьох вищезгаданих козацьких полків, на чолі з наказним полтавським полковником [Григорієм Герциком](#), разом з кількома сердюцькими полками очолюваних [Чечелем](#) залишились залогою у [Батурині](#). Зі старшини гетьмана супроводжували — [Іван Ломиковський](#), [Василь Чуйкевич](#), [Пилип Орлик](#), [Михайло Гамалія](#), [Дмитро Максимович](#), [Федір Мирович](#) та [Іван Сулима](#).

З полковників — прилуцький [Дмитро Горленко](#), лубенський [Дмитро Зеленський](#), чигиринський [Костянтин Мокієвський](#), корсунський [Андрій Кандиба](#) та миргородський [Данило Апостол](#) (останній незабаром, разом з Галаганом, перейшли на бік Петра I). [28 жовтня \(8 листопада\)](#) відбулась зустріч шведського короля та українського гетьмана.

На початку листопада відбувалась переправа шведських військ через Десну, що ускладнювалась дією московських військ під командуванням генерала Халларта. 13 листопада переправа на

західний берег Десну було завершено.

Три полки — [Миргородський](#), [Лубенський](#) та [Прилуцький](#) відмовились приєднатися до московських військ та чекали наказів гетьмана Мазепи.

Тим часом тривала облога Батурина. У А. Меншикова під Батуриним було 30 тис. вояків та 20 гармат, у коменданта фортеці полковника Дмитра Чечеля — 10 тис. козаків та 40 гармат. Місто було добре захищене, мало значні запаси зброї та продовольства. Воно могло витримати тривалу облогу та дочекатися підходу військ гетьмана й шведського короля. Проте, через зраду сотника Івана Носа, [фортеця](#) упала, всі її захисники були страчені, а великі запаси зброї потрапили до московитів.

Після взяття та спалення Батурина, Петро I вислав 30 тис. військо на Запорізьку Січ. Полковник [Іван Скоропадський](#), який спочатку виступив на боці Мазепи, без бою здав Стародуб та приєднався до Петра.

Захоплення Батурина мало ще один наслідок. В козацькому середовищі почались хитання. Петро I розіслав по всіх українських містах універсали, де клеймив Мазепу, як зрадника, та закликав народ повстати проти шведських загарбників. Навіть ті козаки та полковники, які спочатку пішли за Мазепою, покинули шведський табір та зайняли вичікувальну позицію. Також московські війська взяли й Білу Церкву, де знаходилась гетьманська скарбниця та ще одні склади. Прихильників гетьмана, московський цар наказав страчувати, каральні загони були розіслані по всій Україні.

22 листопада 1708 р. шведська армія та війська Мазепи підійшли до [Батурина](#), але побачили там тільки руїну та згарище. 22 листопада — армія союзників отаборилась у Ромнах. Тут вони отримали звістки про наміри польського короля Станіслава прийти до них на допомогу, та обіцянки турків продати шведам необхідну кількість пороху, амуніції та свинцю.

«Зустріч гетьмана І. Мазепи з кошовим Січі Костем Гордієнком» [П. Андрусів](#)

Тим часом московські війська вирушили на Гадяч, й шведський король був вимушений йти головним обозом на допомогу своїм загонам. Проте, у грудні вдарили сильні морози, й як писав Станіслав Понятовський: «перш ніж дійти до Гадяча, шведи втратили понад 3 тисячі солдат, замерзлих на смерть, багато коней та допоміжного персоналу при повозках».

22 грудня 1708 р. (2 січня 1709 р.) шведський король покинув взятий Гадяч та вирушив назад у бік Ромен. Протягом зими 1709 р. відбувались локальні бої поблизу Веприка, Лохвиць, Краснокутська, Олешні тощо

До весни 1709 р. шведська армія, була виснажена лютими зимовими морозами та постійними локальними сутичками з московської армією. Карл XII планував рушити на Харків, й далі — на Москву, але знову втрутилась погода. Весняні паводки та відлиги розмили всі дороги, і унеможливили переправи шведському війську. Через розмитість доріг шведи втратили майже весь свій обоз. Дійшовши до Коломака союзники зупинилися та вимушені були відступити до Опішні, а 2 (13) березня — до Будищ. Під час компанії по Слободській Україні шведі знищили та пограбували села та містечка — [Коломак](#), [Котельву](#), [Краснокутськ](#), [Городне](#) та інші, проте [убою під Городним](#) зазнали поразки, і сам Карл ледь урятувався від

полону.

За зиму шведська армія суттєво скоротилась. Шведські історики дають цифри 25 — 28 тисяч вояків. До того ж операція по закупівлі пороху у турків так й не відбулася. Не вдалося оволодіти Полтавою — її гарнізон, що складався з російських солдат та місцевих козаків відбив всі атаки. Не надійшло й очікуваної Карлом військової допомоги від татар й турків. Це було пов'язано з тим, що Петро I в Азові зустрівся з Кападжи-пашою, неофіційним представником турецького султана в Кримському ханстві. Він дав Кападжи-паші велику суму грошей та відпустив полонених мусульман. Приблизно в той самий час в Константинополі, під час зустрічі московського посла П. Толстого з великим визирем Черлюлю Алі-пашою, посол вручив візиту також щедрі дарунки від московського царя. Одночасно до султана Ахмеда III надходили «чутки», що Карл XII збирається укласти мир з Петром й одружитися на його сестрі Софії. Після всього цього султан Ахмед III заборонив кримському хану Девлет-Гірею «воювати московитів» й зайняв нейтральну позицію.

Поки татари та поляки не поспішали на допомогу шведам, у Карла XII та Мазепи з'явився новий союзник — Запорізька Січ. Кошовий отаман Кость Гордієнко, на чолі запорожців, виступив проти трьох московських полків під орудою полковника Кембела та прислав до короля посла з пропозицією союзу.

В кінці березня 1709 р. Кошовий отаман Кость Гордієнко, разом з 8 тисячами козаків присягнув на вірність Карлу XII та гетьману І. Мазепі. Гетьман, зі свого боку, виділив 60 тис. талерів з власної скарбниці на потреби війська.

Протягом квітня 1709 р. шведські полки поступово підтягнулися під Полтаву, яку Карл XII вирішив взяти в облогу та очікувати вирішального бою з Петром I. 24 квітня відбулась перша спроба взяти фортецю штурмом. На штурм пішло близько 3 тисяч шведських солдат, проте через брак пороху та гармат, штурм пройшов невдало.

11 травня почалась повна облога Полтавської фортеці. На той час в Полтаві перебувало 30 гармат та 4,5 тисячна московська залога.

Тим часом, союзникам було нанесено чергового суттєвого удару. Цар Петро, послав до кордонів Польщі зведений загін

піхоти князя Д. Голицина та кавалерії Х Гольца. Під містечком Підкамень московські війська перетнули шлях війську короля Станислава, й той, не дочекавшись підмоги від загонів фон Крассова був розбитий, та вимушений втікати до Варшави. За два дні до Полтавської битви генерал Х. Гольц розбив загін ще одного союзника шведів — воєводи Сапіги.

Під Полтавою у шведів було 4 гармати та обмаль пороху не тільки для гармат, але й для рушниць. У московській армії було 72 гармати (враховуючи 40, що вони забрали в Батурині) й вдосталь пороху, зброї й амуніції.

Тим часом, цар Петро, зібравши достатньо велику армію, почав форсувати Ворсклу. Робили вони це обманними маневрами, то на південь, то на північ від Полтави. 16 (27) червня 1709 р., виїхав з загоном до місця чергового форсування московських військ — селища Нижні Млини, Карл XII був важко поранений випадковою кулею. Рана викликала хворобу й король, захворівши, лежав з високою температурою.

27 червня (8 липня) почалась Полтавська битва. Шведська армія вступила у бій у кількості 19 700 чоловік. Під час битви полягло 6 900 шведів. В полон потрапило — 2 800. Втрати московського війська оцінюють бл. 1 500 солдат. Скільки загинуло українців та скільки потрапило у полон достеменно не відомо, оскільки, московські війська ставились до українців як до «зрадників» катували та страчували їх. Відомо, що після Полтавської битви, разом з Мазепою, відступало бл. 20 000 чоловік (з них 16 тис. шведів, а також запорожці, цивільні, козаки з сім'ями та дітьми).

Всього в шведсько-українському обозі з Полтави відступало бл. 16 000 шведів. Їх переслідували 12 -тисячне московське військо під командуванням М. Голицина та Р. Багера. Згодом їм на допомогу було вислано шість полків А. Меншикова.

Дійшовши до [Переволочної](#) шведи зрозуміли, що, після [взяття та руйнування її московськими військами](#), переправитись тут неможливо. Все ж, Карл, Мазепа, частина офіцерів, козацької старшини та поранених (всього 1300 шведів та 1500 українців) було переправлено на інший бік. Тим часом, підійшли московські війська та оточили табір шведів.

30 червня (11 липня) 1709 р. — оточена 16-тисячна шведська армія здалась на милість московських військ. Шведів було

заарештовано та розіслано вглиб Московії. Багато з них загинуло не дочекавшись кінця війни. Багато найманців, що служило у шведській армії перейшло на службу до Петра.

17 липня шведсько-український обоз дістався Буга та почалась переправа до Очакова. Однак, переправа відбувалась досить повільно. 20 липня до табору підійшли московські війська князя Волконського, які захопили у полон бл. 300 шведів та вбили понад 500 українських козаків.

1 серпня — з Очакова Карл XII та Мазепа, з залишками обозу, перебрались до Бендер. Дипломатичними зусиллями шведський король намагався організувати антимосковський союз з Туреччини, Польщі та інших європейських країн. Проте союзники не поспішали починати військові дії проти Москви. Тим часом, Петро I організував анти шведський союз з Данії та . Одночасно у Польщі був усунутий від влади про шведський король Станіслав.

У Бендерах Карл та Мазепа виявились заблокованими, оскільки шлях до Польщі їм перетнули московські війська, що розташувався поблизу Чернівців.

21 вересня (2 жовтня) 1709 р. помер гетьман Іван Мазепа. Козаки обрали новим гетьманом генерального писаря Пилипа Орлика, який продовжив справу Мазепа з визволення України.

Проте антимосковська коаліція складалась не так швидко, як на те сподівались союзники. Лише 20 листопада (1 грудня) 1710 р. Туреччина оголосила війну Московії. Турецьке військо на чолі з великим візиром Нуман-пашою виступила у похід. Проте війська просувались дуже повільно, й дійшли Дунаю тільки в середині червня 1711 р.

У січні 1711 р. гетьман [Пилип Орлик](#) розпочав [військовий похід на Правобережну Україну](#) за підтримки татар кримського хана Девлет-Гірея. Українсько-татарське військо дійшло до [Білої Церкви](#). Спочатку місцеве населення підтримало військо Орлика. Проте згодом, татари, порушивши угоду, почали грабунки та браття «ясиру». У той же час — московське військо розпочало наступ, і вибило Орлика на турецьку територію.

11 листопада (31 жовтня) 1712 р. Туреччина знову оголосила війну Петру I. Проте активних військових дій не відбувалось. На початку 1713 р. Карл XII залишив Бендери, а 1714 р. — повернувся до Швеції.

У 1721 р. було укладено [Ніштадську угоду](#), відповідно до якої шведські полонені повернулись додому.

У результаті війни Московія перетворилась на Росію, й почала звільнятися від свого старого ворога, могутнього сусіда, який закривав вихід до Балтійського моря. Водночас, Полтавська битва стала колосальною катастрофою не тільки для Швеції, але й для [Європи](#); вона зламала колишній баланс влади, — могутність після Полтави переходить від Швеції до Росії, яка міцніше і перетворюється у велику державу. Україна з 1709 р. втрачає свою незалежність, юридичні і міжнародно-правові чинники, а тому перестає існувати як держава.

[Ліквідація Запорозької Січі \(1775 р.\)](#)

Ліквідація Запорізької Січі 1775 р. — насильницьке знищення московськими військами українського козацького утворення — [Підпільненської Січі](#), та остаточна ліквідація [Запорізької Січі](#) як козацької автономії. У наслідку цього [Військо Запорозьке Низове](#) припинило своє існування.

Вже у другій чверті XVIII ст. було зрозуміло, що російська влада не має жодних намірів щодо збереження української автономії, передбаченої ще [Березневими статтями 1654 р.](#) Після палацового перевороту 1762 р. на московський імператорський престол зійшла [Катерина II](#), дружина [імператора Петра III](#), яка одразу спрямувала всі зусилля на посилення влади самодержавства у величезній імперії. Важливим аспектом у політиці імператриці стало так зване «зросійщення ополячених окраїн» (під «окраїнами» царизм вбачав українські та білоруські землі). Такі плани Катерини II не передбачали ні існування козацької держави [Гетьманщини](#), ні козацьких вольностей, ні Запорізької Січі.

Коли у 1764 р. було ліквідовано [Гетьманщину](#), а ще через рік — [полково-сотенний устрій на Слобожанщині](#), останнім оплотом української свободи залишалася [Запорізька Січ](#), яку в панівних колах Росії бачили як «кубло бунтівників та бандитів». Московська влада лише чекала слушної нагоди для ліквідації козацької вольниці.

«Зруйнування Січі» [С.Чайка](#) 2001 р.

Така нагода припала на [1775](#) р., коли закінчилася [Російсько-турецька війна \(1768—1774 рр.\)](#), яку Москві допомогли виграти запорожці, і козаки стали непотрібні. На початку червня 1775 р. російські війська під командуванням [Петра Текелія](#), які поверталися з турецького походу, раптово оточили Січ. Козаки не чекали на такий розвиток подій, а тому на Запоріжжі тоді перебувало зовсім мало вояків. Більшість запорожців ще не встигла повернутися з турецьких походів, або перебувала на промислах. На Січі зібралася рада на чолі з кошовим отаманом [Петром Калнишевським](#), яка вирішила не проливати християнської крові та добровільно склала зброю перед московитами. [16 червня](#) 1775 р. російськими військами було повністю зруйновано Січ, а все майно та козацькі архіви було вивезено до [Петербургу](#). Козацьку старшину та кошового отамана Петра Калнишевського звинуватили у зраді та засудили до каторги.

Лише [3 серпня 1775](#) р. імператриця Катерина II видала спеціальний [маніфест](#), який офіційно сповіщав про причини ліквідації Січі. У цьому документі козацька-лицарська Січ зображувалася як «кубло пияк та розбишак», які жили в неуцтві та заважали царизму вести торгові та культурні зв'язки з сусідами. Про пролиту козацьку кров за царську Росію в ньому не було ні слова.

Мы восхотѣли чрезъ сіе объявить во всей Нашей

Имперіи къ общему извѣстію Нашимъ всѣмъ вѣрноподаннымъ, что Сѣчь Запорожская въ конецъ уже разрушена, со истребленіемъ на будущее время и самага названія Запорожскихъ Козаковъ... сочли Мы себя нынѣ обязанными предъ Богомъ, предъ Имперією Нашею и предъ самымъ вообще человѣчествомъ разрушить Сѣчу Запорожскую и имя Козаковъ, отъ оной заимствованное. Въ слѣдствіе того 4 Іюня Нашимъ Генераль-Порутчикомъ Текелліемъ со ввѣренными ему отъ насъ войсками занята Сѣчь Запорожская въ совершенномъ порядкѣ и полной тишинѣ, безъ всякаго отъ Козаковъ сопротивленія... нѣтъ теперъ болѣе Сѣчи Запорожской въ политическомъ ея уродствѣ, слѣдовательно же и Козаковъ сего имени..."

Данъ въ Москвѣ, отъ Рождества Христова тысяща семь сотъ семьдесятъ пятаго года, Августа третьяго дня, а Государствованія Нашего четвертагонадесять лѣта.

Незадовго до руйнування Січі, козацький флот майже всім складом був переведений на [Дунай](#). Турецький султан виділив козакам під [Задунайську Січ](#) острів святого Юрія з Сулинським і Георгіївським гирлами Дунаю та видав клейноди — булаву, бунчук, печатку та висвячену Константинопольським патріархом корогву.

Організація й швидке зміцнення Задунайської Січі викликало все більші симпатії в українського населення і унеможливило участь у війні українців на стороні Росії.

Таким чином руйнація Запорізької Січі та утворення непідконтрольної Петербургу Задунайської Січі призвели до того, що південно-західні кордони Російської імперії виявились безборонними. [31 жовтня 1776](#) р. [Потьомкін](#) про це доповідав Катерині II.

Спроба утримати козаків від еміграції за Дунай та на Забужжя не дала результатів. Тоді Катерина II [5 травня 1779](#) р. і [27 квітня 1780](#) р. видала маніфести з проханням до козаків повернутися у рідний край, обіцяючи дати кожному з них землю і службу за російськими чинами. Ці заклики також не дали результатів.

[Задунайська Січ](#) з перервами та численними переїздами з місця на місце проіснувала до [1828](#) р. Січ же Запорізька

залишилась в пам'яті українців на віки.

Радянсько-українська війна (1918–1920 рр.) — війна радянської влади проти УНР

Радянсько-українська війна, більшовицько-українська війна — збройний конфлікт між Радянською Росією та Українською Народною Республікою (УНР) у 1917–1921 рр. за контроль над українськими землями, колишніми південно-західними губерніями Російської імперії. Складова частина громадянської війни на території колишньої Російської імперії. Формально була війною між прихильниками незалежної України зі столицею у Києві (УНР) і більшовицької маріонеткової держави — Української Соціалістичної Радянської Республіки (до 1919 р. відомої як Українська Народна Республіка Рад) зі столицею у Харкові. Призвела до значних втрат у тогочасному українському суспільстві. Закінчилася поразкою УНР, більшовицькою окупацією України і входженням УСРР до складу Радянського Союзу у 1922 р. Інша назва — московсько-українська війна.

7 (20) листопада 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила III Універсалом створення автономної Української Народної Республіки зі столицею у Києві.

ПЕРША РАДЯНСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

Це викликало роздратування російського уряду — більшовицької Ради народних комісарів, тому вона вирішила захопити владу в Україні шляхом збройного повстання у Києві.

Проте, у ніч з 29 листопада (11 грудня) на 30 листопада (12 грудня) 1917 р. українські війська, лояльні до Центральної Ради, придушили повстання, а заголотників вислали ешелонами за межі України. Більшовицькі відділи 2-го гвардійського корпусу під проводом Євгенії Бош, що їхали з фронту на захоплення Києва, були роззброєні 1-м українським корпусом Павла Скоропадського біля Жмеринки і відправлені до Росії. 30 листопада (12 грудня) 1917 р. спалахнуло більшовицьке повстання в Одесі, яке так само закінчилося поразкою

більшовиків.

4 (17) грудня 1917 р. Рада народних комісарів Росії надіслала ультиматум Українській Центральній Раді за підписами [Володимира Леніна](#) і [Лева Троцького](#). Більшовики вимагали легалізувати більшовицькі військові загони в Україні й припинити їх розбросення. Зазначалося, що у разі невиконання вимог російський радянський уряд вважатиме Центральну Раду у стані відкритої війни проти нього. 5 (18) грудня 1917 р., не дочекавшись відповіді від українського уряду, Рада народних комісарів Росії постановила вважати Українську Центральну Раду своїм ворогом. Головнокомандувачем радянських військ проти України було призначено [Володимира Овсієнка](#). З грудня того ж року біля північно-східних кордонів Української Народної Республіки стали концентруватися [червоні війська](#).

7 (20) грудня Українська Центральна Рада відправила відповідь Раді народних комісарів за підписом [Володимира Винниченка](#) та [Симона Петлюри](#), якою відхилила ультиматум. Розпочалася більшовицько-українська війна.

[Війська Радянської Української Народної Республіки](#) та [Радянської Росії](#) концентрувалися у Харкові, у районі [Гомеля](#) і під [Брянськом](#).

Бій під Крутами

Вони нараховували 160 тисяч вояків і склалися з частин

регулярної [Російської імператорської армії](#), червоногвардійських загонів із Росії та України, загонів [балтійських моряків](#).

Вище політичне керівництво військом здійснював [більшовик Володимир Овсієнко](#), а воєнне — [есер Михайло Муравйов](#). Тактика більшовиків полягала у просуванні лініями залізниць і встановленні контролю над великими промисловими й транспортними центрами. Ради розраховували на допомогу робітничих загонів у цих містах.

Воєнні сили УНР склали добровольчі формування [Вільного козацтва](#) та [українізовані добровольчі частини Російської імператорської армії](#). За кількістю [війська УНР](#) не поступалися [радянським](#), але були розпорошені по Україні, тоді як більшовики діяли на головних стратегічних напрямках.

Керівні діячі [КП\(б\)У](#) доби Визвольних змагань. Зліва направо: [Олександр Хмельницький](#), [Мойсей Рухимович](#), [Мойсей Грановський](#), [Володимир Юдовський](#), [Климент Ворошилов](#), [Володимир Мещеряков](#), [Микола Подвойський](#), [Анжеліка Балабанова](#), [Християн Раковський](#), [Микола Скрипник](#), [Володимир Затонський](#)

8 [\(21\) грудня 1917](#) р. більшовицькі [червоногвардійські загони](#) під проводом [Володимира Антонова-Овсієнка](#) вступили до [Харкова](#).

У ніч на 9 [\(22\) грудня](#) вони заволоділи містом. 12 [\(25\) грудня 1917](#) р., за сприяння Ради народних комісарів Росії,

більшовики провели у місті [Всеукраїнський з'їзд Рад](#), на якому проголосили створення [Радянської УНР](#) зі столицею Харкові. Українська Народна Республіка на чолі з Центральною Радою визнавалася нелегітимною. 17 (30) грудня 1917 р. [Центральний виконавчий комітет радянської УНР](#) проголосив маніфест про скинення влади Української Центральної Ради і Генерального секретаріату. Наявність в Україні двох центрів влади — київського національного і харківського радянського — дала змогу російським більшовикам формально залишатись осторонь війни, представивши її як [внутрішній конфлікт](#).

24-25 грудня відбувся [бій за станцію Лозова](#), тоді ж [повстали юнаки Чугуївської школи](#) (Історія Українського війська: Книга в двох частинах. — Ч. 2. — (Репринт). — Львів: Видання І. Тиктора, 1936. — 568 с.).

25 грудня 1917 ([7 січня 1918](#)) р. 30-тисячна російська армія чотирма групами вирушила з [Гомеля](#) і [Брянська](#) в Україну у напрямках [Чернігів-Бахмач](#), [Глухів-Конотоп](#), [Харків-Полтава-Лозова](#).

Одночасно у містах Лівобережжя було підготовлене повстання місцевих більшовицьких груп, при чому більшовицькою пропагандою було деморалізовано деякі українські гарнізони.

26.12.1917 р. більшовики зайняли [Харків](#) і, наступаючи звідти, захопили Лозову, [Катеринослав](#) (09.01.1918 р.), [Олександрівськ](#) (15.01.), [Полтаву](#) (20.01.). Брянська група захопила [Глухів](#) (19.01.) і [Конотоп](#) (16.01.) У середині січня розпочалися бої українських частин з силами 7-ої червоної армії, що розгорнула наступ від Жмеринки на Браїлів і Вінницю та зайняли Ямпільський повіт.

17 (4) січня червоні ради депутатів взяли владу в місті [Лебедин](#) та [Старобільську](#).

За допомогою червоногвардійського загону встановлена радянська влада у [Верхньодніпровську](#); червоногвардійські загони, що прибули з РСФРР, вступили у [Борзну](#). У ніч на 18 (5) січня 6 ешелонів революціонізованих частин 2-го Гвардійського корпусу 7-ї армії зайняли [Браїлів](#).

Одночасно група [М. Муравйова](#), наступаючи з Полтави, захопила [Ромодан](#), а звідти на північ — [Бахмач](#) (27.01), де зійшлися 3 російські групи, які під командуванням Муравйова

почали наступ на [Київ](#). Українська Центральна Рада для захисту столиці вислала військові частини, сформовані з добровольців, [на Полтаву](#) і Бахмач.

14 ([27](#)) [січня 1918](#) р. в [Одесі](#) та [Миколаєві](#) спалахнули більшовицькі повстання.

16 ([29](#)) [січня 1918](#) р. відбувся [бій під Крутами](#) в якому [Студентський Курінь](#) з 300 бійців був розбитий 4-тисячним більшовицьким загonom. Незважаючи на таку перевагу, муравйовці втратили 350 вояків, після чого 50 студентів-добровольців, взятих у полон, було розстріляно. Того ж дня у Києві спалахнуло [більшовицьке повстання робітників](#) на заводі «Арсенал». 23 січня ([4 лютого](#)) [1918](#) р. його придушили вояки [куреня Січових Стрільців](#) та Вільного Козацтва.

Перед лицем більшовицької загрози 2 лютого 1918 р. УЦР і її уряд перебрались з Києва до Вінниці. Наступ російських червоногвардійців з Бахмача і Лубнів на Київ тривав, і 08.02 український уряд залишив столицю. 26 січня ([8 лютого](#)) [1918](#) р. більшовицькі війська під командуванням Муравйова [захопили Київ](#), столицю УНР. Три дні у місті тривав терор, спрямований проти антибільшовицьких сил.

Ситуація у колишній Російській імперії у вересні 1918 р.

З Києва більшовицьке військо почало похід на Правобережжя, зводячи бої з частинами Вільного Козацтва. На Волині колишній російській 7 армії, яка переважно складалась з більшовиків, вдалося захопити [Проскурів](#), [Жмеринку](#),

[Козятин](#), [Бердичів](#), [Рівне](#) й [Шепетівку](#), а загони Української Центральної Ради обороняли позиції на лінії [Житомир-Коростень-Сарни](#). Після укладення [Берестейського миру](#) (9 лютого 1918 р.) і домовленості з німецьким і австрійським урядами про звільнення України від більшовицької окупації, українські частини під проводом генерала [К. Прісовського](#) і [С. Петлюри](#), разом з німецькими (з 24.02.1918 р.) і австрійськими (з 27.02) частинами повели успішні бої на Правобережжі під Житомиром, Бердичевом, Козятином, Бучею і 01.03.1918 р. звільнили Київ. Вночі з 21 на 22 лютого 1918 р. Звенигородський кіш Юрка Тютюнника розбив переважаючі сили більшовиків на станції [Бобринська](#).

Упродовж березня-квітня німецькі і австрійські війська звільнили Лівобережну Україну, а військові загони отамана [П. Болбочана](#) і [В. Сікевича](#) — [Крим](#) і [Донеччину](#). Переляканий німецьким наступом, [В. Ленін](#) доручив 14.03.1918 своєму представникові в Україні [С. Орджонікідзе](#) удавано українізувати російські загони [В. Антонова](#) і [Муравйова](#), однак і цей маневр не мав успіху. У той час бої відбувалися за залізничні вузли, а просування військових частин здійснювалося панцерниками залізничними коліями. Тим часом радянська Росія змушена була визнати умови Берестейського миру і згодом, 12.06.1918 р., підписала з Українською Державою [прелімінарний мир](#).

ДРУГА РАДЯНСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

Друга фаза радянсько-української війни розпочалася під час антигетьманського повстання, очолюваного [Директорією УНР](#). 17 листопада 1918 р. у Москві створено [Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України](#), який з допомогою частин Червоної армії на чолі з [В. Антоновим-Овсієнком](#), [Й. Сталіном](#) і [В. Затонським](#), без оголошення війни, у грудні 1918 р. почав з [Курська](#) наступ на Україну. В ніч на 18 листопада 1918 р. з Чернігівщини повідомили про оволодіння більшовиками [Глухівським повітом](#). 19 листопада радянські війська оволоділи [Ямполем](#) та [хутором Михайлівським](#), стискають кільце навколо [Глухова](#); 20 листопада — до станції [Коренево](#) (нині [Курська область РФ](#)). 26 листопада почався наступ авангарду радянських частин у напрямку [Мозир-Калинковичі](#). 7 грудня кордонна варта і

гетьманські сили полишили [Новгород-Сіверський](#), переїхавши до [Городні](#). 21 грудня радянські частини Окремої групи військ Курського напрямку зайняли міста Рильськ, Коренеєве, Пушкарну і Суджу та ряд інших населених пунктів, де до того були українські війська.

Проти цієї агресії [Директорія](#) вислала радянському урядові ноти протесту (31.12.1918 р., 3, 4 і 9.1.1919 р.). 5 січня 1919 р. з Москви надійшла нота народного комісара закордонних справ РСФРР Г.Чичеріна у відповідь на радіотелеграми уряду УНР від 31 грудня, 3 — 4 січня. У ній стверджувалося, що військ РСФРР в Україні нема, а проти Директорії воює армія «українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Директорія 16.1.1919 р. оголосила війну радянській Росії.

На той час українські військові сили склалися з регулярних формацій: [Корпус Січових Стрільців](#), [Запорізький корпус](#), а також з недисциплінованих повстанських загонів, якими командували політично нейтральні отамани ([Н. Махно](#), [М. Григоріїв](#), [Ангел](#), [Зелений](#) та ін.), які часто переходили на бік більшовиків.

Впродовж грудня 1918 — січня 1919 рр. більшовицькі війська, за співпраці деяких отаманів, зайняли Лівобережжя, а 5.2.1919 р. підійшли до Києва, і український уряд знову був примушений залишити столицю.

У лютому 1919 р. більшовики повели подвійний наступ: на півночі по лінії [Мозир-Коростень](#), [Лунинець-Сарни-Рівне](#), намагаючись відтягти відділи [Армії УНР](#) від [УГА](#), і на півдні з району [Кременчук-Катеринослав](#) через [Знам'янку](#) на [Бірзулу-Жмеринку](#), з метою ізолювати українські військові частини від десанту [Антанти](#).

На цьому відтинку [Армія УНР](#) зазнала поразки, бо в певний момент отаман [М. Григоріїв](#), незадоволений поступливістю Директорії супроти Антанти, перейшов на більшовицький бік. Третя більшовицька група повела наступ з Києва в напрямі [Бердичів-Козятин-Жмеринка](#), щоб не допустити з'єднання між північними і південними частинами [Армії УНР](#).

У березні 1919 р. військо [УНР](#) перейшло у [контрнаступ](#), завдаючи відчутних ударів більшовикам у районі [Бердичів-Козятин-Житомир](#) і підступаючи аж під [Київ](#). Цей стратегічний маневр [Армії УНР](#) унеможлилював спробу більшовиків

прорватися через Румунію на Угорщину для допомоги військовим частинам Бели Куна, які захопили владу в Угорщині. У квітні [1919](#) р. більшовики скористалися з відходу військ Антанти, щоб наступом на середньому відтинку на Жмеринку відтяти українську південну групу від решти Армії УНР; через непослух отамана [О. Волоха](#) ця група мусила [16.4.1919](#) р. перейти [Дністер](#), де румуни її роззброїли, і тільки пізніше через [Галичину](#) дістатися на [Волинь](#). У руках української влади залишилася значно звужена територія і смуга, завширшки 40-50 км на південно-західній Волині у районі [Дубного-Бродів](#).

Спроба перевороту отамана [В. Оскілка](#) ([19. 4. 1919](#) р.) ослабила також північний антибільшовицький фронт на Волині. Тоді ж у настроях населення з'явилися певні зміни. Антиукраїнська політика радянського уряду [УРСР](#) та жорстокі реквізиції більшовицького війська викликали обурення серед селян, які поповнювали лави повстанців, вороже наставлених до більшовицької влади. За таких обставин навіть антирадянська незалежна [УСДРП](#) створила свій революційний комітет, яким збройно виступила проти російських більшовиків.

У травні [1919](#) р. більшовики скористалися з наступу поляків у районі [Луцька](#), (чим була ослаблена Північна група Армії УНР), щоб наступом з півночі й південного сходу захопити [Рівне](#), [Шепетівку](#), [Проскурів](#), [Кам'янець-Подільський](#). За таких обставин Армія УНР, уклавши перемир'я з поляками ([24.5.1919](#) р.), реорганізувалася у складі 4 військових груп: Січових Стрільців, Запорізьку, Волинську й Південно-Східну, охоплюючи разом близько 15 000 бійців і на початку червня зручним наступом витиснула більшовиків з південно-західного [Поділля](#), звільнивши [Кам'янець-Подільський](#), який став тимчасовим осередком українського уряду.

У кінці червня — на початку липня більшовики знову здобули втрачену територію, захопивши Проскурів ([5.7.1919](#) р.) і підійшовши до Кам'янця.

Однак у середині липня, зміцнившись повстанським загonom [Ю. Тютюнника](#) (рештки загону Григор'єва), що пробився крізь зону, контрольовану більшовиками, Армія УНР відтиснула більшовиків за лінію [Городок](#) — [Ярмолинці](#) — [Шаргород](#) — [Дунаївці](#) — [Нова Ушиця](#) — [Вапнярка](#).

18 липня 1919 р. у Кам'янець-Подільський до урядового центру УНР прибули для переговорів щодо продовження бойових дій на більшовицькому фронті члени Головного повстанського штабу України Ю.Мазуренко, З.Малолітко, А.Пісоцький, Сердюк, Я.Діяченко, О.Щадилов.

Після переходу [УГА](#) за [Збруч](#) (16-17. 7. [1919](#) р.) командування Української Галицької армії на чолі з Мироном Тарнавським розробляє три варіанти подальших дій:

- відновити бойові дії з метою визволення Галичини;

- взяти участь у наступі на Київ;

- відступити до Одеси, Миколаєва, Херсона, налагоджуючи зв'язок з Заходом, та повернути з Італії військовополонених галичан. Над цим в Італії працювала місія УНР під проводом [О.Севрюка](#) — проводив переговори про сформування у таборі Кассіно чотирьох дивізій по 12 тисяч стрільців кожна.

У другій половині липня відбувалися бої об'єднаних українських армій за стратегічну ініціативу на проти більшовицькому фронті. Здобуття українськими частинами Могилева, Чорного Острова, Проскурова надало можливість планування з цього плацдарма для розгортання наступу на Київ.

У серпні [1919](#) р. почався спільний похід Армій УНР і УГА проти більшовиків під командуванням генерала [М. Юнакова](#) і [В. Курмановича](#). Об'єднані армії у числі 85 000 бійців і близько 15 000 українських повстанців наступали на Київ й Одесу. Бої за Вапнярку відбулися на залізничній станції Вапнярка 26—27 липня 1919 р. і закінчився перемогою 3-ї Залізної дивізії армії УНР, під командуванням полковника Олександра Удовиченка. За вдало проведену операцію 3-я дивізія була офіційно удостоєна назви «Залізна».

30 липня у Кам'янці-Подільському відбулася нарада керівництва УНР і ЗУНР за участю місій Франції, Англії і США, яка розглянула остаточний план операції об'єднаних українських армій у напрямі на Київ і Одесу. Головний отаман доповів також про план ліквідації більшовицької влади в Україні, виклав вимоги до Антанти щодо озброєння і обмундирування 500-тисячної української армії. Він просив місії переконати Ю.Пілсудського у необхідності нового виступу проти більшовиків. Цього ж дня Головнокомандувач УГА М.Тарнавський у наказі закликав вояків Галицької армії: «Вирвати матір українських міст — столицю

Київ, а звідти рушити переможно на галицьку столицю — Львів». На вечір того дня об'єднаними українськими арміями взятий Проскурів, червоні війська залишили його після запеклих боїв.

Українські сили після завятих боїв на Подільському відтинку зайняли [Вінницю](#) (12.8), [Хмельник](#), [Янів](#), [Калинівку](#), [Старокостянтинів](#) (14.8), згодом [Бердичів](#) (19.8), [Житомир](#) (21.8), і 31.8 українські частини середнього відтинку увійшли у [Київ](#). Однак, у той самий час до Києва увійшла і Добровольча Армія А. [Денікіна](#). Щоб не допустити до конфлікту з ними українські частини залишили Київ.

1 вересня 1919 р. у Варшаві військова делегація УНР на чолі з полковником П.Липком (сотники Мшанецький, Рудський, Луцький, Магальяс) підписала договір про перемир'я з Польщею терміном на 1 місяць, який потім передбачалося подовжувати за бажанням сторін. Демаркаційна лінія встановлювалась по р. Збруч -Заслав-Олевськ-Мозир. Між річками Жванчик та Збруч утворювалась нейтральна зона.

9 вересня 1919 р. частини української армії, що вели наступ проти червоних військ у напрямі на Одесу, захопили [Бірзулу](#).

Із суперництва між українцями і денікінцями скористалися більшовики, які перекинули свою 14 армію з оточення у районі [Катеринослав-Ольвіопіль](#) через [Сквиру](#) до [Житомира](#). Конфлікт з Денікіним був викликаний розбіжностями між командуванням УНР і УГА, ситуацію ще ускладнила епідемія [тифу](#).

УГА підписала сепаратну угоду з Денікіним ([6 листопада 1919](#) р.). У цей час радянські війська почали захоплювати Правобережжя, яке перед тим здебільшого було окуповане Денікіним, а на заході поляки окупували рештки території під владою УНР.

19 листопада війська Червоної армії оволоділи [Бахмачем](#), наблизились до [Ніжина](#) і [Конотопа](#), створюючи плацдарм для наступу на Київ. Армія й уряд УНР, опинившись у кінці листопада в оточенні більшовиків, поляків і денікінців, вирішили на нараді у [Чорторії](#) (4. 12. [1919](#)) припинити регулярні військові дії, натомість продовжувати боротьбу партизанським способом у запіллі більшовиків і денікінців.

У Зимовому поході ([6 грудня 1919](#) — [6 травня 1920](#) рр.) Армія [УНР](#) під проводом [М. Омеляновича-Павленка](#) оперувала у

запіллі більшовиків на Єлисаветградщині, з лютого 1920 р. за Дніпром на Золотонощині, де воювала з 14 радянською армією.

Після підписання [Варшавського договору](#) (22 квітня 1920 р.) почався польсько-український наступ на більшовиків. Польська армія і дві українські дивізії, а також армія, що повернулася з Зимового походу, почали наступ проти більшовиків. Уже [7 травня 1920](#) р. дивізія [М. Безручка](#) разом з польськими частинами увійшла до Києва ([Київська операція війська польського](#)). Однак ці початкові успіхи були перекреслені контрнаступом більшовицької армії [С. Будьонного](#), який за червень-серпень здобув територію біля річки Збруч, і згодом зайняв велику частину Галичини і Волині та через Замостя прямував на Варшаву. Після розгрому більшовиків під Варшавою ([15 вересня 1920](#) р.) почався черговий наступ польсько-українських армій, які відтиснувши більшовицькі загони, дійшли на Поділлі до лінії [Яруга \(над Дністром\) — Шаргород-Бар-Літин](#). Ці операції були припинені [18 жовтня 1920](#) р., коли польський уряд підписав запропоноване російською стороною перемир'я. Тоді Армія [УНР](#) в числі 23 000 бійців сама продовжувала боротьбу проти більшовицьких військ до [21 листопада 1920](#) р., коли під тиском переважаючих військ мусила перейти Збруч на територію польської держави, де була інтернована.

Останній збройний виступ добровольців з-поміж інтернованих у Польщі вояків [УНР](#) проти більшовиків, під командуванням генерала Ю. Тютюнника, відбувся у [листопаді 1921](#) р. Завданням цього так званого [Другого Зимового походу](#) було рейдом підпілля проти більшовиків з метою скоординувати партизанські загони, дії яких мали викликати повалення радянського режиму в Україні. Організовані дві групи: подільська (400 бійців) і волинська (800 бійців), перейшли радянський кордон і оперували на Правобережжі. Подільська група [25 жовтня](#) перейшла через Збруч у районі Гусятина, пройшла з успішними боями Поділля і дійшла до с. Вахнівки на Київщині, звідки повернула через Волинь до польського кордону і перетнула його [29 листопада](#). Волинська група перетнула радянський кордон [4 листопада](#), [7 листопада](#) захопила Коростень і дійшла до с. Леонівки на Київщині, але, не з'єднавшись з подільською групою, також подалася на Захід. Оточена кіннотою Г. Котовського, волинська група була розбита у бою під Малими

Міньками ([17 листопада](#)), а 359 бійців, що потрапили до полону, були [21 листопада 1921](#) р. розстріляні під Базаром. 150 вояків з Волинської групи прорвались до польського кордону.

Прапор 1-го куреню козаків [Холодного Яру](#)

У кінці серпня [1920](#) р. Всеукраїнська центральна комісія по боротьбі з дезертирством видала наказ про створення інституту п'яти та десятихатників, відповідальних за те, щоб в їхньому селі ніхто не мав контактів з повсталими загонами. За порядок на селі вони відповідали особистим життям та життям своєї родини.

Після невдалого завершення війни регулярними частинами [армії УНР](#), до справи взялися партизанські загони. Ще кілька років велася, головним чином на [Правобережжі](#), партизанська боротьба проти більшовицької влади. Командири повстанських загонів, які формально не підпорядковувалися українському військовому керівництву, яке на той час вже перебувало у [екзилі](#), продовжували сподіватися на нове загальне військове зрушення, яке дозволить звільнити Україну з-під радянської окупації.

У цій боротьбі прославилися повстанці з [Київської гурбернії](#) (сьогодні землі [Черкаської області](#)), зусиллями яких на території [Чигиринського повіту](#) було створено українське державне утворення — [Холодноярську Республіку](#), в якій діяли закони [УНР](#).

У вересні 1922 р. більшовики, агенти яких замаскувалися під представників уряду УНР, вийшли на контакт з отаманами

Холодного Яру, що дало змогу нейтралізувати головний осередок опору та згодом повністю знищити холодноярських повстанців.

Постала 1920 р. і [Літківська республіка](#) під рукою [Трохима Короля](#).

Весною 1921 р. ЧК придушило опір формувань [Степового-Блакитного](#).

У вересні-жовтні 1922 р., згідно з радянськими реляціями, ліквідовано Волинську повстанську армію. Заарештовано 900 членів: переважно учителів, кооператорів, агрономів.

Тоді ж, згідно з радянськими джерелами, в Київській губернії розгромлено збройні формування отаманів Галчевського і Левченка.

Зі звіту ГубЧК Кременчуцької губернії: «Шляхом ідеологічного розкладу ліквідовано збройне формування отамана Чорного Ворона. Члени формування явилися з повинною до органів радянської влади і добровільно здали зброю».

З тих же джерел: «Вересень — жовтень 1922 р. Повстанський селянський рух і кримінальний бандитизм посилювалися в Київській губернії, де діяло 40 збройних формувань».

У Катеринославській та Миколаївській губерніях переважав кримінальний бандитизм, а в інших губерніях — повстанський селянський рух, під проводом петлюрівських і махновських організацій. Багато з них мали зв'язки з антирадянськими центрами української еміграції за кордоном».

9 вересня 1921 р. у с. Жаботин Черкаського повіту Кременчуцької губернії кавалерійським полком ліквідовано селянський повстанський загін.

Отамани Петренко, Деркач і Череп разом зі своїми вояками добровільно здали зброю.

7 вересня 1923 р. у Гайсинському районі Гайсинського округу Подільської губернії ліквідовано рештки повстанського загону Орлика.

[12 червня 1925](#) р. було ліквідовано останнє (відповідно офіційних радянських джерел) українське повстанське військове угруповання на чолі з Марусею Бессарабовою, що діяло у Білоцерківському та Бердичівському округах Київської губернії.

Окремі загони українських повстанців боролися проти радянської влади до кінця [1920](#)-х р.

Зокрема, козаки під проводом отаманів [Андрія](#) та [Степана Блажевських](#) воювали до [1930](#)-го р., поки обидва брати не загинули від рук чекістів.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

(УПА) — озброєне крило [Організації українських націоналістів](#). Розпочала свою діяльність з весни [1943](#) р. на територіях, які входили до складу: [райхскомісаріату Україна \(Генеральна округа Волинь-Поділля\)](#) — з кінця березня [1943](#) р., [Генерал-губернаторства \(Галичина — з кінця 1943 р., Холмщина — з осені 1943 р.\)](#) та [румунської Трансністрії \(Північна Буковина\)](#) — з літа [1944](#) р..

УПА діяла до 1953 р., коли активні її дії припинено, а окремі вогнища спротиву діяли впродовж 1950-1960-х рр. З 1943 по 1950 роки Головним Командиром УПА був генерал [Роман Шухевич](#), з 1950 по 1954 рр. — [Василь Кук](#).

Ставлення до УПА в українському суспільстві впродовж років після відновлення незалежності 1991-го р. коливається між позитивним (борці за [незалежність](#)) і протилежним («німецькі [колаборанти](#)»): сама оцінка часто спирається на пропагандистські штампи обох сторін.

З 2005 р. в Україні офіційно святкуються річниці створення УПА ([14 жовтня 1942](#) р., свято [Покрови Пресвятої Богородиці](#)).

Питання про офіційне визнання УПА воюючою стороною у [Другій світовій війні](#) та пов'язане з цим питанням надання ветеранам УПА пільг на державному рівні, залишалося невирішеним до прийняття ВР України пакету законів «[Про декомунізацію](#)» [9 квітня 2015](#) р. більшістю голосів та їх підписання Президентом [Петром Порошенком 15 травня 2015](#) р. (ще значно раніше декілька західних областей вже приймали рішення про надання пільг ветеранам УПА на своїх рівнях). Закони опубліковані [20 травня 2015](#) р. та набули чинності з [21 травня](#) того ж року.. З 2015 р. вояки УПА мають статус борців за незалежність України у ХХ столітті. Ініціатором законопроекту був син Головнокомандувача УПА [Юрій-Богдан Шухевич](#).

Боротьба Української повстанської армії — складова [Українського визвольного руху 1920–1950 рр.](#)

Перші загони під назвою УПА—«[Поліська Січ](#)» створив з початку [німецько-радянської війни](#) отаман [Тарас Бульба-Боровець](#) у [Сарненському районі](#) у селі [Немовичі](#), де 28 червня 1941 р. видав свій наказ під № 1 про початок боротьби з [більшовиками](#), які декілька років раніш, разом з [німцями](#), [окупували Польщу](#). Ці загони діяли незалежно від [німців](#) проти решток розбитих радянських військ. Із кінцем 1941 р. німці змусили Бульбу ліквідувати УПА—«Поліську Січ», після чого він перейшов у підпілля з частиною своїх підлеглих — і створив нову повстанську формацію для боротьби проти німців і [радянських партизанів](#), спершу під подібною назвою, а згодом як [Українська Національно Революційна Армія](#) (УНРА). Загони Т. Бульби-Боровця підпорядковувались [Уряду Української Народної Республіки в екзилі](#). З Бульбою співпрацювали члени [ОУН](#) під керівництвом [А. Мельника](#), у яких були свої військові табори на півдні [Крем'янецьчини](#) та [Володимирщини](#).

З осені 1942 р. почали паралельно створюватися збройні загони ОУН на [Поліссі](#) й [Волині](#), очолені [Степаном Бандерою](#), що також прийняли назву УПА. Ці загони [18 серпня 1943](#) р. роззброїли УПА—«Поліська Січ» Тараса Бульби: деякі члени останньої увійшли до нової УПА, яка, спираючися на мережу ОУН на північно-західних українських землях, набирала розмаху. Її організаторами були провідні члени [ОУН](#): [Дмитро \(Роман\) Клячківський](#), [Ростислав Волошин](#), [Бусел Яків](#). Першим командиром УПА став [Клячківський](#) (псевдо «Клим Савур»), а шефом штабу — полковник [УНР Ступницький Леонід](#) («Гончаренко»), начальником оперативного відділу став полковник [УНР Омелюсік Микола](#). Місцем постою командування УПА стала [Костопільщина](#).

У кінці 1941 р. і протягом 1942 р. німці проводили масові арешти членів українських націоналістичних організацій. У лютому-березні 1942 р. у [Бабиному Яру](#) було розстріляно 621 членів [ОУН\(м\)](#), серед яких відома українська поетеса [Олена Теліга](#). У липні 1942 р. була розгромлена київська референтура [ОУН\(б\)](#), а її керівник [Дмитро Мирон](#) («Орлик») загинув при арешті. У жовтні-листопаді 1942 р. було арештовано [гестапо](#) і страчено 210 членів [ОУН\(б\)](#). У грудні 1942 р. було арештовано 18 активістів львівської референтури [ОУН\(б\)](#), серед яких члени проводу [ОУН\(б\)](#) [Старух Ярослав](#)

і [Климів Іван](#), який був замордований у гестапо.

УПА постала на Поліссі й Волині, передусім, як для оборони населення перед німецьким [терором](#), так і для оборони перед радянськими партизанами, які взимку 1942—1943 рр. наступали з білоруських лісів, грабували населення — та своїми акціями провокували ще сильніші німецькі репресії (див. [Радянські партизани](#) в Україні у 1941–1945 рр). Творці УПА розглядали її як можливий зародок регулярної української армії. Безперечно, силою УПА було те, що вона спиралася на розгалужену мережу Організації Українських Націоналістів, яка користувалася підтримкою населення: у її створенні брали участь старшини попередніх українських військових формацій та до неї вступали люди різних політичних переконань, як, наприклад, члени [ОУН](#) А. Мельника, так і непартійні, — і вона могла виступати як загальнонаціональна сила.

Повстанці з Острозького відділу в [Суразьких](#) лісах. Грудень 1943 р.

З її ініціативи створено [Українську Головну Визвольну Раду](#) (УГВР) як верховний політичний центр, якому підпорядковувалася УПА. Силою УПА була також і політична платформа: вона включала гасло самостійності України та боротьбу за основні громадські права, за демократію, за рівні права меншин і за співпрацю з іншими поневоленими народами проти [нацизму](#) і [більшовизму](#). При УПА створено у 1943 р.

окремі загони [узбеків](#), [азербайджанців](#), [грузинів](#) і [татар](#), що склалися з колишніх німецьких полонених або мобілізованих німцями до допоміжної служби осіб. До УПА перейшла частина української [поліції](#); замість неї німці створили польську поліцію, яка разом з німцями, вела каральні акції проти українського населення за підтримку УПА. Це привело до виступів українських боївок проти ворожо наставлених до українців польських колоністів та проти польських боївок. Подекуди загони УПА брали участь у кривавих польсько-українських зударах, що їх зі свого боку провокували німці.

Німці робили спроби знищити УПА масовими акціями (найвідоміша з них — наступ генерала фон дем Баха) і засобами пропаганди: у німецьких листівках, скиданих з літаків на територію контрольовану УПА, названо УПА «спільниками Москви». За версією УПА, у травні 1943 р. у засідці УПА загинув керівник «штурмових відділів» (СА) В. Лютце, а влітку 1943 р. відбувся ряд боїв і сутичок із німцями, як наприклад, успішний наскок УПА на місто [Камінь-Каширський](#). З кінцем 1943 р. влада німців була обмежена — і місто залишено поляками, решту території контролювала УПА. Одночасно УПА частково очистила терени [Рівненської](#), [Волинської](#) та [Житомирської областей](#) від радянських партизанів, а рейди УПА поширилися і на частини Київщини та Кам'янець-Подільщини. За радянськими джерелами, українські національно-повстанські частини діяли і на [Чернігівщині](#), і на [Кіровоградщині](#). Спротив ОУН діяв і на [Полтавщині](#) у 1941–1944 рр.

Свідоцтво про закінчення старшинських курсів в УПА

У період з 15 березня - 15 квітня 1943 р. у ряди УПА переходить більше 4000 членів українських «шуцманшафтів». У квітні розгортаються 5 куренів УПА. 27 березня 1943 р. сили УПА розбили німецьку в'язницю у Ковелі, звільнивши всіх політичних ув'язнених і військовополонених. До кінця березня 1943 р., силами УПА, були знищені німецькі в'язниці у Кременці, Дубному, Ковелі, Луцьку і Горохові, а також концтабір у Любачевське. У звіті німців від 4 квітня, 1943 р. вказано, що райони у межах Кременець — Ковель — Костопіль — Рівне захоплені силами українських повстанців.

У липні-серпні 1943 р. німці, з метою знищити загони УПА, силами 10 батальйонів мотопіхоти та 10 000 німецьких і польських поліцейських під командуванням генерала Еріха фон дем Бах-Залевські провели наступ на територію південної Волині. Проте наступ провалився. У липні було відмічено 35 боїв, у серпні — 24, у вересні — 15. Німецькі війська втратили близько 3000 убитих і поранених, УПА — 1237 убитих і поранених [3] [10].

Восени 1943 р. окупаційна влада провела новий наступ на райони, «заражені націоналістичними бандами», силами, якими командував обенгрупенфюрер СС Г. Прюцман. У жовтні-листопаді зафіксовано 47 боїв загонів УПА і близько 125 дрібних боїв місцевих загонів УНС (Українська народна самооборона) з

німцями. У результаті бойових дій німці втратили близько 1500 солдатів, загони УПА — 414 бійців. Хоча німецьким каральним військам і не удалось повністю знищити загони УПА, але їм удалось істотно понизити анти-німецькі акції УПА.

Перші загони УПА почали створюватися у Галичині у червні 1943 р. у Карпатах під назвою Української народної самооборони, коли туди прямували рейдом [радянські партизани](#) під проводом [С. Ковпака](#). Головне командування УПА розглядало ці терени як базу для боротьби не тільки в умовах німецької окупації, але й на час повернення більшовиків. Крім того, з уваги на посиленій тоді німецький терор проти населення Галичини, як раніше на Поліссі й Волині: впровадження виняткового стану в жовтні 1943, наглі суди, розстріли і вішання закладників, посилені вивози до Німеччини — УПА виступила проти німців, зокрема проти здачі контингентів, вивозу молоді до Німеччини, та одночасно вела бої з радянськими партизанами.

Впродовж осені 1943 і в 1944 головне командування УПА досягло порозуміння про нейтралітет як із розміщеними в Україні частинами угорської армії, так і з румунами і в лютому 1944 з польським підпіллям ([Армія Крайова](#)), про взаємовизнання боротьби цих народів за незалежність.

На переломі 1943—44 УПА була найчисленнішою за весь час свого існування, об'єднуючи не менше 40 000 осіб, у тому числі й підпільні кадри ОУН. Роком пізніше, після переходу фронту, вже в радянській дійсності, сили УПА зменшилися до 20—25 тисяч осіб.

Для знищення УПА більшовики спершу застосували масові фронтальні бої й сутички, як наприклад, у квітні 1944 р. триденний [бій під Гурбами](#) на [Крем'янецьчині](#) з участю близько 30 000 вояків, у жовтні того ж року [битва під Лещавою-Горішньою](#) та зимою 1944—1945 рр. у Карпатах. Для поборювання УПА радянський уряд кинув навіть кілька дивізій військ [НКВС](#). Узимку 1945—1946 рр. у Карпатах було влаштовано велику блокаду з розташуванням військ НКВС по селах з метою не допустити допомоги населення загонам УПА та підпіллю. Для боротьби з УПА більшовики вербували з місцевого населення так званих «стрибків».

Перша шпальта газети «Свобода» про повстанські акції в Карпатах у 1959 р.

НКВС-МВС застосовували також різні методи провокації: створення фальшивих загонів УПА — [спецгруп НКВС](#), поширення затруєних ліків й інфекційних недуг та інше. Одночасно керівники уряду [УРСР](#) та [КПУ](#) зверталися з закликом до вояків УПА скласти зброю («з повинною») за ціну помилування.

Тих, хто погоджувався, НКВС включало до частин для боротьби з УПА, а згодом їх судили й висилали до концтаборів. Відомі сім таких урядових звернень, останнє з датою [30 грудня](#) 1949 р. Про дії підпілля, включно з місцевими зверненнями, повідомляла радянська преса до середини 1950-их рр.

Особливу роль у 1944—1947 рр. відігравали частини УПА [Посяння](#), [Холмщини](#) та [Лемківщини](#) на кордонах [Польщі](#): спершу група «Сян», а згодом [Закерзонський край](#) з командиром-полковником [М. Онишкевичем \(Орест\)](#) та тереновим провідником ОУН [Я. Старухом](#) (Стяг). Їхнім завданням було протистояти польським комуністичним органам та шовіністичним елементам польського суспільства, які тероризували українське населення, та протидіяти примусовому виселенню українців. Для боротьби проти УПА польський уряд створив навесні 1946 р. оперативну групу «Ряшів», складену з частин двох дивізій. Бої, що тривали

до жовтня, з огляду на розпорошення загонів УПА у терені та систему замаскованих бункерів, не дали бажаних для уряду наслідків. У березні 1947 р. загинув під час засідки УПА заступник міністра оборони генерал [Кароль Сверчевський](#), а наступного місяця польський уряд створив оперативну групу «Вісла» під командуванням генерала С. Моссора. Група, що мала знищити УПА на [Закерзонні](#), складалася з кількох дивізій піхоти, технічних полків, літунської ескадри і частин міліції, разом 17 350 вояків. Водночас польський уряд домовився з урядами СРСР і УРСР про спільний наступ на УПА: УРСР виставила у вересні 1947 р. на кордон з Польщею 13 600 вояків, аналогічно біля кордону було сконцентровано численні радянські з'єднання. Тим часом УПА Закерзоння мала 17 сотень (дещо понад 2 000 вояків), а підпільна мережа та [самооборонні загони](#) населення близько 4 000 осіб.

[Операція «Вісла»](#) почалася [28 квітня](#) 1947 р. і тривала до жовтня 1947 р. За цей час майже все українське населення виселено в основному у північні воєводства Польщі. У важких багато-місячних боях УПА й збройне підпілля понесли або важкі людські втрати, або були розбиті й розпорошені. З літа 1947 р. УПА почала залишати Закерзонський край; одні подалися в УРСР, інші до західної Німеччини й Австрії, де були добиті рейдами УРСР (близько 400 осіб). Невеликі групи діяли на опустілому Закерзонні (так званому «дикому полі») ще до осені 1953.

Трагічною датою історії УПА стала смерть головного командира [Р. Шухевича-Чупринки](#), який загинув у бою [5 березня 1950](#) р. Ця втрата, виснаження і радянський терор призвели до її остаточного послаблення й ліквідації. Проте обмежені дії УПА і підпілля тривали щонайменше до [1953](#) р., а за радянськими джерелами до [1956](#) р.. Останнім часом з'явилися відомості, що останній бій підрозділу [УПА](#) з підрозділом МВС відбувся 1961 р., а воїн УПА [Ілько \(Ілля\) Оберишин](#) залишався у підпіллі до 1991 р.

Територіальна структура УПА, 1944 р

Поділ УПА на групи відбувся у грудні 1943 р. Територіально УПА ділилася на чотири частини:

- УПА-Північ (Волинська, Рівнянська і частина Житомирської та Київської областей);

- УПА-Захід (Дрогобицька, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська та частини Закарпатської, Чернівецької областей), з окремою військовою округою «Сян» (Перемищина, Холмщина, Лемківщина, Надсяння);

- УПА-Південь (частини Вінницької і Хмельницької областей).

- УПА-Схід (частини Київської і Чернігівської областей), частково сформована, окремого командування для УПА-Схід не створено. На цьому терені діяли лише поодинокі повстанські частини.

Групи ділилися на воєнні округи, а округи на тактичні відтинки.

УПА являла собою партизанську армію, що мала трофейне озброєння (в основному, німецька та радянська зброя), амуніцію (у тому числі спецуніформа у деяких відділах), дисципліну, військову тактику, Службу безпеки (СБ ОУН), агентуру, розвідку, контррозвідку тощо.

Основними достоїнствами УПА у партизанській війні були:

Ідейність (знали, за що боролися);

Гарний морально-психологічний стан (відвага, ентузіазм, жертовність);

Загартованість і витривалість (здатність переносити холод і голод, великі фізичні і психологічні навантаження);

Військова хитрість, винахідливість, підприємливість;

Максимально раціональне використання всіх наявних засобів.

До числа недоліків УПА можна віднести:

Меншу чисельність повстанців у порівнянні з силами противника;

Більш слабку військову підготовку;

Різноманітність озброєння, що ускладнювало забезпечення його боєприпасами та технічним обслуговуванням;

Нестачу спеціально підготовлених командних кадрів;

Слабку оперативну базу на територіях, що контролювалися противником;

Неможливість швидкого перекидання сил на великі відстані;

Відсутність повноцінного тилу та сильна залежність від підтримки населення.

Ці сильні і слабкі сторони були характерні для боротьби УПА на всіх етапах: коли вона воювала формуваннями армійського типу (**перший етап**), коли стала діяти за допомогою партизанських загонів (**другий етап**), і коли вела підпільну диверсійно-терористичну й пропагандистську боротьбу (**третій етап**).

За весь час свого існування УПА застосовувала тактику постійних маршів, несподіваних атак на ворога та намагалася оминати великих боїв. У квітні [1944](#) р. під час засідки УПА був важко поранений, а невдовзі помер генерал [М. Ватутін](#). УПА користувалася допомогою населення, харчами, одягом та розвідкою. У міру того, як більшовики опановували терен, вояки УПА й підпільники перебували зимові місяці у підготовлених бункерах. Особливою оперативно-тактичною формою дії УПА були рейди: деякі мали бойовий характер (репресії проти польських боївків і радянських партизанів), інші переважно пропагандистські.

Вони провадилися у 1943—1944 рр. з головної бази УПА на [Волині](#), а у 1944—1946 рр. з Карпат. Рейди відбувалися на Правобережжі, Буковині, Закарпатті, а згодом з [Засяння](#) на [Підляшшя](#) та навіть на [Словаччину](#).

Російсько-українська війна (2014–2015 рр.) — військова інтервенція Російської Федерації до України

З кінця лютого 2014 р. триває неоголошена агресія Російської Федерації проти України. Анексія Криму у лютому-березні 2014 р. продовжилася активними бойовими діями в українському Донбасі. У пошуках методів протидії тотальній неоголошеній війні з боку РФ, яку деякі експерти називають «гібридною», 14 квітня 2014 р. українська влада оголосила правовий режим антитерористичної операції як відповідь на захопленням Слов'янська і Краматорська російськими диверсантами.

За минулий період війна пройшла декілька стадій.

Скориставшись вакуумом влади у Києві, критичним зниженням боєздатності української армії, інфільтрацією агентури РФ у спецслужби та ЗСУ у Криму, активною ідеологічною роботою серед мешканців Криму (більшість яких є етнічними росіянами), російські окупанти здійснили окупацію Криму та його відторгнення від України.

У квітні-червні, коли бойові дії перекинулися на материкову Україну, бойові дії характеризувалися низькою інтенсивністю і поступовим витісненням сепаратистів із територій поза межами урбаністичного скупчення Донецького вугільного басейну (найбільший здобуток як у логістичному, так і пропагандистському плані - відновлення повного контролю над Маріуполем, а також знищення активного сепаратистського руху поза Донбасом після відомих подій в Одесі 2 травня 2014 р.). Водночас, невелика кількість боєздатних військ, відсутність ефективної комунікації між військовими привели до тривалої облоги Слов'янська, що став епіцентром конфлікту на даному етапі. На решті територій проросійські та проукраїнські сили продовжували боротьбу за вплив.

Після інавгурації Президента України П.Порошенка 7 червня починається перехід до **другого етапу** конфлікту, стратегічний пік якого - 7 липня 2014 р., коли загони російських диверсантів під командуванням Гірка відступили зі Слов'янська та сусідніх міст та безперешкодно зайняли Донецьк і Луганськ. Швидко зростає інтенсивність конфлікту, пов'язана з постачанням все більш

потужної військової техніки з боку РФ, аж до ракетних установок ППО. Конфлікт остаточно структурується на територіальному рівні - сепаратисти повністю беруть контроль за індустріальною агломерацією Донецького вугільного басейну, яку оточують українські війська (підсилені мобілізаційними заходами та сформованими добровольчими підрозділами). Зростає кількість жертв серед комбатантів та цивільного населення. Українські війська повільно відтісняють загони сепаратистів, а також роблять спробу відновити контроль за державним кордоном. Ці дії призводять до численних жертв у результаті ракетних обстрілів з боку Росії, у результаті чого українські війська фактично потрапляють у витягнутий напівкотел. Однак під тиском громадськості та у прагненні здобутків на інформаційному фронті вітчизняне командування не відразу виводить війська з напівкотла. Збільшення кількості жертв російська пропаганда активно використовує для дискредитації українського командування.

Третій етап розпочався з трагедії 17 липня 2014 р., коли сепаратисти збили цивільний малайзійський літак. Обурення світової громадськості змушує Кремль зменшити рівень матеріально-технічної підтримки сепаратистів. У результаті українським силам вдається домогтися значних успіхів, прорвавшись у межі агломерації та фактично оточивши стратегічні точки (Луганськ). Успішно здійснюється план розподілу окупованої території на окремі анклави, фактично перерізано останню автомобільну трасу в районі Шахтарська та Іловайська. Апогей - спроба взяти Іловайськ з 20 серпня 2014 р., що переростає у трагедію в результаті «несподіваного» для українського командування переходу регулярної російської армії через кордон, зокрема поза контрольованими бойовиками територіями (уздовж узбережжя Азовського моря у бік Маріуполя - стратегічного порту). Після оточення і розгрому передових українських військ російським військам вдалося розширити територію, зокрема відновити зв'язність Донецька та Луганська, а також вийти до Азовського моря. Спротив українських сил призвів до замороження ситуації через Мінські домовленості (вересень 2014 р.).

Четвертий етап - (вересень - лютий 2014-2015 рр.) - характерний формальним перемир'ям і зменшенням

інтенсивності бойових дій. Однак протистояння поступово наростає, концентрується в окремих точках. Після знищення донецького аеропорту та відходу українських військ із приміщення летовища відбулася битва за Дебальцеве - стратегічний логістичний пункт, що забезпечує прямий залізничний та автомобільний зв'язок між Луганськом і Донецьком. Утрата контролю над Дебальцевим несе нові стратегічні загрози для України.

П'ятий етап - з других Мінських угод (лютий 2015 р.) - триває досі. Для нього характерне зменшення інтенсивності бойових дій та переформатування угруповань сепаратистів. З огляду на тенденції минулого та активне накопиченням противником сил та засобів, є висока вірогідність відновлення чергової гарячої фази влітку 2015 р.

Рік війни засвідчив надзвичайно велику активізацію українського суспільства в обороні країни та вкрай повільні темпи переходу керівництва країни та влади на воєнні рейки.

На жаль, українська влада так і не вжила достатніх заходів для відновлення обороноздатності країни та суспільства. Україна формально не веде війни (не розірвано дипломатичні відносини з державою-агресором, не запроваджено економічних санкцій, воєнного стану), в Україні формально є контрактна (професійна) армія, а реально воюють переважно звичайні громадяни - відмобілізовані резервісти; економіка та фінанси країни у своїй діяльності не виходять із принципу «все для фронту, все для перемоги», і це в умовах війни з третьою у світі військовою потугою. Водночас, Україні вдалося утримати конституційний лад на більшості території, відновлено Збройні Сили, проведено кілька хвиль мобілізації, що дало можливість наростити кількість військ на російському кордоні та у зоні АТО. Обороздатність частково підвищено законами та підзаконними актами, що регулюють діяльність держави у надзвичайних умовах. Значно збільшено воєнний бюджет. Доволі успішно проведено мобілізаційні хвилі у лютому та квітні 2015 р. (наступна очікується у червні 2015 р., що дозволить довести чисельність боєздатних підрозділів до 200 тис.). Однак низку важливих кроків досі не зроблено:

1. Не запроваджено воєнний стан, що не дає можливості застосувати всі ресурси вітчизняної економіки та державної

машини, а також змушує законодавчу гілку влади ухвалювати безліч недосконалих законодавчих актів, що регулюють окремі випадки й не здатні цілісно та всеохоплююче замінити режим воєнного стану.

2. Не з'ясовано до кінця як питання легалізації всіх добровольчих підрозділів, так і налагодження чіткої системи підпорядкування та обміну інформацією. Більше того, часто добровольці беруть участь у політичній боротьбі на боці окремих олігархічних кланів.

3. Не сформовано чіткої системи командування та відповідальності за ухвалені рішення (що розділені між Генштабом ЗСУ, СБУ, МВС).

4. Не завершено процес ліквідації економічного та військово-політичного співробітництва з РФ, а також націоналізації російського бізнесу і власності в Україні.

5. Попри декларовані наміри створити потужний Народний резерв Збройних Сил, провести реформу оборони за швейцарською системою тощо, жоден із цілісних законопроектів указанного напрямку не розглядали на засіданні Верховної Ради. Відновлення радянської системи призову, та ще й із вибірковими категоріями, не дозволяє належним чином збільшити обороноздатність суспільства.

6. На надзвичайно низькому рівні здійснюється політосвітня робота з військовиками, патріотичне виховання молоді, саботується рішення ВРУ про залучення дорослого населення до військового вишколу.

7. Із тимчасово окупованою територією АР Крим не здійснюють на належному рівні (включно з формуванням мінних полів), не створено системи міно-загороджувальних полів, оборонних фортифікаційних укріплень, протитанкових та протипіхотних загороджень, натомість величезні кошти було спрямовано на проект «Стіна», розкритикований експертами за неефективність та марнотратність.

8. Відсутня чітка ухвалена концепція подальшого розвитку сектора оборони в умовах прогнозованого багаторічного конфлікту з Російською Федерацією (в гарячій чи холодній формі). Не набула чинності нова редакція Стратегії національної безпеки, Воєнної доктрини, інших базових законодавчих актів у секторі безпеки.

В умовах війни й далі наголос робиться на створенні мегаконцентрованої правоохоронної системи (концентрація в структурі МВС Нацгвардії, Держприкордонслужби, Служби надзвичайних ситуацій).

9. Відсутнє розуміння потрібної чисельності, способу формування Збройних Сил (плановане до червня 2015 р. нарощення до 200 тис. у результаті мобілізації на короткий час недостатнє - на нашу думку, Україні потрібен постійний контингент не менше ніж 300-400 тис. військовослужбовців).

10. Не з'ясовано питання ефективного забезпечення військовослужбовців матеріальними ресурсами та озброєнням. Структура тендерів та численних підрядників на постачання їжі та одягу залишається глибоко корупційною. Постачання озброєнь, попри значні успіхи в виробництві нових зразків техніки для армії (насамперед бронетехніки), потребує перегляду структури Укроборонпрому, який створювали 2010 р. під потреби фінансового збагачення оточення Януковича.

11. Повільно розвивається сегмент інформаційної та кіберборотьби, досі активно діють ворожі засоби масової інформації (як в Інтернеті, так і на телебаченні та у газетних виданнях). Відверто антидержавну діяльність провадить УПЦ МП.

12. Фактично не виконується робота з ліквідації російської агентури, що залишає велику ймовірність активної терористичної та підривної діяльності в усіх регіонах країни.

13. Попри залучення чужоземних фахівців (зокрема зі США) до підготовки військових кадрів, значна частина вищого офіцерського складу не демонструє достатніх професійних якостей, що ставить питання про потребу люстрації. Крім того, не було проведено масові перевірки на поліграфі («детекторі брехні») на предмет можливої співпраці з ворожою агентурою.

З огляду на вищезазначене, Україна 2015 р. буде не здатна відновити свою територіальну цілісність та гарантувати безпеку громадян.

Політика затикування дір і прогалин та відсутність стратегічного бачення перемоги у війні переводить війну у фазу виснажливого протистояння та вичерпування ресурсів без видимих істотних результатів. Домогтися потрібного Україні результату у форматі АТО в протистоянні з РФ неможливо.

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Літопис Самійла Величка

Літопис Самійла Величка — наймонументальніший твір української історико-мемуарної прози XVII–XVIII ст., який разом з Літописом Самовидця, Літописом Григорія Грабянки й «Історією Русів» творить комплекс козацької історіографії.

Сам літопис не дійшов до нас у належному вигляді — дуже знищений перший том, значно менше другий. Цілком ймовірно, що книга не закінчувалася 1700 р., бо і в заголовку, і в багатьох місцях третього тому згадуються події принаймні до 1720 р. Тому, є думка, що втрачені й прикінцеві сторінки літопису.

Самійло Величко для створення свого Літопису не обмежився вузькими локальними матеріалами та власними спогадами.

Навпаки, він використав різноманітні іноземні джерела.

Але за найправдивіше джерело для Величка правили діаріуш (Щоденник) козацького літописця Самійла Зорки, особистого писаря гетьмана Богдана Хмельницького та дрібні козацькі «кронички».

Зорка (Зорька) Самійло (Самуїл)

Зорка (Зорька) Самійло (Самуїл) — козацький літописець XVII ст. Відомості про нього подає інший літописець Самійло Величко. Народився на Волині. До 1648 р. — запорозький писар. У 1648 р. був особистим писарем при гетьманові Б. Хмельницькому. У 1648 — 1657 рр. він щоденник (діяріюш), в якому детально описував події Національно-визвольної війни українського народу проти Польщі. Величко посилався на щоденник Зорки як важливе джерело для написання свого літопису «Сказаніє о війні козацької з поляками». У 1657 р. - Зорка проголосив над тілом померлого Богдана Хмельницького зворушливу промову. Частина істориків піддають сумніву існування Зорки та його щоденника.

Літопис Величка написаний українською літературною мовою XVIII ст. з елементами народної мови. Літопис є одним з найголовніших і найвірогідніших творів української історіографії 2-ї половини XVII — початку XVIII ст. Літопис складається з 4

частин:

перша — «Сказание о войне казацкой з поляками через Зеновія Богдана Хмельницького...» — змальовує події 1648–1659 рр., окремими епізодами сягаючи у 1620 р., Описуючи війну Якова Остряниці 1638 р., Величко додає до автентичного джерела, яким користувався, — щоденника польського хроніста Шимона Окольського — власний коментар;

друга і третя частини, які охоплюють 1660–1686 рр. та 1687–1700 рр., названі «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и zde описанная», містять значну кількість власних спостережень Величка і ґрунтуються на документах гетьманської канцелярії;

у **четвертій** частині зібрано додатки з різних документів XVII ст.

Вперше опублікований Київською Археографічною комісією у 1848–1864 рр. під назвою «Летопись событий в юго-западной Россииу XVII в.», тт. I–IV.

«Сказание о войне казацкой з поляками через Зеновія Богдана Хмельницького...» Київ, 1926, Акад.наук, 268 ст.

Величко є також автором перекладу з німецької на українську мову збірника «Космографія» та передмови до нього.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки — козацький літопис 2-ї половини XVII — початку XVIII ст., складений гадяцьким полковником Григорієм Грабянкою.

Літопис Грабянки — одна з найвидатніших пам'яток української історіографічної прози кінця XVII — початку XVIII ст. За ним, а також за літописами Самовидця і Величка закріпилася назва «козацькі літописи». Але така назва досить умовна, бо кожен цей твір є складною, багатоплановою композицією, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій — битв, повстань, змов тощо, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України і яка надто далека від традиційної літописної форми.

Твір Грабянки значною мірою компілятивний. Серед своїх головних джерел автор називає спогади сучасників подій, а також твори вітчизняних та іноземних історіографів. Найбільше

Грабянка користувався літописом Самовидця; «Синописом», який був вперше виданий у 1674 р., довгий час служив свого роду підручником історії і витримав близько 30 видань; латиномовною працею «Польські аннали» офіційного історіографа польських королів Веспасіана Каховського, 3 томи якої вийшли у Кракові у 1683 р., у 1688 р. та у 1698 р.; а особливо поемою поляка Самуеля Твардовського «Громадянська війна», виданою у Калішу у 1681 р. Крім того, Грабянка посилається на твори Мартина Кромера, Мартина та Йоахіма Бельських, Мацея Стрийковського, Олександра Гваньїні, Самуїла Пуфендорфа та Йоганна Гібнера. Але літопис не є простим механічним зведенням відомостей, взятих з різних джерел. Це самостійний твір, в якому відчутне виразне авторське начало.

«Літопис Григорія Грабянки» описує історію з часів виникнення козацтва і до 1709 р. У тексті літопису подається багато державних документів, гетьманських універсалів, актів, грамот.

Густинський літопис

Густинський літопис або Літопис Густинського монастиря — український літопис початку XVII ст. Належить до так званих монастирських літописів, інформує про заснування Густинського монастиря. Охоплює період 1600—1640 рр. У викладі історії Густинського монастиря вплетено також розповіді про загальноукраїнські події.

Укладався у Густинському монастирі (у селі Густиня, нині Прилуцького району Чернігівської області). Оригінал Густинського літопису не зберігся. Авторство і час написання достовірно не встановлено. Один із дослідників Густинського літопису А. Єршов висловив думку, нібито його склав у 1623—1627 рр. український культурний і церковний діяч Захарія Копистенський.

Зберігся список, переписаний 1670 р. ієромонахом Густинського монастиря М. Лосицьким. У передмові до Густинського літопису переписувач підкреслює значення для людини історичних традицій її народу, закликає поширювати історичні знання.

Густинський літопис містить виклад історії України з часів Київської Русі до 1597 р. включно і має назву «Кройніки». Автор

використав староруські, польські, литовські, візантійські та інші відомі йому літописи і хроніки, зробивши на берегах посилення на джерела, з яких він запозичив фактичний матеріал. Проте Густинський літопис не є простою компіляцією з різних джерел. Це оригінальна історична праця про внутрішнє становище України, її зв'язки з Московією, про політику Великого князівства Литовського, Речі Посполитої й Османської імперії, про грабіжницькі напади турків і татар на Україну тощо.

Закінчується Густинський літопис трьома самостійними розділами: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії».

В останньому розділі літописець гнівно викриває верхівку православного духовенства України та Білорусі, яка зрадила свій народ та уклала з шляхетською Польщею і Ватиканом Брестську церковну унію 1596 р.

Автор рішуче засуджує загарбницьку політику польської шляхти і виступає проти зрадників своєї вітчизни — князів церкви, українських та білоруських феодалів.

«Літопис Густинського монастиря» висвітлює історію Густинського монастиря як одного з осередків ідейної боротьби на Україні проти унії й католицької реакції, розповідає про діяльність українського гетьмана реєстрового козацтва П. К. Сагайдачного, під захистом якого відновлено православну ієрархію (1620 р.) на чолі з відомим культурним діячем діячем Іовом Борецьким, про опір селянства, козацтва й міщан наступові католицизму й унії.

Написано Густинський літопис мовою, близькою до тогочасної української народної мови. Достовірність його значно вища від сучасних йому польських хронік. За своїм науковим значенням Густинський літопис є видатною пам'яткою української історіографії XVII ст.

Добрómильський літопис

Добрómильський літопис — хроніка, складена близько 1700 р. у м. Добрómиль (нині Старосамбірський р-н, Львівська обл.). Автор — Семен (Симеон) Коростенський, греко-католицький священник церкви Різдва Пресвятої Богородиці м. Добрómіля.

Літопис охоплює події української історії 1648—1700 рр.

Найбільше повідомлень стосується спустошення Правобережжя татаро-турецькими військами в останній чверті XVII ст., здобуття турками Кам'янця-Подільського, їхньої поразки під Хотиним і Журавно.

Описано початок національної революції 1648—1676 рр., взяття козаками Б. Хмельницького Любліна (Польща) 1655 р., ординські напади на Україну і боротьба з ними, оборона Відня 1683 р. і події місцевого значення (повені, неврожаї, епідемії тощо).

Автор, будучи прихильником сильної королівської влади, засуджував феодальну анархію у Речі Посполитій.

Під час написання літопису він покладався переважно на свою пам'ять, хоча, ймовірно, використовував і джерела, що зберігалися у Добромільському монастирі Василіан.

Пам'ятка написана українською мовою, близькою до народної. Уперше витяги з літопису видрукував А. Петрушевич, а повний текст подав В. Антонович (1888 р.).

Опублікований у книзі «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской комиссией для разбора древних актов» (К., 1888 р.).

Лизогубівський літопис

Лизогубівський літопис («Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким») — український літопис XVIII ст. Складений у 1742 р.

Літопис охоплював події в Україні з початку XVI ст. до 1737 р. Автор літопису анонімний. В історичній літературі існує думка, яку найбільш переконливо аргументували Володимир Антонович і П. Клепацький, що автором літопису був генеральний обозний Яків Лизогуб (не виключена і участь в написанні його брата С. Лизогуба).

Основним джерелом для викладу історичних подій до кінці XVIII ст. були козацькі літописи (зокрема, Короткий опис Малоросії), від 1690 р. - 1737 р. — родинні записи сім'ї Лизогубів. Літопис містить невеликі оповідання з історії України, головним чином про гетьманів, про участь козаків у Північній

війні 1720-1721 рр. Закінчується літопис описом Кримських походів 1736-1738 рр. В основному, лояльно відносячись до російського царизму, літописець критично ставиться до його політики у Гетьманщині та відстоює ідею політичної автономії України.

Літопис є цінною пам'яткою української історіографії XVIII ст. Вперше був виданий Миколою Білозерським («Южнорусские летописи», 1858), а пізніше Володимиром Антоновичем («Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», 1888).

Львівський літопис

Львівський літопис — український літопис 30-40-х рр. XVII ст. Львівський літопис являє собою не тільки історичне джерело, але й пам'ятку української мови і літератури. Назва літопису є умовною, яка була надана першими видавцями. Це джерело є важливим для історії України, як і інші — Літописи Самовидця, Самійло Величко, Грабянки тощо. Літопис був складовою частиною збірника різних матеріалів, упорядкованого М. Гунашевським і скомпонованого у вигляді книги розміром 20 на 30 см. Папір книги має філігрань із зображенням мисливського ріжка на щитку — знаком, характерним для паперу, що виготовлявся у другій чверті XVII ст. на паперових млинах у Польщі. Літопис писано одним, характерним для упорядника збірника почерком, українським (південноруським) зв'язаним скорописом. Палеографічні ознаки рукопису показують, що Львівський літопис написано у кінці 30-40 рр. XVII ст. Текст літопису виявив на початку XIX ст. історик Д. Зубрицький. Вперше опубліковано у Москві (1839 р.), друге видання — у Львові (1867–1868 рр.).

Літопис відображає події в Україні-Русі з 1498 - 1649 рр. включно. Однак перед основним текстом літопису ми знаходимо дві вставки польською мовою. Одна — про взяття польським королем Казимиром III міста Львова 1339 р. з посиланням на Кромера. Друга — про перетворення 1471 р. литовським великим князем і польським королем Казимиром IV Ягеллончиком Київського князівства у воєводство. Львівський літопис подає цінні відомості про зовнішньополітичне та економічне становище України, взаємини з Польщею, Московією, Кримським ханством.

Багато уваги приділяє козацьким повстанням 30-х років XVII століття, національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648–1654 рр., наводить ряд фактів з її історії, яких немає в інших джерелах.

Видання літопису: Львовская русская летопись // Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских. — М., 1839. — Т. III, Кн. 3. — С. 233–267.

Львовская летопись // Науковий збірник, издаваний літературним товариством Галицько-руської матиці. — Львів, 1867–1868. — Вып. I–IV. — С. 255–294.

Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 99-124.

Острозький літописець

Острозький літописець — український літопис кінця 30-х рр. XVII ст.

Острозький літописець є не тільки історичним джерелом, але й пам'яткою української мови і літератури. Острозький літописець дійшов до нашого часу в єдиному відомому нам списку під назвою: «С кройніки Бельського речі потрібні вибрані», виявленому академіком М. М. Тихомировим у рукописній книзі музейного зібрання Державного історичного музею в Москві і виданому ним у 1951 р. під назвою Острозький літописець. Ця назва цілком відповідає змістові основної частини твору, зосередженій на місті Острог і острозьких подіях.

Весь літопис обіймає період з 1500 - 1636 рр. Літопис змістовно поділяється на дві частини: перша — події до 1598 р. включно — являє собою виклад звісток Хроніки Бельського, і друга частина, — що обіймає період з 1599 - 1636 рр. У першій частині літописець йшов за Бельським, дослівно переписуючи окремі місця його Хроніки. У другій частині автор, нарівні з загально-історичними подіями, які він висвітлює ширше, ніж у першій частині, систематично відмічає місцеві господарські, суспільні, метеорологічні та інші явища. У цій частині літопису автор багато уваги приділяє звісткам, що стосуються соціальних відносин між різними верствами населення. Особливо його

цікавлять питання, пов'язані з боротьбою православних проти унії. Також приділяє увагу особам з роду князів Острозьких.

Літопис Самовидця

Літопис Самовидця — козацький літопис староукраїнською мовою, одне з фундаментальних джерел з історії Східної Європи XVII ст., зокрема періоду Хмельниччини і Руїни в Україні. Написана очевидцем подій, вихідцем з старшини Війська Запорозького.

Літопис Самовидця складається зі вступу, який оповідає про стан України перед Хмельниччиною, та двох головних частин:

перша присвячена часам Хмельниччини й Руїни (до 1676 р. включно) й написана, правдоподібно, значно пізніше описуваних подій;

друга — доведена до 1702 р. включно, становить Літопис у стислому розумінні цього слова, написаний на Лівобережжі, найповніше (з уваги на локальні новини) у Стародубі.

Літопис Самовидця писаний доброю українською мовою того часу, близькою до народної. Автор літопису документально не відомий, належав до козацької старшини й посідав якийсь час видатне становище в українському уряді. Дослідники віддавна намагалися встановити його ім'я. Це стало можливе після праць Вадима Модзалевського про Романа Ракушку-Романовського. У 1920-их рр. низка авторів (Віктор Романовський; Олександр Оглоблин і особливо Микола Петровський) незалежно один від одного, на підставі аналізу автобіографічного матеріалу в Літописі, дійшли висновку (втім, вперше висловленого ще у 1846 р. істориком-аматором Д. Сердюковим), що автором Літопису Самовидця найвірогідніше був Роман Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій за Івана Брюховецького, а в останні десятиліття свого життя — священик у Стародубі. Ця думка була прийнята більшістю істориків (Дмитро Багалій, Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич та інші й зокрема новітня історіографія), але деякі автори називали інших кандидатів на авторство Іван Биховець, військовий канцелярист (Л. Окіншевич), Федір Кандиба, полковник корсунський (М. Андрусак, Михайло Возняк) та ін.

Оригінал Літопису не дійшов до нас. Збереглося кілька

копій, зроблених у XVIII ст. або й пізніше. Найдавніші й найповніші — це списки Г. Іскрицького (перша половина XVIII ст.) й Якова Козельського (друга пол. XVIII ст.), які й покладено в основу наукових публікації цієї пам'ятки. Вперше, доставши його від Пантелеймона Куліша (від нього й назва Літопису Самовидця), опублікував Літопис, Осип Бодянский (1846); більш науково підготоване видання Київської Археографічної Комісії за редакцією і вступною статтею Ореста Левицького (1878), перевидане Інститутом історії АН УРСР (1971, Дзира Я.) і «Harvard Series in Ukrainian Studies» (1972).

Літописці Волині і України

«Літописці Волині і України» — історичний твір невідомого автора (або кількох авторів), складений у 1-й пол. XVII ст. Поділяється на 12 окремих збірок історичних записів, побудованих на основі давньоруських, українських, білоруських, польських літописів, хронік та мемуарів. З них у найважливішій змістом і найбільшій обсягом 1-й, так званій київській, збірці використано матеріали давньоруських літописів, а також хронік М.Стрийковського та Бельських. У «Л. В. і У.» виклад історії України-Русі пов'язано з історією Литви, Польщі, Московії і хронологічно доводиться до 1621 р. Предметом викладу цієї хроніки є здебільшого зовнішньополітичні події.

У цих записах відображені історичні погляди панівних кіл України, що пов'язували свої інтереси з Великим князівством Литовським. До козацтва і козацьких рухів автор ставиться негативно. Закінчується київська збірка записами війта Б.Балики. Бувши очевидцем історичних подій, він подає ряд важливих відомостей про облогу польсько-шляхетського війська у Москві 1612 р. російським народним ополченням. Балика відзначає також негативне ставлення українського народу до польсько-шляхетських загарбників. «Л. В. і У.» написаний мовою, близькою до української народної мови XVII ст.

Межигірський літопис

Межигірський літопис — український монастирський літопис XVII ст. Автором його вважається Ілля Кошаківський —

настоятель церкви Межигірського монастиря.

Межигірський Спасо-Преображенський монастир — православний (первісно чоловічий, згодом жіночий) монастир, який з перервами існував від часів древньої Києво-Руської Держави до 1935 р. в місцевості Межигір'я — біля сучасного села Нові Петрівці (Київська область), за 10 км на північ від міста Вишгорода.

Згідно з легендою, монастир близько 988 року заснували грецькі ченці, що прийшли з Візантії разом із св. Михайлом — першим митрополитом Київським. За іншою версією церква Білого Спаса була закладена Андрієм Боголюбським у 1161 р.

Документально підтверженої дати заснування монастиря не існує. Найвірогідніше починати його історію з XII ст., коли, за свідченням літописів, в Межигір'ї існувала божниця, яка, можливо, поклала початок монастирю.

Монастир міг отримати земельні маєтності від давньоруських князів. Поблизу монастиря існує печера. На території знаходиться урочисько під назвою « Володимирові буди», тут росли старезні дуби.

У 1482 р. — став жертвою набігу татар хана Менглі-Гірея.

Відбудова монастиря почалася з 1520-х рр., коли литовські великі князі та польські королі, щоб прихилити до себе православне духовенство, надавали йому привілеї та земельні володіння. Монастир був відновлений за часів київського воєводи Андрія Немировича старанням Михайла Щербини. У той час існувала церква Св. Спаса.

У 1571 р. Сигізмунд Август надав монастир разом з вишгородською землею писарю канцелярії кор. руської — Евстафію Висоцькому. Пізніше земля вишгородська належала монастиреві. Кошти на монастир давали князь Юрій Семенович Слуцький, Андрій Немира, Андрій Полоз, Іван Горностай, Яцько Бутович і інші шляхтичі.

У 1609 р. — старанням вихованця Костянтина Острозького — ігумена Афанасія, монастир отримав право ставропігії.

Пізніше якось осені біля Покрови,
Зібралось народу на празник роковий
В Межигорський монастир, що з давень давна,
Церква його вікова, свята, православна,
Була парафіальна вокозь Запорожа..."

Дума лірника Вернигори, зі збірки Еразма Ізопольського «Дума з дум українських» 1857.

У 1-й половині XVII ст. був одним із осередків антиуніатської боротьби в Україні, зокрема, коли ним 1616 р. керував І.Копинський.

Земельні маєтності монастиря зросли після 1654–1656 рр. за рахунок дарунків від українських гетьманів та московський цар — Олексій Михайлович надав монастиреві поселення: Бобровичі, Козаровичі, Ясногородку, Ігнатівку, Глібівку.

Богдан Хмельницький надав: Трахтемирівському монастирю поселення Петрівці, Мочуни, Чернін та затвердив всі давні грамоти.

Межигірському - Вишгород, Петрівці, Мощони (універсал від 21 березня 1656 р.).

Після козацьких воєн Богдана Хмельницького, Трахтемирівський монастир був повернений козакам і Межигірський до 1660 р. не відігравав головної ролі.

Самійло Величко в своєму літописі згадує битву, яка відбулася 1654 р. під Межигорами, між Богданом Хмельницьким та татарами. Татари після грабівницького походу на Волинь, поверталися звідти з награбованим добром та ясиром. Богдан Хмельницький розбив тут татарське військо і з того часу не маючи більше татар як союзників, він вимушений був шукати нового.

Після зруйнування у 1660-х рр. польським військом Трахтемирівського монастиря Межигірський монастир став шпиталем для старих запорожців. На їхнє утримання Запорізька Січ передала у власність монастиреві земельні володіння та щорічно виплачувала значні грошові кошти.

У 1663 р. пожежа знищила церкву та монастирські будівлі. Після цього монахи побудували нову Преображенську церкву. Монастир був оборонним і мав для оборони свої гармати.

У 1683 р. — козацька рада Запорозької Січі постановила запрошувати до січової Покровської церкви служителів саме з Межигірської обителі.

У 1687 р. запорожці знову втратили Трахтемирівський монастир і замість Трахтемирівського обрали Межигірський, як свій військовий шпиталь. Січову Покровську церкву та Самарський монастир козаки підпорядкували Межигірському

монастиреві.

У 1691 р. — монастирю підпорядковано найближчі до Січі монастирі: Лебединський, Самарський тощо.

У 1703 р. — згідно з грамотою Петра I, монастир утратив ставропігійний статус і став підпорядкований Київській митрополії.

У 1710 р. — відновлено ставропігію монастиря.

У 1735 р. — запорожці, що утвердилися кошем на р. Підпільній, підтвердили «військовий» статус Києво-Межигірського монастиря.

У 1760 р. у монастирі були дві кам'яні церкви: Преображенська та Св. Духа та дві дерев'яні: Богородиці і Св. Миколая (трапезна) У XVIII ст. своїм багатством поступався тільки перед Києво-Печерською Лаврою.

У 1772 р. кошовий січовий отаман Петро Калнишевський побудував у монастирі чотири монастирських будинки, які були знищені вогнем у 1717 р. і також велику браму на якій була влаштована Петропавлівська церква з дзвіницею.

У монастирі часто козаки на старості постригалися у ченці та закінчували тут своє життя.

У 1786 р. — після ліквідації Запорозької Січі (1775) імперська влада закрила монастир, величезні монастирські багатства були конфісковані Російською імперією.

Весна 1787 р. — імператриця Катерина II під час перебування у Києві побажала відвідати монастир. Але за нез'ясованих обставин тієї ж ночі монастир згорів.

У 1796 р. — біля монастиря німецький інженер Краніх знайшов копалини каолінової глини, придатної для виготовлення посуду. 1798 року в приміщеннях колишнього монастиря заснували Межигірську фаянсову фабрику. У 1886 р. — Межигірський монастир було відновлено. У 1894 р. — монастир перетворено на жіночий.

Наприкінці XIX ст.у монастирі було дві церкви: Спасо-Преображенська та Петропавлівська.

У 1920 рр. - монастир закритий войовничими безбожниками при владі.

У 1934–1935 рр. — монастирські будівлі було розібрано. Під час руйнації знайшли давню бібліотеку з рукописними книгами. Дехто вірить, що ця бібліотека належала Ярославу Мудрому.

Після зруйнування монастиря на його місці збудували державну дачу УРСР. Характер державної резиденції ця місцевість зберігає й досі. До 22.02.2014 р. заповідник Межигір'я було незаконно привласнено Януковичем. Це була дача Віктора Януковича. Нині всі землі заповідника і резиденцію повернуто в державну власність. Планується з основних будинків зробити так званий «музей корупції», а всю територію визнати як громадський парк.

У найближчому майбутньому планується відбудова цього стародавнього українського козацького монастиря Православної Церкви. У суспільстві точиться дискусія навколо правомірності проведення цієї відбудови під опікою Московського Патріархату, а не Київського.

За переказами, у монастирі поховано Семена Палія та Самуся.

У Межигірському монастирі поховані: Український гетьман Остап Гоголь, Шляхтянка Немировичова, Юрій Лясота

1-й список містить опис історичних подій на Волині і Київщині 1393—1620 рр. **2-й список** подає відомості з 1608 по 1700 рр., про визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетських і турецько-татарських загарбників. Як пам'ятка історичної літератури межигірський літопис посідає значне місце в українській історіографії XVII ст. Надрукований у «Збірнику літописів, що стосуються до історії Південної і Західної Русі» (1888 р.).

Хмельницький літопис

Хмельницький літопис — пам'ятка української історіографії й літератури першої половини ХУІІ ст., належить до числа так званих місцевих літописів.

Літопис складений невідомою особою, що походила, імовірно, з міста Хмельника на Вінничині. Автор літопису реєстрував історичні події на Правобережжі, зокрема в Хмельнику, у 1636-1650 рр., а також факти поточного життя.

Описав у хронологічному порядку козацькі повстання 1636-1638 рр. під проводом Павла Павлюка й Карпа Скидана, перші роки війни Богдана Хмельницького: битви під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, поразки польського війська на Поділлі, перемоги Максима Кривоноса біля Немиріва, Махнівки,

Животова, Бердичева, Тульчина, спустошення Поділля від татаро-турецької навали тощо.

Хмільницький літопис виданий у книзі «Летопись Самовидца ... », (К. 1878), дослідили Орест Левицький і Володимир Іконніков.

Чернігівський літопис

Чернігівський літопис — умовна назва пам'ятки козацького літописання XVII—XVIII ст.

Зберігся у чотирьох списках. У творі розповідається про події української історії 1587—1768 рр. — козацько-селянські повстання XVI—XVII ст., Визвольну війну, Руїну, змальовано найвідоміші історичні постаті, описано стихійні лиха, епідемії тощо.

За характером викладу, стилем, мовою Чернігівський літопис дуже близький до праці Самовидця.

Літопис подій у Південній Русі

Літопис подій у Південній Русі - латиномовний твір львівського каноніка Яна Юзефовича (1624— 1700 рр.), написаний для кармелітського монастиря (повна назва – «Літопис подій у Південній Русі львівського каноніка Яна Юзефовича»).

Повний текст Літопису Я.Юзефовича у рукописній копії первинного списку зберігається у Польщі. Українські вчені вживають заходів щодо удоступнення цього тексту для вітчизняної науки.

Переклад понад 100 сторінок тексту, виданого і упорядкованого В.Антоновичем, здійснила протягом 2008—2009 рр. Людмила Шевченко-Савчинська. Уривки перекладу викладені у мережі Інтернет, планується друковане видання. Це перший україномовний і другий у світі (після перекладу польською наприкінці XIX ст.) переклад латиномовного літопису Яна Юзефовича. Проте польськомовний переклад, за висновками фахівців, містить низку перекручень або неточностей, які суттєво змінюють його зміст.

Ключовою подією літопису є Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. На думку П.Борека, Я.Юзефович —

«один із небагатьох авторів старопольського періоду, хто здобувся на об'єктивізм в описі причин козацького зриву 1648 р.». Наскільки видатне це досягнення, можна судити, по-перше, з того, що історик мусив виступати на боці офіційної ідеології, навіть не буди свідком описаних драматичних подій — адже їхні наслідки ще давалися державі взнаки; по-друге, ту війну зазвичай описували з обох боків (українського та польського) як явище апокаліптичного характеру, якому, за словами Н.Яковенко, мали відповідати прикмети «кінця часів»: нелюдські злочини, блюзнірство, моторошні візії загальної загибелі, незвичайні карі тощо.

Автор детально описує характер і звичаї тогочасних діячів, часто посилаючись на праці Коховського або «гідних віри наших старших» — очевидців-львів'ян.

«Нова хмельниччина» у 1702—1704 рр.

У 1702—1704 рр. на Правобережжі під проводом Семена Палія відбулося козацько-селянське повстання проти Речі Посполитої. Центром його став Фастів. Після невдалого наступу на містечко у серпні 1700 р. польсько-шляхетський уряд готувався до нового наступу. Козацька республіка у зв'язку із постійною загрозою перетворювалася на військовий табір. Тут збиралися козаки, селяни і міщани з усієї України.

Взимку 1702 р. у Фастові збирається козацька рада, на яку з'їжджаються правобережні полковники — Самусь, Іскра, Абазин та Палій. На раді були представлені широкі соціальні верстви населення — козаки, городяни, нижче православне духівництво та православна шляхта.

На жаль, джерела не зберегли відомостей, про що йшлося на раді. Дослідники вважають, що була досягнута домовленість про початок повстання та його тактику. На раді був присутній поет-демократ із Волині Данило Братковський. Як найосвіченішій людині йому доручили скласти відозву до українського народу. Оригінал цього документа не зберігся. Його зміст відтворено за текстом рішення військового суду Волинського воєвідства, який розглядав справу Д. Братковського. Відозва закликала до повстання за скривджену віру, за незалежність і свободу. Численні архівні документи засвідчують, що чимало

православної шляхти, сільських урядників не тільки співчували повстанцям, але, як могли, і допомагали їм.

Так, у Кременецькому міському суді розглядалася справа боярина Мацієвського, який «различными способами... подстрекает к бунту и к участию в козацком восстании». Під час обшуку у нього знайшли список осіб, які погодилися надати допомогу повстанцям. На Брацлавщині заготовкою селітри, пороху і свинцю займався шляхтич М. Квінтинський. Він збирав також інформацію про пересування урядових військ і передавав її козакам.

Повстання розпочалося весною 1702 р. на Поділлі і Брацлавщині. У липні повстанський рух охопив Київщину. У жовтні-грудні 1702 р. козацькі війська здобули Немирів, Бердичів, Бар, Межибіч.

10 листопада 1702 р., після двомісячної облоги, повстанці взяли Білу Церкву. Сюди була перенесена резиденція С. Палія. На початку 1703 р. війська Палія контролювали значну частину Правобережної України.

Розпочалися селянські виступи на Волині і у Галичині. Польський уряд вислав на придушення повстання 15-тисячне військо під командуванням А. Синявського.

На озброєнні у нього було 44 гармати. Військо А. Синявського захопило територію Поділля, а потім і Брацлавщину, розправляючись із повстанцями й мирним населенням.

Так, жорстким тортурам було піддано поета Д. Братковського; його було взято, за рішенням суду, на дубу. Незважаючи на похилий вік, Д. Братковський витримав перший ступінь кари. Але геть знесилів, і від подальших мук його увільнили.

25 листопада 1702 р. зачитали смертний вирок, а наступного дня вранці «посеред ринку Луцького, через ката за сім разів мордерсько зістав святий», тобто йому по черзі відрубали руки, ноги, голову, а наостанок перетнули тулуб. Так загинув один із найосвіченіших представників свого часу в Україні, полум'яний патріот і талановитий поет. Було посаджено на палю одного з керівників повстання — полковника Абазіна. Київський воєвода І. Потоцький запропонував усім, кого підозрювали в участі у повстанні, відрізати ліве вухо. Як свідчить сучасник подій, понад 70 тисяч витримало цю нелюдську езекуцію.

Проте козацькі війська відбили всі спроби польської армії захопити Київщину.

Королівський уряд, не маючи сили придушити повстання, звернувся за допомогою до московського царя Петра I. Побоюючись, що селянсько-козацьке повстання перекинеться на Лівобережну Україну, а також прагнучи заручитися підтримкою Польщі у боротьбі зі шведами, Петро I вирішив допомогти польському королю.

З цією метою наказав лівобережному гетьману І. Мазепі весною 1704 р. йти з усім своїм військом углиб Польщі. Для І. Мазепи настав слухний час здійснити заповітну мрію — об'єднати всю Україну під своїм проводом. З 30-тисячною козацькою армією він перетнув Дніпро і зайняв Київщину та Волинь.

Палій продовжував діяти на Правобережжі як незалежний гетьман. Отже, в Україні тоді зійшлися три непримиренні сили: польська, яка спрямувала найжорстокіші репресії проти народного повстання, повстанці на чолі з Палієм і Мазепа, за яким стояла Москва. Гетьман прийшов на Правобережжя як союзник Польщі допомогти польським магнатам придушити повстання. У такій складній ситуації найменший ухил в бік тієї чи іншої зовнішньої сили різко змінював хід подій. Палій змінював тактику, підтримував зв'язки з «шведською» партією в Польщі, що боролася з королем Августом (останнього, як відомо, підтримував Петро I).

Але розв'язати цей вузол протиріч йому бракувало сили. Обставини виявилися на цьому етапі непідвладними йому. В житті Палія розігралася справжня драма: лівобережний гетьман вирішив пожертвувати Палієм, хоч їх єднали патріотичні почуття до України, спільна політична мета. Заарештувати полковника на території Фастівщини І. Мазепа не наважувався. Гетьман розмістив свою головну квартиру у Бердичеві, часто її відвідував Семен Палій, і Мазепа завжди зустрічав його якнайкраще. Першого серпня 1704 року Палій прийшов до головної квартири Мазепи. Для нього влаштували банкет, а вночі, коли полковник міцно заснув, схопили, заарештували і згодом відправили до Москви. Палія звинуватили у шведофільстві й заслали до Сибіру, в Тобольськ. На деякий час він зникає з політичної арени. Так на короткий термін під булавою Мазепи опинилися обидві

частини України. Він володарює на Правобережжі: вжив певних заходів, аби запровадити тут нові суспільно-економічні порядки, такі самі, які були в Гетьманщині — надав землю старшині, монастирям, роздав міста і села. Довідавшись про плани Петра I ліквідувати гетьманство та козацький устрій в Україні, гетьман розпочав таємні переговори із союзником Карла XII, польським королем С. Лещинським.

Весною 1709 р. було укладено угоду між шведським королем Карлом XII і Мазепою, яка передбачала відновлення державної незалежності України.

Коли почався наступ шведів на Москву територією України, гетьман відкрито перейшов на бік Карла XII. Невдала облога Полтави дала змогу Петру I підготуватися до генерального бою і розгромити шведсько-українські війська у Полтавській битві 1709 року. Карл XII та Мазепа відступили у Молдову, де в передмісті м. Бендер того ж року гетьман Мазепа помер. Напередодні Полтавської битви Петро I повернув С. Палія із заслання і призначив полковником Білоцерківського полку. Як свідчить літописець, у день Полтавської битви, 27 червня 1709 р., Палій «...бывши уже немощным, обаче на коне, аще й подерживанием ездячи, принуждал войско, дабы неприятелю зломанному не дали обзреться».

Проте, розбитий фізично і морально, він хотів лишень одного — повернутися до свого любого Фастова. На цій землі на нього чекали.

Помер Семен Палій у січні 1710 р. Є припущення, що поховано його у Межигірському монастирі. Межигірський Спасо-Преображенський монастир поблизу Києва, що ним опікувалися запорожці, у ХУІ-ХУІІ ст. був шпиталем і останнім притулком для перестарілих запорозьких козаків.

У минулому столітті відомий вчений, перший ректор Київського університету М. Максимович бачив у Межигірському монастирі особисті речі полковника. Він свідчив: «В Святодуховской церкви длительное время вместе с портретами Богдана Хмельницкого и Евстафия Гоголя висел портрет Палея в посребренных с двумя золоченными дорожками рамах; а над портретом, на ветхом коврике Палея, висела его сабля без рукояти, в ножах, оправленная по концам в серебро, с шелковыми зелеными паками...».

Отже, «Нова Хмельниччина» Семена Палія, як і зусилля самого Б. Хмельницького об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну, досягти державного суверенітету, зазнали поразки. Як відомо, не вдалося цього зробити до Палія ні меланхолійному Виговському, ні підступному Брюховецькому, ні хитруватуому Самойловичу, ні звитяжному Сіркові, ні буйному Дорошенкові. Не змогли розв'язати це історичне завдання ні мудрий Мазепа, ні безстрашний Полуботок, ні розважливий Калнишевський. Поглинання України сусідніми державами було довгим і затяжним.

Експансіоністські плани Петра I дорого коштували Україні, що висилала на Північну війну свої полки, брала участь у будівництві нової столиці — Петербурга та північних каналів. Наслідком цієї поразки стало посилення царських репресій, обмеження автономних прав Гетьманщини, зростання національного і соціального гніту в Україні.

Але саме у ті драматичні часи дістає найповнішого вираження державницька ідея: 1710 р. з'являється Конституція Пилипа Орлика. Документ мав на меті сформуванню політичний устрій, згідно з законом розв'язати соціальні, економічні, церковні та інші питання у майбутній незалежній Україні.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Павлюк Петро Михнович (р.н.н.- 1638).....	8
Палій Семен (1640 – 1710).....	10
Півторакожуха Карпо (р.н.н. – 1642).....	18
Плетенецький Єлисей (1554 – 1624).....	22
Подобайло Степан Данилович (1600 – 1654)	33
Полуботок Павло Леонтійович (1660 – 1724).....	38
Прокопович Феофан (Єлиазар) (1681 – 1736).....	48
Пушкар Мартин Іванович (р.н.н. - 1658)	55
Ракушка-Романовський Роман Онисимович (1622 - 1703)...	62
Ришський Іван Степанович (1759 – 1811).....	68
Розумовський Кирило Григорович (1728 – 1803).....	71
Рутський Йосиф Велямин (1574 – 1637).....	80
Сагайдачний Петро Кононович (1570 – 1622).....	84
Самойлович Іван Самійлович (1630 – 1690).....	126
Самусь Самійло Іванович (сер.ХУІІ ст.. – 1713).....	129

Сірко Іван Дмитрович (1608 – 1680).....	145
Сковорода Григорій Савич (1722 – 1794).....	152
Скоропадський Іван Ількович (1646 – 1722).....	182
Смотрицький Мелетій Герасимович (1577 – 1633).....	186
Соболь Спиридон Богданович (1580 – 1645).....	189
Сомко Яким Семенович (р.н.н. – 1663).....	195
Сорочинський Петро (р.н.н. – р.с.н.).....	198
Сулима Іван Федорович (р.н.н. – 1721).....	201
Сулима Федір Іванович (1629 – 1691).....	202
Суховій Петро (1645 – р.с.н.).....	206
Терлецький Кирило (1540 – 1607).....	215
Тетеря Павло (1620 – 1670)	217
Траквіліон-Старовецький Кирило (1581- 1646).....	219
Тукальський-Нелюбович Йосип (р.н.н. – 1676).....	226
Туптало Данило Сасич (1651 – 1709).....	228
Федорович (Трясило) тарас (р.н.н. – 1639).....	233
Ханенко Михайло Степанович (1620 – 1680).....	237
Хмелецький Адам (р.н.н. – 1652)	239
Хмельницький Богдан Михайлович (1595 – 1657).....	243
Хмельницький Теміш Богданович (1632 – 1653).....	260
Хмельницький Юрій Богданович (1641 – 1685).....	263
Чайковський Михайло Станіславович (1804 – 1886).....	268
Чалий Сава (р. н. н. - 1741р.).....	277
Чапіга Захарій Олексійович (1725 – 1797).....	279
Чарторийський Адам Єжі (1770 – 1861).....	280
Швачка Микита (1728 – р. с. н.).....	283
Яворський Симеон Іванович (1658 – 1722).....	287
Ясинський Варлаам (1627 – 1707).....	291

ЛІТЕРАТУРА:

Абросимова С.В., Парамонов А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 112 с.

Алфьоров О. Шляхетсько-козацький рід Голубів в процесі формування українського козацтва: 1578 — 1648./ магістерська робота Інституту історичної освіти НПУ ім. М. Драгоманова. — К., 2005. — 130 с.

Алфьоров О. Гетьман Оліфер Голуб — славетний представник Роду//Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. — Київ. Вид. центр КНЛУ, 2001. — Вип. 5. — С. 383—385.

Алфьоров О. До історії показаченої української аристократії (представника роду Голубів XVI — XVIII ст.) // Гетьманський альманах: «До 85-річчя проголошення Української Держави та 130 річчя від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського». Число II. Київ, видавничий центр КНЛУ. — 2003. — С. 147 — 154.

Амурское казачье войско // Большая советская энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия. 1969–1978.;

Антонович М. Козацьке військо у московській війні 1633 р. В. 1932;

Антологія української юридичної думки / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Юрид. кн., 2003. — Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. — 584 с.

Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини / В. Б. Антонович. — К.: Україна, 2004. — 304 с.

Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. — К.: Либідь, 1993. — 288с.

Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. — К.: Дніпро, 1991. — 335 с.

Аркас М. М. Історія України-Русі з малюнками / М. М. Аркас. — 2-е факс. вид. — Х.: Вища шк., 1991. — 456 с.

Бажан О., Гасай Є., Гуцал П. (упорядники). Реабілітовані історією. Тернопільська область.— Тернопіль: Збруч, 2008. 728 с

Бантыш-Каменский Д. М., История Малой России, К., 1903.

Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. / І. Й. Бойко. — Л.: Світ, 2000. — 120 с.

Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / І. Й. Бойко. — Л.: Світ, 1998. — 52 с.

Боплан Г. Л. Опис України / Гійом Левасер де Боплан; Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Проспер Меріме. — Л.: Каменяр, 1990. — 301 с.

Брехуненко В. Богдан Хмельницький / Віктор Брехуненко. — Київ, 2007. — 72 с.

- Велика Історія України від найдавніших часів: у 2 т. – К.: Глобус, 1993. – Т. 2. – 352 с.
- Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с. – (Невідома Україна).
- Видатні діячі України минулих століть. К., 2001. — С. 566—567;
- Володарі гетьманської булави. — К., 1994.
- Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях.-Луцьк: Вежа, 2000.
- Гапусенко І. Дмитро Іванович Яворницький. К. 1969;
- Голобуцький В. А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого, М., 1954.
- Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. К., 1994.
- Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 рр. К., 1961;
- Голобуцький В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. К., 1962;
- Горобець В. М. Борис Крупницький — повернення в Україну. В кн.: Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. К., 2001;
- Горобець В. М. Україна: від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи, 1578–1616 рр. / В. М. Горобець. – К.: Кріон, 2010. – 192 с.
- Горобець В. М. Україна: козацькі війни 1618–1638 / В. М. Горобець. – К.: Кріон, 2011. – 268 с.
- Грушевський М. С. Нариси історії українського народу. — К.: Либідь, 1990. — 400 с.;
- Грушевський М. С. Початки Хмельниччини (1638 — 1648 рр.), «Історія України-Русі», т. VIII, ч. II, вид. 2, Київ — Відень, 1922.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси. — т. 1-10. — К., 1993–1999 рр.
- Грушевський М. С. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 9, кн. 1: (1650–1654 рр.). – 880 с.
- Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К.: Либідь, 1990. – 395 с.
- Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.

- Густинський літопис // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. – Київ, 2006.
- Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки: у 15 т.; Т. 8).
- Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Л.: Львів. д. ун-т внутр. справ, 2008. – 468 с.
- Греченко В., Ярмиш О. Історія України Торсінг. - 2005. - с. 39-47.
- Дзира Я. Автопортрет нації / Я. Дзира. – К.: Б-ка українця, 1997. – 143 с.
- Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – 2-е вид. – К.: Києво-Могилян. акад., 2008. – 1142 с.
- Довідник з історії України. Видання в трьох томах. / За ред. Підкови І. та Шуста Р. – Київ, 1995.
- Давлетов О. Р. Б. Д. Крупницький — історик українського козацтва. «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.» (Запоріжжя), 1998, вип. 3;
- Донские казаки в прошлом и настоящем / под общ. редакцией Ю. Г. Волкова. Изд-во Ростовского университета, 1998.
- Дорошенко Д. І. Нариси історії України: в 2 т.- К.: Глобус, 1991. — Т.1 — 238 с.
- Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е-Й. – С. 270–278.
- Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. Л. К. Артемева. — К.: Наукова думка, 1985. — Т.2. — 495 с.
- Єремєєв І. С. Герби гетьманів України / І. С. Єремєєв. – К.: УЦІММ-ПРЕС, 1998. – 54 с.
- Забайкальские казаки // Энциклопедия Забайкалья: Читинская область. — Чита. Наука, 2004. — С.371; Забайкальское казачье войско // Энциклопедия Забайкалья: Читинская область. — Чита. - 2004. — С. 382.
- Завальнюк О. М. Д. І. Дорошенко: 75 днів у Кам'янці-Подільському // Краєзнавство: Науковий журнал. — 2001. — № 1-4. — С. 145–148.
- Ілюстрована енциклопедія історії України: у 3 т. – К.: Спалах, 2004. – Т. 1: Від найдавнішого часу до кінця 18 ст. – 216

с.

Історичні постаті України: іст. нариси / упоряд. О. В. Болдирєв. – О.: Маяк, 1993. – 384 с.

Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за заг. ред.: В. Я. Тацій, А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко. – К.: Ін Юре, 2003. – Т.1–2.

Історія України та її державності / за наук. ред. Л. Є. Дещинського. – Л.: Бескид Біт, 2005. – 368 с.

Історія українського війська: у 2 ч. – Л.: Вид-во Івана Тиктора, 1993.

Історія української культури: підручник / за ред.: Л. В. Анучиної, О. А. Стасевської, О. В. Уманець. – Х.: Право, 2012. – 368 с.

История казачества Азиатской России: в 3 т. / В. В. Алексеев; Н. А. Миненко. — Екатеринбург, 1995.

Історія України. ЗНО за 30 днів / І. А. Коляда, О. Ю. Кирієнко. — К.: Генеза, 2013. — 256 с.

Карасевич А. О., Священко З. В. Політичні портрети України: Національне Відродження України у ХХ – ХХІ ст., книга 1. – Навчальний посібник: Умань.: ПП Жовтий О.О., 2015. – 690 с.

Карасевич А. О., Священко З. В. – Політичні портрети України: Національне Відродження України у ХХ – ХХІ ст., Книга 2. – Навчальний посібник: Умань.: ПП Жовтий О.О., 2015. – 604 с.

Карасевич А. О., проф. Священко З. В. – Політичні портрети України: Національне Відродження України у ХХ – ХХІ ст., Книга 3. – Навчальний посібник: Умань.: ПП Жовтий О.О., 2015. – 526 с.

Карасевич А. О., Левковський К. М. Політологія. – Умань.-2010. – Частина 1. – 204 с.

Карасевич А. О., Левковський К. М. Політологія. – Умань.-2010. Частина II. – 344 с.

Князі Київські та правителі Києва до часу видання «Синописа» // І. В. Жиленко. Синопис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. — Київ.: ВІПОЛ, — Спецвип. 2: Синопис Київський / І. В. Жиленко. — 2002. — 194 с.

Коваленко Сергій. Гладкий Матвій Іванович//Україна під

булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. Том 2. — Київ: Видавництво «Стікс», 2008.

Коваленко Сергій. Джалалий Филон//Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. Том 2. — Київ: Видавництво «Стікс», 2008

Козацькі вожді, гетьмани, кошові // Історія української культури. у 5 Т. — Т.2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). Київ, «Наукова думка», 2001

Корсак І. Гетьманич Орлик / І.Корсак . — Луцьк: Твердиня, 2006. — 120 с.

Корсак І. Імена твої, Україно / І.Корсак . — Луцьк: Твердиня, 2007. — 300 с.

Косенко Л. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі.-Харків: ВД «Школа», 2007. - 576 с.

Костомаров Н. Южная Русь в конце XVI века. // Исторические произведения. Автобиография. — Киев, 1989.

Костомаров Н. И. Руина: гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича 1663—1687 гг. // Исторические монографии и исследования: В 17 тт. — М.: Чарли, 1995. — [Т. 7]. — С. 7.

Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. — Прешов, 1996.

Кресіна І. О. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція / І. О. Кресіна, О. В. Кресін. — К.: Фотовідеосервіс, 1993. — 80 с.

Кривошея В. В. «Генеалогія українського козацтва. Канівський полк». — К.: ВД «Стилос», 2006. - с. 121

Кривошея В. Українська козацька старшина. — Ч.2. — К., 1998

Кривошея В. Білоцерківський полк. — К., 2002

Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. — Л.: Світ, 1990. — 520 с.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.

Крип'якевич І. Історія українського війська. Л. 1936;

Криськов А. А. Діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (20 - ті роки XX ст.) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (9 - 11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський). — Хмельницький: Поділля, 1994. — С. 38 - 40.

Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. - К: Україна,

2001. - 240 с.

Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С Кульчицький, Б. Й Тищик. – К.: Ін Юре, 2007. – 624 с.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. – Київ, 2003.

Мазепа Н. Н. Гетман Мазепа: енцикл. справочник / Н. Н. Мазепа. – Х.: Оберіг, 2010. – 304 с.

Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.

Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. — К., 1997;

Мельничук Олександр. Працював без упину на користь України // Історичний календар. — К., 1996. — С. 124–125.

Мицик Ю.А. Козацький край. — Дніпропетровськ, 1997.

Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. К., 2004

Мицик Ю.А. Історія України. К., 2005

Мицик Ю.А. Чигирин — гетьманська столиця. К., 2008

Мицик Ю.А. За віру православну. К., 2009.

Мицик Ю.А. Іван Сірко. К., 2010.

Мільчев О.І. Запорозжці у Банаті та Бачці: стан та перспективи дослідження проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 6. — К., 2001. — С.86-95.

Мільчев О.І. Бахмутський козацький полк // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 31.

Мільчев О.І. Буджацька орда // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.— С.50-51.

Мільчев О.І. Джамбуйлуцька орда // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 127.

Моця О.П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І.Мазепи // Український історичний журнал. - К: «КВІЦ», 2012. - № 5. - с. 76 - Повний текст.

Моця О.П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи // Український історичний журнал. - К: «КВІЦ», 2012. - №2. - с.10 - Повний текст.

Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвроп. іст.-літератур. пам'ятках) / Д. С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.

Осипов К. Богдан Хмельницький. — 2-е изд., перераб. — М.: Мол. гвардия, 1948. — 480 с. (ЖЗЛ)

Осташко Т. С. Дорошенко Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2005. — С. 455–456.

Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004;

Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. / С. Павленко. — К.: Києво-Могилян. акад., 2008. — 267 с.

«Пакти і Конституції» Української козацької держави: до 300-річчя укладення. — Л.: Світ, 2011. — 440 с.

Петрикова В. Діячі бібліотечного краєзнавства на Поділлі та їх вплив на розвиток теорії краєзнавчої бібліографії в Україні в післяреволюційні роки // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. — 1995. — № 4. — С. 88.

Петровський В. В. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. — К.: Школа, 2007. — 592 с.

Полонська-Василенко, Н. Д. Історія України: у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. — Репр. вид. — К.: Либідь, 1992. — Т. 1–2.

Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р.: законодавство. — К.: Книга, 1997. — 547 с.

Пріцак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К., 1994;

Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О.Щербака. — К.: Либідь, 1994.

Сергійчук, В. І. Іменем Війська Запорозького : укр. коз. в міжнар. відносинах XVI – сер. XVII ст. / В. І. Сергійчук. — К.: Україна, 1991. — 256 с.

Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. — К.: Фотовідеосервіс, 1992. — 60 с.

Сергійчук В. І. Богдан Хмельницький та його старшина.- К., 1996.- 56 с.

Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Клію : події і люди укр. історії / М. Ф. Слабошпицький. — К.: Махаон, 2003. — 224 с.

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально- політичний

портрет/ В. А. Смолій, В. С. Степанков. — 2-ге видання, доповнене, перероблене. — Київ: Либідь, 1993. — 487 с.

Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)/В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Альтернативи, 1999. — 352 с. — (Україна крізь віки: у 15 т.; Т. 7).

Сорока Ю. В. Походи Богдана Хмельницького / Ю. Сорока. — Х.: Фоліо, 2011. — 120 с.

Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699 рр. — К., 2004

Станіславський В.. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. — Вип.8. — К., 2008

Степанков В. С. Михайло (Станіслав) Кричевський / / Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. - К. , 1998. - Т. 1. - С. 181.

Стецюк К. І. Початок визвольної війни українського народу і переговорів про возз'єднання України з Росією в 1648 р., у книзі: «Визвольна війна 1648 — 1654 рр. і возз'єднання України з Росією», під редакцією В. А. Дядиченка, О. К. Касименка і Ф. П. Шевченка, К., 1954.

Субтельний О. Україна: історія: пер. з англ. / О. Субтельний. — 3-є вид. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.

Субтельний О. Козацька ера // Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1993.

Сушинський Б. І. «Козацька Україна: «Хмельниччина». - Одеса, «ВМВ» 2004. - 560 с.

Сушинський Богдан / / Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. - Одеса, 2006.

Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — Москва: Молодая гвардия, 2007.

Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. — К. : Дніпро, 2001.

Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. — Львів, 2008;

Україна: антологія пам'яток державотворення X–XX ст.: у 10 т. — К. : Основи, 2008.:

Т. 2, кн. 1 : (XVI ст.). — 560 с.

- Т. 2, кн. 2 : (Перша половина XVII ст.). – 536 с.
 Т. 3, кн. 1 : (Третя чверть XVII ст.). – 504 с.
 Т. 3, кн. 2 : (Остання чверть XVII – початок XVIII ст.). – 576 с.
- с.
- Т. 4, кн. 1 : (Перша третина XVIII ст.). – 520 с.
 Т. 4, кн. 2 : (Середина XVIII ст.). – 360 с.
 Т. 3 : Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.). – 496 с.
 Т. 4 : Спроби реанімації козацької держави (XVIII ст.). – 528 с.
- с.
- Україна: хронологія розвитку / автори, кер. проекту : А. В. Толстоухов, В. О. Зубанов. – К.: Кріон, 2009.
 Т. 3: Від Батиєвої навали до Люблінської унії. – 696 с.
 Т. 4: На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII століття. – 2009. – 864 с.
- Україна — козацька держава/ ред. Недяк В. В.; Наукові ред. Щербак В. О., Федорук О. К. — К.: Емма, 2004. — 1216 с.
- Українська радянська енциклопедія. В 12-ти томах / За ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Гол. редакція УРЕ, 1974-1985.
- Українське козацтво: мала енцикл. – К. : Генеза, 2002. – 568 с.
- с.
- Федорук А. В. Наймане козацьке військо (XVI — середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво. — Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю історія. — Чернівці, 2000.
- Хмельницький Б. — славний син і видатний гетьман України / Гайбондюк В. Д. — Рівне, 1995. — 132 с.
- Хорунжий Ю.М. Любов маєш – маєш згоду: Іст. роман. – К.: Вид-дім “КМ Академія”, 2003. – 330 с.
- Чайковський Андрій / / Перед зривом. Полковник Кричевський. - Львів, 1992.
- Чухліб Т. Самійло Іванович (Самусь) — полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 2. — К., 2004.
- Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі: Щорічник. — 2004. — № 4.
- Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії

Центрально-Східної Європи (1663—1713). — К.: КМ Academia, 2004. — 250 с.

Чухліб Т. Ставленник турецького султана в Україні молдавський господар Г. Дука (1681 — 1683 рр.) // Київська старовина — 2002 — № 4 — С.126 — 140

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.-Нью-Йорк, 2003.

Шевчук В. Козацька держава : етюди до історії укр. державотворення / В. Шевчук. — К.: Абрис, 1995. — 392 с.

Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер.П.Таращук. — К.: 2004. — 496 с.

Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану.— К., 2000.

Шевчук В. Гетьман-вигнанець // Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори. — К., 2006;

Шубравська М. Д. І. Яворницький. К. 1972.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1.-3. — К., 1990-1993р.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Київ, 2006.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — Київ, 2008.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Розділ V. Козацька ера. § 1. Козацька революція 1648–1657 рр. //— Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Розділ V. Козацька ера. § 2. Руїна (1658–1686) //— Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — Розділ V. Козацька ера. § 3. Мазепа і мазепинці // - Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. § 2. Згасання козацьких автономій у підросійській Україні //— Київ, 1997.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Павлюк Петро Михнович (р.н.н.- 1638).....	8
Палій Семен (1640 – 1710).....	10
Півторакожуха Карпо (р.н.н. – 1642).....	18
Плетенецький Єлисей (1554 – 1624).....	22
Подобайло Степан Данилович (1600 – 1654)	33
Полуботок павло Леонтійович (1660 – 1724).....	38
Прокопович Феофан (Єлиазар) (1681 – 1736).....	48
Пушкар мартин Іванович (р.н.н. - 1658)	55
Ракушка-Романовський Роман Онисимович (1622 - !703)...	62
Ришський Іван Степанович (1759 – 1811).....	68
Розумовський Кирило Григорович (1728 – 1803).....	71
Рутський Йосиф Велямин (1574 – 1637).....	80
Сагайдачний Петро Кононович (1570 – 1622).....	84
Самойлович Іван Самійлович (1630 – 1690).....	126
Самусь Самійло Іванович (сер.ХУІІ ст.. – 1713).....	129
Сірко Іван Дмитрович (1608 – 1680).....	145

Сковорода Григорій Савич (1722 – 1794).....	152
Скоропадський Іван Ількович (1646 – 1722).....	182
Смотрицький Мелетій Герасимович (1577 – 1633).....	186
Соболь Спиридон Богданович (1580 – 1645).....	189
Сомко Яким Семенович (р.н.н. – 1663).....	195
Сорочинський Петро (р.н.н. – р.с.н.).....	198
Сулима Іван Федорович (р.н.н. – 1721).....	201
Сулима Федір Іванович (1629 – 1691).....	202
Суховій Петро (1645 – р.с.н.).....	206
Терлецький Кирило (1540 – 1607).....	215
Тетеря Павло (1620 – 1670).....	217
Траквіліон-Старовецький Кирило (1581- 1646).....	219
Тукальський-Нелюбович Йосип (р.н.н. – 1676).....	226
Туптало Данило Сасич (1651 – 1709).....	228
Федорович (Трясило) тарас (р.н.н. – 1639).....	233
Ханенко Михайло Степанович (1620 – 1680).....	237
Хмелецький Адам (р.н.н. – 1652).....	239
Хмельницький Богдан Михайлович (1595 – 1657).....	243
Хмельницький Теміш Богданович (1632 – 1653).....	260
Хмельницький Юрій Богданович (1641 – 1685).....	263
Чайковський Михайло Станіславович (1804 – 1886).....	268
Чалий Сава (р. н. н. - 1741р.).....	277
Чапіга Захарій Олексійович (1725 – 1797).....	279
Чарторийський Адам Єжі (1770 – 1861).....	280
Швачка Микита (1728 – р. с. н.).....	283
Яворський Симеон Іванович (1658 – 1722).....	287
Ясинський Варлаам (1627 – 1707).....	291

**Мирні договора і перемир'я в укладанні яких
брала участь Україна.....293**

Деулінське перемир'я 1 грудня 1618 р.....	293
Хотинський мирний договір 1621 р.....	294
Куруківський мирний договір 1625 р.....	295
Зборівський мирний договір 8 серпня 1649 р.....	298
Білоцерківський мирний договір 18 вересня 1651 р.....	299
Переяславська Рада 8 січня 1654 р.	300
Віленське перемир'я 24 жовтня 1656 р.....	306
Гадяцький мирний договір 16 вересня 1658 р.....	307

Слободищенський трактат 7 жовтня 1660 р.....	314
Чорна рада.....	316
Андрусівський мирний договір 30 січня 1667 р.....	317
Перші Московські пункти 14 грудня 1667 р.	319
Другі Московські пункти 9 квітня 1672 р.....	319
Треті Московські пункти 13 серпня 1678 р.....	319
Бучацький мирний договір 18 жовтня 1672 р.	320
Бахчисарайський мирний договір 13 січня 1681 р.	322
Вічний мир 6 травня 1686 р.....	323
Белградська мирна Угода 18 вересня 1739 р.....	324
Кючук-Кайнарджийський мирний договір 10 лип. 1774....	325

Найвідоміші битви Війська Запорізького і Речі Посполитої.....331

Битва під Жовтими Водами (29 квітня – 16 травня 1648 р.)	331
Битва під Корсунем (15-16 травня 1648 р.).....	334
Битва під Пилявцями 11-13 вересня 1648 р.).....	338
Битва під Зборівим (5-6 серпня 1649 р.).....	343
Битва під Берестечком (18-30 1651 р.).....	346
Битва під Білою Церквою (23-25 вересня 1651 р.).....	355
Битва під Батогом (22-23 травня 1652 р.).....	355
Битва під Жванцем (вересень-грудень 1653 р.).....	359

Російсько-турецькі війни, де брала участь Україна.....362

Російсько-турецька війна 1676 – 1681 рр.....	362
Русійсько-турецька війна 1686 – 1700 рр.	364
Русійсько-турецька війна 1710 – 1713 рр.....	367
Русійсько-турецька війна 1735 – 1739 рр.....	375
Русійсько-турецька війна 1768 – 1774 рр.....	382
Русійсько-турецька війна 1787 -1792 рр.....	384
Російсько-турецька війна 1806 – 1812 рр.....	391
Російсько-турецька війна 1828 – 1829 рр.....	393
Російсько-турецька війна (Кримська) 1853 – 1856 рр.	394
Російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр.....	399

Російсько – українські війни.....	404
Російсько-українська війна (1658—1659 рр.).....	404
Російсько-українська війна (1660—1663 рр.)	412
Російсько-українська війна (1665—1676 рр.).....	414
Московсько-турецька війна (1676—1681 рр.).....	416
Російсько-українська війна (1708—1709 рр.).....	419
Ліквідація Запорозької Січі (1775 р.)	427
Радянсько-українська війна (1918–1920 рр.).....	430
- перша радянсько-українська війна.....	430
- друга радянсько-українська війна.....	435
Українська Повстанська Армія.....	443
Російсько-українська війна (2014–2015 рр.).....	452
Козацькі Літописи.....	457
Літопис Самійла Величка.....	457
Зорка (Зорька) Самійло (Самуїл.....	458
Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.....	459
Густинський літопис.....	459
Добромильський літопис.....	461
Лизогубівський літопис.....	461
Львівський літопис.....	462
Острозький літописець	463
Літопис Самовидця.....	464
Літописці Волині і України.....	465
Межигірський літопис.....	466
Хмельницький літопис.....	470
Чернігівський літопис.....	470
Літопис подій у Південній Русі.....	470
«Нова хмельниччина» у 1702—1704 рр.....	471
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	476
ЛІТЕРАТУРА.....	477